

STUDIA

Redactie door Valerie VRANCKEN

Registreren, corresponderen en bewaren

*Archiefvorming in stedelijke en familiale context in
de vroegmoderne tijd*

Registreren, corresponderen en bewaren

*Archiefvorming in stedelijke en familiale context in
de vroegmoderne tijd*

Acta van de studiedagen gehouden op 15 maart en 3 september 2019 te Leuven

Redactie door
Valerie VRANCKEN

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF
EN
RIJKSARCHIEF IN DE PROVINCIEËN

STUDIA

180

© Rijksarchief in België, 2026
Ruisbroekstraat 2-6, 1000 Brussel (België)
<http://www.arch.be>

De digitale versie van deze publicatie wordt verspreid onder de Creative
Commons-licentie CC BY-NC-ND 4.0.

ISBN 978 94 6391 634 9
D/2026/531/038
Publicatienummer : 6675

Registreren, corresponderen en bewaren

*Archiefvorming in stedelijke en familiale context in
de vroegmoderne tijd*

Acta van de studiedagen gehouden op 15 maart en 3 september 2019 te Leuven

Redactie door
Valerie VRANCKEN

Brussel
2026

Inhoud

Voorwoord	7
VALERIE VRANCKEN	
Archiefvorming bij stedelijke instellingen in de vroegmoderne tijd	
“The Archival Turn” in de premoderne Lage Landen	13
FREDERIK BUYLAERT	
Een monument van een document. Stadsrekeningen in de Lage Landen en vooral in Vlaanderen en Brabant	21
ERIK AERTS	
De Gentse schepenregisters tijdens de vroegmoderne periode	47
Transities in de volontaire rechtspraak en de stedelijke archiefvorming	
JOHAN DAMBRUYNE	
De Kortrijkse zekerboeken en registers van de huisgelden	67
EMMA D’HAENE	
Brontypologisch onderzoek van resolutieboeken. Casus : de resolutieboeken van regionale en lokale overheden in Vlaanderen (zeventiende-achttiende eeuw)	85
GUSTAAF JANSSENS	
Te vindene tghuent dat men gheerne ghevonden hadde	105
Inventarisatiepraktijken in laatmiddeleeuws Gent	
TINEKE VAN GASSEN	
Familieschatten. De bronnenrijkdom van familiearchieven	
Familiearchieven: eenheid in verscheidenheid	125
ERIC KETELAAR	
An Archivist’s Nightmare. Het conglomeraat de Thiennes-de Limburg Stirum : familiearchief of documentatie?	137
HENDRIK CALLEWIER	
Familieherinnering of geïsoleerd archiefdocument? Adellijke receptenschriftjes en familiegeschiedenis (eind achttiende - eerste helft negentiende eeuw)	147
SOFIE ONGHENA	
Les comptes de la Maison de Chimay de 1691 à 1698	175
PIERRE-JEAN NIEBES	
Familiearchieven en bouwhistorisch onderzoek : een gevalstudie over kasteel en domein d’Ursel in Hingene	193
JOKE BUNGENEERS	
Diamantboeken en vrachtbrieven. Handelsbronnen in het Archief de Bergeyck	217
CARINE GOOSSENS	
Familiearchief of handelsarchief? De correspondenties van Florentijnse handelaars in Antwerpen (zestiende eeuw)	235
CHRISTOPHE SCHELLEKENS	
Colofon	247

Voorwoord

VALERIE VRANCKEN

De bijdragen in deze bundel vloeien voort uit twee studiedagen die in 2019 door het Rijksarchief georganiseerd werden in het kader van het BRAIN-be project TEMAS (*Thesaurus of Early Modern Archival Sources*, BR/165/PI/TEMAS, 2017-2019). Binnen dit project werd een tweetalige (NL-FR) terminologische databank ontwikkeld met definities van zo'n 450 vroegmoderne documenttypes, in het archiefwezen ook aangeduid met de term 'redactionele vormen'. De databank wil duidelijkheid scheppen in de terminologie van redactionele vormen, die ondanks hun centrale rol in archivalische beschrijvingen soms moeilijk te interpreteren zijn voor archiefgebruikers. Daartoe reikt de databank toegankelijke definities, synoniemen en vertalingen aan. Bij de afronding van het project in 2021 werd de databank online beschikbaar gesteld via SODHA (www.sodha.be), het gegevensarchief voor Belgische onderzoeksdata uit de sociale en digitale geesteswetenschappen, beheerd door het Rijksarchief.

Met het TEMAS-project wilden we ook opnieuw de aandacht vestigen op het onderzoek naar en de reflectie over documenttypes uit het ancien régime – een onderzoeksveld dat tot eind jaren 1990 veel aandacht genoot, onder meer via reeksen als *Broncommentaren* en *Typologie des sources du Moyen Âge Occidental*. Dergelijke brontypologische studies bieden cruciale inzichten in de ontstaanswijze, inhoud, betrouwbaarheid en historische ontwikkeling van specifieke documenttypes. Ze helpen archiefgebruikers om de aard en verwachte informatiewaarde van deze bronnen beter te begrijpen. De afgelopen decennia raakte deze brontypologische benadering meer op de achtergrond. Een belangrijke verklaring daarvoor is de opkomst van grootschalige, digitaal ondersteunde vormen van inhoudsanalyse, zowel binnen de archiefpraktijk als in het historisch onderzoek. Ontsluitingsmethoden zoals *tagging*, transcriptie en de creatie van databanken met kerngegevens maken archiefreeksen zoals notarisminuten en schepenregisters toegankelijk tot op het niveau van individuele akten. Deze methoden, die vaak steunen op *crowdsourcing* en recenter ook op artificiële intelligentie, genereren waardevolle *big data* die ongeziene onderzoeksmogelijkheden openen.

Toch blijft brontypologische kennis ook vandaag essentieel. Meer nog, er is nood aan een bredere en systematische reflectie over specifieke types bronnen, aan vergelijkend onderzoek en aan analyses die langere tijdsspannes overspannen. Net dit soort diepgaand en contextueel brontypologisch onderzoek is sinds de jaren 1990 in verdrukking geraakt. Brede, typologische perspectieven zijn nochtans cruciaal om structurele kenmerken, evoluties en onderliggende interpretatiekaders scherp te stellen, én om bronnen te plaatsen binnen de maatschappelijke, institutionele en sociale context waarin ze zijn ontstaan en werden gebruikt.

Hoewel het binnen het kader van TEMAS niet haalbaar was om zelf uitgebreide documenttypologieën uit te werken, wilden we met de studiedagen die we in 2019 organiseerden het belang en potentieel van brontypologisch onderzoek opnieuw onder de aandacht brengen. We brachten daarvoor historici en archivariissen samen met expertise in de analyse van archiefdocumenten vanuit een brontypologische invalshoek. De studiedagen werden geclusterd rond twee centrale thema's: archiefvorming binnen stedelijke instellingen (15 maart 2019) en binnen familiale context (3 september 2019). Op enkele uitzonderingen na bundelt deze publicatie de lezingen die tijdens deze dagen werden gepre-

senteerd. De sprekers reflecteerden over diverse aspecten van documenttypes, zoals hun vorm, inhoud, gebruikscontext, evolutie, overlevering en samenhang met andere redactionele vormen. Zo illustreerden ze hoe rijk en relevant dit type onderzoek vandaag nog steeds is. Tegelijk maakten de studiedagen duidelijk hoe een brontypologische benadering nieuwe onderzoeksvragen kan opwerpen over maatschappelijke ontwikkelingen en vruchtbaar geïntegreerd kan worden in interdisciplinair onderzoek. Enkele bijdragen vestigden ook de aandacht op het belang om vanuit de archiefsector kritisch te blijven nadenken én helder te communiceren over ordenings- en ontsluitingspraktijken.

Vanuit de academische wereld zijn de voorbije jaren conceptuele kaders ontwikkeld die het brontypologisch onderzoek nieuwe impulsen hebben gegeven – een ontwikkeling die ook tot uiting komt in de bijdragen in deze bundel. Zoals Frederik Buylaert helder uiteenzet, is daarbij een centrale rol weggelegd voor het paradigma van de *Archival Turn*, waarin archieven niet langer worden beschouwd als neutrale gegevensdragers, maar als sociaal geconstrueerde artefacten. Ze zijn gevormd door een complex samenspel van keuzes, betekenisgeving, maatschappelijke normen, processen en machtsverhoudingen, die hun ontstaan, gebruik, bewaring, ordening en beschrijving hebben beïnvloed. Eric Keteelaar, die baanbrekend onderzoek verrichtte binnen dit onderzoeksveld, werkte deze benadering verder uit in verschillende publicaties, waaronder zijn recente boek *Archiving People*. Zowel daarin, als in zijn bijdrage in deze bundel, reikt hij bijkomende aanknopingspunten aan voor vernieuwend brontypologisch onderzoek. Door het concept van *genre studies* – oorspronkelijk ontwikkeld binnen de literatuurwetenschap – toe te passen op archieven, benadert hij documenten als onderdelen van een interagerend systeem van documentaire genres, die evolueren in wisselwerking tussen conventies, context en menselijke *agency*.

Ook binnen de archiefpraktijk is er de laatste jaren meer aandacht voor documenttypes. Hoewel sommige onderzoekers er al sinds de jaren 1980 voor pleiten om ‘redactionele vorm’ als een volwaardig en geïndexeerd beschrijvingselement op te nemen in ontsluitings-systemen, bleef een concrete uitwerking lange tijd uit. Daarin kwam pas recent verandering met de ontwikkeling van de beschrijvingsstandaard *Records in Contexts* (RiC) door de International Council on Archives, die in 2016 een eerste conceptueel model publiceerde. Deze nieuwe, op *linked data* gebaseerde standaard streeft naar een dynamisch en relationeel beschrijvingsmodel, waarin onderlinge relaties tussen documenten en hun inbedding in de context van ontstaan en gebruik zichtbaar worden gemaakt. Documenten worden zo niet langer geïsoleerd benaderd, maar in relatie tot andere documenten, actoren, functies en gebeurtenissen. Door documenten te positioneren binnen relationele netwerken, kan RiC helpen om theoretische inzichten uit de *Archival Turn* en *genre studies* praktisch toepasbaar te maken. In deze standaard, waarvan de grootschalige implementatie nog op zich laat wachten, wordt redactionele vorm (*documentary form type*) voor het eerst erkend als een afzonderlijk beschrijvingselement. Dit maakt het mogelijk om redactionele vormen systematisch te vergelijken en biedt nieuwe aanknopingspunten voor onderzoek naar de context en evolutie van administratieve en documentaire praktijken. De binnen TEMAS ontwikkelde terminologische databank van vroegmoderne documenttypes kan daarbij als bruikbare referentie dienen, zeker in het licht van de nood aan een gestandaardiseerde archivalische terminologie binnen RiC.

De titel van deze bundel – *Registreren, corresponderen en bewaren* – weerspiegelt de rijkdom aan thema’s en benaderingen die in de bijdragen aan bod komen. Verschillende auteurs tonen hoe ogenschijnlijk stabiele, homogene archiefreeksen, zoals rekeningen en schepenregisters, in werkelijkheid onderhevig zijn aan grote veranderingen en inge-

bed zijn in bredere maatschappelijke processen. Documenten worden daarbij niet enkel onderzocht als informatiedragers, maar ook als materiële sporen van betekenisgeving, machtsverhoudingen en maatschappelijke processen. Zo verbeelden receptenschriftjes een familiale identiteit, zijn resoluties de neerslag van een bestuurscultuur gekenmerkt door overleg en consensus, weerspiegelen brievenkopieën de ruggengraat van handelsrelaties, en maken inventarissen de veranderende omgang met documenten en archieven zichtbaar doorheen de tijd. Enkele bijdragen benadrukken bovendien het belang van het combineren van uiteenlopende documenttypes – zoals rekeningen en processtukken – om de sociale, juridische en materiële context waarin documenten tot stand kwamen beter te begrijpen.

Meerdere bijdragen brengen complexe *paper trails* in beeld, waarbij documenten slechts één schakel vormen in een ruimere administratieve keten; dergelijke sporen kunnen ook verrassend vruchtbaar blijken in interdisciplinair onderzoek, bijvoorbeeld bij de reconstructie van bouwfasen in historische gebouwen. Daarnaast roepen sommige bijdragen op tot reflectie over bestaande archivalische beschrijvingspraktijken, waarbij details zoals de aanwezigheid van kwitanties, de looptijd van boekjaren of het aantal folio's vaak onbenoemd blijven, hoewel ze voor onderzoekers van grote waarde kunnen zijn. De sociale dimensie van archivering komt scherp naar voren in onder meer de studie van receptenschriftjes, waarin meervoudig auteurschap, genderrollen en informele vormen van archiefvorming samenkomen. Ook de rol van archiefvormers en -beheerders wordt kritisch bevraagd, met aandacht voor hoe documenten doorheen de tijd nieuwe betekenissen kregen, anders geordend werden of zelfs volledig uit hun oorspronkelijke context werden gehaald. Door de manier waarop documenten ontstaan, circuleren, betekenis krijgen en bewaard worden in beeld te brengen, nodigen de bijdragen in deze bundel uit om archiefbronnen te benaderen als dragers van historische kennis én als getuigen van bredere maatschappelijke structuren en praktijken.

Om uiteenlopende redenen liet de publicatie van deze bundel langer op zich wachten dan oorspronkelijk gepland. De meeste bijdragen werden reeds in 2020–2021 ingediend. In enkele gevallen is daardoor in het voetnotenapparaat niet verwezen naar literatuur die nadien verscheen. Des te meer wil ik mijn oprechte dank uitdrukken aan allen die hebben bijgedragen aan dit project. In de eerste plaats aan de sprekers van de studiedagen, wier inzichten en onderzoek een rijke voedingsbodem vormden voor deze publicatie. Vervolgens aan de auteurs van de bijdragen, voor hun waardevolle werk én hun geduld tijdens het redactieproces. Tot slot ook een bijzonder woord van dank aan de promotoren van het TEMAS-project – Eddy Put (Rijksarchief) en Erik Aerts (KU Leuven), en in een latere fase Johan Verberckmoes (KU Leuven) – voor hun inhoudelijke ondersteuning en blijvende betrokkenheid bij dit project en de uitgave van deze bundel.

Archiefvorming bij stedelijke instellingen in de vroegmoderne tijd

The Archival Turn in de premoderne Lage Landen

FREDERIK BUYLAERT

Historici zijn de gevangenen van de beschikbare bronnen die bewaard zijn uit het tijdperk dat ze bestuderen, zodat een belangrijk deel van het métier gevormd wordt door het aftasten van de muren van de gevangenis. Vanuit een internationaal perspectief zijn de premoderne Nederlanden vooral opvallend in dit verband omdat niet alleen omvangrijke archieven van vorstelijke en kerkelijke instellingen bewaard zijn, maar ook van vele grote en kleinere steden. In het licht van die vaststelling is het belangrijk dat met bundels zoals deze actief wordt gereflecteerd over de aard van archiefvorming. Voortbouwend op de intuïtieve inzichten van eerdere generaties historici en archivariissen heeft een nieuwe generatie onderzoekers bijzondere aandacht ontwikkeld voor de manier waarop de aard, inrichting, en belangen van een instelling vormgeven aan de schriftstukken die een instelling genereerde en bewaarde, evenals ook voor de manier waarop latere samenlevingen en instellingen die stukken behandelen. Belgische en Nederlandse archivariissen en historici zijn nauw betrokken bij deze trend. In deze inleidende bijdrage schets ik eerst de kerndefinities en de grote discussiepunten van de beweging, waarna ik vervolgens inga op de empirische dimensie van de *Archival Turn* in de Nederlanden: ook daar zijn enkele debatten aan te wijzen die bakens aanreiken voor verdere discussie en onderzoek.

Het aangewezen startpunt is uiteraard een definitie van de *Archival Turn* zelf. Het kerninzicht van deze ontwikkeling is vrij eenvoudig samen te vatten, namelijk dat archieven niet alleen een reservoir vormen van bronnen voor een brede waaier van studieobjecten, gaande van staatsvorming tot prostitutie, maar dat het archief ook een zelfstandig studieobject is. Deze claim gaat veel verder dan de gebruikelijke reflecties over de samenstelling van een archief en de mogelijkheden en beperkingen die het oplegt aan de 'gebruikers'. Iedereen die het archief zoekt naar informatie over een specifiek thema voelt al snel aan dat het onderzoek gevormd en vervormd wordt door de mate waarin relevante archiefbronnen bewaard zijn. Dat is een belangrijke vraag, omdat vervorming door preselectie van bronnen extreme dimensies heeft: de beste schatting in dit verband komt van Michael Clanchy, die overtuigend kon aantonen dat de bestaande archieven van de nochtans uitzonderlijk goed gedocumenteerde middeleeuwse staat in Engeland amper één procent vormen van alle ooit geproduceerde schriftstukken.¹

De *Archival Turn* borduurt verder op dit oude inzicht door te focussen op de vraag hoe die selectie en bewaring dan precies gebeurt, en welke maatschappelijke krachten bepalen wat wel en wat niet wordt overgeleverd voor latere historici. Dat is een intellectueel proces dat onvermijdelijk gepaard gaat met herinterpretatie van de schriftstukken: de gepercipieerde 'relevantie' van schriftstukken verglijdt geleidelijk aan van praktijkdocument voor betrokken archiefvormers tot 'bron' die bewaard wordt voor onderzoekers, en de concrete keuzes die dan worden gemaakt hangen onvermijdelijk samen met vragen zoals bijvoorbeeld wat relevante thema's zijn voor 'onderzoek': de historicus van staatsvorming heeft het geluk dat tijdgenoten dat al een belangrijke vraag vonden, zij het in heel

¹ CLANCHY M.T., *From Memory to Written Record. England, 1066-1307*, Londen, 1979.

andere bewoordingen, terwijl de historicus van prostitutie de pech heeft dat dit pas na Wereldoorlog II als een ‘passend’ of ‘interessant’ studieobject is onderkend. Hedendaagse archieven weerspiegelen onvermijdelijk dit aggregaat aan keuzes en opvattingen, en het kernidee van de *Archival Turn* is dan ook dat het archief als palimpsest van duizenden eerder gemaakte keuzes in selectie een kans biedt om te onderzoeken wat eerdere generaties wel of niet ‘relevant’ vonden om te bewaren, of ‘gevaarlijk’ of ‘ongevaarlijk’ vonden voor openbare raadpleging. Dit kerninzicht is recent uitstekend samengevat door Eric Ketelaar, een van de sterspelers van de beweging:

In every stage what is documented/archived and what is left out, and how the information is recorded, is influenced by seemingly innocent practices of classification, filing, registering – and, more importantly, by archivalisation. That is the conscious or unconscious choice (determined by social and cultural factors) to consider something worth documenting and archiving. These factors, in turn, are controlled by different societal powers: the state, businesses (who also control the technologies of archiving), the church, the media; and also by ideologies and socialised norms (habitus) based on class, gender, race, and so on. The archive reflects realities as perceived by the ‘archivers.’ No longer do we support the positivists’ claim that an archival document cannot tell anything but the truth. Records contain no truth. The reality we record and the way in which we record, are induced by socio-cultural factors. Each influences the other. [...] The trend in archivalistics to look beyond the archives-as-product to the archives-as-process coincided with the move in other disciplines from archives-as-sources to archives-as-subject ...²

Dus juist omdat het bewaringsproces niet neutraal is, maar gevormd door maatschappelijke processen, is het goed mogelijk om die maatschappelijke processen zelf te benoemen en te carteren aan de hand van archieven en hun geschiedenis. De idee dat archiefselectie niet alleen een handicap is, maar ook een verklikker van vroegere leefwerelden zorgt ervoor dat de historische studie van archieven nu een vergelijkbare revolutie doormaakt als bijvoorbeeld eerder is gebeurd met criminaliteitsgeschiedenis in de jaren zestig en zeventig: uitgaande van het dictum van Karl Marx dat elke samenleving het soort misdaad krijgt dat het verdient, probeerden historici en criminologen de aard en organisatie van specifieke samenlevingen te benoemen door te onderzoeken wat als ‘misdrijf’ werd gedefinieerd, en hoe die samenleving omging met die misdrijven. We zijn nu op het punt gekomen dat we beseffen dat elke samenleving ook het soort archief krijgt dat het verdient, in de zin dat de definitie van ‘archief’ en de archiefpraktijk veel onthullen over zowel de oorspronkelijke samenleving die de schriftstukken heeft geproduceerd als de samenlevingen die de schriftstukken nadien bewaren of juist niet bewaren in pogingen om te gaan met de historische ballast van die samenleving.

Een belangrijke stap in de ontwikkeling van de *Archival Turn* was de oprichting van het tijdschrift *Archival Science* in 2001, dat in hoge mate draait om het uitwerken van het inzicht dat schriftstukken in een archief transformeren van gebruiksdOCUMENTEN voor tijdgenoten tot bronnen voor historici. De volgende stap was de sleutelstudie van de Amerikaanse antropoloog Ann Laura Stoler, die in 2008 de notie *Archival Turn* lanceerde met de oproep aan onderzoekers om zich niet te beperken tot het *reading against the grain* – bijvoor-

² KETELAAR F.C.J., *Foreword*, in CORENS L., PETERS K. & WALSHAM A. (ed.), *Archives and Information in the Early Modern World (Proceedings of the British Academy, 212)*, Oxford, 2018, p. xvi

beeld het zoeken naar informatie over prostitutie in archieven die zo georganiseerd zijn dat het thema weinig aandacht krijgt of zelfs wordt weggedrukt – maar ook te doen aan *reading along the grain*, namelijk een focus op de interne logica van archieven door bijvoorbeeld te kijken hoe het archief van de koloniale administratie van Nederlands Indië de krachtenvelden tussen de koloniale overheid en de onderdrukten weerspiegelden.³ In de afgelopen jaren heeft die oproep veel gehoor gekregen, getuige bijvoorbeeld de publicatie door de redactie van *Past & Present*, het belangrijkste historische tijdschrift, van twee grote bundels die nu veel imitatie-onderzoek genereren.⁴ De vraag is natuurlijk waar we staan na een kwarteeuw van reflectie over de *Archival Turn*. Zelf zie ik grote spanningen, zowel op theoretisch als op empirisch vlak.

De theoretische discussies gaan hoofdzakelijk over de intellectuele wortels van de *Archival Turn*. De golf toepassingen die sinds 2000 het licht heeft gezien, is in niet geringe mate schatplichtig aan de zogenaamde Postmodern Turn. Twee sleutelstudies, namelijk *Les mots et des choses* van Michel Foucault (1966) en *Mal d'archives* van Jacques Derrida (1995), hebben grote impact gehad eens ze werden vertaald in het Engels.⁵ Het zijn niet zozeer concrete studies van archieven, in weerwil van wat Derrida's titel suggereert, maar meer algemene beschouwingen over selectie en classificatie. Het kernargument is telkens dat selectie en classificatie vaak worden voorgesteld als een neutraal proces – een 'ordering' – maar dat het in werkelijkheid gaat om een waardengeladen procedure, waarbij groepen hun macht uitoefenen of macht verwerven door zich op te werpen als de 'bewaarders' of 'hoeders' van kennis, en 'kennis' daarbij dusdanig definiëren dat andere, lager geplaatste groepen in het defensief worden gedrongen. Ook de archivistiek van de negentiende- en twintigste eeuw werd vaak een zekere geur- en kleurloosheid toegeschreven die verhullend was voor de mate waarin ook modern archiefbeheer een proces is dat nauw samenhangt met de maatschappelijke context waarin archivariissen en historici bepalen wat 'archief' is en wat 'geschiedenis' is, en wat niet.

De claim dat het eigenlijk wachten is op de postmoderne wende van de late twintigste eeuw vooraleer archieven geproblematiseerd konden worden is bijvoorbeeld ook terug te vinden in de definitie van Eric Ketelaar ("No longer do we support the positivists' claim that an archival document cannot tell anything but the truth"), maar ze roept ook meer en meer reacties op.

Interessant genoeg kristalliseerde die reactie zich ten dele uit aan de hand van de geschiedenis van de Nederlanden met de publicatie in 2017 van Jesse Spohnholz' *The Convent of Wesel. The Event that Never was and the Invention of Tradition*.⁶ Deze studie draait om een conventie van Nederlandse protestantse theologen die in 1568 zou hebben plaatsgevonden in Wesel, waar dan de grondslag zou zijn gelegd van de gereformeerde kerk in de Republiek der Zeven Provinciën. Het boek is een interessante exponent van de *Archival Turn* in de zin dat Spohnholz beargumenteert dat die gebeurtenis nooit heeft plaatsgevonden: een eerder ongewoon prescriptief schriftstuk zou verkeerd begrepen zijn door

³ STOLERA L., *Along the Archival Grain. Epistemic Anxieties and Colonial Common Sense*, Princeton, 2008.

⁴ Naast de bundel genoemd in noot 2 gaat het om CORENS L., PETERS K. & WALSHAM A. (ed.), *The Social History of the Archive: Record-Keeping in Early Modern Europe (Past & Present Supplement 11)*, Oxford, 2016.

⁵ FOUCAULT M., *The Order of Things: An Archaeology of the Human Sciences*, New York, 1970 en DERRIDA J., *Archive Fever: A Freudian Impression*, Chicago, 1996.

⁶ SPOHNHOLZ J., *The Convent of Wesel. The Event that Never was and the Invention of Tradition*, Cambridge, 2017.

tijdgenoten, en dan in navolgende eeuwen vanuit de confessionele preoccupaties van archivariissen zo zijn geklasseerd en bestudeerd dat het een canonieke plaats kreeg in de canon van de ‘grote gebeurtenissen’ in de Nederlandse kerk- en geloofsgeschiedenis. Het is in de ogen van Spohnholz een illustratie van de mate waarin ‘feit’ en ‘historische gebeurtenis’ gevormd worden vanuit de waardengeladen omgang met schriftstukken, en hij beklemtoont daarbij dat zelfs de vorming van het professionele archiefwezen in Nederland in de negentiende eeuw eigenlijk geen weerwerk kon bieden aan die mythevorming. Spohnholz ziet de postmoderne reflecties over ‘kennis’ en ‘classificatie’ als machtsrelaties als hét breekijzer om dit bouwwerk rond het ‘Convent van Wesel’ te slopen, maar dat kwam hem op forse kritiek te staan van een andere specialist van de Reformatie, Philip Benedict, die betoogt dat dit een conceptuele misvatting is.⁷ Benedict wijst erop dat de kritische reflectie over de metageschiedenis van archieven veel ouder is dan vaak gedacht, en al op hoog niveau werd beoefend door de negentiende-eeuwse positivisten waarmee Eric Ketelaar en Jesse Spohnholz mee probeerden te breken. In die optiek zou de *Archival Turn* weinig meer inhouden dan het ontwikkelen van een etiket voor een kritische reflex die al in de negentiende eeuw is ontwikkeld.

Philip Benedict heeft zeker een punt als hij opmerkt dat de negentiende-eeuwse grondleggers van het moderne archiefwezen en geschiedenis als academische discipline vaak worden afgeschilderd als naïeve dwazen. Iemand als Leopold von Ranke, bijvoorbeeld, wiens uitspraak “wie es eigentlich gewesen” volkomen verkeerd is begrepen in de twintigste eeuw, had inderdaad complexe opvattingen over het spanningsveld tussen tekst en interpretatie, en vele ideeën over de interne logica van archiefvorming en archiefbeheer zijn al omstreeks 1900 ontwikkeld door Max Weber in diens werk over bureaucrativering.⁸

Tegelijk is het ook moeilijk om te ontkennen dat wanneer enkele basisinzichten van de *Archival Turn* al bij de eerste archivariissen en academici circuleerden, de praktijk achterbleef. De eerste ernstige toepassingen dateren allemaal van na 2000. Ik denk dat we de waarschuwing van Elisabeth Yale ernstig moeten nemen wanneer zij opmerkt dat Wereldoorlog II een belangrijke basisvoorwaarde was voor de *Archival Turn*.⁹ De enorme kater die Europeanen – en dus ook vele Westerse historici – hebben met staatsnationalisme zorgde voor een ont koppeling van de staatsarchieven van het natiestaatdenken, en het is in die context dat oudere inzichten over het intrinsiek waardengeladen karakter van archieven worden uitgewerkt en in de praktijk gebracht.

Een interessante gedachtenoefening in dat verband komt van de Britse schrijver Richard Harris, wiens bestsellerroman *Fatherland* (1992) een wereld schetst waarin de nazi’s Wereldoorlog II hebben gewonnen. De hele plot van het boek draait rond een archiefonderzoek, en wanneer het hoofdpersonage het rijksarchief in Berlijn bezoekt in 1964 ziet hij boven de toegangsdeur de uitspraak van Adolf Hitler gebeiteld staan dat voor een natie

⁷ Met dank aan Philip Benedict, die mij inzage verleende in een eerste, meer uitgebreide draft van zijn uiteindelijk gepubliceerde recensie (*Of Church Orders and Postmodernism: The Convent of Wesel, the Construction of the Dutch Reformed Church Order and the History and Nature of History*; zie ook de repliek van Spohnholz getiteld *A Response to Philip Benedict’s Of Church Orders and Postmodernism: respectievelijk Low Countries Historical Review*, 2021, 136, p. 59-77 en 78-90. Een aantal van Benedict’s algemene bedenkingen zijn ook meegenomen in de inleidende essays van de hierboven genoemde bundels van Liesbeth Corens, Kate Peters, en Alexandra Walsham.

⁸ Een uitstekende inleiding tot de uitgebreide historiografie in IGGERS G.G., *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*, Middletown, 2005.

⁹ YALE E., *The History of Archives: The State of the Discipline*, in: *Book History*, 2015, XVIII, p. 332-359.

de 'juiste geschiedenis' meer waard is dan een heel bataljon tanks. Niet bepaald een context waarin een kritische reflectie over archief en archiefvormers mogelijk is. Wat Harris hier doet is echter niets meer dan het uitvergroten van de negentiende-eeuwse visie waarin het historische métier en de archivistiek verondersteld waren een hulpmiddel te zijn voor staat en natie. De *Archival Turn* lijkt mij onlosmakelijk verbonden met de naoorlogse trend tot democratisering en maatschappelijke zelfkritiek die voortkwam uit groeiende twijfels aan het klassieke moderniseringsverhaal van onstuitbare vooruitgang van de natiestaat. De 'postmoderne' dimensie van de beweging wordt dus ook best niet onderschat.

Hoewel het dus duidelijk nog zoeken is naar een evenwichtige interpretatie is deze hele discussie over de intellectuele geschiedenis van de *Archival Turn* geen vrijblijvend project dat alleen van belang is voor geschiedfilosofen en historiografen. De sterke inbedding in postmoderne theorievorming heeft er namelijk voor gezorgd dat de hele metageschiedenis van de archieven doordrongen is van een specifieke historische these die de negentiende eeuw als grote historische transitie tussen twee archiefregimes zag. Met name Michel Foucault zag de periode rond 1800 als een breukpunt tussen een 'premoderne' en een 'moderne' manier van klasseren, ordenen, en oordelen, en die visie heeft duidelijk zijn stempel gedrukt op de pleitbezorgers van de *Archival Turn*, die geneigd zijn om de vorming van het professionele archiefwezen volledig los te zien van de oudere, antiquarische omgang met archiefstukken. Moderne samenlevingen zouden zich in die visie nadrukkelijk definiëren als 'modern' door zich op te werpen als de behoeders van een nadrukkelijk 'premoderne' erfenis van het verleden.¹⁰ Het moderne archiefwezen vervult in die visie zo ongeveer dezelfde functie als het zwaar 'gerestaureerde' Franse kasteelstadje Carcassonne, dat eigenlijk meer onthult over de veranderende verbeelding van het verleden in het snel industrialiserende Frankrijk van Viollet-le-Duc rond 1850 dan over de middeleeuwen.

Het is echter nog maar zeer de vraag of dit dichotomistische perspectief klopt, want recente casestudies leveren soms verrassende resultaten op. Zo heeft Markus Friedrich aangetoond dat nogal wat archivarissen van de grote adellijke familiearchieven in achttiende-eeuws Frankrijk met gemak zijn overgestapt naar de rol van 'staatsarchivaris' na de Franse Revolutie, waarbij zij de in het ancien régime opgebouwde expertise met 'feodaal archief' hebben gebruikt om richting te geven aan de beruchte pogingen van de Franse Republiek om archief te centraliseren en ten dele te vernietigen.¹¹ Dichter bij huis zijn gelijkaardige voorbeelden aan te wijzen. Een mooi voorbeeld is een studie over Émile Gachet, een medewerker van Louis-Prospér Gachard, een van de grondleggers van het Belgische archiefwezen. Hieruit bleek dat Gachet niet vies was van opdrachten van adellijke families om goed gedocumenteerde familiegeschiedenissen af te leveren.¹² Kortom, meer onderzoek naar hoe het 'premoderne' en het 'moderne' archiefwezen in elkaar greep dringt zich op om een aantal postmoderne assumpties over de geschiedenis van het archiefwezen te toetsen, en dergelijk onderzoek zal meteen ook meer duidelijkheid scheppen over

¹⁰ Voor de versnelde popularisering van moderniseringsdenken in Engelstalig onderzoek vanaf de late twintigste eeuw, vaak op manieren die haaks staan op het intellectuele project van Michel Foucault, zie de pertinente analyse in SMAIL D.L. & SCHRYOCK A., *History and the "Pre"*, in *American Historical Review*, 2013, 118, p. 709-37.

¹¹ FRIEDRICH M., *The Rise of Archival Consciousness in Provincial France: French Feudal Records and Eighteenth-Century Seigneurial Society*, in CORENS, PETERS & WALSHAM (ed.), *The Social History of the Archive*, p. 49-70.

¹² VLIEXS J., *Maldeghem la Loyale. Tussen moderne en traditionele geschiedschrijving*, onuitgegeven masterscriptie Vrije Universiteit Brussel, Brussel, 2016.

lopende discussies of we die negentiende-eeuwse 'positivisten' als de werkelijke wegbereiders van de *Archival Turn* moeten beschouwen.

Het tweede debat dat zich aftekende rond de *Archival Turn* in de Lage Landen heeft een meer empirische dimensie, en draait vooral rond de vraag hoe het onderzoek moet worden geconcipieerd voor de pre-industriële periode. De centrale discussie betreft hier de configuratie van verschillende actoren die van belang zijn om te begrijpen hoe archieven ontstonden en evolueerden, en wat de relaties waren tussen die verschillende actoren. Welke archieven en welke instellingen zijn belangrijk om greep te krijgen op de materie, en vanuit welk opzicht?

Ook in deze discussie is de toon in niet geringe mate gezet vanuit de genoemde postmoderne reflecties, omdat die reflecties vooral gewijd zijn aan de vorming van staten en staatsarchieven. Voor alle duidelijkheid: dit is een waardevolle erfenis. Sommige van de vroegste en meest indrukwekkende pogingen om archiefvorming en archiefbeheer als een verklikker van maatschappelijke trends en spanningen te zien richtten zich op het problematiseren van de *gaze of the state* – de manieren waarop de steeds sterkere staten van vroegmodern Europa hun onderdanen benoemden, classificeerden, en documenteerden als een belangrijke constituante én reflectie van de machtsverhoudingen tussen machthebbers en hun onderdanen. Het is tegelijk ook een problematische erfenis, omdat de obsessie met staatsvorming soms dreigt om zuurstof te onttrekken aan onderzoek dat op andere instellingen is gericht, zoals steden, dorpen, of gewoon personen en sociale groepen. Die zijn niet zelden weggezet als de passieve slachtoffers van de steeds sterkere registratie- en archiefpraktijken van de vorstelijke staat en de daaropvolgende natiestaat.

Tegelijk worden ook meer en meer de beperkingen van het perspectief duidelijk. Zeker onder vroegmodernisten was er aanvankelijk een trend aanwijsbaar waarbij de registratie- en archiefcapaciteiten van de grote staten centraal stonden. Een mooi voorbeeld daarvan is Jacob Soll's studie over informatiegaring en informatiebeheer door Colbert, waarin de kracht en implicaties van die experimenten voor het heden wordt beklemtoond, vaak vanuit een soort impliciet contrast met de late middeleeuwen, waarin processen van sociale controle nog dominant waren, eerder dan archiefgedreven bestuurspraktijken. In de overigens lovende respons op *The Information Master* (2009) en vergelijkbaar onderzoek wordt echter meer en meer de vraag gesteld wat de grenzen waren.¹³ Informatiegaring en het produceren en beheren van schriftstukken zijn tijdrovende bezigheden, terwijl het ambtenarenkader van die staten nog vaak uitzonderlijk beperkt was. Engeland rond 1500 had amper duizend betaalde ambtenaren voor een land met ruim twee miljoen inwoners. In Frankrijk was de situatie niet beter: het aantal kroonambtenaren steeg van ongeveer vierduizend naar achtduizend in de loop van de zestiende eeuw, maar de bevolking steeg toen ook van zestien naar twintig miljoen mensen. Keith Breckenridge en Kenneth Szreter (2013) hebben aangetoond dat de administratieve slagkracht van zowel vroegmoderne als moderne staten niet mag worden overschat en dat hun ogenschijnlijk indrukwekkende archieven in vele opzichten een zwaktebod waren, eerder dan de effectieve instrumenten voor de groeiende disciplinerende Foucault voor ogen had.¹⁴

¹³ SOLL J., *The Information Master: Jean-Baptiste Colbert's Secret State Intelligence System*, Ann Arbor, 2009. Voor de receptie, zie met name de review van William Beik in *American Historical Review*, 2010, CXV, p. 298-299.

¹⁴ SZRETER S. & BRECKENRIDGE K. (ed.), *Registration and Recognition. Documenting the Person in World History*, Oxford, 2012. Beide auteurs treden in de inleiding ook nadrukkelijk in dialoog met de stellingen van Foucault.

Het is vanuit die empirische kritieken dat historici meer en meer beklemtonen dat indrukwekkende archiefprojecten van staten vaak alleen tot stand kwamen dankzij de medewerking van allerlei andere instellingen en groepen. De zichtbare, relatief goed bewaarde staatsarchieven kunnen alleen begrepen worden vanuit de dialoog met de lokale overheden van stad en dorp. Vanuit die optiek is het wel heilzaam om terug te keren naar de etymologische wortels van het archief bij het zogenaamde ‘archeion’, het stadhuis van waaruit bestuurders een Oud-Griekse polis bestuurden. In de vroegmoderne tijd ontstond de notie van ‘archief’ als een neologisme dat steeds meer gekleurd raakte vanuit de sterke rol van de staat in de uitbouw van zowel het archiefwezen als het academische stelsel van historici dat van archieven gebruik maakt, maar een terugkeer naar de oorspronkelijke betekenis dringt zich nu op. De stedelijke archieven zijn bijgevolg een speerpunt op de onderzoeksagenda. Met name de briljante studie van Valentin Groebner – *Who Are You?* (2007) – over persoonsregistratie in de Zwitserse, Zuid-Duitse en Italiaanse wereld in de vijftiende en zestiende eeuw is hier de moeite van het vermelden waard: vanuit zijn creatieve en kritische reflectie over wat stadsarchieven wel en niet vertellen over de identiteit van stedelingen schetst hij al een meer polycentrisch en dynamisch beeld van het spanningsveld tussen archief en samenleving.¹⁵

Uiteraard zijn naast de Zwitserse, Zuid-Duitse en de Italiaanse wereld ook de Nederlanden een uitzonderlijk belangrijke casestudy omdat het zo’n sterk verstedelijkt gebied was. In sommige delen van de vijftiende-eeuwse Nederlanden is een urbanisatiegraad van dertig tot veertig procent aan te wijzen, met pieken tot zestig procent in zeventiende-eeuws Holland. Dat is een totaal ander beeld dan Engeland, met een urbanisatiegraad van ongeveer twintig procent, of Frankrijk, met een urbanisatiegraad die rond het Europese gemiddelde van tien procent schommelde. Het is dan ook weinig verbazingwekkend dat het onderzoek van Henk Looijesteijn en Marco van Leeuwen vooral het belang van stedelijke en parochiale archieven beklemtoont in hun eigen studie van identiteitsregistratie in de Republiek.¹⁶

Een groot voordeel van die verschuivende focus van staat naar stad is dat de registratiepraktijken van stedelijke overheden ten dele op vrijwillige registratie gebaseerd waren, en dus helpen om de sprong te maken van stads- en staatsinstellingen naar individuele personen of sociale instellingen zoals ‘de familie.’ Een fraai voorbeeld is het in 2019 gepubliceerde *Wijvenwereld* onder redactie van Jelle Haemers, Andrea Bardyn, en Chanelle Delameilleure, dat in niet geringe mate steunt op de enorme hoeveelheid data die beschikbaar is geworden met de grondige digitalisering en ontsluiting van de Leuvense schepenregisters in het Itinera Novaproject.¹⁷

Het duidelijke potentieel van stedelijke archieven om – meer dan doorgaans voor staatsarchieven geldt – het sociale weefsel zelf te bestuderen, brengt echter een laatste felle discussie in beeld die momenteel de *Archival Turn* beheerst. Aan de ene kant zien we een groep onderzoekers die vooral geneigd zijn te beklemtonen dat stadsarchieven een eigenheid hadden tegenover staatsarchieven doordat ze gebaseerd waren op de vrijwillige medewerking

¹⁵ GROEBNER V., *Who Are You? Identification, Deception and Surveillance in Early Modern Europe*, New York, 2007. Zie ook de review door Christopher Close in *H-HRE* (september 2007) die opmerkt dat de aandacht van Groebner voor de beperkingen en onzekerheden bij de implementatie van registratiesystemen vernieuwend was.

¹⁶ VAN LEEUWEN M. & LOOIJESTEIJN H., *Establishing and Registering Identity in the Dutch Republic*, in SZRETER & BRECKENRIDGE (ed.), *Registration and Recognition*, p. 211-251.

¹⁷ HAEMERS J., BARDYN A. & DELAMEILLIEURE C. (ed.), *Wijvenwereld. Vrouwen in de middeleeuwse stad*, Antwerpen, 2019.

van de burgers aan allerlei archief- en registratiepraktijken. De achterliggende reden was dat de geproduceerde archieven openbaar waren en een publiek nut dienden, zodat alle burgers belang hadden bij het stadsarchief als een communaal project.¹⁸ Dat contrasteert fel met premoderne staatsarchieven, die vaak zo restrictief waren qua toegankelijkheid en opzet dat zij eerder dienstdeden als een vergeetput. Het is bij de Spaanse Habsburgers bijvoorbeeld geen toeval dat het kasteel van Simancas tegelijk een staatsarchief was én de plek waar politieke gevangenen werden weggestopt.¹⁹ Aan de andere kant zien we echter ook historici die wijzen op de mate waarin staten steunden op stedelijke oligarchieën en dat stadsarchieven dan vaak helemaal geen onafhankelijk communaal project waren, maar eerder een steunpilaar en verlengstuk van staatsvorming. Een prachtig voorbeeld in dit verband komt bijvoorbeeld van Frank Rexroth, die kon aantonen dat vanaf de late middeleeuwen het bestuur van Londen meer en meer werd getekend door een coalitie van stad en staat die gezamenlijk verantwoordelijk was voor de toenemende registratie, disciplinerende, en stigmatisering van vrouwen en allerlei ‘ongewenste’ minderheden.²⁰ Andere historici hebben ook gewezen op de buitensporig grote rol van specifieke groepen binnen de stad. Een mooi voorbeeld in dit verband is de studie van Dan Smail, die aantoont dat de ordening en perceptie van de stedelijke ruimte in Marseille gedomineerd raakte door een kleine kliek notarissen die in de praktijk van alledag geleidelijk aan een heel web van straatnamen hadden uitgedacht.²¹

Dergelijke spanningen tussen visies op de stad en het stadsarchief als communalistisch project of visies op de stad als een sociale arena die naadloos overgaat in de staat zijn voor de vroegmoderne Nederlanden brandend actueel. De recentste poging tot synthese in dat verband reflecteert heel mooi dat steden in dit deel van Europa heel uiteenlopende trends en ontwikkelingen laten zien die steeds weer dat conflict tussen het ideaal van de stad als sociaal collectief en de stad als arena voor conflicten en overheersing weerspiegelen.²² De meest vruchtbare aanpak is om beide visies als de twee uitersten van een breed interpretatief spectrum te zien, waarbij dan stad per stad en archief per archief tegen het licht moet worden gehouden.

De *Archival Turn* is duidelijk *unfinished business* voor de vroegmoderne Nederlanden. Ik denk echter niet dat de theoretische en empirische debatten een gevoel van verlamming moeten opwekken, maar eerder van hoop. De discussies reveleren enkele conceptuele spanningsvelden die een goed handvat bieden voor nieuw onderzoek naar de metageschiedenis van archieven, en ik denk dat het een krachtige getuigenis is van de kracht van het negentiende-eeuwse huwelijk van historisch onderzoek en archivaliek in de zin dat prikkelende theoretische stellingen uitgewerkt én gecorrigeerd werden door historisch onderzoek, wat dan nieuwe stellingen heeft opgeleverd.

¹⁸ De beste discussie voor de Nederlanden is MAKLEFF R., *Listing Sovereignty: Archives and Rebellion in the Low Countries, c. 1300-1600*, ongepubliceerde doctoraatsverhandeling, University of California – Berkeley, 2019 (de auteur bereidt een handelsversie voor; in afwachting daarvan, zie zijn *Inter-Urban Alliances and the Archives of Legitimacy in the Southern Low Countries, 1250-1450*, in *Past & Present*, 2025, 268, p. 3-44. Mijn oprechte dank aan de auteur om zijn ideeën met mij te delen.

¹⁹ BRENDECKE A., *Knowledge, Oblivion and Concealment in Early Modern Spain. The Ambiguous Agenda of the Archive of Simancas*, in CORENS, PETERS & WALSHAM (ed.), *The Social History of the Archive*, p. 131-149.

²⁰ REXROTH F., *Deviance and Power in Late Medieval London*, Cambridge, 2007.

²¹ SMAIL D.L., *Imaginary Cartographies. Possession and Identity in Late Medieval Marseille*, Ithaca en Londen, 1999.

²² Zie de bijdragen in BLONDÉ B., BOONE M. & VAN BRUAENE A.-L. (ed.), *City and Society in the Low Countries, 1100-1600*, Cambridge, 2018.

Een monument van een document

Stadsrekeningen in de Lage Landen en vooral in Vlaanderen en Brabant

ERIK AERTS

Het belang van de (stads)rekening als document en monument

Archivarissen en historici hebben zich uitgeput in de meest ronkende kwalificaties om het belang en de voordelen te omschrijven van rekeningen voor het wetenschappelijk onderzoek. De meest poëtische omschrijving komt van wijlen professor Alain Derville die in 1999 rekeningen vergeleek met “des belles au bois dormant”, Doornroosjes dus die wachten op de zoen van een charmante prins die hen tot leven wekt.¹ Hij had nochtans ongelijk. Rekeningen bezetten immers reeds geruime tijd een geprivilegieerde plaats in het historisch onderzoek en beweren dat ze immens populair zijn onder alle soorten van historici is het intrappen, niet van een open deur, maar van een wagenwijd openstaande poort. In wat volgt, staan wij achtereenvolgens stil bij het belang en het ontstaan van stadsrekeningen, hun diverse vormen en kenmerken, enkele fasen in de evolutie van dit brontype en tot slot de wijze waarop archivariissen en historici met stadsrekeningen aan de slag zijn gegaan. De nadruk ligt daarbij op het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant, hoewel geregeld vergelijkingen zullen worden gemaakt met andere vorstendommen.

Historici waren en zijn nog steeds vooral geïnteresseerd in de inhoud van rekeningen, namelijk hun gegevens. De grote troef van dergelijke bronnen² is dan hun objectiviteit en hun onpartijdigheid, binnen bepaalde grenzen natuurlijk en vooral in vergelijking met meer subjectieve ego-documenten. Een ander vaak aangehaald voordeel van rekeningen is hun realistisch en praktijkgericht karakter dat hen onderscheidt van normatieve bronnen.

Hulp bij het schrijven van deze bijdrage ontving ik op een of andere wijze van Hendrik Callewier, Liesbeth Croimans, Lieve De Mecheleer, Valerie Vrancken en wijlen Wouter Rombauts.

¹ DERVILLE A., *L'agriculture du Nord au Moyen Âge. Artois, Cambrésis, Flandre wallonne*, Rijsel, 1999, p. 303. Andere lofbetuigingen bij AERTS E., *De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeentontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek. Deel I*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1976, 59 (3-4), p. 165, voetnoot 1; GACHARD L.-P., *Rapport adressé à M. Le Ministre de l'intérieur sur les anciens comptes des villes et des châtelainies, conservés aux archives du royaume*, in *Le Moniteur belge*, 12 september 1851, 255, p. 2525; MURET F., *Documents comptables et archives judiciaires: une mine d'exploitation délicate pour l'étude des niveaux de vie au moyen âge*, in SOS-SON J.-P., THIRY Cl., THONON S. en VAN HEMELRYCK T. (ed.), *Les niveaux de vie au Moyen Âge. Mesures, perceptions et représentations*, Louvain-la-Neuve, 1999, p. 205, voetnoot 2; VAN MINGROOT E., *Aperçu typologique des sources de l'histoire médiévale des XVII provinces*, in *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 1982, 53 (1-4), p. 231. Enkele recente internationale bundels beklemtonen eveneens het belang van rekeningen: EPURESCU-PASCOVICI I. (ed.), *Accounts and Accountability in Late Medieval Europe Records, Procedures, and Socio-Political Impact (Utrecht Studies in Medieval Literacy, 50)*, Turnhout, 2020 en LEMONDE A. (ed.), *Les comptes et les choses. Discours et pratiques comptables du XIIIe au XVe siècle en Occident (principautés, monarchies et mondes urbains)*, Rennes, 2022.

² Naar het overzicht van PREVENIER W., *Stads- en kasselrijrekeningen als bronnen voor lokale geschiedenis*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het heemkundig genootschap van het Meetjesland*, 1959, 10, p. 55-60.

Kwantitatief werkende historici prijzen dan weer hun nauwkeurigheid die de optekening van cijfermatige informatie tot op het hoogste meetniveau toelaat, niet enkel op ordinaal, maar ook op het zo gegeerde interval- of ratio-niveau. Tot slot is er de verscheidenheid of diversiteit van de meegedeelde informatie die niet alleen kostbaar is voor de financiële, institutionele of economische geschiedenis,³ maar voor letterlijk alle aspecten van het stedelijk leven.⁴ Rekeningen vormen als het ware “het kruispunt waar politieke, economische, sociale en culturele ontwikkelingen elkaar treffen”.⁵ Walter Prevenier wijst er bijvoorbeeld op dat “zonder stadsrekeningen de oudste geschiedenis van de meeste volksvertegenwoordigingen in een onpeilbaar duister” zou zijn gebleven.⁶

Vanzelfsprekend zijn er problemen bij de interpretatie van de inhoud van rekeningen en dat is voor stadsrekeningen niet anders. Niet alle aangetroffen cijfers zijn zomaar betrouwbaar of representatief. Ondanks controles op soms diverse niveaus (zie ook *infra* paragraaf 4) waren misrekeningen schering en inslag en bleef boekhoudkundige fraude een onuitroeibare kwaal. De representativiteit of volledigheid van de aangetroffen informatie is evenmin altijd verzekerd. Oorzaak hiervan zijn het simultaan bestaan van diverse rekeningen naast elkaar met verschillende financiële stromen (zie *infra* paragrafen 2 en met name 3) en tevens de eigenaardigheden van het enkelvoudig boekhouden. Hier verwijst ik vooral naar de aanwezigheid van *fauten* of fictieve bedragen. Deze verschenen allereerst in de rubrieken der ontvangsten om het ontbreken van een budget te compenseren. Hier gaat het dus om weliswaar geboekte, maar niet ontvangen laat staan geïncasseerde geldsommen.⁷ Daarnaast bestonden ook fictieve uitgaven ofwel uitgaven die wel geboekt werden, maar nog niet waren uitgevoerd.⁸ Dergelijke *fauten* duiken tijdens het volgende boekjaar

³ HOPPENBROUWERS P.C.M., *Rekeningen als bron voor sociaaleconomisch historisch onderzoek*, in DE BOER D.E.H., MARSILJE J.W. en SMIT J.G. (ed.), *Vander Rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden te Utrecht op 27 en 28 februari 1997*, Den Haag, 1998, p. 2; 'T HART M. en VAN DER HEIJDEN M., *Het geld van de stad. Recente historiografische trends in het onderzoek naar stedelijke financiën in de Nederlanden*, in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis / Low Countries Journal of Social and Economic History*, 2006, 3 (3), p. 3-35; VAN DER HEIJDEN M., *Stadsrekeningen, stedelijke financiën en historisch onderzoek*, in *NEHA. Bulletin voor de economische geschiedenis*, 1999, 14 (2), p. 129-166.

⁴ BRUWIER M., *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 7)*, Brussel, 1964, p. 23-26.

⁵ BOSCH R.A.A., *De middeleeuwse Gelderse stadsrekeningen als bron voor sociaaleconomisch historisch onderzoek. Kenmerken, mogelijkheden en problemen*, working paper uit 2009, p. 2 (dit uitstekende overzicht is raadpleegbaar en downloadbaar op Academia.edu).

⁶ PREVENIER W., *Stads- en kasselrijrekeningen*, p. 59.

⁷ BOONE M., *Geld en macht. De Gentse stadsfinanciën en de Bourgondische staatsvorming (1384-1453)* (*Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 15), Gent, 1990, p. 23-24; ESPINAS G., *Des origines au XVe siècle. Les finances de la commune de Douai*, Parijs, 1902, p. 360; VAN WERVEKE H., *De Gentse stadsfinanciën in de middeleeuwen (Mémoires de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Collection in-8°, 2e série, 34)*, Brussel, 1934, p. 291-291. In de rekeningen van de centrale overheid zijn dit de fameuze “deniers comptés et non reçus” (meer daarover bij AERTS E., *Quelques réflexions sur les comptes du duché de Brabant au bas moyen âge*, in *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 1982, 53 (1-4), p. 128-130).

⁸ BOONE M., *Geld en macht*, p. 25-27; LENAERTS H., *De bouw van de nuwen vesten. Een onderzoek naar de bouw van de Tweede Leuvense Stadsomwalling, aan de hand van de stadsrekeningen*, onuitgegeven masterproef KU Leuven, Leuven, 2012, p. 16-17; VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe eeuw* (*Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, 23, 44), Brussel, 1961, p. 54.

dan op in het hoofdstuk der ontvangsten bij bijvoorbeeld ‘oude schuld’.⁹ Ook het onderscheid tussen zogenaamde bruto en netto-ontvangsten was de vroegere boekhouders niet onbekend: de eerste stonden uitgedrukt als “*geheelen ontfanck*” en bevatten bijvoorbeeld naast de opbrengst van een accijns of impost personeelslonen en administratieve onkosten voor schrijfbenodigdheden, briefport, e.d. die aan de inning waren verbonden; de laatste werden “*in suiijveren ontfanck*” ingeschreven en bevatten geen van deze inherente bedragen die al op voorhand in mindering waren gebracht. Verder houden een aantal transacties geen rekening met de begrenzing van het boekhoudkundig jaar en treden in de meeste reeksen van stadsrekeningen kleine maar ook grote hiaten op zodat de zo gewenste serialiteit van de cijfers in het gedrang komt. Tenslotte werpt de ingewikkelde monetaire problematiek vaak een sluier over de aangetroffen bedragen.

Historici hebben de afgelopen decennia niet enkel gebruik gemaakt van de inhoud van rekeningen. Zij koesterden ook, zij het in beduidend mindere mate, belangstelling voor de rekening zelf als een bijzonder type van bron, een specifieke materiële getuigenis die het mentale kader, het intellectuele niveau alsook de culturele waarden van een maatschappij weerspiegelt. Om dit relict uit het verleden aan te duiden, gebruiken Franstalige historici de term ‘monument’ die zij dan graag plaatsen tegenover de term ‘document’ die eerder op de inhoud van de bron betrekking heeft.¹⁰ Ook stadsrekeningen waren immers op zich een politiek instrument, ja zelfs een ideologische constructie die het beeld moest bevestigen van een vrije, zelfbewuste stedelijke gemeenschap die autonoom haar financiën voerde en op die wijze haar onafhankelijke positie wou in de verf zetten.

Ontstaan van stadsrekeningen

Diepgaande wijzigingen in de Europese samenleving lagen tijdens de twaalfde en vooral dertiende eeuw aan de grondslag van het ontstaan van rekeningen als een nieuwe bron. Daarbij wordt doorgaans verwezen naar een nieuwe fase in het verschriftelijkingsproces dat ten laatste zou zijn gestart in de elfde-twaalfde eeuw, waarschijnlijk nog vroeger, en waarbij het vooralsnog niet duidelijk is of het gaat om een exponentiële stijging van de schriftelijke productie dan wel van de bewaring.¹¹ Op zijn beurt zou die nieuwe fase het gevolg zijn geweest van processen van staatsvorming en verstedelijking die meer complexe instellingen en besturen in het leven hadden geroepen. Deze vorstelijke en stedelijke administraties speelden volop in op de krachtige economische ontwikkeling, de demografische groei en de expansie van het geldverkeer omdat deze factoren nieuwe potentiële inkomsten genereerden. Om deze inkomsten te kunnen afromen, waren behalve nieuwe ambtenaren-

⁹ Talrijke voorbeelden in de zestiende-eeuwse stadsrekeningen van Lier, bv. Lier, Stadsarchief, Oud Archief, nr. 460, rekening dec. 1575-nov. 1576, fol. 37v (*fauten* bij de uitgaven) en nr. 460, dec. 1576-nov. 1577, fol. 9v (oude schuld bij de ontvangsten).

¹⁰ ROUSSEAU X., *Introduction*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents? Les comptabilités, sources pour l'histoire du contrôle social (XIIIe-XVIIIe siècles)*. Actes du colloque international de Bruxelles (Archives générales du Royaume, 13-15 décembre 2012) (Archives générales du Royaume et Archives de l'État dans les Provinces. Studia, 154), Brussel, 2015, p. 5. Lees aansluitend ook de bijdrage van Buylaert F. in deze bundel.

¹¹ VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen in de Nederlanden*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 1996, 133 (1-3), p. 145 en 161. Zie verder de rijke studie van BERTRAND P., *Les écritures ordinaires. Sociologie d'un temps de révolution documentaire (entre royaume de France et empire, 1250-1350)* (Histoire ancienne et médiévale, Publications de la Sorbonne, 138), Parijs, 2015, p. 21, 22 en 26.

kaders ook nieuwe types van bronnen nodig. Nauwkeurige optekening van inkomsten en uitgaven gaf stedelijke bestuurders niet alleen de kans om een efficiënt financieel beheer te ontwikkelen. De aanwezigheid van rekeningen kwam ook tegemoet aan de groeiende eis van bevolkingsgroepen die een transparante verantwoording wilden zien van de aangewende publieke gelden.¹² Stadsrekeningen vertegenwoordigden namelijk een openbare boekhouding die de bestemming van de gemeenschapsgelden moest rechtvaardigen en controle op hun aanwending moest mogelijk maken. Al deze elementen samen verklaren vandaag in het archief van stadsbesturen de aanwezigheid van soms imposante reeksen rekeningen onder diverse benamingen. Op sommige plaatsen (bv. Arnhem, Eindhoven, Geldern, Hoogstraten, Luik, Middelburg, Nijmegen, Turnhout, Venlo en andere) staan deze ook bekend als ‘burgemeestersrekeningen’ of *comptes des bourgmestres* omdat de burgemeester of eerste schepen verantwoordelijk was voor het beheer van de stedelijke financiën en het voeren van de boekhouding. Ook elders speelde hij een belangrijke rol in het stedelijk financieelwezen. In Herentals noemde men de burgemeester zelfs “den onderrentmeester”.¹³ Doorgaans delegerde hij deze taken zodra de professionalisering en de schaalvergroting van zijn ambt dat vereisten. Veel zeldzamer is de benaming ‘bouwmeestersrekening’. In Hasselt bijvoorbeeld was de bouwmeester de generale ontvanger van de stad en verantwoordelijk voor de boekhoudkundige registratie van de inkomsten en uitgaven. Logisch dus dat zijn rekeningen als bouwmeestersrekeningen bekend stonden.¹⁴ In een aantal Noord-Nederlandse steden (Amersfoort, Deventer, Utrecht, Zwolle...) was de verantwoordelijkheid over het financieel

¹² BOONE M., *L'influence des pratiques et du savoir-faire "étatiques" dans les comptes des villes flamandes et des principautés des anciens Pays-Bas aux XIV-XVe siècles*, in MATTÉONI O. en BECK P. (ed.), *Classer, dire, compter. Discipline du chiffre et fabrique d'une norme comptable à la fin du Moyen Âge. Colloque des 10 et 11 octobre 2012 (Comité pour l'histoire économique et financière de la France)*, Parijs, 2015, p. 201; DUMOLYN J. en HAEMERS J., *Patterns of urban rebellion in medieval Flanders*, in *Journal of Medieval History*, 2005, 31, p. 376; PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes communaux en Flandre au Moyen âge*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 7)*, Brussel, 1964, p. 118-119.

¹³ GORIS J.M., *Het beheer der stedelijke financiën te Herentals tijdens de 17e eeuw*, in *Taxandria*, 1964, 36, p. 9; KAPPELHOF T., *De stedelijke financiën van 's-Hertogenbosch en Breda onder de Republiek. Aspecten van het financieel-economische beleid van twee steden in de periferie*, in *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis/Low Countries Journal of Social and Economic History*, 2006, 3 (3), p. 100; MAR-SILJE J.W., *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ± 1390-1477*, Hilversum, 1985, p. 63; PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 145; RETHAAN MACARÉ C.A., *Oudste burgemeestersrekening der stad Middelburg (1364) (Codex Diplomaticus Neerlandicus, Nederlands Historisch Genootschap, tweede serie, 2, 1)*, Utrecht, 1853, p. 3-76; ROMBAUTS W., *Bijdrage tot de studie van het financieel beheer van de vrijheid Hoogstraten in de achttiende eeuw*, in *Jaarboek 2005-2006 Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde*, Antwerpen, 2007, p. 74. Zie – bij wijze van voorbeeld – voor Hoogstraten een aantal resoluties in die zin bij IDEM, *Analyses van de resoluties van de vrijheid Hoogstraten, 1680-1795*, in *Jaarboek 1990-1991 Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde*, Antwerpen, 1993, p. 69, resoluties 1686, p. 70, resoluties 1687, e.a.; zie verder voor Herentals en 's-Hertogenbosch VAN ZUYLEN R.A., *Inventaris der Archieven van de Stad 's Hertogenbosch: chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende. Stads Rekeningen van 1399-1800*, dl. I, 's-Hertogenbosch, 1863, p. iv en VAN DER EYCKEN M., *De instellingen in de kleine Brabantse steden (elfde eeuw-1795)*, in VAN UYTVEN R., BRUNEEL CL., COPPENS H. en AUGUSTYN B. (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 82)*, dl. II, Brussel, 2000, p. 554.

¹⁴ KUSTERS J., *Stadseconomie en conjunctuur te Hasselt 1682-1795*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, Leuven, 1982, p. 42 en 43.

beheer toevertrouwd aan een *cameraar*. De stedelijke boekhouding van Deventer en Utrecht was daarom samengesteld uit de *cameraarsrekeningen*.¹⁵ Steden in het graafschap Henegouwen en het Doornikse hadden dan weer hun *comptes des massarderies* of *comptes des massarts* om de stadsboekhouding aan te duiden.¹⁶

Stadsrekeningen zijn organisch gegroeid uit het samenbrengen van diverse kassen voor specifieke ontvangsten en uitgaven, vaak op initiatief van de vroegste schepenen.¹⁷ Die afwezigheid van kaseenheid bleef in praktisch alle stedelijke financiën nog eeuwenlang aanwijsbaar, zowel door het bestaan van meerdere kassen naast elkaar als door de afwezigheid van duidelijk onderscheidbare inkomsten- en uitgavenclusters in bepaalde rekeningen. Of zoals Raymond Van Uytven het uitdrukte: de naden van het samengroeien naar een centrale kas bleven nog lang zichtbaar.¹⁸ De vernieuwing van het financieewezen met een permanente boekhouding als spil startte in Italië en de rest van het mediterraneum en breidde zich dan als een grillige olievlek uit over de rest van het Europese continent: van Zuidwest-Frankrijk naar Noord-Frankrijk, de Zuidelijke Nederlanden, Zuid-Engeland, de Noordelijke Nederlanden, Zuidwest-Duitsland en vervolgens het gebied van de Hanze om uit te deinen in Noord-, Oost- en Centraal-Europa. De aanwezigheid van stadsrekeningen volgt min of meer deze olievlek, maar werd vanzelfsprekend ook bepaald door het proces van verstedelijking. Terwijl in Italië al stadsrekeningen opduiken in de eerste helft van de dertiende eeuw, volgen Noord-Frankrijk en *Flandre gallicante* vanaf het midden en de tweede helft van de eeuw (Arras in 1241, Calais in 1268,¹⁹ Dowaaï in 1295,²⁰ Rijsel in 1301²¹).

¹⁵ BENDERS J.F., *Bestuursstructuur en schriftcultuur: een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw*, Hilversum, 2004, p. 216; DE BRUIN R.E. e.a. (ed.), *Geschiedenis van de stad Utrecht: "een paradijs vol weelde"*, Utrecht, 2000, p. 132 en 507; DODT VAN FLENSBURG J.J., *De Stads-Kameraars-rekeningen, dienstbaar gemaakt aan de geschiedenis, voornamelijk die der beschaving in hare ruimste beteekenis*, in *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht*, 1843, 3, p. 203-327. Zie ook *infra*, voetnoten 53 en 56.

¹⁶ Voor Henegouwen: HERARD G., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes. Registres des comptes des villes de Hainaut 1362-1794* (*Archives générales du Royaume. Inventaires*, 595), Brussel, 2006, p. 10. Voor Doornik: Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nr. 40.056 ("*massart et recepveur général*").

¹⁷ FUJII Y., *Les finances urbaines dans les Pays-Bas méridionaux au bas moyen âge. Quelques réflexions méthodologiques*, in AERTS E. e.a. (ed.), *Studia Historica Oeconomica. Liber alumnorum Herman Van der Wee*, Leuven, 1993, p. 163-170; MERLEVEDE J., *De Ieperse stadsfinanciën (1280-1330). Bijdrage tot de studie van een Vlaamse stad* (V.U.B., Centrum voor Sociale Structuren en Economische Conjunctuur), Brussel, s.d, p. 47-52 en 118; PEETERS J.P., *Het ontstaan van de stadsfinanciën te Mechelen tijdens de middeleeuwen in het perspectief van de redactie der oudst bekende stadsrekening (1311-'12)*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 1981, 85, p. 33-46 en 57-60; PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 118; VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie*, p. 5.

¹⁸ VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie*, p. 12; GACHARD L.-P., *Précis du régime municipal de la Belgique avant 1794* (*Collection de documens inédits de la Belgique*, 3), Brussel, 1835, p. 117; VAN BUYTEN L., *Politieke en administratief-technische aspecten van het stedelijk financieewezen in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de XVIIe en XVIIIe eeuw*, in *Handelingen van het XLIIe Congres (Mechelen, 1970) van de Federatie van de Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België*, dl. II, Mechelen, 1970, p. 264-265.

¹⁹ VAN CAENEGEM R.C., *Introduction aux sources de l'histoire médiévale (Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis)*, Turnhout, 1997, p. 151, voetnoot 66.

²⁰ ESPINAS G., *Des origines au XVe siècle*, p. xv-xvii.

²¹ RICHEBÉ A., *Compte de recettes et dépenses de la ville de Lille, 1301-1302*, Rijsel, 1894.

De oudste stadsrekening uit de Nederlanden wordt voorlopig toegeschreven aan Doornik met een fragment uit december 1240-april 1243.²² Uit de tweede helft van de dertiende eeuw dateren een aantal exemplaren in de grote Vlaamse steden. Voor Ieper zijn enkele fragmenten bewaard uit 1267-1268, maar pas de “rekening van het jaar 1297-1298 kan in de eigenlijke zin van het woord als een rekening beschouwd worden”.²³ Brugge bezit een kladrekening van uitgaven uit 1280-1281 en een net exemplaar uit 1281-1282²⁴ dus direct na de brand van het houten belfort in 1280; voor Gent zijn fragmenten voor enkele maanden uit 1280 bewaard, maar deze werden door de grafelijke administratie opgesteld, de oudste stedelijke rekening is die van 1314.²⁵ Kleinere Vlaamse steden volgen vanaf het laatste kwart van de veertiende eeuw (bv. Kortrijk 1376,²⁶ Dendermonde 1377,²⁷ Oudenburg 1382,²⁸ Veurne 1388-1389,²⁹ Sluis 1391-1392,³⁰ Hoeke en Tielt 1394,³¹ Gistel 1394-1395,³² Aalst 1395-1396,³³ Geraardsbergen 1397-1398³⁴) of zelfs pas in de vijftiende

²² D'HERBOMEZ A., *Comptes de la ville de Tournai pour les années 1240-1243*, in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 5e série, 1893, 3, p. 454; VERRIEST L., *La « Charité Saint Christophe » et ses comptes du XIIIe siècle. Contribution à l'étude des institutions financières de Tournai au Moyen Age*, in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 1904, 73, p. 143-267.

²³ MERLEVEDE J., *De Ieperse stadsfinanciën*, p. 55, voetnoot 1; DES MAREZ G. en DE SAGHER E., *Comptes de la ville d'Ypres de 1267 à 1329 (Commission royale d'Histoire, in-4e)*, 2 dln., Brussel, 1909-1913.

²⁴ DE SMET J., *Note sur les plus anciens comptes de la ville de Bruges*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8e, 7)*, Brussel, 1964, p. 347-348; VANDEWALLE A., *Beknopte inventaris van het Stadsarchief van Brugge. Deel I: Oud Archief*, Brugge, 1979, p. 206-207; IDEM, *De oudste stadsrekeningen van Brugge. Bij een nieuwe editie, in Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 1996, 133 (1-3), p. 139-143; WYFFELS C. en DE SMET J., *De rekeningen van de stad Brugge 1280-1302*, 2 dln., Brussel, 1965-1971.

²⁵ VAN WERVEKE H., *De Gentsche stadsfinanciën*, p. 80; VUYLSTEKE J., *Gentsche stads- en baljuwsrekeningen 1280-1336*, Gent, 1900.

²⁶ WYFFELS C., *Een fragment van de Kortrijkse stadsrekening van 1376/77*, in *De Leiegouw*, 1960, 2 (2), p. 157-168 (fragment met enkel onvolledige uitgaven van vooral presentwijnen).

²⁷ BROECKAERT J., *De oudste stadsrekening van Dendermonde 1377-1378 gevolgd van die over 1392-1393*, in *Gedenkschriften van den Oudheidkundigen Kring der stad en des voormaligen lands van Dendermonde*, 2de reeks, 1910, 13, p. 176-288.

²⁸ PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 114.

²⁹ VAN ACKER J., *Een fragment van de Veurnse stadsrekening uit 1388-1389*, in *Biekorf*, 1987, 87, p. 360-363 (fragment met enkel de uitgaven).

³⁰ VAN DALE J.H., *De oudste stadsrekening van Sluis*, in *Bijdragen tot de Oudheidkunde en Geschiedenis inzonderheid van Zeeuwsch-Vlaanderen*, 1859, 4, p. 1-51.

³¹ HOLLEVOET F., *Stadsrekeningen Tielt: 1500-1610*, Tielt, 2000; IDEM, *Stadsrekeningen Tielt: 1610-1794*, Tielt, 2004; MOORS Cl., *Stadsrekeningen Tielt: 1394-1500*, 2 dln., Tielt, 2009; SOSSON J.-P., *Consommation et finances communales. Deux exemples d'asphyxie financière et économique: Hoeke et Mude, petites villes de l'estuaire du Zwin (1394-1500)*, in “Proeve 't al, 't is prysselyck”. *Verbruik in Europese steden (13de-18de eeuw)*. *Liber Amicorum Raymond van Uytven*, Antwerpen, 1998, p. 309-328.

³² MERTENS J., *De oudste stadsrekening van Gistel (1394-1395)*, in *Gestella 1988. Duizend jaar Gistel*, Gistel, 1988, p. 137-164.

³³ CAUDRON, F. en VERNAEVE W., *Stadsrekeningen van Aalst (1395-1396, 1398-1399, 1402-1405) (Alostanae historiae fontes)*, Aalst, 2013; DE MECHELEER L., *Les archives des Chambres des Comptes aux Archives générales du Royaume*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents ?*, p. 21.

³⁴ FRIS V., *De oudst bewaarde stadsrekening van Geraardsbergen (1397-1398)*, in *Bulletijn der Maatschappij van Geschied- en Oudheidkunde te Gent*, 1912, 20, p. 45-99, 163-227, 316-377, 396-426.

eeuw (Oostende 1403,³⁵ Biervliet 1404,³⁶ Rupelmonde 1483-1484³⁷). Enkele stadjes in Zeeuws-Vlaanderen zijn vroege uitzonderingen zoals Aardenburg met al een rekening uit 1309-1310 en Hulst met een rekening uit 1326.³⁸ Men weet dat Brabantse stadsrekeningen uit de volle middeleeuwen zeldzaam zijn.³⁹ Denken we maar aan het trieste lot van de stadsrekeningen van Brussel bij het bombardement van 1695 waarbij praktisch de hele stedelijke boekhouding in de vlammen opging zodat de oudst bewaarde fragmenten pas dateren uit 1371-1372.⁴⁰ Voor Antwerpen is de oudste stadsrekening bewaard uit 1324-1325 volgens de editie van Frans Hendrik Mertens, maar Floris Prims besprak een lijst van lijfrenten uit een fragment van een stadsrekening van 1313.⁴¹ Het juridisch onafhankelijke, maar zwaar door Brabant beïnvloede Mechelen bezit een kladversie van een stadsrekening voor 1311-1312,⁴² voor Leuven start een imposante reeks in 1345,⁴³ voor de Noord-Brabantse hoofdstad Den Bosch pas vanaf 1399.⁴⁴ De secundaire steden in het hertogdom volgen de

³⁵ DEPT G.G., *De oudste rekening van Oostende (1403-1404)*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, 1932, 75, p. 180-217.

³⁶ PREVENIER W., *De oudste rekening van het stadje Biervliet (uittreksels), 1 mei 1404-30 april 1405*, in *Appeltjes van het Meetjesland. Jaarboek van het heemkundig genootschap van het Meetjesland*, 1959, 10, p. 66-77.

³⁷ PEETERS J.P., *De oudst bewaarde rekening der stad Rupelmonde (1483-1484): een waardemeter voor de economische en politieke rol van een bevoorrecht centrum in het Waasland*, in *Federatie van Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België. Sint-Niklaas-Waas 1974*, Sint-Niklaas, 1975, p. 94-102.

³⁸ ADRIAANSE J., *De Hulstersche stadsrekening van 1326*, in *Jaarboek Oudheidkundige kring 'De Vier Ambachten'*, Hulst, 1934, p. 15-60; VAN DRIEL G. en MARSILJE J.W., *De rekeningen van Hulst over 1326 en 1341*, in *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap*, 1966, 80, p. 95-140; WYFFELS C., *De oudste rekening der stad Aardenburg (1309-1310) en de opstand van 1311*, in *Archief. Vroegere en latere mededelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland, uitgegeven door het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 1949-1950, p. 10-52.

³⁹ VAN UYTVEN R., *De rechtsgeldigheid van de Brabantse Blijde Inkomst van 3 januari 1356*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1969, 82 (1), p. 48, voetnoot 53. In dezelfde zin VAN SYNGHEL G.A.M., *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis': de stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450*, Hilversum, 2007, p. 118.

⁴⁰ BERNARD Cl., *Rapport sur la publication des plus anciens comptes conservés de la ville de Bruxelles*, in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 1959, 124 (1), p. CLIII-CLIV; DICKSTEIN-BERNARD Cl., *Répertoire chronologique et analytique des comptes complets, fragments et extraits des comptes communaux de Bruxelles, qui subsistent pour la période antérieure à 1570*, in *Cahiers Bruxellois*, 1988, 29, p. 5-78.

⁴¹ MERTENS F.H., *Oudste rekening der stad Antwerpen (1324) (Codex Diplomaticus Neerlandicus, Nederlands Historisch Genootschap, tweede serie, 4)*, Utrecht, 1857; PRIMIS F., *De stadsrekening van 1313. Het kapittel der lijftochten*, in *Antwerpsch Archiefblad*, 2de reeks, 1931, 6, p. 228-245. Zie ook BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur voor en tijdens de Franse overheersing. Bijdrage tot de ontwikkelingsgeschiedenis van de stedelijke bestuursinstellingen in de Zuidelijke Nederlanden (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, 135)*, Brugge, 1965, p. 60, voetnoot 1.

⁴² PEETERS J.P., *Het ontstaan van de stadsfinanciën te Mechelen*, p. 57; JOOSEN H., *De oudste stadsrekening van Mechelen 1311-1312 (Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen. Studia et documenta Mechliniensia, 1)*, Mechelen, 1982.

⁴³ VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie*, p. 46; CEUNEN M., *Uit goede bron. De middeleeuwse stadsrekeningen (1345-1795)*, in *Salsa. Nieuwsbrief van de vrienden van het Leuven Stadsarchief*, 2009, 5 (2), p. 4-6. De integrale uitgave van de oudste stadsrekening van Leuven was gepland door wijlen Raymond Van Uytven (*Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 1957, 122 (1), p. lxxix en 1959, 124 (1), p. cxliiii).

⁴⁴ VAN SYNGHEL G.A.M., *Actum in camera scriptorum*, p. 118.

koplopers met enkele decennia tot zelfs een halve eeuw vertraging.⁴⁵ Voorbeelden zijn Lier in 1377,⁴⁶ Diest in 1389,⁴⁷ Maastricht vanaf 1399.⁴⁸

Buiten deze kerngewesten is de situatie erg verschillend. Voor het Henegouwse Bergen dat dicht bij Noord-Frankrijk ligt, starten stadsrekeningen al in 1279,⁴⁹ voor Luxemburg pas vanaf 1388.⁵⁰ Bepaald bedroevend is de situatie in het prinsbisdom Luik. Dinant met rekeningen vanaf 1387 en Hasselt en Sint-Truiden voor respectievelijk 1484 en 1485 zijn zelfs gelukkige uitzonderingen. In Hoei dateren bewaarde stadsrekeningen immers slechts uit 1533, in Luik zelfs pas uit het midden van de zeventiende eeuw.⁵¹ Wat de Noordelijke Nederlanden betreft, valt Dordrecht de eer te beurt om voor 1283-1287 de oudst bewaard gebleven stadsrekening uit het Noorden te bewaren.⁵² Een ander vroeg voorbeeld is Deventer uit 1337.⁵³ In het hertogdom Gelre dateren vele rekeningen vanaf het midden en uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Voorbeelden zijn de oudste exemplaren van Venlo (1349), Arnhem (1353), Zutphen (1364), Doesburg (1373), Culemborg (1374),

⁴⁵ Zie het overzicht bij PEETERS J.P., *De financiën van de kleine en secundaire steden in Brabant van de 12de tot het midden der 16de eeuw: het voorbeeld van Diest, Nijvel, Tienen, Zoutleeuw, Vilvoorde, Aarschot, Zichem, Geldenaken, Halen, Hannuit, Landen en Gemboers*, dl. I, Antwerpen-Brussel, 1980, p. IV-V.

⁴⁶ MERTENS F.H., *Rekening der stad Lier over de zes eerste maanden des jaers 1377 (Codex Diplomaticus Neerlandicus, Nederlands Historisch Genootschap, tweede serie, 4)*, Utrecht, 1860.

⁴⁷ PEETERS J.P., *De financiën van de kleine*, dl. I, p. V; IDEM, *De stadsrekeningen van Diest en Halle voor de jaren 1389-1390, aan mekaar getoetst*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2017, 100 (4), p. 431.

⁴⁸ KOREMAN J., *De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399-1400 (Maaslandse Monografieën, 7)*, Assen, 1968, p. 1; PEETERS J.P., *De stadsrekeningen van Maastricht en Mechelen voor de jaren 1399-1400 aan mekaar getoetst*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2010, 114, p. 55.

⁴⁹ PIÉRARD Chr., *Les plus anciens comptes de la ville de Mons (1279-1356) (Commission royale d'Histoire, in-4°)*, 2 dln., Brussel, 1971-1973.

⁵⁰ CAUCHIES J.-M., *La législation princière pour le comté de Hainaut. Ducs de Bourgogne et premiers Habsbourg (1427-1506). Contribution à l'étude des rapports entre gouvernants et gouvernés dans les Pays-Bas à l'aube des temps modernes (Publications des Facultés Universitaires Saint-Louis, 24)*, Brussel, 1982, p. 41; MOULIN Cl. en PAULY M., *Die Rechnungsbücher der Stadt Luxemburg. Erstes Heft 1388-1399 (Schriftenreihe des Stadtarchivs Luxemburg, 1)*, Luxemburg, 2007.

⁵¹ Morsa D., *De oudste rekening van de stad Hoei (1533-1534). Bijdrage tot de geschiedenis van de gemeentefinanciën in het prinsbisdom Luik*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1990, 172 (2), p. 79 schreef zelfs "In Luik zijn de stadsrekeningen slechts overgebleven voor de 18e eeuw". Burgemeestersrekeningen zijn er echter bewaard vanaf 1643 (BORMANS S., *Extraits des comptes communaux de la Cité de Liège. 1643-1793*, in *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 1865, 7, p. 376-377).

⁵² BURGERS J.W.J. en DIJKHOF E.C., *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287 (Apparaat voor de geschiedenis van Holland, 11)*, Hilversum, 1995; VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 149.

⁵³ VAN DOORNINCK J.I., DE HULLU J. en ACQUOY J., *De cameraarsrekeningen van Deventer, 1337-1393*, 7 dln., Deventer, 1888-1914; VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 150.

Nijmegen (1382) en Geldern (1386).⁵⁴ In vele stadjes van het huidige Oost-Nederland duiken stadsrekeningen echter pas op in de vijftiende of zelfs zestiende eeuw.⁵⁵ Voor andere vorstendommen is de situatie niet beter. Steden en stadjes als Breda, Groningen, Leeuwarden en Roermond kunnen geen middeleeuwse stadsrekeningen voorleggen. Verrassend genoeg is het niet beter gesteld met de oudste stadsrekeningen voor de verstedelijkte kerngebieden Holland, Zeeland en Utrecht. Stadsrekeningen gaan er terug tot 1365 (Middelburg), 1380 (Utrecht), 1392 (Leiden), 1414 (Haarlem), 1426 (Rotterdam), 1437 (Gouda) of 1457 (Heusden).⁵⁶ Voor steden als Amsterdam, Alkmaar, Delft en Amersfoort zijn zelfs geen stadsrekeningen uit de middeleeuwen bewaard.⁵⁷

Stadsrekeningen bleven vanzelfsprekend bestaan tot het einde van het ancien régime dat voor Noord en Zuid ongeveer op hetzelfde ogenblik afliep. Op 1 oktober 1795 werden de Oostenrijkse Nederlanden door een besluit van de *Convention Nationale* aangehecht bij de Franse republiek. Rond die tijd verdwenen in talrijke steden de stadsrekeningen van het ancien régime. De stadsmagistraat of eigenlijke archiefvormer van de stadsrekeningen maakte plaats voor een *municipalité*; er kwamen nieuwe ambtenaren of *officiers municipaux* en vooral, er kwamen nieuwe ontvangsten. Krachtens de wet van 24 brumaire V (14 november 1796) werden enkele dagen of weken later de oude verbruiksbelastingen die als accijnzen en imposten eeuwenlang de belangrijkste inkomsten hadden gele-

⁵⁴ VAN CAENEGEM R.C., *Introduction aux sources*, p. 151, voetnoot 66. Zie inderdaad DE GROOT H.J.M., *De stadsrekeningen van Venlo. I. Teksteditie van de veertiende-eeuwse rekeningen. Met personen- en toponiemenregister*, Venlo, 2006; IDEM, *II. Teksteditie van de rekeningen van 1400 tot en met 1417. Met personen- en toponiemenregister*, Venlo, 2008; DE LEEUW L., *De vroegste stadsrekeningen van Arnhem (1353-1417). Een bronnenkritische beschouwing, op basis van de stedelijke inkomsten*, in *Bijdragen en Mededelingen der Vereniging Gelre*, 1983, 74, p. 50-72; JAPPE ALBERTS W., *De stadsrekeningen van Arnhem*, 5 dln., Groningen, 1967-1985 (voor periode 1353-1432); WARTENA R., *De stadsrekeningen van Zutphen 1364-1445/46*, 3 dln., Zutphen, 1977; VAN DE VEN A.J. en MEIHUIZEN L.S., *De oudste stadsrekening van Doesburg (1373/74)*, in *Bijdragen en Mededelingen der Vereniging Gelre*, 1943, 46, p. 103-135; VEERMAN W., *Stadsrekening van Culemborg 1374 t/m 1376: "van alrehande dinghe, des die poerte te doen was"*, Tiel, 2004; VAN SCHEVICHAVEN H.D.J., KLEYNTJENS J.C.J. en SORMANI L., *Rekeningen der stad Nijmegen (1382-1543)*, 8 dln., Nijmegen, 1910-1919; KUPPERS W., *Die Stadtrechnungen von Geldern 1386-1423. Einführung, Textausgabe, Register (Geldrisches Archiv, 2)*, Geldern, 1993.

⁵⁵ BOSCH R.A.A., *De middeleeuwse Gelderse stadsrekeningen*; IDEM, *Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie: stadsfinanciën, sociaal-politieke verhoudingen en economie in het hertogdom Gelre, ca. 1350-1550*, Hilversum, 2019; VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 153.

⁵⁶ KESTELOO H.M., *De stadsrekeningen van Middelburg van 1365-1810*, 9 dln., Middelburg, 1881-1902; VAN ASCH VAN WIJCK A.M.C., *Oudste kameraars-rekening der stad Utrecht 1380 (Codex Diplomaticus Neerlandicus, Nederlands Historisch Genootschap, tweede serie, 2, 1)*, Utrecht, 1853, p. 77-158; MEERKAMP VAN EMBDEN A., *Stadsrekeningen van Leiden (1390-1434)* (Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), derde serie, 32 en 34), 2 dln., Amsterdam, 1913-1914; UNGER J.H.W. en BEZEMER W., *De oudste stadsrekeningen van Rotterdam* (Bronnen voor de Geschiedenis van Rotterdam, 3), Rotterdam, 1899; HEINSIUS J., *De oudst-bewaarde stadsrekening van Gouda (1437)*, in *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, 1904, 25, p. 259-321; KROM C.C.N., *Oudste stadsrekening van Heusden van 1457*, in *Handelingen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord Brabant, 1884-1885, 1886*, p. 95-129.

⁵⁷ MARSILJE J.W., *Het financiële beleid van Leiden*, p. 108; VAN CAENEGEM R.C., *Introduction aux sources*, p. 151; JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen, in Rheinische Vierteljahrsblätter*, 1958, 23, p. 77-78.

verd overal afgeschaft, vaak onder klokkengelui.⁵⁸ Opcentiemen op nieuwe rechtstreekse belastingen zoals patent- en grondbelastingen, personele en mobiliare taksen kwamen in hun plaats, maar moesten voortaan, net als de stedelijke uitgaven, worden goedgekeurd op een hoger, departementaal vlak.⁵⁹ Aparte kassen gereserveerd voor specifieke inkomsten en uitgaven verdwenen en maakten plaats voor één centrale kas.⁶⁰ Een begroting werd ingevoerd. Hoewel op een aantal punten slechts nieuwe principes uit de Oostenrijkse tijd versneld werden gerealiseerd, zijn de veranderingen, zeker op stedelijk vlak, volgens ons van die aard dat men hier echt van een bruuske mutatie in de archiefvorming kan spreken.⁶¹ In de Republiek der Verenigde Nederlanden zag na de strenge winter van 1794-1795 en een "bedaarde fluwelen revolutie"⁶² de Bataafse Republiek het licht waarin de principes van de Franse revolutionairen eveneens ingang vonden. Er ontstonden verkozen gemeentebesturen of municipaliteiten naar Frans model, maar in feite bleven taken en organisatie van de vroegere stadsbesturen en schepenbanken grotendeels ongewijzigd. De stedelijke financiën kwamen onder toezicht van speciale commissies of comités. Zoals in het Zuiden werden de belangrijkste inkomstenbronnen in de vroegere stadsrekeningen, de drukkende stedelijke accijnzen, afgeschaft en vervangen door patentrechten en directe belastingen op vermogen en uiterlijke kenmerken van weelde.⁶³ Vooral de erg regressieve accijnzen op levensbehoeften zoals graan, bier, boter, zout e.d. waren volgens de Bataafse bewindvoerders sociaal niet verantwoordbaar.⁶⁴ Men ontkomt verder niet aan de indruk dat de overgang in het Noorden geleidelijker en efficiënter is verlopen dan in het Zuiden.

⁵⁸ BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur*, p. 421; BERGMANN A., *Geschiedenis der stad Lier*, 3de uitg., Lier, 1973, p. 433-434; VAN CRAESBEEK D., *De stedelijke ontvangsten en uitgaven van Tongeren onder het Frans Bewind (1795-1814)*, in *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1969, 90, p. 211. Enkele jaren later werden zij onder de vorm van octrooigelden terug ingevoerd (SEGERS Y., *Een omstreden verbruiksbelasting: De stedelijke octrooien in België (1799-1860)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 2000, 30 (3-4), p. 326 en 327).

⁵⁹ BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur*, p. 423, 429-430; DEBACKER J., *De Gentse stadsrekeningen tijdens de Franse overheersing*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, Gent, 1970-1971, p. 16; DEVOLDER C., *De Verenigde Departementen onder Frans Bewind. De constitutionele instellingen van het Directoire (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 71)*, Brussel, 1997, p. 144 en 152; DOUXCHAMPS-LEFÈVRE C., *L'organisation financière de la ville de Namur de 1740 à 1860*, in *Finances publiques d'Ancien Régime. Finances publiques contemporaines en Belgique de 1740 à 1860. Processus de mutation. Continuités et ruptures. Colloque international Spa, 19-22-XII-1972 (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 39)*, Brussel, 1975, p. 392; VAN CRAESBEEK D., *De stadsfinanciën te Tongeren onder het Frans Bewind (1795-1814)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, Leuven, 1968, p. 15 en 167.

⁶⁰ BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur*, p. 415; HÉLIN E., *Les recherches en Belgique: esquisse de bilan et de programme*, in *Finances publiques d'Ancien Régime. Finances publiques contemporaines. Processus de mutation. Continuités et ruptures. Colloque international Spa, 16-19-IX-1971 (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 34)*, Brussel, 1972, p. 26.

⁶¹ Zie de beschouwingen bij HÉLIN E., *Les recherches en Belgique*, p. 23-24. Radicaler was VAN BUYTEN L. in de discussie na de lezing van Hélin, op p. 38-39.

⁶² DE MONTÉ VER LOREN J. Ph. en SPRUIT J.E., *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse Omwenteling*, Deventer, 1982, p. 257.

⁶³ BUIST M.G., *Geld, bankwezen en handel in de Noordelijke Nederlanden 1795-1844*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. X, Haarlem, 1981, p. 292; SANDERS J.G.M., *Belastingen*, in IDEM (ed.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd, 1794-1814*, Hilversum, 2002, p. 141; VAN BOVEN M.W., *Bestuur*, in SANDERS J.G.M. (ed.), *Noord-Brabant in de Bataafs-Franse Tijd*, p. 54-55, 60, 68 en 72.

⁶⁴ FRITSCHY J.M.F., *De patriotten en de financiën van de Bataafse Republiek. Hollands krediet en de smalle marges voor een nieuw beleid (1795-1801) (Hollandse Historische Reeks, 10)*, 's-Gravenhage, 1988, p. 142.

Vormen en kenmerken

Vrij origineel zijn de rekeningen op wastabletten uit het midden van de dertiende eeuw die de kamerling van de Heilige Lodewijk gebruikte als klad voor de eigenlijke hotelrekeningen.⁶⁵ In enkele gevallen treft men deze ook aan in de Lage Landen. Dat is onder meer het geval in Deventer waar dergelijke tabletten werden gebruikt voor kladoptekeningen van specifieke kassen zoals bij de afrekeningen van de stedelijke handwerklieden.⁶⁶ Maar de meest gebruikte informatiedragers voor de stadsrekeningen waren natuurlijk perkament en papier. Perkament was nog zeer talrijk aanwezig in de veertiende eeuw, sedert de vijftiende eeuw overheerste papier. Vanzelfsprekend zijn er uitzonderingen op deze algemene regel. Zo bleef perkament populair in vele vijftiende-eeuwse Vlaamse steden en werd het in Gent nog tot 1620 gebruikt voor de redactie van de stadsrekeningen.⁶⁷ De meest populaire uiterlijke vorm die de oudste rekeningen aannemen, is deze van de rol. Rolrekeningen of rekeningen op losse perkamenten bladen die aan elkaar werden genaaid en vervolgens werden opgerold, zijn typisch voor de dertiende en veertiende eeuw. Hun gebruik zou zijn binnengewaaid uit Engeland waar de koninklijke *pipe rolls* al vanaf 1130 zijn bewaard, waar in een stedelijke context *guild rolls* bestaan vanaf eind twaalfde eeuw en bisschoppelijke *pipe rolls* vanaf begin dertiende eeuw.⁶⁸ Grote steden stapten sneller over op rekeningen in de vorm van delen of registers dan kleinere steden die op hun beurt daarin kasselrijen voorafgingen. Voor de grote steden was dat het geval eind dertiende eeuw (bv. Brugge 1283) of begin veertiende eeuw (bv. Gent na 1320, Antwerpen na 1325), kleinere steden volgden eind veertiende of begin vijftiende eeuw. Maar ook hier zijn er natuurlijk uitzonderingen. Brussel en Ieper gebruikten bijvoorbeeld nog rolrekeningen in het begin van de vijftiende eeuw.⁶⁹ En ook nadat rollen waren vervangen door delen of registers werden ze nog lang gebruikt voor klad- of voorbereidende registraties zoals in Brugge en Nijvel.⁷⁰ Bij de landsheerlijke overheid stelt men overigens vast dat rolrekeningen voor sommige spijkers, tollens, verheffingsrechten en *rennenghes* nog tot diep in de vijftiende eeuw voorkomen.⁷¹

⁶⁵ LALOU E., *Les comptes sur tablettes de cire de Jean Sarrazin, chambellan de Saint Louis*, Turnhout, 2003. Voor andere voorbeelden van dergelijke wastafeltjes in Frankrijk (Cîteaux, Senlis), zie EADEM, *Les brouillons sur tablettes de cire de la royauté française: une conservation paradoxale*, in MATTÉONI O. en BECK P. (ed.), *Classer, dire, compter. Discipline du chiffre et fabrique d'une norme comptable à la fin du Moyen Âge. Colloque des 10 et 11 octobre 2012 (Comité pour l'histoire économique et financière de la France)*, Parijs, 2015, p. 47-57.

⁶⁶ VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 157.

⁶⁷ VAN DER HAEGHEN V., *Inventaire des archives de la ville de Gand. Catalogue méthodique général*, Gent, 1896, p. 185; VAN GASSEN T., *Archiefvorming en -beheer in laatmiddeleeuws Gent: te vindene tghuent dat men gheerne ghevonden hadde (Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 37)*, Gent, 2021, p. 202.

⁶⁸ PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 136-137; VAN CAENEGEM R.C., *Introduction aux sources*, p. 152-153; VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 146.

⁶⁹ PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 137; DES MAREZ G. en DE SAGHER E., *Comptes de la ville d'Ypres*, p. ix.

⁷⁰ ROUSSEAUX X., *Instruments de "politique criminelle", témoins de la justice ou reflets des désordres? L'exemple des comptes du maire de Nivelles en Brabant (1378-1550)*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAUX X. (ed.), *Monuments ou documents?*, p. 136; VAN SCHAÏK R., *Oorsprong en vroege ontwikkeling van stadsrekeningen*, p. 156.

⁷¹ NELIS H., *Chambres des Comptes de Flandre et de Brabant. Inventaire des comptes en rouleaux (Archives générales du Royaume. Instruments de recherche à tirage limité, 120)*, Brussel, 1992, p. 29, 39-40, 82, 84, 87, 89 e.a.

Arabisch-Indische cijfers verspreidden zich in private commerciële en financiële milieus vanaf de late veertiende eeuw en verschijnen in grote Rijnsteden als Konstanz al sporadisch in het midden van de vijftiende eeuw,⁷² eerst om de foliëring weer te geven daarna pas om bedragen uit te drukken. Bij kleinere steden in de Nederlanden moet men dikwijls wachten tot diep in de zeventiende of zelfs achttiende eeuw vóór dergelijke cijfers opduiken in de aanduiding der bedragen, bijvoorbeeld in Lier vanaf 1653,⁷³ in Diest tussen 1653 en 1662,⁷⁴ in Aardenburg pas vanaf 1752,⁷⁵ in Aalst zelfs nog wat later, in 1756.⁷⁶ Voor de aanduiding van jaartallen werden Arabische cijfers daarentegen al jaren, vaak zelfs decennia vroeger gebruikt. Maar ook in de rekeningen van grote(re) steden was eeuwenlang de folio-aanduiding het enige spoor van de meer moderne getallen. Ook hier werden de Arabische tekens eerst gebruikt in datums, soms zelfs in een mengvorm met Romeinse cijfers.⁷⁷ De Leuvense rentmeesters introduceerden in hun hoofdrekeningen de Arabische cijfers vanaf 1686, maar drukten de bedragen in losse overzichten (*Tafels*) al enkele jaren vroeger op deze wijze uit.⁷⁸ Gent schakelde in de stadsrekeningen pas over op de Arabische cijfers in 1753-1754,⁷⁹ Doornik in 1763-1764,⁸⁰ Brugge in 1764-1765.⁸¹ De kracht van de Romeinse traditie was zo stevig verankerd in het stedelijk boekhoudkundig milieu dat de Antwerpse rentmeesters tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw de Arabisch-Indische cijfers uit de voorbereidende rekeningen keurig omzetten in Romeinse cijfers voor de grote rekening.⁸² Een algemeen patroon lijkt wel te zijn dat de nieuwigheid dus eerst werd geïntroduceerd voor foliëring of paginering en voor datums, vervolgens voor de uitdrukking van bedragen in de tekst van de posten en ook voor bedragen in voorbereidende documentatie of kladaantekeningen. Pas in laatste instantie duiken de nieuwe cijfers op in de bedragen van de rechterkolom, de saldi en de balansvorming van de officiële rekenin-

⁷² KIRCHGÄSSNER B., *Das Steuerwesen der Reichsstadt Konstanz, 1418-1460*, Konstanz, 1960 en meer bepaald de bespreking door PREVENIER W. in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 1962, 40 (1), p. 154. In de boekhouding van de Brugse firma Despars worden aan het eind van de vijftiende eeuw (1478-1498) ook Arabische cijfers gebruikt (MUS O., *De Brugse compagnie Despars op het einde van de 15e eeuw*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis "Société d'Emulation" te Brugge*, 1964, 101 (1), p. 10).

⁷³ Lier, Stadsarchief, Oud Archief, nr. 476, rekening jan.-dec. 1653.

⁷⁴ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nrs. 31.069 en 31.070.

⁷⁵ VORSTERMAN VAN OIJEN G.A., *Theorie der Algemeene Rekenkunde*, Schoonhoven, 1866, p. 17.

⁷⁶ Vanaf 1735 werden Arabische cijfers in de Aalsterse stadsrekeningen gebruikt voor de foliëring (DE MECHELEER L., *Inventaris van het archief van de Rekenkamers. Delen en banden (registers). Reeks stadsrekeningen van Aalst 1395-1786 (Algemeen Rijksarchief. Inventarissen, 509)*, Brussel, 2011, p. 15).

⁷⁷ Zo leest men in de Leuvense stadsrekening van 1670-1671 bij wijze van voorbeeld "xxi julij 1608" (Leuven, Stadsarchief, Oud Archief, nr. 5293, fol. 62).

⁷⁸ Leuven, Stadsarchief, Oud Archief, nr. 5308. Zie voor de *tafels* vooraan in de rekeningen ook nrs. 5299, 5300 en 5304. Met oprechte dank aan het personeel in de leeszaal van het Leuvense Stadsarchief voor het bereidwillig aanzeulen van tientallen forse folianten.

⁷⁹ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nrs. 35.062 en 35.063.

⁸⁰ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nrs. 40.168 en 40.169.

⁸¹ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nrs. 32.804 en 32.805.

⁸² VAN LERBERGHE M., *De Antwerpse stedelijke financiën onder Filips II*, onuitgegeven masterproef Universiteit Gent, Gent, 2012-2013, p. 31. Men stelt hetzelfde verschijnsel vast in Konstanz rond 1440 (KIRCHGÄSSNER B., *Studien zur Geschichte des kommunalen Rechnungswesen der Reichsstädte Südwestdeutschlands vom 13. bis zum 16. Jahrhundert*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 7)*, Brussel, 1964, p. 243).

gen. In talrijke steden overal in Europa boden bedragen in Romeinse cijfers blijkbaar nog lang een grotere rechtszekerheid.⁸³ Die lang ‘superieur’ geachte positie verklaart wellicht waarom in de Brugse stadsrekeningen ook na de introductie van de Arabische cijfers de *summae* onder de hoofdstukken in Romeinse cijfers bleven aangeduid.⁸⁴ In Doornik daarentegen drukte men deze *summae* in Arabische tekens uit decennia voordat men het waagde om ook de courante bedragen naast de posten op deze wijze neer te schrijven.⁸⁵ Het is in de huidige stand van het onderzoek onduidelijk of de invoering van de nieuwe cijfers werd aangestuurd door regelgeving dan wel een persoonlijk initiatief was van de opstellers van de stadsrekeningen.⁸⁶

De ene stadsrekening is de andere niet. Fundamenteel bestaan stadsrekeningen in twee soorten, algemene en bijzondere. Dit onderscheid heeft alles te maken met de oorsprong van het stedelijk financiewezen dat, zoals opgemerkt in de tweede paragraaf, in de boekhouding lang zijn sporen heeft nagelaten. De algemene rekeningen zijn de rekeningen van de centrale kas, door historici ook hoofdrekeningen of centrale rekeningen genoemd. Bijzondere of afzonderlijke rekeningen hebben slechts betrekking op een deel van de geldstromen. Zo bestond in het middeleeuwse Leuven naast de grote stadskas een aparte kas van de schepenen met eigen inkomsten en uitgaven van gerechtelijke en militaire aard.⁸⁷ In Gent kende men een gelijkaardige regeling.⁸⁸ Voor Brussel bleven enkele rekeningen bewaard van de *cautside* of de kas van de stedelijke wegenwerken terwijl de administratie van de Willebroekse vaart eveneens een eigen kas bezat.⁸⁹ Andere voorbeelden van bijzondere rekeningen zijn de middeleeuwse kassen van de timmermeesters in Arnhem, Doesburg, Nijmegen en Zutphen of deze van de militaire uitgaven en havenwerkzaamheden in Dordrecht.⁹⁰ Het principe van meerdere kassen overleefde vlotjes de middeleeuwen. Sedert 1713 bestond te Tongeren de kas van het Groot Register naast de kas van het Klein Register.⁹¹ In het achttiende-eeuwse Leuven kende men de verdeling van de grote stadsrekening in twee afzonderlijke kassen, naast aparte leningkassen;⁹² in Lier waren er op dat ogenblik behalve de grote rekening drie kassen van de weggelden en een

⁸³ LANDOLT O., *Der Finanzhaushalt der Stadt Schaffhausen im Spätmittelalter (Vorträge und Forschungen Herausgegeben vom Konstanzer Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte)*, 48), Ostfildern, 2004, p. 81.

⁸⁴ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nr. 32.805.

⁸⁵ Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nrs. 40.121, 40.133 en 40.139.

⁸⁶ In Lier waren het alleszins dezelfde rentmeesters die in 1652 nog Romeinse cijfers gebruikten en het jaar daarop Arabische. Het verschillend handschrift in de twee rekenjaren wijst er evenwel op dat schrijfklerken de rekening opstelden. Dat was uiteraard ook het geval in de grote steden en tevens in veel kleinere (NECKEBROECK V., *De Leuvense stadsfinanciën (1642-1661)*, onuitgegeven masterproef KU Leuven, Leuven, 2008, p. 31; PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 145; VANDEPITTE P., *De stadsfinanciën van Tielt vanaf de regering van Filips II tot het begin van de Oostenrijkse periode 1557-1718*, Tielt, 1966, p. 26, 30 en 76).

⁸⁷ VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie*, p. 50.

⁸⁸ BOONE M., *Geld en macht*, p. 20-22.

⁸⁹ VAN BUYTEN L., *Politieke en administratief-technische*, p. 264; VANNIEUWENHUYZE B., *Twee 14de-eeuwse cautsiderekeringen van Brussel*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 2012, 178, p. 131.

⁹⁰ T HART M. en VAN DER HEIJDEN M., *Het geld van de stad*, p. 6.

⁹¹ VAN CRAESBEEK D., *De stadsfinanciën te Tongeren*, p. 1 en 2.

⁹² VAN BUYTEN L., *Verlichting en traditie. De Leuvense stadsfinanciën en hun economische grondslagen onder het Oostenrijks regiem (1713-1794)*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift KU Leuven, dl. I, Leuven, 1970, p. 3.

gedeputeerde kas.⁹³ Te Antwerpen was de financiële administratie sinds 1575-1585 zelfs vertrouwd met niet minder dan vier grote kassen, deze van domeinen of de kas van de oorspronkelijke thesaurie, de kas der fortificaties uit 1546, deze van reductie uit 1575 (voor de afhandeling van gedwongen leningen) en de consumptiekas (voor de betaling van de reconciliatieschuld of oorlogsschatting uit 1585). De laatste drie bleven tot het einde van het ancien régime in gebruik.⁹⁴ Doorgaans was de oorsprong van de ontvangsten of de bestemming der uitgaven het motief achter het bestaan van een aparte kas. Maar in enkele gevallen ging het om een taakverdeling onder het gespecialiseerd personeel. Een illustratie van zo'n organisatie levert Zutphen waar zowel een over- als een onderrentmeester elk een eigen kas beheerden.⁹⁵ Van groot belang is om uit te maken of deze aparte kassen ten opzichte van de hoofdkas een ondergeschikte dan wel onafhankelijke functie vervulden.⁹⁶ Vooral deze laatste soort kassen kunnen de historicus hoofdbreken bezorgen omdat de geldstromen van dergelijke kassen geen sporen dreigen na te laten in de hoofdrekningen. In het zeventiende-eeuwse Leuven werden de afzonderlijke kassen van de kleine impost en de nieuwe middelen uiteindelijk bij de grote stadsrekening gevoegd, de kas van het *croongelt* (een nieuwe biertaks) daarentegen werd afzonderlijk gehouden.⁹⁷

Hoe kostbaar de informatie uit de stadsrekningen ook mag zijn, aanvullende documentatie is wenselijk om de rijkdom van rekeningen volledig te kunnen benutten. In stedelijke administraties is dergelijke hulpdocumentatie minder gevarieerd en vooral minder talrijk dan in de Bourgondisch-Habsburgse centrale financiële administratie met zijn enorme diversiteit aan mandementen, certificaten, cedels, betalingsordonnanties, ontvangst-, *décharge*- en assignatiebrieven.⁹⁸ Die circuleerden deels wel in het stedelijk circuit,⁹⁹ maar bleven haast nooit bewaard. Voorbereidende documenten zoals dagboeken, manualen, kladboeken of ook wel eens klapboeken (*clapboeken*, *clabboecken*) hebben eveneens overal bestaan, bijvoorbeeld in Leuven¹⁰⁰ of de indrukwekkende reeks in Lier en een aantal exemplaren in Tielt.¹⁰¹ In vele gevallen bevatten deze registers meer gedetailleerde informatie en zijn ze een onmis-

⁹³ COENEN L., *Het beheer van de stadsschuld in een kleine Brabantse stad: het voorbeeld van Lier in het midden van de XVIII^{de} eeuw*, in *De Brabantse Folklore*, 1989, 261-262, p. 90.

⁹⁴ BLOCKMANS F., *De stadsfinanciën*, in *Antwerpen in de XVIII^{de} eeuw. Instellingen, economie, cultuur*, Antwerpen, 1952, p. 46; BOUMANS R., *Het Antwerps stadsbestuur*, p. 55-57.

⁹⁵ KUPPERS W. en VAN SCHAÏK R., *Levensstandaard en stedelijke economie te Zutphen in de 15de en 16de eeuw*, in *Bijdragen en Mededelingen der Vereniging Gelre*, 1981, 72, p. 3. Andere voorbeelden bij JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*, p. 81.

⁹⁶ Zoals heel terecht beklemtoond door RYCKBOSCH W., *Tussen Gavere en Cadzand: de Gentse stadsfinanciën op het einde van de middeleeuwen (1460-1495) (Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 31), Gent, 2007, p. 23.

⁹⁷ NECKEBROECK V., *De Leuvense stadsfinanciën*, p. 33.

⁹⁸ ARNOULD M.-A., *Les sources financières à l'époque moderne*, in DE SCHEPPER H. (ed.), *Sources de l'histoire des institutions de la Belgique. Actes du Colloque de Bruxelles 15.-18.IV.1975*, Brussel, 1977, p. 287-300 en VAN NIEUWENHUYSEN A., *Documents relatifs à la gestion des finances de Philippe le Hardi, duc de Bourgogne et comte de Flandre (1384-1404)*, in *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, 1980, 146, p. 85-312.

⁹⁹ In vele rekeningen is immers sprake van *acquitten*, *billietten*, *borderellen*, *manualen*, *quittancien*, *recepissen*, enz.

¹⁰⁰ MAESSCHALCK A. en VIAENE J., *Het Stadhuis van Leuven*, in *Arca Lovaniensis. Artes atque historiae reserans documenta, Jaarboek 1977*, Leuven, 1979, p. 197-200.

¹⁰¹ LENS A., *Inventaris van het oud archief van de stad Lier (Archief- en Bibliotheekwezen in België. Inventarissen, 3)*, Brussel, 1973, p. 51-55. VANDEPITTE P., *De stadsfinanciën van Tielt*, p. 42 en 46. Zie voor Henegouwen ook SIVÉRY G., *Les progrès des comptabilités rurales dans le Hainaut vers 1300*, in *Le Moyen Age. Revue d'histoire et de philologie*, 1976, 82 (1), p. 41 en 55 ("cahiers journaux").

bare aanvulling op de officiële rekeningen. Kwitanties of andere vormen van bewijsstukken bij de posten in de rekeningen zijn in grote hoeveelheden, hoewel erg verminkt voor de middeleeuwen,¹⁰² overgeleverd voor rekeningen van rekenplichtige ambtenaren in de Rekenkamers, maar niet altijd in stedelijke administraties. Dergelijke kwitanties werden immers als losse stukken vaak in de rekeningen bewaard waaruit ze na de afsluiting werden verwijderd.¹⁰³ Wanneer ze daarentegen apart in archiefzakken werden opgeborgen, werden geliasseerd of werden overgeschreven in een soort kladschriftjes of manualen dan staan zij nog steeds ter beschikking van de historicus.¹⁰⁴ Ook de zogenaamde ‘staat van schuld’ of *estat des dettes* met uitgebreide opsommingen van de uitstaande schulden, achterstallen en schuldvorderingen is in feite onontbeerlijk om een globaal inzicht te krijgen in het stedelijk financieewezen. Dergelijke documenten zijn vooral voor de grote(re) steden aanwezig zoals bijvoorbeeld in Gent, Ieper en Leuven, zelden in kleinere en dan nog vooral voor de latere periode van de vroegmoderne tijd.¹⁰⁵ Al dit materiaal is werkelijk onontbeerlijk om opheldering te brengen over een aantal transacties en onderliggende evoluties, ontbrekende gegevens in de rekeningen aan te vullen of te controleren, financiële netwerken bloot te leggen, enz.

Daarnaast mag men natuurlijk niet uit het oog verliezen dat haast 11.000 “dubbels” van Zuid-Nederlandse stadsrekeningen (en andere boekhoudkundige stukken) worden bewaard in het Algemeen Rijksarchief te Brussel.¹⁰⁶ Hun aanwezigheid in het bestand Rekenkamers en meer bepaald in de archiefafdeling delen en banden¹⁰⁷ is deels te verklaren

¹⁰² Vooral in de Brabantse Rekenkamer blijken vele kwitanties vóór 1500 vernietigd (AERTS E. en VLEESCHOUWERS C., *Moeiteloos maalt de papiermolen. Selectie en vernietiging van archief in openbare besturen*, in JANSSENS G., MARÉCHAL G. en SCHEELINGS F. (ed.), *Door de archivistiek gestrikt. Liber amicorum prof. dr. Juul Verhelst (Archiefinitiatie(f), 4)*, Brussel, 2000, p. 38 en 43).

¹⁰³ Volgens BRIL L., *Inventaire des archives de la ville de Nivelles sous l’Ancien Régime*, Tongeren, 1940, p. 74-77 bezit Nijvel een mooie reeks bewijsstukken bij de stadsrekeningen. Dat zou ook het geval zijn voor het oud gemeentearchief van Hoogstraten (GRILLET M., *Hoogstraten, aloude vrijheid. Inventaris van het oud gemeentelijk archief*, Hoogstraten, 1984, niet gepagineerd, nrs. 42-71) en de stadsarchieven van Antwerpen, Gent en Turnhout (DELARUELLE S. en TOPS B., *Turnhout en de Grote Markt. De geschiedenis archeologisch bekeken*, Turnhout, 2012, p. 28; MARINUS M.J., *Archief van de Rekenkamer, 1342-1794. Inventaris, Felixarchief*, Antwerpen, 1998, nrs. 1895-2178; VAN DER HAEGHEN V., *Inventaire des archives*, p. 186-187).

¹⁰⁴ KAPPELHOF T., *De stedelijke financiën van’s-Hertogenbosch*, p. 102 (met afbeelding van een zak); NECKEBROECK V., *De Leuvense stadsfinanciën*, p. 33. Deze kwitanties komen onvoldoende aan bod in het stoutmoedig opzet van VALLAËY W., *Onderzoek en beschrijving van typologische kenmerken van de stadsrekeningen van de stad Roeselare in het archief van de stad Roeselare in de vroegmoderne tijd (ca. 1529-1789)*, onuitgegeven manaproef Erfgoedbeheer en Hedendaags Documentbeheer, Brussel, 2022, p. 19 en 21.

¹⁰⁵ HOHEISEL R., *Un plan de remboursement des dettes du comte Guillaume IV de Hainaut de 1410*, in *Bulletin de la Commission royale d’Histoire*, 1974, 140 (4), p. 369-429; VANDEPITTE P., *De stadsfinanciën van Tielt*, p. 39; VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie*, p. 47; VAN WERVEKE H., *De Gentsche stadsfinanciën in de middeleeuwen*, p. 83-87.

¹⁰⁶ Een snelle berekening op basis van PINCHART A., *Inventaire des archives des chambres des comptes précédé d’une notice historique sur ces anciennes institutions*, dl. V, Brussel, 1879, p. 50-159; NELIS H., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes. Série des registres (comptes)*, dl. VI, Brussel, 1931, p. 418-422; LAURENT R. en DIERKENS A., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes. Tome VI publié par Hubert Nelis en 1931 (Archives générales du Royaume. Inventaires, 257)*, dl. I, Brussel, 1995, p. 529-540; GORISSEN P., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes. Tome VII (Archives générales du Royaume. Inventaires, 263)*, Brussel, 1996, p. 125-128.

¹⁰⁷ In de afdeling van de rolrekeningen is het aantal stadsrekeningen, ook van het graafschap Vlaanderen, miniem (zie NELIS H., *Chambres des Comptes de Flandre*, p. 89-91).

door de politiek van de territoriale landsheren om greep te krijgen op het stedelijk financieel wezen. Dit streven was ongetwijfeld het meest succesvol in het graafschap Vlaanderen. Daar treft men al aan het einde van de dertiende eeuw sporen aan van grafelijke tussenkomst in het stedelijk financieel beheer met zelfs professionele controleurs vanaf het begin van de veertiende eeuw.¹⁰⁸ Daarom dat in vele stadsadministraties op stadskosten een tweede exemplaar van de stadsrekening werd vervaardigd dat bestemd was voor controle door de landsheer. Deze exemplaren trokken in het midden van de negentiende eeuw de aandacht van Algemeen Rijksarchivaris Louis-Prosper Gachard. Gachard startte vanaf 1858 een gigantische ruiloperatie met diverse stadsbesturen en verwierf op die manier wat hij noemde “dubbels” van de stadsrekeningen. Om echte dubbels ging het natuurlijk niet¹⁰⁹ en vanuit archivalistisch standpunt is de ruiloperatie te betreuren, al heeft deze ongetwijfeld een aantal stadsrekeningen van vernietiging gered. Zo is het exemplaar van de stadsrekening van Tienen uit 1470-1471 dat bij de Brabantse Rekenkamer werd ingediend vooralsnog het enige exemplaar uit de late middeleeuwen voor dit stadje.¹¹⁰ Ongeveer 73 % van de indrukwekkende verzameling “dubbels” in de Rekenkamer wordt gevormd door stadsrekeningen en bewijsstukken voor het graafschap Vlaanderen, slechts 3 % voor Brabant. Meteen ook een mooie illustratie van het feit dat dat tot diep in de achttiende eeuw regeringscontrole van de stadsrekeningen in het laatste vorstendom zo goed als onbestaande was.¹¹¹

Evolutie en vooruitgang

Geen enkele bron uit het ancien régime blijft gedurende eeuwen onveranderlijk. Dat geldt eveneens voor rekeningen. Vanaf het einde van de veertiende eeuw en in de eerste helft van de vijftiende eeuw stelt men voor talrijke reeksen rekeningen van overheidsambtenaren een transitie vast. Rollen maken plaats voor delen, boekhoudkundige posten worden omvangrijker en gedetailleerder, inkomsten en uitgaven worden gescheiden, beide grote hoofdstukken worden onderverdeeld in rubrieken en eventueel zelfs subrubrieken, deze rubrieken krijgen titels, er komt een totalisatie van de bedragen per rubriek, inkomsten en uitgaven in natura worden afgezonderd van inkomsten en uitgaven in geld, de rekening wordt doorlopend gefolieerd met aanduiding van lege bladzijden, er is een jaarlijkse vermelding van een balans met saldo en vooral, er komt voor vele rekeningen een formele controle die de mondelinge procedure overstijgt. Het is verleidelijk en voor een groot deel ook terecht om deze positieve evoluties toe te schrijven aan de werking van de Rekenkamers die in Vlaanderen en Brabant respectievelijk in 1386 en 1404 het licht hadden gezien. Toch zijn er enkele kanttekeningen te plaatsen bij deze stelling. Controles van de rekeningen gebeurden al decennia voordat de

¹⁰⁸ BLOCKMANS F., *Le contrôle par le Prince des comptes urbains en Flandre et en Brabant au Moyen âge*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 7)*, Brussel, 1964, p. 291, 298, 329 en 330; PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 119 en 120.

¹⁰⁹ AERTS E., *Geschiedenis en archief van de Rekenkamers (Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Algemeen Rijksarchief. Overzichten en gidsen, 27)*, Brussel, 1996, p. 288-291; COCKSHAW P., *La comptabilité publique dans les états bourguignons. L'exemple des comptes généraux*, in BONENFANT P. en COCKSHAW P. (ed.), *Mélanges offerts à Claire Dickstein-Bernard*, Brussel, 1999, p. 50.

¹¹⁰ PEETERS J.P., *De stadsrekeningen van Leuven en Tienen voor de jaren 1470-1471 in vergelijkend perspectief*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2009, 92 (3), p. 13-14.

¹¹¹ VAN BUYTEN L., *Politieke en administratief-technische*, p. 261. Daarnaast heeft de Rekenkamer van Brabant een aantal rolrekeningen laten vernietigen (AERTS E. en VLEESCHOUWERS C., *Moeiteloos maakt de papiermolen*, p. 38).

Rekenkamers het licht zagen; de positieve invloed van de Rekenkamers op de kwaliteit van de boekhouding geraakte door tal van factoren snel uitgewerkt;¹¹² en bijzonder van belang in het kader van deze bijdrage: tal van stadsrekeningen buiten het graafschap Vlaanderen waren nooit het voorwerp van controle door de vorstelijke Rekenkamers.

Dit alles neemt niet weg dat er beïnvloeding moet zijn geweest tussen de twee grote overheidscircuits.¹¹³ Stedelijke *cameraars*, *massards*, ontvangers, *paymeesters*, *rentiers*, rentmeesters, thesauriers en wisselaars die samen met hun griffiers en klerken verantwoordelijk waren voor de redactie van de stadsrekeningen leefden niet in een vacuüm. Verder waren er permanente institutionele en financiële contacten tussen centrale en stedelijke overheden. In het graafschap Vlaanderen namen vorstelijke interventies in de stedelijke financiën en de boekhouding sterk toe tijdens de regering van Filips de Goede. Het is niet moeilijk om hier de invloed van de Rijselse Rekenkamer te bespeuren.¹¹⁴ De grote steden waren vanouds belangrijke geldschieters van de landsheer en leefden daarom in nauwe relatie met het financiële kader van deze laatste.¹¹⁵ In enkele gevallen werden hun rekeningen ook in Brabant en op andere plaatsen buiten Vlaanderen door regeringscommissarissen afgehoord (bv. Brussel) of hield de centrale overheid de stedelijke schuldontwikkeling scherp in de gaten (bv. Antwerpen).¹¹⁶ Vaak – niet altijd – waren deze commissarissen leden van de Rekenkamers. Regeringscommissarissen werden ook in de kleinere steden van Brabant vanaf het einde van de vijftiende eeuw een courant verschijnsel.¹¹⁷ In sommige steden zoals in Antwerpen (1563 en 1571) werd in de tweede helft van de zestiende eeuw zelfs een aparte afdeling binnen de stadsadministratie opgericht met de naam van ‘Rekenkamer’ waarin heuse rekenmeesters aan het werk waren naar het voorbeeld van de gelijknamige vorstelijke instellingen.¹¹⁸ Verder was in elke stad, groot of klein, een vorstelijke rekenplichtige aanwezig die er als plaatselijk gerechtsofficier de schepenbank of vierschaar voorzat. Contacten genoeg dus en het is daarom aannemelijk dat de nieuwe wind die waaide door de landsheerlijke boekhouding ook schudde aan de bomen in de stad.

¹¹² Centrale these in AERTS E., *De Rekenkamers van de Zuidelijke Nederlanden: (in)efficiënte instellingen?*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2020, 98 (4), p. 1015-1048.

¹¹³ Zie al de opmerkingen van ARNOULD M.A. en VAN HOUTTE J.A. tijdens de discussie in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle*, p. 371 en 374.

¹¹⁴ BOONE M., *L'influence des pratiques*, p. 208-210. Concrete voorbeelden bij PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 138-139.

¹¹⁵ BLOCKMANS W., *Finances publiques et inégalité sociale dans les Pays-Bas aux XIVe-XVIe siècles*, in GENÉT J.Ph. en LE MENÉ M. (ed.), *Genèse de l'État moderne. Prélèvement et redistribution. Actes du Colloque de Fontevraud 1984*, Parijs, 1987, p. 83-89; BOONE M. en DUMOLYN J., *Les officiers-créditeurs des ducs de Bourgogne dans l'ancien comté de Flandre: aspects financiers, politiques et sociaux*, in CAUCHIES J.M. (ed.), *Finances et financiers des princes et des villes à l'époque bourguignonne* (Burgundica, 8), Turnhout, 2004, p. 74; HAEMERS J. en LAMBERT B., *Pouvoir et argent. La fiscalité d'État et la consommation du crédit des ducs de Bourgogne (1384-1506)*, in *Revue du Nord*, 2009, 91 (379), p. 47.

¹¹⁶ AERTS E., *The absence of exchange banks in medieval and early modern Flanders and Brabant (1400-1800): a historical anomaly to be explained*, in *The Financial History Review*, 2011, 18 (1), p. 106; COPPENS H., *Het institutioneel kader van de centrale overheidsfinanciën in de Spaanse en Oostenrijkse Nederlanden tijdens het late Ancien Régime (c. 1680-1788)* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 43), Brussel, 1993, p. 97.

¹¹⁷ PEETERS J.P., *De financiën van de kleine*, dl. III, p. 509.

¹¹⁸ VAN DEN NIEUWENHUIZEN J., *Bestuursinstellingen van de stad Antwerpen*, in VAN UYTVEN R., BRUNEEL Cl., COPPENS H. en AUGUSTYN B. (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 82), dl. II, Brussel, 2000, p. 482; MARNEF G., *Antwerpen in de tijd van de reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, Antwerpen, 1996, p. 159.

Daarnaast moet de vraag worden gesteld of er ook een positieve invloed is uitgegaan van Italiaanse financiële innovaties. Vanaf eind dertiende eeuw waren er immers in de grote steden van de Zuidelijke Nederlanden Italiaanse geldschieters bedrijvig¹¹⁹ terwijl zogenaamde lombarden uit Asti en Chieri zelfs al in de eerste eeuwheft aanwezig waren.¹²⁰ Het is bekend dat de Italianen ook op boekhoudkundig vlak pioniers waren en aan de wieg stonden van de dubbele boekhouding. In sommige kringen van vorstelijke overheidsambtenaren treft men inderdaad laat dertiende en midden veertiende eeuw een vorm van boekhouding *alla veneziana* aan.¹²¹ Ook stedelijke wisselaars en makelaars gebruikten deze techniek¹²² terwijl de nauwe band tussen deze beroepsgroepen en Italiaanse financiers al lang is aangetoond.¹²³ De voorsprong in de door Italianen beïnvloede boekhouding is onder meer aanwijsbaar in de dualiteit bij de registratie van transacties zoals in de oudste stadsrekening van Mechelen.¹²⁴ Dergelijke tweeledigheid volgens debet en credit impliceert echter niet noodzakelijk dubbel boekhouden, maar is enkel een geëvolueerde vorm van enkelvoudig boekhouden.¹²⁵ Inderdaad stelt men vast dat praktisch geen enkele stadsrekening dit laatste niveau haalde. Alleen de stad Amsterdam zou vanaf 1663 een echte dubbele boek-

¹¹⁹ BLOCKMANS W., *Financiers italiens et flamands aux XIIIe-XIVe siècles*, in *Aspetti della vita economica medievale. Atti del Convegno di Studi nel X anniversario della morte di Federigo Melis*, Florence, 1985, p. 194-202.

¹²⁰ AERTS E., *Italian presence in the late medieval Bruges money market*, in BRUNORI L., DAUCHY S., DESCAMPS O. en PRÉVOST X. (ed.), *Le droit face à l'économie sans travail. Finance, investissement et spéculation de l'Antiquité à nos jours. Tome II: L'approche internationale*, Parijs, 2020, p. 187.

¹²¹ BLOCKMANS W., *Financiers italiens et flamands*, p. 210-211; SIVÉRY G., *Les progrès des comptabilités*, p. 26-27 en 61-63.

¹²² VERBIST B., *Traditie of innovatie? Wouter Ameyde, een makelaar in het laatmiddeleeuwse Brugge 1498-1507*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift Universiteit Antwerpen, Antwerpen, 2014; MURRAY J., *Merchant Account Books in Fourteenth-Century Flanders*, in JÖRN N., KATTINGER D. en WERNICKE H. (ed.), *"Kopet Uns Werk by Tyden": Beiträge zur hansischen und preußischen Geschichte. Festschrift für Walter Stark zum 75. Geburtstag*, Schwerin, 1999, p. 27-31; VERCOUTEREN E., *De wisselaars in Brabant (1430-1506): een bijdrage tot de economische geschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, Leuven, 1982, p. 33-34; DE ROOVER R., *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle, changeur à Bruges (1369). Contribution à l'histoire des finances privées au moyen âge et à celle de la comptabilité commerciale en Belgique*, in *Annales de la Société d'Émulation de Bruges*, 1934, 77, p. 15-95.

¹²³ KUSMAN D., *Usuriers publics et banquiers du Prince. Le rôle économique des financiers piémontais dans les villes du duché de Brabant (XIIIe-XIVe siècle)* (*Studies in Urban History 1100-1800*, 28), Turnhout, 2013, p. 282-283 in fig. 30; IDEM en DEMEULEMEESTER J.-L., *Connecting Regional Capital Markets in the Late Medieval Low Countries. The Role of Piedmontese Bankers as Financial Pathfinders and Innovators in Brabant, Guelders, Flanders and Hainaut (c. 1260-1355)*, in VAN SCHAÏK R. (ed.), *Economies, Public Finances, and the Impact of Institutional Changes in Interregional Perspective. The Low Countries and Neighbouring German Territories (14th-17th Centuries)* (*Studies in European Urban History 1100-1800*, 36), Turnhout, 2015, p. 91-96; VAN HOUTTE J.A., *Mercanti, imprenditori e banchieri italiani nelle Fiandre*, in *Aspetti della vita economica medievale. Atti del Convegno di Studi nel X anniversario della morte di Federigo Melis*, Florence, 1985, p. 170; VAN UYTVEN R., *Stadsfinanciën en stadseconomie*, p. 463. Zie ook de discussie tussen DHONDT J. en PREVENIER W. na diens referaat bij PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 146. JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*, p. 86 sluit niet uit dat de aanwezigheid van belangrijke kooplieden-handelaars in het stadsbestuur een invloed had op de kwaliteit van de boekhouding.

¹²⁴ KUSMAN D. en DEMEULEMEESTER J.-L., *Connecting Regional Capital Markets*, p. 97-98.

¹²⁵ Zie DE ROOVER R., *Aux origines d'une technique intellectuelle: La formation et l'expansion de la comptabilité à partie double*, in *Annales d'histoire économique et sociale*, 1937, 9 (45), p. 270; IDEM, *Le livre de comptes de Guillaume Ruyelle*, p. 28 en 65; bespreking van dit artikel door PERROY E. in *Revue du Nord*, 1937, 23 (90), p. 139. Meer info bij AERTS, E., *Single- and Double-Entry Bookkeeping in Public and Private Accounts of the Southern Low Countries (1300-1800)*, in *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 2023, 110 (1), p. 13-14 en 17.

houding in haar rekening hebben gehanteerd.¹²⁶ Enkelvoudig boekhouden volstond omdat de opstellers en gebruikers van een stadsrekening, in tegenstelling tot bij een commerciële boekhouding, niet waren geïnteresseerd in de vaststelling van winst of verlies, maar wel in de controle op en verantwoording van de aanwending van publieke fondsen.¹²⁷

Een tweede belangrijke fase van vooruitgang in de boekhouding der openbare besturen van de Zuidelijke Nederlanden situeert zich aan het eind van de achttiende eeuw toen onder Jozef II de publieke boekhouding werd hervormd vanuit de Hofrekenkamer te Wenen.¹²⁸ Een van de principes waarmee komaf werd gemaakt was het eeuwenlang toegepaste principe van "*faire pleine & entière recette*" waarover in de jaren tachtig op het hoogste niveau in Wenen werd gediscussieerd.¹²⁹ De nieuwe boekhouding met dus uitsluiting van fictieve ontvangsten was onmiddellijk aanwijsbaar in de centrale bestuurskaders,¹³⁰ maar stuitte op grote moeilijkheden zodra men ze wou invoeren op plaatselijk vlak.¹³¹ Bovendien veegde de algemene mislukking van de Jozefijnse hervormingen eind 1789 het idee al snel van de tafel. Intussen had zich echter, haast geruisloos, een andere vernieuwing voorgedaan. Al enkele decennia waren vele stadsrekeningen soberder geworden en was de klemtoon geleidelijk komen liggen op de bedragen en cijfers; niet langer dus op een uitgebreide verantwoording binnen de posten die in de late middeleeuwen de vorm van een echte *narratio* had aangenomen.¹³² Het is jammer voor de historicus, maar blijkbaar overal in Europa een aanwijsbaar feit dat naarmate de financieel-boekhoudkundige techniek erop vooruitging, de hoeveelheid kwalitatieve informatie zelf afnam.¹³³ Terzelfder tijd wonnen stadsrekeningen echter aan correctheid en vooral overzichtelijkheid.¹³⁴ In een aantal stadsrekeningen verdwenen 'vergaarbakken' als 'diverse ontvangsten' en 'diverse uitgaven' of werden deze rubrieken alleszins uitgedund. De blad-

¹²⁶ DE VRIES J., *Geschiedenis der accountancy in Nederland. Aanvang en ontplooiing, 1895-1935*, Assen-Maastricht, 1985, p. 24; T HART M. en VAN DER HEIJDEN M., *Het geld van de stad*, p. 7.

¹²⁷ DE ROOVER R., *Les comptes communaux et la comptabilité communale à Bruges au XIVe siècle*, in *Finances et comptabilité urbaines du XIIIe au XVIe siècle. Colloque international Blankenberge 6-9-IX-1962. Actes (Pro Civitate. Collection Histoire, in-8°, 7)*, Brussel, 1964, p. 87.

¹²⁸ AERTS E., *Administratieve briefwisseling van de Hervormde Rekenkamer (1787-1789)* (Algemeen Rijksarchief, Inventarissen, 240), Brussel, 1988, p. 13-14 en vooral COUTIEZ Y., *De hervormingen van Jozef II: balans van de plaatselijke financiën voor 1782*, in *Driemaandelijks tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 1986, 40 (156), p. 3-23.

¹²⁹ Zie de brief van prins Kaunitz aan Jozef II van 22 november 1786 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Departement voor de Nederlanden van de Hof- en Staatskanselarij te Wenen, nr. 622), de instructies voor de nieuwe Rekenkamer op 9 december 1786 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rekenkamers, reg., nr. 1403, art. LXXV) en de persoonlijke mening van de president van deze Rekenkamer Dominique de Locher in augustus 1786 (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Departement voor de Nederlanden van de Hof- en Staatskanselarij te Wenen, nr. 621, dossier D 110 lit. X 1).

¹³⁰ AERTS E., *Administratieve briefwisseling*, p. 26.

¹³¹ DHONDT L., *Verlichte monarchie, ancien régime en revolutie. Een institutionele en historische procesanalyse van politiek, instellingen en ideologie in de Habsburgse, de Nederlandse en de Vlaamse politieke ruimte (1700/1755-1790)* (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 89), dl. IV, Brussel, 2002, p. 206; COUTIEZ Y., *De hervormingen van Jozef II*, p. 17.

¹³² Ik ontleen de term aan JAMME A., *Comptabilité provinciale, écriture du crime et modèles de disciplinément dans les Terres de l'Église (XIIIe-XVe siècles)*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents ?*, p. 60.

¹³³ Dat stelt men overigens ook op andere plaatsen vast (ADRIAN D., *Les comptes de la ville d'Augsbourg et les formes du contrôle social à la fin du Moyen Âge*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents ?*, p. 252).

¹³⁴ VAN BUYTEN L., *Politieke en administratief-technische*, p. 265; VANDEPITTE P., *De stadsfinanciën van Tielt*, p. 37.

spiegel werd ruimer, regelafstand en marges werden breder en doordat de gulden courant de vigerende rekenmunt werd, waren talrijke monetaire omrekeningen niet langer nodig. Vaak werden de posten nu per folio of pagina getotaliseerd.

Behandeling door historici en archivariissen

Een door vele onderzoekers gekoesterde wensdroom is de publicatie van alle stadsrekeningen, eventueel op een of andere digitale wijze of de presentatie van hun gegevens in de vorm van een databank.¹³⁵ Maar tussen droom en daad staan ook hier praktische bezwaren. Walter Prevenier becijferde dat de klassieke tekstuitgave op papier van alle middeleeuwse stadsrekeningen, alleen al uit het graafschap Vlaanderen en vóór 1500, niet minder dan 250 kloeke boekdelen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis zou vergen.¹³⁶ Bij gebrek aan een begin van uitvoering van dit onrealistische en wellicht ook onnodige programma¹³⁷ hebben archivariissen en historici daarom zich vaak beperkt tot de uitgave¹³⁸ of minutieuze analyse¹³⁹ van de oudste rekening of een fragment daarvan. Daarmee is op zich natuurlijk niets mis op voorwaarde dat men goed beseft dat een dergelijk 'oudste' exemplaar niet noodzakelijk aan de basis ligt van een bepaalde evolutie of zelfs maar representatief zou zijn voor een ontwikkelingsfase. Een zogenaamde oudste rekening is enkel het onder invloed van een reeks omstandigheden oudst bewaarde specimen, lang niet noodzakelijk dus het oudste ooit bestaande exemplaar.¹⁴⁰ Frans Hendrik Mertens gaf bijvoorbeeld in 1857 de oudste stadsrekening van Antwerpen voor het rekenjaar 1324 uit, maar Floris Prims publiceerde in 1931 de lijfrenten op basis van een rekeningfragment uit 1313.¹⁴¹ In Gent dateert het oudst bewaarde exemplaar uit 1314, maar deze rekening vertoont al zo'n niveau van ontwikkeling dat er ongetwijfeld oudere documenten hebben bestaan.¹⁴² Te Arnhem suggereert een zinsnede in de

¹³⁵ BERTRAND P. in de *Table ronde*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents?*, p. 308 en 313. Ook JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*, p. 95 droomde van een "Vollständige Edition möglichst vieler Rechnungen", maar zag de problemen in realiteit. Enkele van de nieuwe digitale mogelijkheden worden besproken door BREURE L., *Nieuwe media, nieuwe mogelijkheden. Verkenningen rond computer-ondersteunde bronnenpublicatie*, in DE BOER D.E.H., MARSILJE J.W. en SMIT J.G. (ed.), *Vander Rekeninghe*, p. 45-60.

¹³⁶ PREVENIER W., *Randbedenkingen bij het uitgavebeleid van de Koninklijke Commisie voor Geschiedenis aan de vooravond van de 21ste eeuw*, in *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 1996, 133 (1-3), p. 163.

¹³⁷ Zie de opmerkingen van PREVENIER W., *Quelques aspects des comptes*, p. 115.

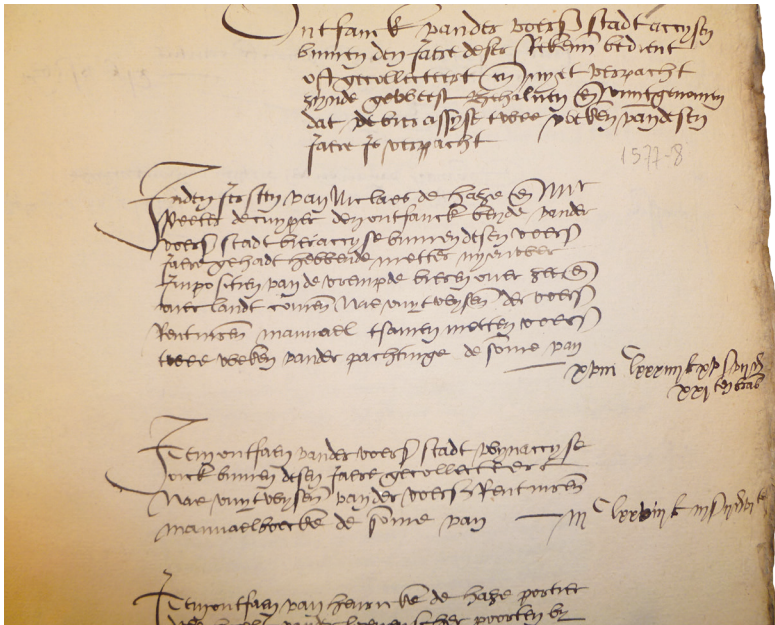
¹³⁸ Ik vermeld voor België slechts de edities voor Aalst, Aardenburg, Antwerpen, Bergen, Biervliet, Brugge, Dendermonde, Gent, Geraardsbergen, Gistel, Ieper, Kortrijk, Lier, Luxemburg, Maastricht, Mechelen, Oostende, Rijsel, Sluis, Tielt e.a.; voor Nederland zijn er de edities voor onder meer Arnhem, Culemborg, Deventer, Doesburg, Dordrecht, Gouda, Heusden, Hulst, Leiden, Middelburg, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht, Venlo en Zutphen: zie de referenties *supra*, voetnoten 19-57.

¹³⁹ Ik vermeld hier, opnieuw enkel exemplarisch, BORMANS S., *Extraits des comptes communaux*, p. 376-377; ROMBAUT H., *De oudste rekeningen van de Blankenbergse Watering. Studie rond een fragment van een rekening*, in *Het Brugs Ommeland*, 1988, 28, p. 5-11; STRUBBE E.I., *Het fragment van een grafelijke rekening van Vlaanderen uit 1140 (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 12, 9)*, Brussel, 1950; UYT-TEBROUCK A., *Notes et réflexions sur la structure des premiers comptes conservés de la Recette de Brabant (années 1363-1364 et suivantes)*, in *Centenaire du Séminaire d'Histoire Médiévale de l'Université Libre de Bruxelles 1876-1976*, Brussel, 1977, p. 219-257.

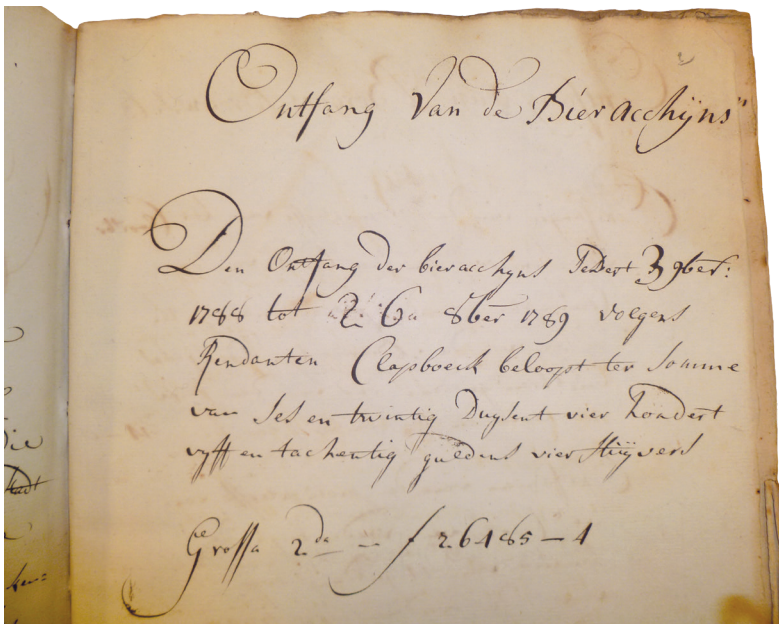
¹⁴⁰ Zie ook de beschouwingen bij SMIT J.G., *Editie en ontsluiting van rekeningen: een tussenbalans*, in DE BOER D.E.H., MARSILJE J.W. en SMIT J.G. (ed.), *Vander Rekeninghe*, p. 16.

¹⁴¹ Zie *supra*, voetnoot 41.

¹⁴² VAN GASSEN T., *Archiefvorming en -beheer in laatmiddeleeuws Gent*, p. 200.

Bieraccijnzen bleven voor vele steden in Brabant en Vlaanderen de belangrijkste ontvangstposten in stadsrekeningen tot het einde van het ancien régime. Hier twee voorbeelden van het stadje Lier uit 1577-1578 en 1788-1789. Accijnsinkomsten konden worden verpacht of rechtstreeks door de stad worden opgehaald. De stadsrekening van 1577-1578 geeft een voorbeeld van beide inningstechnieken: de inkomsten werden rechtstreeks door de stad opgehaald of *gecollecteert*, behalve in twee weken waarin ze werden verpacht. In de posten is er voor beide periodes sprake van een voorbereidend *manuel* of *clap-boeck* dat de *rendant* of opsteller van de rekening gebruikte bij de verwerking van de accijnsontvangsten (Stadsarchief Lier, *Oud Archief*, nr. 461, 1577-1578, fol. 2 en nr. 587, 1788-1789, fol. 2).

oudst bewaarde stadsrekening uit 1353 dat er vanzelfsprekend ook al vroeger gerekend en geregistreerd werd.¹⁴³ In Geldern doet de vaste systematiek, die in 1386 al duidelijk een vaststaand karakter had, vermoeden dat de rekening van dat jaar lang niet de eerste in haar soort geweest is.¹⁴⁴ Hoewel het oudste specimen voor Gouda pas dateert uit 1437, wordt in stedelijke bronnen uit 1402 over “*der stede rekening*” gesproken als iets heel vanzelfsprekends.¹⁴⁵

In de ogen van bepaalde onderzoekers vindt enkel de becommentarieerde en inhoudelijk volledige geannoteerde editie genade: zij verafschuwen de zogenaamde ‘kale’ transcriptie.¹⁴⁶ Andere onderzoekers hebben zich gefocust op de uitgave van gegevens met betrekking tot een bepaald aspect of thema. Voorbeelden hiervan zijn de edities van de kunsthistorische aspecten in de rekeningen van de kerkfabriek van Zoutleeuw of van de vermeldingen van hofkunstenaars in de Brusselse domeinrekeningen.¹⁴⁷ Specifiek voor de stadsrekeningen zijn er voorbeelden te signaleren over de bouw van het plaatselijk stadhuis, stadsfeestelijkheden en dynastieke gebeurtenissen.¹⁴⁸ Maar het meest bekend en meest gebruikt zijn natuurlijk de bekende edities van die posten in de stadsrekeningen die verwijzen naar de zogenaamde volksvertegenwoordiging of de representatieve instellingen binnen de vorstendommen, meer bepaald naar de dagvaarten of bijeenkomsten van de provinciale Staten.¹⁴⁹ Los van al deze initiatieven op papier worden de laatste jaren stadsrekeningen ook op het internet aangeboden. Dat kan in getranscribeerde vorm gebeuren zodat de presentatie de vorm aanneemt van een heuse klassieke teksteditie. Dergelijke initiatieven blijven echter een uitzondering. Makkelijker en vooral sneller te realiseren is een gewone kwaliteitsscan. Een goed voorbeeld van zo’n onderneming zijn de 26.276 scans van een honderdtal stadsrekeningen van Leuven uit de jaren 1350-1471 die sinds 2018 raadpleegbaar zijn online. Het is de bedoeling om in de toekomst alle Leuvense stadsrekeningen op een dergelijke wijze aan te bieden.¹⁵⁰ Een ander voorbeeld betreft de haast 11.000 stadsrekeningen in de archiefafdeling delen en banden binnen het bestand Rekenkamers die door het Algemeen Rijksarchief Brussel zijn gedigitaliseerd en waarvan sinds januari 2021 10.723 exemplaren voor geïnteresseerden online ter beschikking staan.¹⁵¹

¹⁴³ JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*, p. 86, voetnoot 89a.

¹⁴⁴ KUPPERS W., *Die Stadtrechnungen von Geldern*.

¹⁴⁵ HEINSIUS J., *De oudst-bewaarde stadsrekening van Gouda*, p. 259.

¹⁴⁶ SMIT J.G., *Editie en ontsluiting*, p. 21.

¹⁴⁷ Bijvoorbeeld DE MECHELEER L., *Rekeningen van de kerkfabriek van de Sint-Leonarduskerk van Zoutleeuw (1405, 1452-1599)* (*Fontes Historiae Artis Neerlandicae. Bronnen voor de kunstgeschiedenis van de Nederlanden*, 3), Brussel, 1997; D'HONDT E., *Extraits des comptes du domaine de Bruxelles des XVe et XVIe siècles concernant les artistes de la cour* (*Archives générales du Royaume et Archives de l'État dans les Provinces. Studia*, 4), Brussel, 1989.

¹⁴⁸ GALESLOOT L., *Notes extraites des anciens comptes de la ville de Bruxelles*, in *Compte rendu des séances de la Commission royale d'Histoire ou recueil de ses bulletins*, 3de reeks, 1866, 9, p. 475-500; HENDRICKX J., *Fragmenten van oude Leuvense stadsrekeningen over de bouw van het stadhuis (1448)*, in *Leuvense Bijdragen*, 1948, 38 (1-2), p. 1-17.

¹⁴⁹ Zie voor het graafschap Vlaanderen de bekende edities door PREVENIER W., ZOETE A. en BLOCKMANS W. voor respectievelijk de periode 1384-1405, 1405-1419 en 1419-1506. Deze 9 delen verschenen tussen 1959 en 2006. Dergelijke edities bestaan ook voor een aantal andere vorstendommen, bijvoorbeeld voor Holland (PREVENIER W. en SMIT J.G.) en Zeeland (SMIT J.G., BURGERS J.W.J., VAN DER VLIST E.T. en LE BAILLY M.-Ch.).

¹⁵⁰ Zie *Salsa. Nieuwsbrief van de vrienden van het Leuvense Stadsarchief*, 2019, 15 (1), p. 1. De scans zijn raadpleegbaar op <https://schepenbankregisters.leuven.be/in/home> (situatie in september 2024).

¹⁵¹ Zie de digitale Nieuwsbrief van het Rijksarchief in België, februari 2021 en *supra* de tekst bij voetnoten 106 en 107.

Archivarissen hebben rekeningen doorgaans stiefmoederlijk bedeed in inventarissen of andere toegangen en stadsrekeningen zijn hierop geen uitzondering. In vele inventarissen krijgen stadsrekeningen immers enkel een begin- en een einddatum met een bijhorend reeksnummer in de inventaris. Voorbeelden zijn legio en hebben voor België onder meer betrekking op de oude inventarissen van stadsarchieven van Aalst, Bergen, Brussel, Diest, Gent, Hoei, Hoogstraten, Leuven, Lier, Nijvel en Tielt.¹⁵² Het slechte voorbeeld werd hier geleverd door Alexandre Pinchart (1823-1884), de onvermoeibare rechterhand van Algemeen Rijksarchivaris Gachard, die voor de inventaris van de stadsrekeningen in het bestand van de Rekenkamer zich doorgaans beperkte tot een volgnummer en een datering.¹⁵³ Idealiter krijgt de gebruiker van een inventaris of andere toegang per rekening niet enkel de nauwkeurige chronologie van het boekhoudkundig jaar, maar ook – en de lijst pretendeert niet exhaustief te zijn maar evenmin imperatief – de naam en functie van de opsteller van de rekening, aanduidingen van belangrijke, afwijkende of verrassende rubrieken in de inkomsten en uitgaven, de aanwezigheid van een balans en kanttekeningen, een controledatum zowel door een interne als een externe instantie, de vermelding van boekhoudkundige bijlagen, het aantal folio's, de taal en verder bijzonderheden zoals indices of klappers, tekeningen of literaire teksten, het plots opduiken van Arabische cijfers, e.d.¹⁵⁴

Bij wijze van besluit

Stadsrekeningen zijn de exponent van een nieuwe golf in het verschriftelijkingsproces die in de Lage Landen rond het midden van de dertiende eeuw plaatsvond. Afgezien van enkele oudere voorbeelden zoals Arras (1241) en Doornik (1243) dateren de oudst bekende exemplaren voor de grote steden uit de tweede helft van de dertiende eeuw en het begin van de veer-

¹⁵² De lijst is geenszins uitputtend: AERTS E., *De inhoud der rekeningen*, p. 165 (de daar geciteerde voorbeelden); BRIL L., *Inventaire des archives de la ville*, p. 67-74; CUVELIER J., *Inventaire des archives de la ville de Louvain*, dl. II, Leuven, 1930, p. 220-236; DISCRY F., *Archives et institutions hutoises de l'Ancien Régime (Anciens Pays et Assemblées d'États, 34)*, Heule, 1965, p. 263-269; GRILLET M., *Hoogstraten, aloude vrijheid*, niet gepagineerd, nrs. 18-71; JANSSEN J.C.G.M., *Tithes and the Productivity of Land in the South of Limburg, 1348-1790*, in VAN DER WEE H. en VAN CAUWENBERGHE E. (ed.), *Productivity of Land and Agricultural Innovation in the Low Countries (1250-1800)*, Leuven, 1978, p. 77; TROCH K., *Les comptes "perdus" de la ville de Mons (1699-1794): une source pour l'histoire du contrôle social urbain en Hainaut au 18e siècle. Potentiel, limites et première analyse d'une source méconnue*, in WIRTH-JAILLARD A., MUSIN A., DEMARET N., BODART E. en ROUSSEAU X. (ed.), *Monuments ou documents?*, p. 297; PERGAMENI Ch., *Les archives historiques de la ville de Bruxelles. Notices et inventaires*, Brussel, 1843, p. 380-381; VERBEEMEN J., *Inventaris van het archief der Heren en van het Stadsarchief van Diest*, Brussel, 1961, p. 26-27; WYFFELS A., *Stad Tielt. Inventaris van het oud archief*, 2de druk, Tielt, 1976, p. 38-40. Slechts een enkele keer werden de belangrijkste posten uit de stadsrekeningen gedetailleerd opgesomd in een oudere toegang, bijvoorbeeld bij de rolrekeningen van Zoutleeuw (PIOT Ch., *Inventaire des chartes, cartulaires et comptes en rouleaux de la ville de Léau*, Brussel, 1869, p. 57-66).

¹⁵³ PINCHART A., *Inventaire des archives des chambres des comptes*, dl. V, p. 50-159.

¹⁵⁴ Alvast een stap in de goede richting zijn toegangen als deze van DE MECHELEER L., *Inventaris van het archief van de Rekenkamers*; HERARD G., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes*; JOOSEN H., *Inventaris van de stadsrekeningen van Mechelen (tot 1570) (Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen. Studia et documenta Mechliniensia, 3)*, Mechelen, 1988; UYTTEBROUCK A., *Inventaire des comptes généraux du duché de Brabant*, p. 106-128. Voor een ouder uitgewerkt voorbeeld: VAN ZUYLEN R.A., *Inventaris der Archieven van de Stad 's Hertogenbosch: chronologisch opgemaakt en de voornaamste gebeurtenissen bevattende. Stads Rekeningen van 1399-1800, 3 dln., 's-Hertogenbosch, 1863-1876*. Deze voorbeelden blijven evenwel uitzonderingen.

tiende eeuw. Kleinere steden bewaren in het beste geval rekeningen sedert het laatste kwart van de veertiende eeuw. Een van hun meest op prijs gestelde eigenschappen is dat zij vaak als indrukwekkende series bewaard bleven totdat Franse republikeinse bestuurders in Noord en Zuid vanaf 1795 een einde maakten aan een brontype dat op dat ogenblik in sommige steden meer dan vijf eeuwen bestond. Grosso modo treft men stadsrekeningen aan in twee soorten: algemene en bijzondere. Beide soorten hebben hun voor- en nadelen, maar dienen alleszins aangevuld met behulp van een vaak uitgebreide financiële documentatie die het toenmalige rekenpersoneel als voorbereiding, hulp, klad of bewijs achteraf bij de eigenlijke rekeningen hanteerde. Precies deze documentatie maakt het immers mogelijk een aantal vragen te beantwoorden waarop de stadsrekeningen als boekhoudkundig eindpunt van een proces geen antwoord aanreiken. Zowel op materieel als op vormelijk vlak ondergingen stadsrekeningen een aantal veranderingen in de loop der eeuwen. Op materieel vlak maakten rollen plaats voor delen en registers en werd perkament vervangen door papier. Op vormelijk vlak was de evolutie minder in het oog springend. Stadsrekeningen werden weliswaar meer gestructureerd en daardoor transparanter, maar bleven in hoofdzaak trouw aan een geijkte indeling van inkomsten, uitgaven en balansvorming, dat alles binnen het vertrouwde systeem van het enkelvoudig boekhouden. Dat behoudsgezinde karakter komt ook tot uiting in de toepassing van de Hindoe-Arabische cijfers die pas uit de zeventiende en zelfs achttiende eeuw dateert. Terwijl rekeningen vanaf dat ogenblik ongetwijfeld aan duidelijkheid wonnen, verdween mettertijd een deel van hun kwalitatieve informatie als verantwoording bij de geboekte bedragen.

Zoals de titel van deze bijdrage suggereert, is een stadsrekening zowel een document als een monument. De documentaire waarde werd en wordt vooralsnog het meest naar waarde geschat. Archivarissen behandelden stadsrekeningen vaak erg summier in hun inventarissen en andere toegangen, maar zetten de laatste jaren volop in op digitale ontsluiting. Historici hebben gegevens uit rekeningen met veel succes toegepast in het wetenschappelijk onderzoek en dit in zowat alle domeinen en specialisaties. De laatste decennia is met name collega Jean Paul Peeters ook begonnen met de inhoud van stadsrekeningen meer gedetailleerd te vergelijken. In een aantal studies onderzocht hij voor zowel grote als secundaire Brabantse steden¹⁵⁵ belangrijke ontvangsten (accijnzen en imposten) en uitga-

¹⁵⁵ Naast Mechelen en het Henegouwse Halle: PEETERS, J.P., *Antwerpen en Mechelen in de jaren 1400-1401 volgens hun respectieve stadsrekeningen*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2007, 111, p. 43-68; IDEM, *Een aspect van het stedelijk landschap in Brabant in de volle 15de eeuw: Diest, Nijvel en Zoutleeuw in de jaren 1457-1458 volgens hun stadsrekeningen*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2017, 100, p. 37-48; IDEM, *Diest, Nijvel en Tienen gezien als een trojka van middelgrote Brabantse steden tijdens de jaren 1528-1529*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2013, 96, p. 351-369; IDEM, *Groot en middelgroot in de Mechels-Brabantse regio in de vroege 15de eeuw. Mechelen en Diest tijdens de jaren 1434-1435 volgens hun beider stadsrekeningen*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2014, 118, p. 13-44; IDEM, *De stadsrekeningen van Antwerpen en Mechelen uit de jaren 1530-1531: een vergelijkende momontopname*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2012, 116, p. 37-55; IDEM, *De stadsrekeningen van Diest en Halle*, p. 431-450; IDEM, *De stadsrekeningen van Leuven en Tienen*, p. 13-44; IDEM, *De stadsrekeningen van Maastricht en Mechelen*, p. 55-72; IDEM, *De stadsrekeningen van Zoutleeuw voor het jaar 1471 tegen de achtergrond van de gelijktijdige stadsrekening van Tienen*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2011, 94, p. 129-148. IDEM, *De stad Mechelen en de Brabantse eersterangsstad Leuven in het midden van de veertiende eeuw (1352-1353)*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 2022 (gepubliceerd in 2023), 126, p. 79-91; IDEM, *Diest en Leuven als middelgrote en grote stad in Brabant in het midden van de vijftiende eeuw (1448-1449)*, in *Eigen Schoon & De Brabander*, 2024, 107, p. 249-268. JAPPE ALBERTS W., *Mittelalterliche Stadtrechnungen als Geschichtsquellen*, p. 80-85 koes-terde al een wensdroom over het "Vergleich mit Rechnungen einer anderen Stadt".

ven (lonen en reisvergoedingen) tijdens momentopnames in de periode die zich uitstrekt van het einde van de veertiende eeuw tot het begin van de zestiende eeuw. Het zou interessant zijn om zijn voorbeeld na te volgen en naast het 'documentaire' aspect ook het 'monumentale' karakter van stadsrekeningen comparatief te analyseren. Daarbij kan onder meer worden gedacht aan aspecten als het materiële uitzicht en de bewaarwijze, gebruikte taal en schrift, toegepaste structuur, omvang en uitzicht van de hulpdocumentatie, boekhoudkundig-technische overeenkomsten en verschillen, aard van de interne en externe controle en hiaten in de bewaarde reeksen.¹⁵⁶ Zowel op het 'documentaire' als op het 'monumentale' vlak zal de onderzoeker een langzame evolutie vaststellen. Daarbij blijven bepaalde vragen. Heeft de overheid bepaalde ontwikkelingen aangestuurd of versneld? Is deze evolutie een proces *sui generis* geweest, een resultaat van het kennisniveau en menselijk kapitaal binnen de stad¹⁵⁷ waarbij bepaalde ambtenaren of andere actoren een voortrekkersrol speelden.¹⁵⁸ Of hebben externe invloeden hier een rol uitgeoefend? Daarbij moet dan vooral gedacht worden aan Italiaanse particulieren tijdens de volle middeleeuwen en de oprukkende staatsvorming met een professioneel ambtenarencorps daarna. Hier ligt vooral voor de vroegmoderne periode nog een mooi werkterrein braak.

¹⁵⁶ PREVENIER W. gaf enkele mooie aanzetten voor de late middeleeuwen in zijn *Quelques aspects des comptes* en ook in monografieën over laatmiddeleeuwse stadsfinanciën valt het een en ander te rapen.

¹⁵⁷ Zie de beschouwingen bij DE MUNCK B. en DE RIDDER-SYMOENS H., *Opleiding en kennis: theorie en praktijk in een stedelijke context*, in VAN BRUAENE A.-L., BLONDÉ B. en BOONE M. (ed.), *Gouden eeuwen. Stad en samenleving in de Lage Landen 1100-1600*, Gent, 2016, p. 321-323.

¹⁵⁸ Zie de notie van *key-individuals* in de verspreiding van het boekhouden bij JONES M.J., *The role of change agents and imitation in the diffusion of an idea: charge and discharge accounting*, in *Accounting and Business Research*, 2008, 38 (5), p. 355-371.

De Gentse schepenregisters tijdens de vroegmoderne periode

Transities in de volontaire rechtspraak en de stedelijke archiefvorming

JOHAN DAMBRUYNE

Samen met de stadsrekeningen vormen de schepenregisters van de stad Gent een van de meest monumentale archiefreeksen die de stadsadministratie tijdens het ancien régime heeft voortgebracht. De Gentse schepenregisters imponeren door hun vorm, hun omvang,¹ hun ouderdom, hun volledigheid, hun lange bestaansperiode en *last but not least* door hun ongemeen rijke inhoud. Ze vallen op door hun groot formaat en samen tellen ze duizenden perkamenten folio's. Op vele lederen registerbanden prijken prachtige wapenschilden van de voorschepenen. De schepenregisters bestrijken een periode van meer dan 450 jaar en zijn nagenoeg volledig intact tot ons gekomen. Deze registers zijn de schriftelijke neerslag van de volontaire jurisdictie die het stadsbestuur van Gent gedurende eeuwen heeft uitgeoefend. Ze bevatten een massa aan persoonsnamen en andere data, waardoor ze voor genealogisch, historisch en kunsthistorisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Gent een ware goudmijn vormen.

Op het eerste zicht komen de Gentse schepenregisters als een homogene, stabiele en doorlopende bronnenreeks over. Maar blijft dit beeld nog overeind na een meer grondige doorlichting van de reeks? Of hebben de schepenregisters daarentegen in de loop van de vroegmoderne periode wel degelijk vormelijke en/of inhoudelijke veranderingen ondergaan? In deze bijdrage wensen we dit nader te onderzoeken. Op basis van onder meer steekproeven in de registers zal worden nagegaan welke ontwikkelingen zich precies in de archiefvorming van de vrijwillige rechtspraak te Gent op middellange en lange termijn hebben voorgedaan. Omdat de akten met betrekking tot stedelijke rente- en immobiliëntransacties tijdens de late middeleeuwen en bij de aanvang van de vroegmoderne periode een erg prominente plaats in de schepenregisters bekleedden, zal in het bijzonder op de evolutie van deze akten gefocust worden.

Behalve een analyse van cijfers zal ook gepoogd worden om de evolutie van de betreffende akten en registers maatschappelijk te duiden. Met andere woorden: hoe dienen eventuele veranderingen in de rechtsbedeling en archiefvorming van de volontaire rechtspraak te Gent verklaard te worden? En hoe moeten mogelijke verschuivingen inzake het verlijden van akten met betrekking tot transacties op stedelijk vastgoed geïnterpreteerd worden? En staat de huidige stand van het onderzoek het toe om een voorlopige hypothese te formuleren?

De schriftelijke neerslag van de vrijwillige rechtspraak

De Gentse schepenregisters bevatten in hoofdzaak de akten van de vrijwillige rechtspraak die verleden werden voor de stadsmagistraat. De *volontaire jurisdictie* of *(vrij)willige rechtspraak* is het antoniem van de *contentieuze jurisdictie* of *eigenlijke rechtspraak*. Omdat er geen

¹ In totaal telt de collectie van het Gentse stadsarchief ruim 659 schepenregisters.

sprake is van een juridisch geschil wordt de vrijwillige rechtspraak soms ook aangeduid met de term *oneigenlijke rechtspraak*. Doorgaans wordt de voluntaire rechtspraak tot het burgerlijk of privaatrecht gerekend. Sommige juristen zien het als een onderdeel van het bestuursrecht. Hoe dan ook, de vrijwillige rechtspraak is in haar essentie een vorm van rechtsbedeling waarbij de rechtstoestand van een natuurlijk of een rechtspersoon wordt veranderd.²

Vanaf de late middeleeuwen hielden verschillende stadsbesturen in het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant schepenregisters bij.³ Gent was wellicht een van de eerste steden in de Lage Landen die met de aanmaak en de archivering van zulke registers startte. Het oudst bewaard gebleven Gentse schepenregister dateert van 1339.⁴ De kans is evenwel reëel dat de oudste registers verloren zijn gegaan en dat de oorsprong van de reeks opklimt tot het begin van de veertiende eeuw of zelfs de dertiende eeuw.⁵

Allerlei akten en contracten werden in de schepenregisters opgetekend om rechtsgeldig te zijn. Daardoor werden ze openbaar gemaakt, boden ze een waarborg voor de uitvoering en de naleving van wat tussen de partijen overeengekomen was en bezaten ze rechtskracht bij eventuele betwisting. De eigenlijke rechtshandeling voltrok zich vóór de optekening in de schepenregisters. Tijdens deze rechtshandeling ontvingen de betrokken partijen elk een geschreven bewijs van de schepenen, veelal in de vorm van een chirograaf. Zowel natuurlijke personen als rechtspersonen traden op als comparanten.

De Gentse schepenregisters bevatten een grote diversiteit aan akten en contracten. Men vindt er akten en contracten uit de obligatoire en zakenrechtelijke sfeer (zoals verpachtingen en verhuringen van onroerende goederen, verkopen van schepen en andere roerende goederen, schenkingen, ruilingen, naastingen, borgstellingen, schuldbekenenissen, handelscontracten enzovoort), maar evenzeer akten betreffende het familie- en erfrecht (zoals huwelijkscontracten, testamenten, voogdijschap...). Maar de grootste categorie van akten vormde zonder meer die van de rente- en immobiliëntransacties. Meer concreet ging het om verkopen, overdrachten en aflossingen van erf- en lijfrenten en verkopen en

² Voor een initiatie in het privaatrecht van de vroegmoderne periode verwijzen we naar GODDING P., *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Brussel, 1987. Het weze terloops vermeld dat de archiefbronnen van de contentieuze rechtspraak, in het bijzonder de procesdossiers, de voorbije jaren meer de aandacht van historici en archivariissen hebben getrokken dan die van de vrijwillige rechtspraak. Zie bijvoorbeeld DECEULAER H., DUBOIS S. & PUCCIO L. (ed.), *From case to file! Ancien Régime case files and their prospects for historical research. Proceedings of the workshop held at the State Archives in Belgium, 11-03-2013*, Brussel, 2014.

³ De stad Mechelen beschikte sinds 1345 over schepenregisters, Leuven sinds 1362, 's-Hertogenbosch sinds 1368, Antwerpen sinds 1394, Aalst sinds 1400 en Brugge sinds het midden van de 15de eeuw. SOLY H., *De schepenregisters als bron voor de conjunctuurgeschiedenis van Zuid- en Noordnederlandse steden in het Ancien Régime. Een concreet voorbeeld: de Antwerpse immobiliënmarkt in de 16de eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1974, 87, p. 522. Zie ook NELIS H., *Etude diplomatique sur la juridiction gracieuse des échevins en Belgique (1150-1300)*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 1937, LXXX, p. 48-49.

⁴ Archief Gent, reeks 301, nr. 1.

⁵ In een oorkonde van 10 juli 1286 wordt een allusie gemaakt op een dertiende-eeuws schepenregister. In de oorkonde kan men lezen: "ende daer af es oec I copie hute scepenen bouc". PREVENIER W., *Oorkondenleer der Middeleeuwen*, Gent, 1986, p. 133.

erfgevingen van vastgoed.⁶ Het overwicht van deze akten heeft voornamelijk met twee redenen te maken: enerzijds waren rente- en immobiliëntransacties als beleggings- en krediet-instrument tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode bijzonder populair,⁷ en anderzijds was het een wettelijke verplichting om alle financiële transacties op gebouwen en gronden die zich binnen de Gentse vrijheid situeerden, in de schepenregisters te laten registreren.⁸ De vrijheid of banmijl omvatte het Gentse rechts- en grondgebied dat sedert de late middeleeuwen begrensd was door de Rietgracht, een kunstmatige waterloop die het Gentse stadsbestuur in de veertiende eeuw liet graven.⁹ Hoewel het gros van de akten op het Gentse grondgebied betrekking heeft, bevatten de schepenregisters tevens akten en contracten over vastgoed gelegen in het voormalige graafschap Vlaanderen.

⁶ Voor een goed begrip. Onder de *renteoverdracht* moet in het vroegmoderne Gent verstaan worden: de jaarlijkse en aflosbare betaling in geld van een vastgesteld bedrag (de rente), gevestigd op een welomschreven onroerend goed, in ruil waarvoor een persoon (de renteverkoper of rentegever) van een ander persoon (de rentekoper of rentenemer) een bepaald kapitaal (de koopsom) contant ontving. In tegenstelling tot de renteverkoop, welke de creatie van een nieuwe erf- of lijfrente betrof, hield de *renteoverdracht* de doorverkoop van een reeds bestaande erf- of lijfrente aan een derde persoon in. Deze vorm van rentetransactie dook in Gent pas vanaf het begin van de zestiende eeuw op. Onder de *verkoop* van een onroerend goed moet de overdracht van een vastgoed tegen contant geld of tegen betaling op korte termijn verstaan worden. De *erfgeving* daarentegen betrof de jaarlijkse en aflosbare betaling in geld van een vastgesteld bedrag (de erfrente), in ruil waarvoor een persoon (de erfgever) een onroerend goed met alle rechten eraan verbonden aan een ander persoon (de erfneemer) verkocht. De erfgeving hoefde niet noodzakelijk te gebeuren door de creatie van een nieuwe erfrente, maar kon evengoed geschieden door de overdracht van een bestaande rente. Voor meer uitleg over de inhoudelijke en formele kenmerken van deze akten verwijzen we naar DAMBRUYNE J., *Mensen en centen. Het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief*, Gent, 2001, p. 113-120 en DAMBRUYNE J., *De 17de-eeuwse schepenregisters en de rente- en immobiliëntransacties te Gent: enkele beschouwingen*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent (Nieuwe Reeks)*, 1988, XLII, p. 153-182. In het zestiende-eeuwse Gent werden jaarlijks veel meer immobiliën verkocht dan in erf gegeven. Ter illustratie: in 1590 werd ruim driekwart van het verhandeld vastgoed verkocht. DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, p. 115.

⁷ Zie hierover de pertinente beschouwingen van SOLY, *De schepenregisters*, p. 521-527.

⁸ De enige uitzondering hierop vormde het Sint-Pietersdorp (dat onder de Sint-Pietersheerlijkheid ressorteerde). Alhoewel het Sint-Pietersdorp zich binnen de Gentse stadsomwalling situeerde, werden de rente- en immobiliëntransacties die op het dorp betrekking hadden, niet voor de Gentse schepenen verleden. Dit kwam omdat het Sint-Pietersdorp enkel op bestuurlijk vlak deel uitmaakte van de stad Gent, en niet op juridisch vlak. VAN WERVEKE H., *Kritische studiën betreffende de oudste geschiedenis van de stad Gent*, Antwerpen-Parijs-Amsterdam, 1933, p. 73-76.

⁹ De afstand van de Rietgracht tot de stadsmuren was niet overal gelijk. In zuidelijke richting bevond de gracht zich op 2,5 km van de stadsomwalling. Ook in westelijke en noordelijke richting strekte de vrijheid zich op bepaalde plaatsen over een paar kilometer uit. Maar in het oosten lag de Rietgracht veel dichterbij de stadsomwalling. DAMBRUYNE J., *Mensen en centen*, p. 35-36.

Over wie tijdens de middeleeuwen de volontaire jurisdictie in de stad Gent uitoefende, zijn we inmiddels vrij goed ingelicht.¹⁰ Aanvankelijk bezaten de zogenaamde *erfachtige lieden of viri hereditarii*, die meestal ook de schepenfuncties bekleedden, het monopolie over de vrijwillige rechtspraak te Gent.¹¹ Maar als gevolg van de hervorming van het Gentse stadsbestuur in 1301 door de Franse koning Filips IV de Schone verloren ze hun alleenrecht. Voortaan telde de stad twee schepenbanken: de schepenbank van de keure en die van gedele. Beide schepenbanken telden elk dertien schepenen. De schepenen van de keure waren verantwoordelijk voor het dagelijks bestuur, het beheer van de stadsgoederen én voor het belangrijkste deel van de rechtspraak. Ze waren bevoegd voor zowel de contentieuze rechtspraak in civiele en criminele zaken als voor de volontaire rechtspraak. De schepenen van gedele waren een soort vrederechters (*paisierders*) en traden ex officio op als oppervoogden van minderjarige wezen.¹² Hoewel de erfachtige lieden tijdens de veertiende eeuw nog steeds bij de volontaire jurisdictie betrokken waren, verloren ze geleidelijk aan meer terrein.¹³ Het waren hoofdzakelijk gegoeden, standgenoten en geestelijken die zich in de veertiende eeuw tot de erfachtige lieden bleven wenden. De overige Gentse burgers richtten zich daarentegen tot de stadsmagistraat. In de loop van de vijftiende eeuw verwierf de schepenbank van de keure uiteindelijk het monopolie over de vrijwillige rechtspraak.¹⁴ Het is voldoende bekend dat het eigenlijke bestuur van de stad tot het einde van het ancien régime in handen was van de schepenbank van de keure, maar de hamvraag in deze bijdrage is: of de schepenen van de keure ook hun monopolie inzake de volontaire jurisdictie tot het einde van de achttiende eeuw hebben weten te behouden? Om op deze vraag te kunnen antwoorden, hebben we de vroegmoderne Gentse schepenregisters aan een kwantitatief en inhoudelijk onderzoek onderworpen.

Voorstelling van de diverse reeksen schepenregisters

De akten verleden voor de schepenbank van de keure werden vanaf de veertiende eeuw overgeschreven in de zogenaamde *jaarregisters*. Deze schepenregisters vormen nu in het Gentse stadsarchief de reeks 301 van het oud archief. De reeks vangt aan in 1339 en loopt door tot 1679.¹⁵ Deze serie omvat in totaal 167 registers. Elk jaar dat de magistraat werd vernieuwd, werd gestart met een nieuw register. Dit verklaart waarom de eerste akten van

¹⁰ Deze problematiek is aan de orde in DECAVELE J., *Bestuursinstellingen van de stad Gent (einde 11de eeuw-1795)*, in PREVENIER W. & AUGUSTYN B. (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1997, p. 277-322; BLOCKMANS F., *Het Gentsche stadspatriciaat tot omstreeks 1302*, Antwerpen-'s-Gravenhage, 1938; ROGGHE P., *De samenstelling der Gentse schepenbanken in de 2de helft der 14de eeuw*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1949-1950, IV (2), p. 22-31; LARDINOIS P., *Diplomatische studie van de akten van vrijwillige rechtspraak te Gent van de XIII^{de} tot de XV^{de} eeuw*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, Gent, 1976; BOONE M., DUMON M. & REUSENS B., *Immobiëlenmarkt, fiscaliteit en sociale ongelijkheid te Gent, 1483-1503*, Kortrijk-Heule, 1981; BOONE M., *Openbare diensten en initiatieven te Gent tijdens de Late Middeleeuwen (14de-15de eeuw)*, in *Het openbaar initiatief van de gemeenten van België. Historische grondslagen (Ancien Régime)*. 11e internationaal colloquium, Spa, 1-4 september 1982, Brussel, 1984, p. 71-114.

¹¹ BLOCKMANS, *Het Gentsche stadspatriciaat*, p. 330.

¹² DECAVELE, *Bestuursinstellingen*, p. 287-294.

¹³ BOONE, *Openbare diensten*, p. 78-80.

¹⁴ BOONE, DUMON & REUSENS, *Immobiëlenmarkt*, p. 47; REUSENS B., *Verkoop en berenting van huizen te Gent op basis van de schepenregisters van de Keure, 1483-1493. Een bijdrage tot de kennis van de socio-economische structuren van de stad*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, Gent, 1977, p. 31.

¹⁵ DECAVELE J. & VANNIEUWENHUYSE J., *Archiefgids, Stadsarchief van Gent, deel I: Oud archief*, Gent, 1983, p. 156.

elk schepenregister gedateerd zijn rond 10 mei of 15 augustus.¹⁶ Van 1468 tot 1648 werd de band van elk jaarregister opgesmukt met het blazoen van de in functie zijnde voorschepen (burgemeester).¹⁷ Na 1679 werd deze reeks stopgezet.

Eerste folio van het schepenregister van de keure van het schepenjaar 1546-1547 (Archief Gent, reeks 301, nr. 100).

Vanaf 1529 legden de schepenen van de keure naast de gebruikelijke reeks jaarregisters een nieuwe en bijkomende reeks aan, de zogenaamde *registers van vrij huis vrij erve*. Deze registers werden uitsluitend gebruikt voor het optekenen van akten die verband hielden met onroerende goederen die het juridisch statuut *vrij huis vrij erve* bezaten. Hiermee werden de bebouwde erven aangeduid die volledig eigendom waren van de eigenaar en die aanvankelijk aan geen enkele recognitieve betaling aan de oorspronkelijke grondeigenaar onderworpen waren.¹⁸ In de praktijk waren vele van deze huizen toch met recognities (onlosbare renten, sourenten, landcijnzen en andere lasten) belast. Met andere woorden: het oorspronkelijke statuut gold voor heel wat van die huizen niet meer tijdens de vroegmoderne periode.¹⁹ Het betekende evenmin dat op deze panden geen erf- of lijfrenten zouden rusten. *Vrij huis vrij erve* was een typisch Gentse uitdrukking die tot op de dag van vandaag in het Gentse stadsbeeld waarneembaar is. Op verschillende historische gevels prijkt nog altijd het opschrift *vrij huis vrij erve*.²⁰ Vóór 1529 werden de akten die betrekking hadden op deze panden gewoon in de jaarregisters genoteerd. De schepenregisters *vrij huis vrij erve* zijn ondergebracht in de reeks 303 van het oud archief van het Gentse stadsarchief. De reeks telt in totaal 42 registers en bestrijkt de periode 1529-1796. Aangezien het aantal huizen dat het juridisch statuut van *vrij huis vrij erve* bezat slechts een kleine minderheid vormde,

¹⁶ Vóór de politieke hervorming van het Gentse stadsbestuur door de *Concessio Carolina* (1540) en tijdens de Calvinistische Republiek (1577-1584) startte het politieke jaar telkens op 15 augustus.

¹⁷ DECAVELE en VANNIEUWENHUYSE, *Archiefgids*, p. 156.

¹⁸ DESMAREZ G., *Etude sur la propriété foncière dans les villes du Moyen Age et spécialement en Flandre, avec plans et tables justificatives*, Gent-Parijs, 1898, p. 1-5. In verschillende akten kan men lezen: “wesende vrij eyghen goet ende bydien onbelast”. Archief Gent, reeks 303, nr. 7, fol. 15v°.

¹⁹ In de akten die deze immobiliën als onderwerp hebben, treft men vaak volgende zinsnede aan: “vrij huus ende eervve wesende en nochtans int gheheele belast met...”.

²⁰ Zie bijvoorbeeld de panden ‘Het Waepen van Zeelant’ en ‘De Maecht van Ghent’ op de Korenmarkt.

werd voor deze specifieke akten niet elk jaar een nieuw register begonnen. Zo beslaat het eerste register ruim achttien jaar (1529-1547).

Sinds 1349 beschikte ook de schepenbank van gedele over eigen registers. Deze schepenregisters, die integraal bewaard bleven, vormen de huidige reeks 330 van het Gentse stadsarchief. Ze overspannen de periode 1349-1795 en zijn bij historici en archivarissen beter bekend onder de benaming *staten van goed(eren)*.²¹ Net zoals de schepenbank van de keure werd bij het begin van elk nieuw schepenjaar een nieuw boek beschreven. Van 1468 af werden de boekbanden naar analogie met de keure voorzien van het wapenschild van de voorschepen van gedele. Dit bleef tot 1783 de regel. Van alle series schepenregisters is de reeks 330 zonder meer de omvangrijkste. Ze telt ruim 314 volumes en bevat verzoeningen, vonnissen, akten en contracten, en vooral boedelbeschrijvingen en bijhorende stukken, opgemaakt ten sterfhuize wanneer bij de erfenis minderjarige kinderen betrokken waren, na het overlijden van één of beide ouders of een ander familielid. De boedelbeschrijvingen werden opgesteld door een voogd en vormden de basis voor een rechtvaardige verdeling van de erfenissen, waarbij men vooral het aandeel van de minderjarigen trachtte te vrijwaren.

Registerband van de staten van goed betreffende het schepenjaar 1641-1642. De band is voorzien van het blazoen van Gillis van der Meere, op dat moment voorschepen van gedele (Archief Gent, reeks 330, nr. 149).

tweede helft van de zestiende eeuw groeide het aantal akten inzake rente- en immobiliëntransacties nog aan. Opmerkelijk was dat nu ook alsmaar meer comparanten voor de schepenen van gedele verschenen die niet rechtstreeks betrokken waren bij een erfenis of voogdijschap.

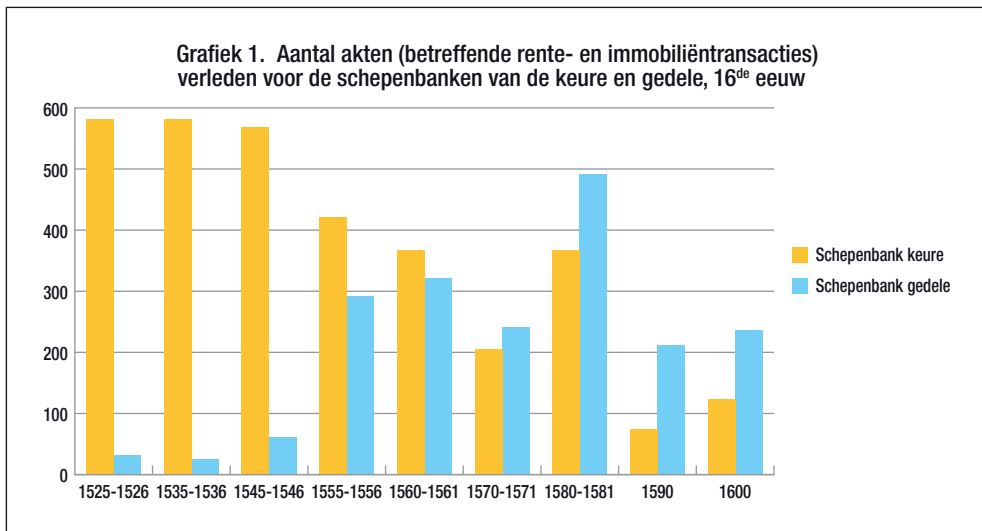
Vanaf 1599 hielden de schepenen van gedele een tweede jaarregister bij. Dit bleef de praktijk tot in 1788. Ook deze reeks is integraal bewaard gebleven. Het gaat in totaal om 136 delen. De reeks wordt in het Gentse stadsarchief aangeduid met het nummer 333 en is er ook bekend onder de benaming *akten en contracten*. Vanaf 1599 maakte de archiefvormer een duidelijke inhoudelijke scheiding tussen de oude reeks 330 en de nieuwe reeks 333. In de staten van goed(eren) (reeks 330) werden van dan af nog uitsluitend de

Uit een aantal steekproeven die we in de staten van goed hebben uitgevoerd, blijkt dat deze reeks in de loop van de zestiende eeuw een opvallende inhoudelijke transformatie heeft ondergaan. Aan het einde van de vijftiende eeuw vormde het aantal rente- en immobiliëntransacties in de staten van goed nog een onbeduidende minderheid. De meerderheid van de akten had namelijk betrekking op boedelbeschrijvingen, testamenten, voogdijaanstellingen, presentaties van voogdijrekeningen, schuldbekentenissen, borgstellingen, giften en verpachtingen van onroerende goederen. Deze situatie veranderde grondig tijdens de eerste helft van de zestiende eeuw. Van dan af nam de registratie van akten betreffende rente- en immobiliëntransacties in de reeks *staten van goed* gestadig toe. Wel ging het bijna altijd om erfeniskwesties, waarbij één van de beide partijen in de akte optrad als voogd of als erfgenaam. Tijdens de

²¹ Soms ook wezen- of wezerijboeken genoemd.

boedelbeschrijvingen van de sterfhuizen waar minderjarige erfgenamen bij betrokken waren, genoteerd, terwijl in de registers van de reeks 333 alle akten betreffende rente- en immobiliëntransacties terecht kwamen. Volledigheidshalve moet hier nog worden aan toegevoegd dat de zogenaamde *rolle* eveneens van de oude naar de nieuwe reeks verhuisde. De *rolle* bevat de akten waarin de schepenen van gedele optraden in hun hoedanigheid van oppervoogden over minderjarige erfgenamen. Ze behelst vooral borgstellingen, aanstellingen van voogden, opheffingen van het voogdijschap over meerderjarige wezen en andere voogdijakten. Men treft de *rolle* steeds achteraan in de schepenregisters aan.

Voor welke Gentse schepenbank werd tijdens de zestiende eeuw nu het meeste aantal akten inzake stedelijke rente- en immobiliëntransacties verleden? Onderstaande grafiek geeft daarover uitsluitsel.²²

De trend die uit grafiek 1 valt af te leiden, is overduidelijk. Tot in de jaren 1530 bezat de schepenbank van de keure een verpletterend overwicht. Niet minder dan 95% van alle registraties van rente- en immobiliëntransacties vond plaats voor de schepenen van de keure. In de jaren veertig deed zich echter een kentering voor. Het aandeel van de schepenbank van gedele verdubbelde toen plots: het steeg van 5 naar 10%. Maar de grote ommezwaai kwam in de jaren vijftig. Van dan af namen de schepenen van gedele meer dan 40% van de betreffende akten voor hun rekening. Deze geweldige expansie kan alleen worden verklaard door het feit dat de schepenen van gedele zich niet langer tot erfeniszaken beperkten. De daaropvolgende decennia bleef het aandeel van de schepenen van gedele verder aangroeien. Vanaf de jaren 1570 werden er zelfs meer akten met betrekking tot rente- en immobiliëntransacties voor de schepenen van gedele verleden dan voor hun

²² De grafiek is gebaseerd op tienjaarlijkse steekproeven in de schepenregisters van beide schepenbanken. Gelet op het groot aantal akten was een jaarlijkse telling en analyse van de akten te tijdrovend en daardoor binnen het tijdsbestek van ons onderzoek niet haalbaar. Alle akten die betrekking hadden op transacties van onroerende goederen gelegen binnen de vrijheid van Gent (renteverkopen, renteoverdrachten, verkopen en erfgevingen) werden genoteerd. Renteaflossingen werden buiten beschouwing gelaten. Volgende schepenregisters werden integraal doorgenomen: Archief Gent, reeks 301, nrs. 81, 90, 99, 107, 111, 119, 126, 129, 135-136; reeks 303, nrs. 1-5; reeks 330, nrs. 49, 54, 63, 73, 78, 88, 98, 109; reeks 333, nr. 1. Elk steekproefjaar omvat twaalf maanden.

collega's van de keure. In 1590 werd liefst driekwart van alle akten voor de schepenbank van gedele gepasseerd. Meteen wordt ook duidelijk waarom op het einde van de zestiende eeuw gestart werd met het noteren van de rente- en immobiliëntransacties in een apart schepenregister. De exponentiële groei van de akten noodzaakte daartoe.

Dat er zich in de zestiende eeuw een opmerkelijke transfer inzake de registratie van akten tussen beide schepenbanken heeft voorgedaan, staat buiten kijf. Maar hoe moet deze ontwikkeling verklaard worden? Is ze misschien een rechtstreeks of onrechtstreeks gevolg van de nieuwe politieke orde die keizer Karel V aan zijn geboortestad oplegde na de onderdrukking van de Gentse opstand van 1539-1540?²³ Hoewel geen enkel artikel van de *Concessio Carolina* expliciet verwijst naar het ingrijpen van de vorst in de volontaire rechtspraak van het Gentse stadsbestuur,²⁴ lijkt het ons geen toeval te zijn dat het aandeel van de schepenbank van gedele met betrekking tot de rente- en immobiliënakten net tussen 1535 en 1545 verdubbelde. Het heeft er veel schijn van dat de installatie van een nieuw politiek regime te Gent in 1540, dat gericht was op de onderwerping van de stedelijke macht aan het centraal gezag, geleid heeft tot een interne herschikking van de rechtsbedeling en registratiebevoegdheid over de rente- en immobiliëntransacties.²⁵ Anderzijds wordt deze veronderstelling gedeeltelijk tegengesproken door de oudst gekende normatieve tekst die de registratie van transacties op onroerende goederen gelegen binnen de stad en de vrijheid van Gent, verplicht stelde. In de stedelijke ordonnantie van 2 maart 1552 wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat dergelijke akten voor de schepenen van de keure dienden te gebeuren.²⁶ De schepenen van gedele komen in de verordening nergens ter sprake. Wellicht had de ordonnantie net tot doel om de rechtsbevoegdheid van de schepenbank van de keure inzake rente- en immobiliënakten formeel en ostentatief te affirmeren, en hoopte de schepenbank van de keure om zo haar positie veilig te stellen. Gelet op het alsmaar groeiend aantal akten dat voor de schepenen van gedele werd verleden, is deze defensieve reactie van de schepenen van de keure volkomen te begrijpen. Vreemd is wel dat we over eventuele juridische onenigheden of bevoegdheidsconflicten tussen beide schepenbanken tijdens de zestiende eeuw in het archief van de Raad van Vlaanderen geen enkel spoor terugvinden.²⁷

²³ Over de Gentse opstand van 1539-1540 en de bestraffing ervan zie DECAVELE J. (ed.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V, 1500-1558*, Leuven, 1990, p. 121-191. Zie ook DAMBRUYNE J., *Identité urbaine et culture politique à Gand*, in SOLY H. & VAN DE WIELE J. (ed.), *Carolus. Charles Quint, 1500-1558*, Gent, 1999, p. 111-121.

²⁴ De stadskeure *Concessio Carolina* (letterlijk toegevingen van Karel) werd op 30 april 1540 door keizer Karel V uitgevaardigd en legde de politieke contouren van het vroegmoderne Gent voor meerdere eeuwen vast. De beste uitgave van de *Concessio Carolina* vindt men in LAMEERE J. en SIMONT H., *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e série, IV, Brussel, 1907, p. 170-190.

²⁵ Het is genoegzaam bekend dat keizer Karel V in 1540 maatregelen heeft genomen om de politieke macht van de Gentse schepenen van de keure en hun juridische invloed over het Gentse kwartier in te perken. Zie hierover verder.

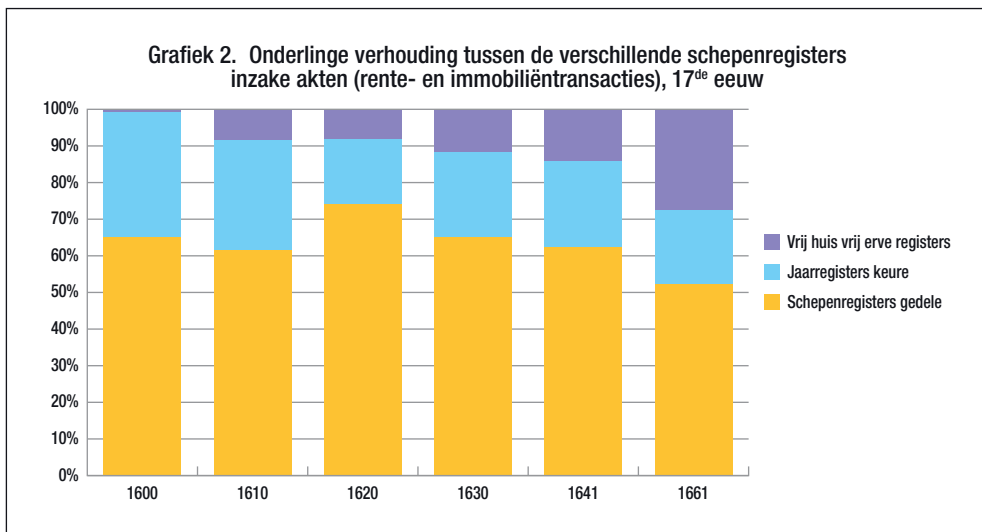
²⁶ "...ordonneren ende statueren bij dese, dat men van nu voortan gheene belastinghen, veranderinghen, ghiften ofte vercoopinghen van den zelven eyghen huusen, erven en zal vermoghen te doene, omme voor souffisante ende effectuele erfvenesse ofte realisatie bekendt te zijne, tenzij dat zulcke alienatien, ghiften ofte belastinghen voor scepenen vander kuere deser stede, ghepasseert ende verkendt wesen, ende voorts dat de ghone die daertoe van baillu ende scepenen weghe ghecommitteert es, ofte werden zal, danof de kenesse hebbe, de zelve aggrere ende met zijnen handteekene subsignere, metgaders tzijnen boucke annotere...". DU BOIS A. & DE HONDT L., *Coutumes de la ville de Gand*, II, Brussel, 1887, p. 291-295.

²⁷ Als hoogste rechtscollege van het graafschap Vlaanderen was de Raad van Vlaanderen voor dergelijke materies bevoegd. Om na te gaan of er zich geschillen hebben voorgedaan, werd de gedetailleerde toegang van BUNTINX J., *Inventaris van het archief van de Raad van Vlaanderen*, 9 dln., Brussel, 1964-1979, volledig doorgenomen.

Bij wijze van voorlopige conclusie kan gesteld worden, dat er zich op het vlak van de bevoegdheid over de volontaire jurisdictie en de daarmee verband houdende archiefvorming spectaculaire veranderingen hebben voorgedaan in het zestiende-eeuwse Gent. Tegelijk moet erop gewezen worden dat de sterke groei en de uiteindelijke dominantie van de schepenbank van gedele zich niet plots heeft gemanifesteerd, maar dat het een geleidelijk proces was. Het lijkt er sterk op dat deze ontwikkeling niet kan worden losgekoppeld van de (van hogerhand opgelegde) institutionele hervorming van de stad in 1540. Maar een formele tekst over de herschikking van de rechtsbevoegdheden van beide schepenbanken werd (nog) niet teruggevonden. Het blijft vooralsnog een open vraag of de schepenen van de keure een deel van de volontaire rechtspraak vrijwillig hebben afgestaan (afgestoten?) of daartoe gedwongen werden. Evenmin is momenteel duidelijk in welke mate de schepenen van gedele in deze kwestie vragende partij waren.

De zeventiende-eeuwse schepenregisters doorgelicht

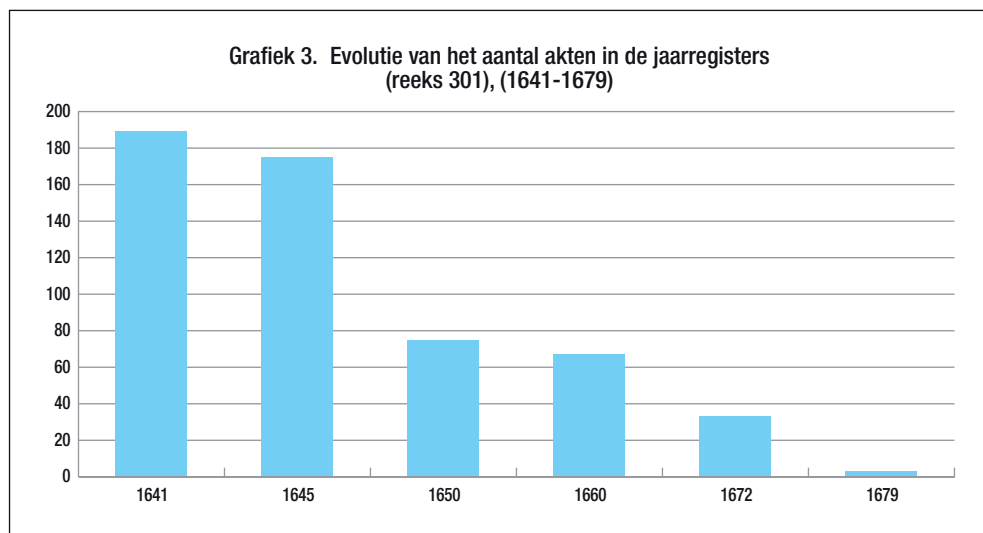
Welk beeld vertoont de Gentse archiefvorming met betrekking tot de volontaire jurisdictie in de zeventiende eeuw? Net zoals in de zestiende eeuw maakten de stedelijke rente- en immobiliëntransacties het gros uit van de akten die voor de Gentse schepenbanken verleden werden. Tevens treft men in de eerste helft van de zeventiende eeuw dezelfde reeksen schepenregisters (reeks 301, 303, 330 en 333) aan als in de eeuw er vóór. Maar hoe verhiel- den de verschillende reeksen zich nu numeriek ten opzichte van elkaar?

Het overwicht van de schepenregisters van gedele (reeks 333) inzake rente- en immobiliëntransacties blijkt ontegensprekelijk uit grafiek 2.²⁸ Voor alle steekproefjaren

²⁸ De grafiek is gebaseerd op tienjaarlijkse steekproeven in de schepenregisters van beide schepenbanken. Enkel voor de laatst onderzochte periode (1641-1661) was het interval twintig jaar. Gelet op het groot aantal akten was een jaarlijkse telling en analyse van de akten te tijdrovend en daardoor binnen het tijdsbestek van ons onderzoek niet haalbaar. Alle akten die betrekking hadden op transacties van onroerende goederen gelegen binnen de vrijheid van Gent (renteoverdrachten, renteverkopen, verkopen en erfgevingen) werden genoteerd. Renteaflossingen werden buiten beschouwing gelaten. Volgende schepenregisters werden integraal doorgenomen: Archief Gent, reeks 301, nrs. 135-136, 141, 147-148, 153-154, 158-159; reeks 303, nrs. 5-9; reeks 333, nrs. 1, 4, 8, 13-14, 20-21.

bedroeg het aandeel van de schepenen van gedele steeds meer dan de helft. In 1620 werd zelfs driekwart van alle akten voor de schepenbank van gedele verleden. Het aandeel van de jaarregisters (reeks 301) schommelde gedurende de steekproefjaren tussen 17,7% in 1620 en 34% in 1600. Grafiek 2 laat tevens zien dat het aandeel van de registers van *vrij huis vrij erve* (reeks 303) tijdens de zeventiende eeuw een spectaculaire stijging kende: van 0,8% in 1600 naar 27,6% in 1661. In dat laatste jaar lag het percentage van de *vrij huis vrij erve*-registers zelfs hoger dan dat van de jaarregisters. Uit de grafiek valt af te lezen dat het procentueel deel van de schepenbank van de keure na 1620 opnieuw toenam. Het aandeel groeide van 25,9% in 1620 tot 47,6% in 1661 (reeks 301 + reeks 303). Maar vertaalde deze procentuele toename van de schepenbank van de keure zich ook in absolute cijfers?

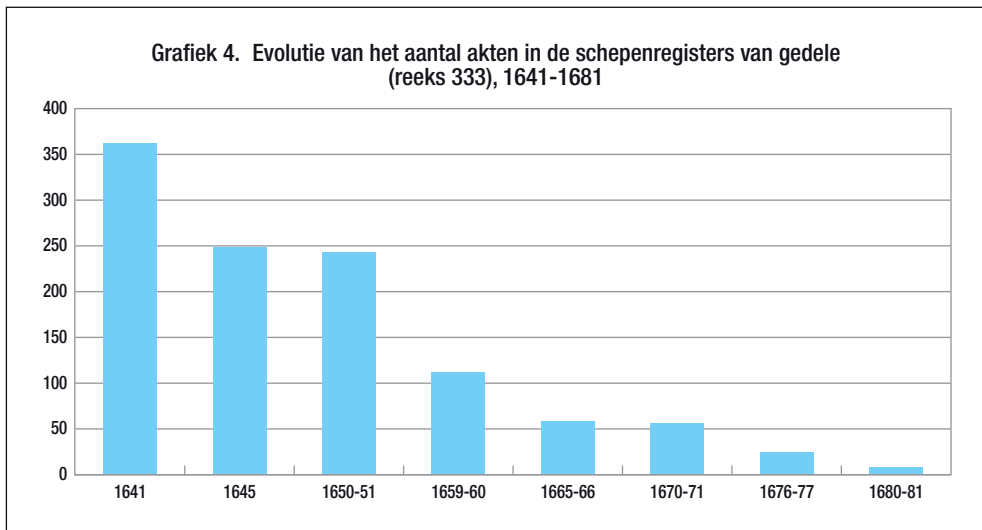

Grafiek 3 toont ondubbelzinnig aan dat het totaal aantal akten in de jaarregisters gedurende de tweede helft van de zeventiende eeuw spectaculair terugliep. Het ging om een aanhoudende daling.²⁹ Het aantal akten daalde van 189 in 1641 naar 3 in 1679. Vooral tussen 1645 en 1650 valt er een aanzienlijke terugval waar te nemen. Op vijf jaar tijd liep het aantal akten met 57% terug. Na 1679 hield de reeks 301 zelfs op te bestaan! De net vermelde cijfers verdwijnen in het niets vergeleken met die van de vijftiende en zestiende eeuw. Een paar voorbeelden: tijdens het schepenjaar 1550-1551 werden in het jaarregister 1294 akten opgetekend en tijdens de periode 1478-1483 schommelde het jaarlijks gemiddeld aantal akten dat voor de schepenbank van de keure werd verleden, zelfs rond de 2500 à 3000.³⁰ Hoe moet de 'degradatie' van de jaarregisters vanuit een langetermijnperspectief geïnterpreteerd worden? Kan het zijn dat het dalend aantal akten in de schepenregisters van de keure gecompenseerd

²⁹ De grafiek is gebaseerd op zes steekproefjaren. Archief Gent, reeks 301, nrs. 158, 160-161, 165 en 167. De telling leverde volgende resultaten op: 189 akten in 1641, 175 in 1645, 75 in 1650, 67 in 1660, 33 in 1672 en 3 in 1679.

³⁰ Archief Gent, reeks 301, nr. 104. Over het totaal aantal akten tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw zie SCHOUPS I., *Un mode de traitement des registres échevinaux gantois en vue d'une analyse statistique, fin XVe siècle*, in *Sociale structuren en topografie van armoede en rijkdom in de 14e en 15e eeuw. Methodologische aspecten en resultaten van recent onderzoek*, Gent, 1986, p. 10; SCHOUPS I., *Een aanzet van gecomputeriseerd historisch onderzoek*, in *Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20ste eeuw*, Gent, 1983, p. 53.

is geworden door een stijgend aantal in de schepenregisters van gedele, zoals we voor de zestiende eeuw hebben vastgesteld? En is het mogelijk dat de schepenbank van gedele daarvoor de voluntaire rechtspraak nog meer domineerde dan voordien?

Grafiek 4 toont aan dat onze veronderstelling evenwel geen steek houdt. Net zoals bij de jaarregisters en de *vrij huis vrij erve*-registers valt er bij de reeks 333 tussen 1641 en 1681 een forse terugval van het aantal akten te bespeuren.³¹ Het jaarlijks aantal akten daalde van 362 in 1641 tot 8 in 1680-1681. Na 1681 bevatten de registers *akten en contracten* nog enkel de *rolle*. Zowel bij de schepenbank van de keure als bij die van gedele ging het om een structurele terugloop, en geen conjuncturele. De gigantische vermindering van het aantal akten in alle reeksen van de schepenregisters doet vermoeden dat de Gentse stads­magistraat in de loop van de zeventiende eeuw haar monopoliepositie inzake de registratie van stedelijke rente- en immobiliëntransacties heeft kwijtgespeeld.

Als de daling niet aan een bevoegheidsverschuiving tussen beide schepenbanken te wijten is, aan wat dan wel? Biedt de demografie een mogelijke verklaring? Ook deze piste werd onderzocht en bleek uiteindelijk negatief. De demografische trend was namelijk tegen­gesteld aan die van de voluntaire rechtspraak van de Gentse stads­magistraat. Tussen 1610 en 1670 kende Gent een sterke bevolkingsgroei: de bevolking steeg er van ongeveer 31.000 naar ongeveer 51.000 inwoners.³² Maar deze demografische expansie komt totaal niet tot uitdrukking in de schepenregisters. Evenmin kan een positieve correlatie worden aangetoond tussen de economische trend en de registratie van akten en contracten in de schepenregisters. Hoewel de Gentse economie tijdens het eerste driekwart van de zeventiende eeuw een steile opgang beleefde, daalde het aantal akten in de schepenregisters spectaculair.³³

³¹ De grafiek is gebaseerd op acht steekproefjaren. Archief Gent, *reeks 333*, nrs. 20-22, 26, 30, 35, 40, 46 en 50. De tellingen leverden volgende resultaten op: 362 akten in 1641, 249 in 1645, 243 in 1650-1651, 112 in 1659-1660, 58 in 1665-1666, 56 in 1670-1671, 25 in 1676-1677 en 8 in 1680-1681.

³² VAN WERVEKE H., *De curve van het Gentse bevolkingscijfer in de 17^e en de 18^e eeuw*, Brussel, 1948, p. 52.

³³ DAMBRUYNE J., *De Gentse immobiliënmarkt en de economische trend, 1590-1640*, in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 1989, 104, p. 157-183. Zie ook SCHOLLIERS E. & VANDENBROEKE C., *Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden, 1480-1800*, in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, V, Haarlem, 1980, p. 255-256.

Schepenregister van gedele van het schepenjaar 1640-1641 (Archief Gent, reeks 333, nr. 20).

We zijn daarom de mening toegedaan dat de sterke terugloop van het aantal akten in de Gentse schepenregisters tussen pakweg de vijftiende en de zeventiende eeuw veel meer te maken had met politieke en juridische veranderingen dan met economische en demografische ontwikkelingen. Het is algemeen geweten dat de stad Gent tot het midden van de zestiende eeuw veel macht en invloed uitoefende over haar kwartier. Dit politiek, juridisch en fiscaal hinterland strekte zich uit over nagenoeg het hele grondgebied van de huidige provincie Oost-Vlaanderen. Deze stedelijke machtspositie was een doorn in het oog van de opeenvolgende Bourgondische en Habsburgse vorsten. Met het uitvaardigen van de *Concessio Carolina* in 1540 slaagde keizer Karel V erin om aan deze situatie paal en perk te stellen. Dit blijkt zowel uit de afschaffing van de buitenpoorterij en het evocatierecht,³⁴ als uit het feit dat de fiscale druk die de Arteveldestad op haar kwartier uitoefende (voornamelijk via het bedensysteem) aan banden werd gelegd. De frontale aanval van de centrale overheid op de Gentse prerogatieven heeft haar doel niet gemist. Het aantal plattelandsbewoners en inwoners van andere steden die zich na 1540 nog tot de Gentse schepenen wendden voor het verlijden van rente- en immobiliëntransacties en andere akten en contrac-

³⁴ Het evocatierecht van de Gentse poorters leidde tot veelvuldige misbruiken. Contracten aangaan voor de Gentse schepenen werden bij betwisting ook voor dezelfde schepenen afgehandeld. Bij zulke processen stelden de schepenen hun binnen- en buitenpoorters bijna steeds in het gelijk. Pachters en eigenaars die het Gentse binnen- of buitenpoorterschap bezaten, hadden er dus alle belang bij om hun transacties voor de Gentse schepenenbanken te laten verlijden en erkennen.

ten die op het Gentse kwartier betrekking hadden, daalde zienderogen.³⁵ De voornaamste reden hiervoor was dat de voormalige Gentse buitenpoorters of hagepoorters (poorters die niet in de stad woonden) er geen enkel belang meer bij hadden om dergelijke akten en contracten nog voor de Gentse schepenbanken te laten verlijden. Voortaan was het aan de Gentse poorters immers niet langer toegestaan om hun schuldenaars die buiten de stad woonden, voor de Gentse schepenen te dagvaarden. Plattelandsbewoners mochten enkel nog gevonnist worden door de rechters van hun woonplaats. In 1541 werd de bevoegdheid in deze aangelegenheden toegekend aan een bijzondere vorstelijke ambtenaar, de zogenaamde *lutenant-civiel van de indaging*.

Dat Gent heel veel van zijn juridische uitstraling en aantrekking binnen zijn kwartier verloor, blijkt eveneens uit de spectaculaire daling van het aantal pachtcontracten in de Gentse schepenregisters na de uitvaardiging van de *Concessio Carolina*. Terwijl tussen 1500 en 1540 nog ruim 670 pachtbrieven in de jaarregisters werden opgetekend, slonk het aantal tussen 1555 en 1600 tot amper 70.³⁶ Het verlies van de juridische en politieke greep van de stad Gent op haar kwartier verklaart in grote mate waarom in de loop van de zestiende eeuw veel minder akten voor de Gentse schepenbanken werden gepasseerd dan tijdens de vijftiende eeuw. Doch dit gegeven is niet in staat om de dramatische daling van het aantal akten in de tweede helft van de zeventiende eeuw te verklaren. Maar wat dan wel?

De opmars van het notariaat

Terwijl de verschuiving van de registratiebevoegdheid betreffende rente- en immobiliëntransacties zich tijdens de zestiende eeuw voornamelijk heeft voltrokken binnen de Gentse stadsmagistraat – we kunnen spreken van een interne aangelegenheid – is dit geenszins het geval in de zeventiende eeuw. Gedurende de zeventiende eeuw moet de verklaring volledig buiten de twee schepenbanken worden gezocht, namelijk bij het notariaat. Het openbaar notariaat deed zijn intrede in de Zuidelijke Nederlanden tijdens het laatste kwart van de dertiende eeuw.³⁷ De vroegste sporen van een openbare notaris dateren te Gent van 1311.³⁸ De middeleeuwse notarissen werden door of namens de Duitse keizer en de paus benoemd. Het waren bijna uitsluitend clerici en zij traden vooral op voor een kerkelijk cliënteel en

³⁵ Binnen het tijdsbestek van ons onderzoek was het onmogelijk om de evolutie van alle soorten transacties en akten kwantitatief in beeld te brengen. Ter bewijsvoering beperken we ons daarom tot één specifieke categorie van renten, namelijk de tijdelijk onbezette erf- en lijfrenten, omdat deze transacties een uitgesproken ruraal karakter hadden en ontegensprekelijk verbonden waren met het Gentse kwartier. De trend die uit deze akten valt af te leiden, is heel duidelijk: het aantal akten daalde van 192 in 1535-1536 naar 92 in 1555-1556, naar 36 in 1570-1571 en uiteindelijk naar 1 in 1600. Voor de aard en de kenmerken van de (tijdelijke) onbezette renten in het Gentse kwartier zie DAMBRUYNE, *Mensen en centen*, p. 116-120.

³⁶ DE VOS A., *Inventaris der landbouwpachten in de Gentse jaarregisters van de Keure, tweede deel: 1501-1600*, Gent, 1960, p. 1.

³⁷ GODDING P., *L'évolution du notariat dans nos régions: du moyen-âge à la loi de Ventôse*, in *Le notariat en roman pays de Brabant et l'enseignement du notariat à l'Université catholique de Louvain*, Brussel, 1986, p. 1; NEVE P.L., *Het openbaar notariaat op de drempel van de Nieuwe Tijd (15de en 16de eeuw)*, in *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden*, Nijmegen, 1987, p. 19; OOSTERBOSCH M., *Het openbare notariaat in Oost-Brabant tijdens de Middeleeuwen: institutionele aspecten*, in *Het notariaat in Brabant*, Brussel, 1982, p. 17-18.

³⁸ NELIS H., *Les origines du notariat public en Belgique (1269-1320)*, in *Revue belge de Philologie et d'Histoire*, 1923, II, p. 276.

bij een aantal rechtshandelingen voor kerkelijke rechtbanken.³⁹ Vanaf de zestiende eeuw evolueerde het notariaat naar een wereldlijke instelling. Over het algemeen kende het notarisambt in Vlaanderen en Brabant minder succes dan bijvoorbeeld in het zuidelijk deel van België, Frankrijk, Italië, Spanje, Portugal en Zwitserland.⁴⁰ Dit kwam voornamelijk omdat het notariaat sterke concurrentie ondervond van de stedelijke en de plattelandsschepenbanken. Pas onder de regering van keizer Karel V werden de eerste belangrijke verordeningen met betrekking tot het notarisambt in de Nederlanden uitgevaardigd.⁴¹ Door het plakkaat van 7 oktober 1531 werd bepaald dat voor het ambt van openbaar notaris alleen nog geadmitteerd zouden worden “*vermaerde ende wel gefameerde lieden, ende degene die bij examinatie ende ondersoek van den hooft ende lieden van onsen raden ende provinciale rechteren, in elk landt besondere, bevonden sullen worden daer toe expert, bequame ende sufficient te sijne ende voor sulke geapprobeert.*”⁴²

Om misbruiken tegen te gaan werd de benoeming van de notarissen en de controle op het notariaat toevertrouwd aan de provinciale justitiehoven (de Raad van Vlaanderen, de Raad van Brabant...). Vanaf 1540 werden de notarissen verplicht tot het bijhouden van “*goet ende rechtveerdich register ende prothocolle van alle contracten, testamenten ende andere acten die sy passeren ende ontfangen sullen, ende de selve registreren by oerdene dat sy die ontfangen ende gepasseert sullen hebben*” op straf van ontzetting uit hun ambt.⁴³ Bovendien werd het aan de notarissen verboden om akten voor onbekenden te verlijden. De getuigen moesten de identiteit van de partijen kunnen bevestigen. In het edict van 4 oktober 1540 werd ook gestipuleerd dat de notaris ertoe gehouden was om de woonplaats van de partijen en de identiteit van de getuigen in de akte te vermelden. De oudst bewaarde notariële minuten dateren voor Gent uit 1559. Ze zijn afkomstig van notaris George De Hane⁴⁴. Voor de hele zestiende eeuw zijn slechts van vier Gentse notarissen minuten bewaard gebleven.⁴⁵

³⁹ GODDING, *L'évolution du notariat*, p. 11; NEVE, *Het openbaar notariaat*, p. 17 & 36; OOSTERBOSCH, *Het openbare notariaat*, p. 19-21; GEHLEN, *Schets van de inrichting van het notariaat in de Nederlanden tijdens het Ancien Régime*, in *Het notariaat in Brabant*, p. 59.

⁴⁰ SOLY, *De schepenregisters*, p. 522; DESAMA C., *Les rentes en argent fournissent-elles un diagnostic de l'activité économique? Enquête dans un protocole liégeois du XVIIe siècle*, in *Annuaire d'Histoire liégeoise*, 1967, X, 34, p. 1-32; ROTH-LOCHNER B., *L'évolution de l'activité notariale à Genève, XVIIe-XVIIIe siècles*, in *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1986, XXXIII, janvier-mars, p. 100-105.

⁴¹ GODDING, *L'évolution du notariat*, p. 12; GEHLEN, *Schets van de inrichting*, p. 59-60; VAN DIEVOET G., *Het notariaat in Brabant gedurende de Nieuwe Tijd*, in *Het notariaat in Brabant*, p. 69.

⁴² *Tweeden druck vanden eersten bouck der ordonnancien, statuten, edicten ende placcaerten soo van weghen der keyserlyke ende koninghlyke maiesteyten, als heurlieder doorlughtigheste voorsaeten, graven ende graefneden van Vlaendren*, Gent, 1639, p. 753. Zie ook de twintigste-eeuwse uitgave in LAMEERE M.J., *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas* (2de reeks), III, Brussel, 1902, p. 266.

⁴³ LAMEERE M.J. & SIMONT H., *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas*, (2de reeks), IV, Brussel, 1907, p. 236.

⁴⁴ Rijksarchief Gent, *Archieffonds Oud Notariaat*, nr. 259. Ter vergelijking: te Maastricht dateren de oudste notariële protocollen uit 1521, te Dinant uit 1566, te Luik uit 1568 en te Hoei uit 1587. GEHLEN A.F., *Het notariaat in het tweehurig Maastricht. Een rechtshistorische schets van de inrichting en praktijk van het Maastrichtse notariaat vanaf zijn opkomst tot aan het einde van de tweehurigheid over de stad (1292-1794)*, Assen, 1981, p. 298; NEVE, *Het openbaar notariaat*, p. 43.

⁴⁵ Het betreft de minuten van notaris George De Hane voor de periode 1559-1563, de minuten van notaris Leonardus Zantvliet voor het jaar 1563, de minuten van notaris Arnuld De Bisschop voor de periode 1585-1615 en de minuten van notaris Jean Jacobsen voor de periode 1587-1622. Rijksarchief Gent, *Archieffonds Oud Notariaat*, nrs. 196-197, 259, 700-701. Een overzicht van alle bewaard gebleven notariële minuten voor de vroegmoderne periode vindt men in BUNTINX W., *Inventaris van het archieffonds Oud Notariaat, 1548-1833*, Brussel, 1990.

De uitvaardiging van het Eeuwig Edict van 12 juli 1611 door de aartshertogen Albrecht en Isabella betekende een belangrijke stap naar meer rechtszekerheid voor de onderdanen in de Zuidelijke Nederlanden. De 47 artikelen van het Edict hebben betrekking op het gewoonterecht, het burgerlijk recht, het strafrecht en de rechterlijke organisatie. De bekende wettekst vormde de overgang naar een geschreven en een eengemaakt recht en zette aan tot het optekenen van privaatrechtelijke zaken.⁴⁶ Diverse soorten akten en contracten (testamenten, huwelijkscontracten, schenkingen...) komen in het Edict aan bod. Maar wat vertelt het Eeuwig Edict ons over de bevoegdheden van het notariaat en de stedelijke schepenbanken met betrekking tot de vrijwillige rechtspraak? Volgens de wettekst van 1611 mochten akten en contracten verleden worden voor notarissen en getuigen, maar evengoed voor andere openbare personen. Bovendien was het iedere burger toegestaan om akten en contracten onderhands te verlijden (dus enkel tussen de belanghebbende partijen) mits vermelding van de handtekeningen. Testamenten daarentegen dienden gepasseerd te worden voor een notaris of een pastoor. Opvallend is dat het Edict weinig of geen informatie verstrekt over de juridische bevoegdheden en verantwoordelijkheden van de schepenbanken.⁴⁷

Voor de Zuid- en Noord-Nederlandse notarissen werden tijdens de vroegmoderne periode zowel akten in de obligatoire en zakenrechtelijke sfeer (verkopingen, verhuringen en verpachtingen van onroerende goederen, rentetransacties, naastingen, ruilingen, schenkingen, borgtochten...), akten betreffende het familie- en erfrecht (testamenten, huwelijkscontracten...), als akten in semi-litigieuze zaken (getuigenverklaringen, ondervragingen, protesten...) verleden.⁴⁸ In talrijke Vlaamse en Brabantse steden was het echter verplicht dat de transacties met betrekking tot stedelijk vastgoed (verkopingen, erfgevingen, bereningen) gepasseerd werden voor de stadsmagistraat.⁴⁹ Dit betekende dat notariële akten betreffende deze transacties dienden overgeschreven te worden in de schepenregisters om rechtsgeldig te zijn.⁵⁰ Pas dan kreeg de transactie werking ten opzichte van derden. We durven evenwel poneren dat in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer akten betreffende stedelijke rente- en immobiliëntransacties voor de Gentse notarissen verleden werden zonder dat ze nadien nog opgetekend werden in de schepenregisters. We menen daarvoor over verschillende indicaties te beschikken. Een eerste aanwijzing is het feit dat het totaal aantal akten in de Gentse schepenregisters tijdens de zeventiende eeuw bijzonder sterk terugliep (cf. hoger). Ten tweede is er de vaststelling dat tussen 1679 en 1681 de twee voornaamste reeksen schepenregisters (reeks 301 en 333) op hielden te bestaan. En *last but not least* doen de beschikbare cijfers vermoeden dat het Gentse notariaat tijdens de

⁴⁶ Het Edict werd grondig bestudeerd door MARTYN G., *Het Eeuwig Edict van 12 juli 1611: zijn genese en zijn rol in de verschriftelijking van het privaatrecht*, Brussel, 2000. Zie verder de gelegenheidspublicatie LEYDER D. & MARTYN G., *Eeuwig Edict. Op weg naar meer rechtszekerheid*, Brussel, 2011.

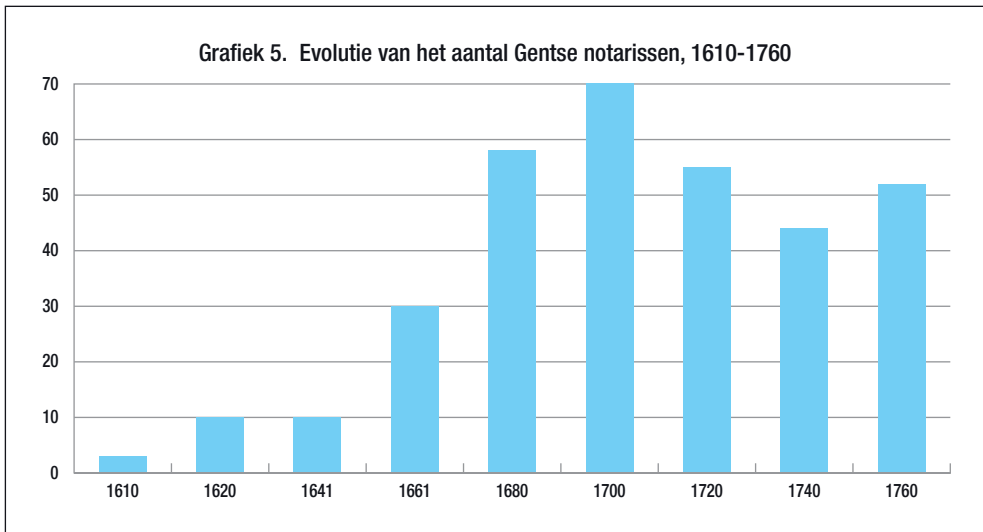
⁴⁷ Enkel in artikel 20 kan men lezen dat de schepenbanken verantwoordelijk waren voor de aanmaak en het bewaren van dubbels van de parochieregisters. LEYDER & MARTYN, *Eeuwig Edict*, p. 34.

⁴⁸ TYTECA J., *De praktijk van een notaris aan het einde van de 18de eeuw*, in *Het notariaat in Brabant*, p. 76-77; GEHLEN A.F., *De notaris in de Republiek der Verenigde Nederlanden*, in *Gepasseerd. De rol en positie van notarissen in het verleden*, p. 66; GEHLEN, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*, p. 172-259; VAN DIEVOET, *Het notariaat in Brabant*, p. 69-70.

⁴⁹ SOLY, *De schepenregisters*, p. 522; VAN DIEVOET, *Het notariaat in Brabant*, p. 70. In de stad Antwerpen werd het verlijden van akten betreffende eigendomsoverdrachten door notarissen in 1515 zelfs verboden. HOUTMAN E., *Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Antwerpen. Band II. Archieven van notarissen*, Brussel, 2006, p. 555.

⁵⁰ TYTECA, *De praktijk van een notaris*, p. 75-76; GEHLEN, *Het notariaat in het tweeherig Maastricht*, p. 122-123, 209-210 & 215-217.

zeventiende eeuw in volle expansie verkeerde. De kwantitatieve evolutie van het notariaat volgen, wordt echter bemoeilijkt doordat er voor de zeventiende eeuw geen lijsten beschikbaar zijn van het aantal notarissen die te Gent praktiseerden. Om toch een benaderend beeld te krijgen, zijn we op zoek gegaan naar een ander meetinstrument. We hebben namelijk het aantal notarissen geteld waarvan protocollen bewaard zijn gebleven.⁵¹ Het resultaat van deze telling wordt weergegeven in grafiek 5.

Het spreekt voor zich dat het hier om minimumcijfers gaat, aangezien niet alle notarisprotocollen bewaard zijn gebleven. Maar ons interesseert minder het reconstrueren van het precieze aantal notarissen, dan wel het achterhalen van de algemene trend van het Gentse notariaat tijdens de zeventiende eeuw. Uit de grafiek blijkt dat het notariaat toen aan een geweldige opmars bezig was. Zo verdriedubbelde het aantal Gentse notarissen tussen 1610 en 1620 (van 3 naar 10). Ook voor de jaren 1641-1661 constateren we een verdriedubbeling van het aantal (van 10 naar 30). De spectaculaire groei bleef nadien aanhouden: tussen 1661 en 1680 verdubbelde het aantal notarissen bijna nog eens (58 in 1680). Het is bekend dat de Gentse economie en bevolking tijdens deze decennia sterk aanzwengelden, maar de toename van het aantal notarissen lijkt ons te omvangrijk om ze alleen daaraan toe te schrijven.⁵² In 1700 waren minstens 70 notarissen in Gent actief! En dit terwijl het de stad toen economisch en demografisch minder voor de wind ging. Op het vlak van de volontaire rechtspraak hebben zich dus in Gent tijdens de zeventiende eeuw tegengestelde evoluties voorgedaan: enerzijds een buitengewone toename van het aantal notarissen en anderzijds een aanhoudende daling van het aantal akten in de schepenregisters.

⁵¹ Alle protocollen van Gentse notarissen worden bewaard in het Rijksarchief te Gent. Een alfabetische lijst van de Gentse notarissen met hun activiteitperiode vindt men in BUNTINX W., *Inventaris van het archieffonds Oud Notariaat*.

⁵² Tijdens de jaren 1641-1661 nam de Gentse bevolking met ongeveer 17% toe, en tussen 1661 en 1680 met 3,5%. VAN WERVEKE, *De curve*, p. 52. Voor de economische ontwikkeling zie DAMBRUYNE J., *Economische conjunctuur en sociale structuren te Gent, 1590-1660. Een kwantitatieve verkenning*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Rijksuniversiteit Gent, 1987.

Vast staat dat de Gentse stadsmagistraat haar monopolie inzake de registratie van akten betreffende stedelijke rente- en immobiliëntransacties heeft kwijtgespeeld. Het kantelmoment moet wellicht rond 1640 gesitueerd worden. De evolutie van het aantal akten in de schepenregisters en het aantal instrumenterende notarissen wijzen althans in die richting. Een vergelijking van de rente- en immobiliëntransactie tussen de jaren 1630 en 1641 leert ons dat het aantal akten in 1641 merkkelijk hoger lag dan in 1630, terwijl er zich na 1641 een voortdurende daling heeft voorgedaan. Steekproeven hebben evenwel uitgewezen dat reeds in 1641 niet langer alle transacties aangaande stedelijke renten en immobiliën in de schepenregisters werden genoteerd. Anderzijds tellen we voor de steekproefjaren 1620 en 1641 evenveel notarissen (tien), en tonen de cijfers aan dat de grootste stijging van het aantal notarissen zich na 1641 situeert.

Heeft de Gentse stadsmagistraat dit degradatieproces lijdzaam ondergaan of heeft ze weerwerk geboden? Een ordonnantie uit 1653 bewijst dat de stadsmagistraat nog geprobeerd heeft om haar rechten te vrijwaren en het tij te keren. Het plakkaat zelf hebben we niet teruggevonden, maar er wordt wel naar gerefereerd in een verkoopakte uit 1661. In de akte kan men lezen: “*ende omme te voldoen ande ordonnantie ofte placcaete vanden jaere 1653, daerby ghestatueert is dat dierghelycke vercoopynghen, opdrachten ofte cessien moeten geschieden voor de weth vanden vercooper ofte cedent.*”⁵³ Het lijkt ons trouwens geen toeval te zijn dat dit plakkaat in de jaren vijftig werd uitgevaardigd, als men weet dat in 1641 nog 551 akten voor de schepenen verleden werden, terwijl negen jaar later het aantal akten reeds met meer dan de helft was teruggelopen.⁵⁴ Maar de ordonnantie had uiteindelijk weinig of geen effect. Dit wordt aangetoond door een steekproef die we uitvoerden in de minuten van drie Gentse notarissen die in 1661 een drukke praktijk hadden.⁵⁵ Uit deze notarisprotocollen werden alle akten genoteerd die betrekking hadden op stedelijke rente- en immobiliëntransacties. De meeste van deze akten werden nadien niet teruggevonden in de schepenregisters. Hieruit mag worden afgeleid dat het merendeel van de notariële akten niet langer in de schepenregisters werd overgepend.

Hoe komt het nu dat de vrijwillige rechtspraak te Gent vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw bijna volledig in handen van het notariaat is gekomen?⁵⁶ We vermoeden dat meerdere factoren daarbij een rol hebben gespeeld. In de eerste plaats moet worden op het beleid dat de centrale overheid heeft gevoerd. Vorsten zoals Karel V en de aartshertogen Albrecht en Isabella waren het publiek notarisambt genegen. Bovendien hadden ze er alle belang bij om de politieke macht en de juridische bevoegdheden van de stadsschepenbanken te beperken, en zeker die van Gent (gezien het rebelse verleden van de stad). Door de stedelijke prerogatieven af te bouwen, kregen niet alleen de plattelandsbewoners van het Gentse kwartier, maar ook de Gentse burgers meer keuzevrijheid inzake de volontaire rechtspraak. Vanaf het midden van de zestiende eeuw zijn de burgers zich voor het verlijden van akten en contracten steeds meer exclusief gaan wenden tot de notaris, althans voor die akten waarbij men de vrije keuze had, zoals huwelijksakten, volmachten, testamenten, huurcelen, verpachtingen, schenkingen, borgtochten... Daardoor daalde het

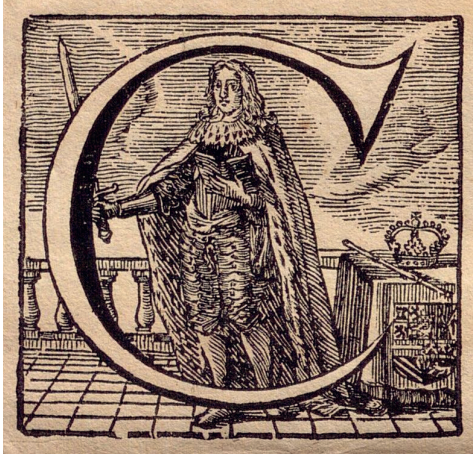
⁵³ Archief Gent, reeks 301, nr. 165, f°192v°.

⁵⁴ De akten uit het register *vrij huis vrij erve* werden niet meegeteld.

⁵⁵ Het gaat om notaris Jacques Artsens, notaris Charles Schillewaert senior en notaris Charles Schillewaert junior. Rijksarchief te Gent, *Archieffonds Oud Notariaat*, nrs. 7, 1056 & 1071.

⁵⁶ Slechts een peulschil van de volontaire jurisdictie bleef in handen van de stadsmagistraat. Cf. de schepenregisters *vrij huis vrij erve*.

totaal akten in de schepenregisters drastisch.⁵⁷ Uiteindelijk richtten de meeste burgers zich ook voor het registreren van stedelijke rente- en immobiliëntransacties – zowat het laatste juridische bolwerk van de stadsmagistraat – nog enkel tot de notaris. Doordat een notariële akte voortaan in de stad dezelfde rechtskracht bezat als een schepenakte zagen weinigen nog het nut in om die nadien nog eens te laten noteren in de schepenregisters. Bovendien leverde een enkelvoudige registratie financiële en praktische voordelen op voor beide partijen.

Koning Filips V van Spanje, hervormer van het notariaat in de Zuidelijke Nederlanden in 1704 (Rijksarchief Antwerpen-Beveren, *Verzameling plakaten*, 1704).

Bij de aanvang van de achttiende eeuw achtte de centrale overheid de tijd rijp om het notariaat opnieuw onder de loep te nemen en grondig te hervormen. Koning Filips V van Spanje wou komaf maken met de heersende wantoestanden en misbruiken. Zo waren er buitensporig veel notarissen actief, was de benoemingsprocedure te eenvoudig, liet de redactie van vele akten te wensen over en gingen talrijke protocollen en minuten verloren. Dit alles was nadelig voor het vertrouwen in het openbaar notariaat en voor de rechtszekerheid van de burgers. Daarom nam koning Filips V een drastische beslissing. Alle notarissen in functie werden ontslagen en vervangen door koninklijke en erfelijke notarissen. Door de ordonnantie van 20 juni 1704 werd

het notarisambt erfelijk tegen betaling en werden aspirant-notarissen onderworpen aan een toegangsexamen.⁵⁸ De notarishervorming hield ook de invoering van quota in per stad en rechtsgebied. Het wettelijk aantal toegelaten notarissen werd bepaald op basis van de maatschappelijke behoefte. Opvallend daarbij is dat Gent samen met Brussel het grootste aantal notarissen kreeg toegewezen. In beide steden mochten vijftig notarissen praktiseren. Dat waren er tien meer dan in Antwerpen, die toen nochtans de meest bevolkte stad van de Zuidelijke Nederlanden was.⁵⁹ Steekproeven in de notarisprotocollen wijzen uit dat ook nadien het aantal notarissen te Gent wellicht rond de vijftig bleef schommelen (zie grafiek 5). De notarissen kregen door de ordonnantie ruime registratiebevoegdheden. Volgens artikel 18 moesten voortaan alle akten en contracten eerst voor een notaris verleden worden alvorens rechtsgeldig te zijn.⁶⁰ Daardoor kwam de volontaire jurisdictie in Gent nagenoeg volledig in handen van het notariaat en was de rol van de stadsmagistraat definitief uitgespeeld.

⁵⁷ Ter illustratie: tijdens de eerste helft van de zeventiende eeuw lag het totaal aantal geregistreerde akten steeds onder de 1000. Tegen 1640 was het aantal (645) nog verder gedaald. Archief Gent, *reeks* 301, nr. 158; *reeks* 303, nr. 9 en *reeks* 333, nr. 20. Een schril contrast met de late vijftiende eeuw, toen het jaarlijks aantal akten kon oplopen tot 3000 en meer.

⁵⁸ Een goede uitgave van de ordonnantie vindt men in *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens* (3de reeks), I, p. 534-539.

⁵⁹ Op de derde plaats kwamen Brugge en Mechelen met elk twintig notarissen. Alle andere steden moesten zich tevredenstellen met minder dan twintig.

⁶⁰ *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas autrichiens* (3de reeks), I, p. 537.

Besluit

Het doel van deze bijdrage was de schijnwerpers te richten op een imposante archiefbron uit het Gentse stadsarchief die eeuwenlang binnen de stedelijke administratie gevormd werd en waarvan algemeen geweten is dat ze van kapitaal belang is voor onze kennis van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Gent. Desondanks heeft deze bron nog niet al haar archivalische geheimen prijsgegeven. Over het ontstaan, de archiefvorming en de inhoudelijke evolutie van de schepenregisters bestaat nog veel onduidelijkheid. Hoewel de Gentse schepenregisters op het eerste zicht de indruk wekken een homogene, stabiele en continue bronnenreeks te zijn, lijkt dit bij nader toezien toch minder het geval te zijn. Ons onderzoek – een langetermijnanalyse op basis van voldoende en verantwoorde steekproeven – toont immers aan dat de schepenregisters tijdens de vroegmoderne periode ingrijpende transities hebben ondergaan. Aan het eind van de achttiende eeuw blijkt deze archiefbron nog slechts een schim te zijn van wat ze in de vijftiende en zestiende eeuw was. Deze opmerkelijke evolutie kan niet los worden gezien van de gewijzigde politieke en juridische context van de stad en haar hinterland. Het heeft er alle schijn van dat inzake de uitoefening van de voluntaire rechtspraak het openbaar notariaat in de loop van de zeventiende eeuw – en dit met de goedkeuring van de centrale overheid – steeds meer bevoegdheden van de Gentse schepenbanken heeft overgenomen, waardoor het notarisambt in Gent sterk aan belang won. Om alle factoren te kennen die dit transformatieproces hebben bewerkstelligd, is evenwel verder onderzoek nodig. Bij voorkeur comparatief onderzoek, zodat tevens een afdoend antwoord kan worden gegeven op de belangrijke vraag of de Gentse casus afweek van de evolutie van de rechtsbedeling en de archiefvorming in de andere Vlaamse en Brabantse steden. Of anders geformuleerd: was Gent atypisch of net de exponent van een algemene trend in de Zuidelijke Nederlanden?

De Kortrijkse zekerboeken en registers van de huisgelden

EMMA D'HAENE

Toen er nog geen sprake was van een gecentraliseerde en gelijkvormige manier om grondbelastingen te heffen, vóór de invoering van het kadaster (1835),¹ ontwikkelden plaatselijke overheden verschillende documenttypes om een overzicht te kunnen bewaren van gegevens betreffende de onroerende goederen binnen hun ressort. Het kon dan onder meer gaan om documenten die gebruikt werden voor de inning van belastingen of voor de registratie van hypothecaire rentes en eigendomsveranderingen. Tot de bekendste en meest bestudeerde prekadastrale bronnen behoren onder meer de landboeken die als basis dienden voor de belastingheffing in plattelandsgemeenschappen.²

De inning van belastingen en de registratie van hypothecaire rentes en eigendomsmutaties ging in een stedelijke context doorgaans gepaard met extra uitdagingen. Geconfronteerd met gelijkaardige noden op dit vlak, kwamen in verschillende steden gelijkaardige prekadastrale bronnenreeksen tot stand. Dit is bijvoorbeeld het geval in Kortrijk, waar twee belangrijke reeksen doen denken aan bepaalde reeksen uit de Brugse en Gentse stadsarchieven. Deze soms onbekende en onbeminde prekadastrale bronnen bevatten een schat aan informatie. In Kortrijk maken de registers van de huisgelden en de zekerboeken het bijvoorbeeld mogelijk om de rijke geschiedenis van een woning te achterhalen.

In deze bijdrage sta ik in het bijzonder stil bij de Kortrijkse registers van de huisgelden, die lange tijd onderbelicht bleven. Hierbij wordt ingegaan op de vorm en inhoud van dit brontype, het ontstaan en gebruik ervan, en zijn plaats binnen de stedelijke archiefvorming. Nadien bespreek ik ook kort de zekerboeken, een verwante reeks prekadastrale bronnen die in andere steden vaak bekend staan als wijkboeken. Er is slechts weinig geweten over de registers van de huisgelden en de zekerboeken in de Kortrijkse context. Het nut dat gelijkaardige reeksen in andere steden hebben voor onder meer huizenonderzoek zorgde ervoor dat deze reeksen de voorbije decennia reeds werden besproken in verschillende Vlaamse gidsen voor huizengeschiedenis. Dit gebeurde onder meer in Antwerpen, Brugge en Mechelen (wat betreft de zekerboeken/wijkboeken) en Gent (wat betreft de registers van de huisgelden).³ Dat de Kortrijkse varianten tot voor kort slechts werden geraadpleegd door enkelingen is niet

¹ Over het kadaster en andere (pre-)kadastrale bronnenreeksen, zie KETELAAR E., *Archiving people. A social history of Dutch archives*, 's Gravenhage, 2020, p. 139-164.

² Voor een overzicht van andere bronnen met betrekking tot de registratie van onroerende goederen, zie onder meer BEYLS P. (ed.), *Ex cultura abundantia. Onderzoeksgids Oost-Vlaamse landboeken, prijsjijboeken, gebruikboeken, ommelopers en kaarten (Miscellanea Archivistica. Studia, CLV)*, Brussel, 2016 en G. VAN SYNGHEL (ed.), *Broncommentaren 4: Bronnen betreffende de registratie van onroerend goed in Middeleeuwen en Ancien Régime*, Den Haag, 2001, geraadpleegd via resources.huygens.knaw.nl/broncommentaren/retro.

³ CHARLES L. e.a. (ed.), *Huizenonderzoek in Gent. Een handleiding*, Gent, 1994; CHARLES L., EVERAERT G. en LALEMAN C. (ed.), *Erf, huis en mens: huizenonderzoek in Gent*, Gent, 2001; DENEWETH, H. (ed.), *Een huis in Brugge: vademecum voor de historische studie van woningen, eigenaars en bewoners*, Brugge, 2001; MARINUS M. J., *Huizengeschiedenis in het Antwerpse Stadsarchief*, Antwerpen, 2005; VAN LANGENDONCK L., *Handleiding voor historisch huizenonderzoek in de Mechelse binnenstad tot 1800*, onuitgegeven studie, 2005.

verwonderlijk, aangezien nog niemand de tijd had genomen om beide Kortrijkse reeksen te analyseren. De reeksen werden pas bij het verschijnen van de *Gids Huizengeschiedenis Kortrijk* in 2019 beter ontsloten voor het grote publiek.⁴ Via een uitgebreide brontypologische analyse wil ik in deze bijdrage een aanzet geven tot verder onderzoek.

Ontstaan, kenmerken en functie van de registers van de huisgelden

Wat zijn de registers van de huisgelden? Het betreft een geheel van registers en katernen waarin kadastrale en fiscale informatie over gebouwen en percelen in de Kortrijkse binnenstad en binnen het Schependom – die samen het ressort van het stadsbestuur vormden – werd bijgehouden. Dit gebeurde in het kader van de inning van de huisgelden. Het huisgeld was een stedelijke belasting waarbij de twintigste penning werd geïnd, of vijf procent van de jaarlijkse huurwaarde van onroerende goederen. Met de opbrengst ervan betaalde de stad in de late zeventiende en de achttiende eeuw haar aandeel in de beden, een belasting die betaald diende te worden aan de centrale overheid. De Vlaamse stedelijke besturen mochten vanaf 1632 zelf kiezen hoe ze hun aandeel in de beden betaalden.⁵ In Gent dateren de oudste experimenten met het huisgeld uit de zestiende eeuw, en na 1632 zocht het Gentse bestuur naar een manier om de inning van het geld dat gebruikt werd voor de betaling van haar vaste aandeel in de vorstelijke beden vlot te doen verlopen. Aanvankelijk gebeurde dat via het schouwgeld. Al snel startte het bestuur de zoektocht naar een beter alternatief, waarna het schouwgeld werd vervangen door de huisgelden.⁶

Uit een lijst van betalingen uit 1680 blijkt dat de eerste en niet-systematische inning van deze belasting in Kortrijk niet in verband moet gebracht worden met de vorstelijke bede, maar met de laat-zeventiende-eeuwse oorlogstroebelen. Kortrijk leed tijdens de tweede helft van de zeventiende eeuw onder de vele bezettingen door het Franse leger. Na deze bezettingen werd de inkwartiering van de 'eigen' soldaten nodig geacht. Inwoners konden deze vaak gevreesde inkwartiering in 1680 afkopen door de betaling van huisgelden.⁷ Vanaf welk jaar deze belasting door iedereen moest betaald worden, en hoe de administratie het te betalen bedrag berekende, is nog onduidelijk. Wel is zeker dat de eerste volwaardige legger, die al zes jaar na de eerste inning werd opgesteld, rekening hield met elk privaat onroerend goed in de Leiestad. Het is mogelijk dat de dure oorlogen een zware last waren voor de schatkist van de centrale overheid, en dat de schade die deze troebelen in de stad berokkenden ook wogen op de stadsfinanciën. Een systematische inning van belastingen zorgde voor een regelmatige instroom van liquide middelen.

Vóór de systematische inning van de huisgelden op het einde van de zeventiende eeuw betaalde de stad het aandeel in de beden onder meer met inkomsten uit accijnzen en renten. Het Kortrijkse stadsbestuur koos pas later voor een inning via de twintigste penning of het huisgeld.⁸ In de jaarlijkse aankondiging van de inning op het kantoor van

⁴ D'HAENE E., *Gids Huizengeschiedenis Kortrijk. Een handleiding voor historisch onderzoek*, Kortrijk, 2019.

⁵ CHARLES L., *De Gentse registers van het huisgeld als kadastrale bron: mogelijkheden en beperkingen*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1992, XLVI, p. 154.

⁶ CHARLES, *De Gentse registers van het huisgeld*, p. 156.

⁷ Rijksarchief Kortrijk (=RAK), *Oud stadsarchief Kortrijk (=OSAK)*, nr. 5725: militaire logementen en afkoop ervan met huisgelden.

⁸ Bijvoorbeeld RAK, OSAK, nr. 751/005: rekening van Franchois Braije, gewezen ontvanger van de stad Kortrijk, van de ongeden op bier, wijn en andere eetwaren, om de beden te betalen 1628-1636; RAK, OSAK, nr. 6203: rentebrief (...) De rente werd verkocht met het oog op het betalen van het aandeel van de stad in de beden 1641-1642.

de ontvanger van de huisgelden staat dat die inning inderdaad gebeurde “*tot secours van het opbringen ende betaelen van stadts quote in het subsidie aen sijne keyserlijke ende catholique majesteyt.*”⁹ De eerste sporadische en later systematische inning van deze stedelijke belasting resulteerde in de vorming van diverse bronnenreeksen die de stedelijke administratie gebruikte om voornamelijk de belastingen vast te stellen en betalingen te registreren. Deze papieren neerslag zorgde ervoor dat de inning efficiënt kon gebeuren: men wist heel goed wie had betaald, en wie dat weigerde. Vanaf de achttiende eeuw leidden de experimenten tot een efficiënte en regelmatige, jaarlijkse inning van belastingen.

Om de inning in de praktijk efficiënt te kunnen organiseren, werd de binnenstad net voor of in 1686 ingedeeld in acht wijken, en het Schependom in drie buitenwijken. Het Schependom was het gebied dat buiten de vesten lag. Het behoorde nog tot het ressort van het stadsbestuur, maar had buiten de (steen)wegen met lintbebouwing een duidelijk agrarisch karakter. De Kortrijkse schepenen bezochten in 1686 de huizen in de binnenstad en het Schependom buiten de vesten om de jaarlijkse huurwaarde van gebouwen en percelen vast te stellen.¹⁰ Een landmeter hielp hen bij de opmeting van de stukken land in het Schependom, omdat daar de belasting werd geheven op de oppervlakte van de grond. Het resultaat van de schouwingen was een legger met daarin alle huizen of gronden, hun eigenaars en bewoners en een schatting van de huurwaarde. Soms werd de naam van het huis of een herberg vermeld. Dergelijke leggers werden gemaakt in 1686, 1717, 1726, 1760 en 1788 (tabel 1). Om percelen en gebouwen in de buitenwijken gemakkelijker te kunnen situeren, kreeg Albert de Bersacques, gezworen landmeter van de kasselrij Kortrijk, in 1686 de opdracht om ten minste zes figuratieve kaarten van deze gebieden op te maken. De rol van de landmeter was in deze niet onbelangrijk. Het waren immers zijn opmetingen die aan de basis lagen voor de berekening van de huisgelden. De kaarten werden later compleet onterecht uit hun context weggerukt en ondergebracht in de verzameling *Kaarten en Plattegronden* van het Kortrijkse stadsarchief.¹¹

Tabel 1. Overzicht van de leggers met de schattingen van de huurwaarde per gebied.

	1686	1717	1726	1760	1788
<i>Binnenstad</i>	784	433	466		
<i>Schependom buiten de vesten</i>			466	4692 ¹²	
<i>Op de plaats van de versterkingen</i> ¹³					750/001

De eerste legger, opgemaakt in 1686, bestaat uit losse katernen per wijk en vermeldt geen straten en huisnummers. Toen de huurwaarden in 1717 geactualiseerd werden, gaven de schepenen opdracht tot de aanleg van een nieuwe legger waarin ditmaal wel huisnummers per wijk, maar nog steeds geen straten opgetekend werden.

Het toekennen van huisnummers aan huizen gebeurde ondertussen ook in andere steden, omdat de informatie verkregen werd door de eigenaars langs een parcours door-

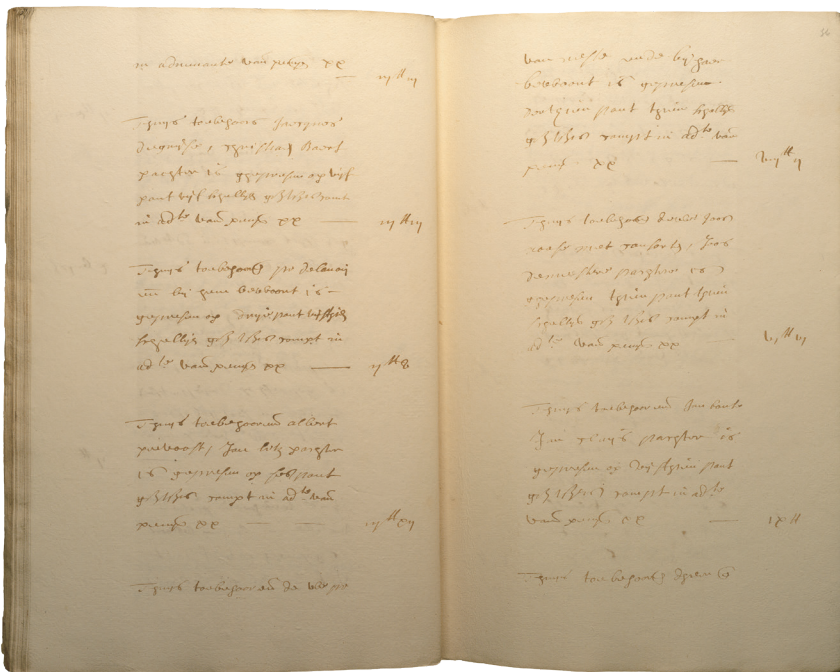
⁹ RAK, OSAK, nr. 970: jaarlijkse bekendmakingen van het stadsbestuur inzake de inning van het huisgeld.

¹⁰ RAK, OSAK, nr. 12107: proces-verbaal van het onderzoek voor burgemeester en schepenen van Kortrijk van de huizen en de landen in het schependom met het oog op de vaststelling van de huisgelden.

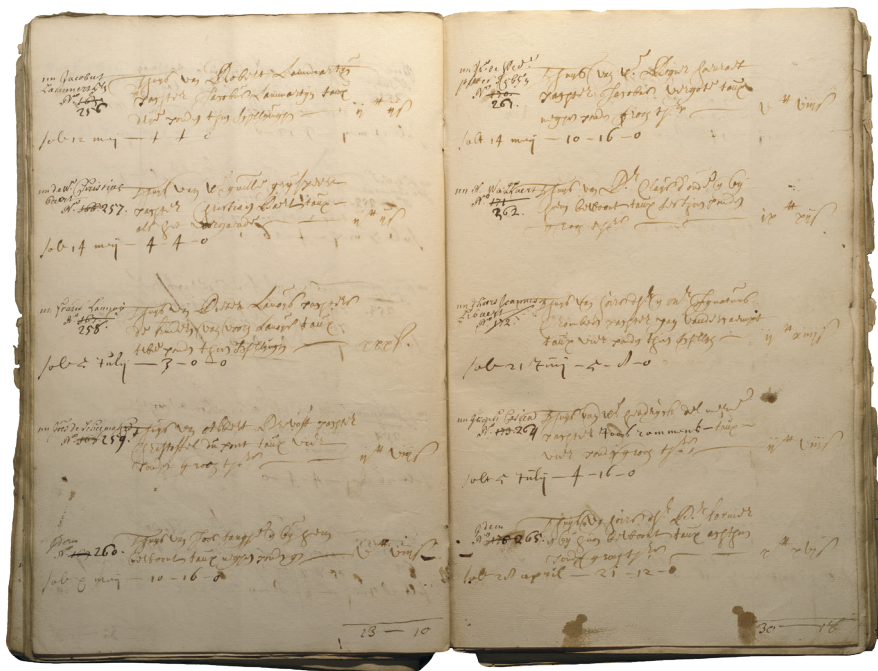
¹¹ RAK, *Verzameling Kaarten en Plattegronden*, nrs. 55-60.

¹² De legger voor de huizen in de binnenstad werd sinds 1726 niet meer aangepast, dus bleef de legger uit 1726 de basis voor het inningsregister van 1761.

¹³ Dit zijn gronden die vrijgemaakt werden na de sloop van de stadsversterkingen. Deze gronden werden verkocht aan particulieren, waarna er ook belastingen op werden geheven.

Legger met inningsregister (1686). Elk artikel bevat per woning de naam van de eigenaar, de bewoner en de geschatte huurwaarde (Rijksarchief Kortrijk, Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 784).

Legger met inningsregister (1717). In deze legger werden voor het eerst eigendomsmutaties geregistreerd (Rijksarchief Kortrijk, Oud Stadsarchief Kortrijk, nr. 433).

heen de wijk te ondervragen.¹⁴ Het is vooralsnog onduidelijk hoe de Kortrijkse stedelijke administratie in 1717 wist waar een bepaalde woning gesitueerd was. Wel is zeker dat de ambtenaren straatzijde na straatzijde afgingen. Waarschijnlijk volgden ze een vaste route doorheen de wijk en beschikten ze over een hulpinstrument voor de consultatie van de leggers, zoals een inhoudstafel waarin werd aangeduid welke huisnummers tot welke straten en/of wijken behoorden. Latere registers bevatten zo'n inhoudstafel. De leggers van 1686 en 1717 werden tegelijkertijd gebruikt als legger én inningsregister. Na het betalen van het bedrag door de eigenaar werd de vermelding doorgestreept.

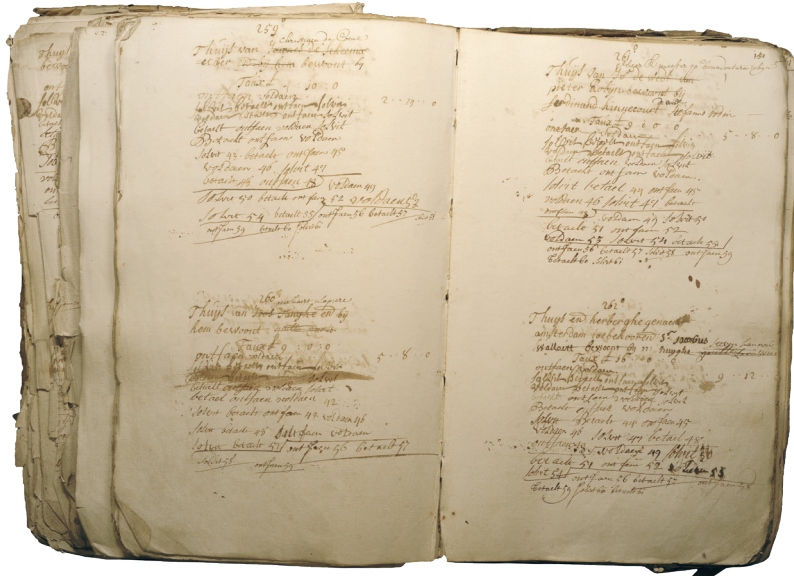
Tabel 2. Overzicht van de registers gebruikt voor de inning van de huisgelden, per gebied en wijk.

Wijk	Inventarisnummers van de inningsregisters				
	1686	1717	1727	1761	1788
Binnenstad	784	433	337		
Heilige Geest				339	
Sint-Franciscus				254	
Amazonië					
Sint-Elooi			342		
Sint-Niklaas			340		
Sint-Maarten					
Sint-Jan					
Sint-Joris			331	306	
Schependom buiten de vesten				289	
Op de plaats van de versterkingen					289

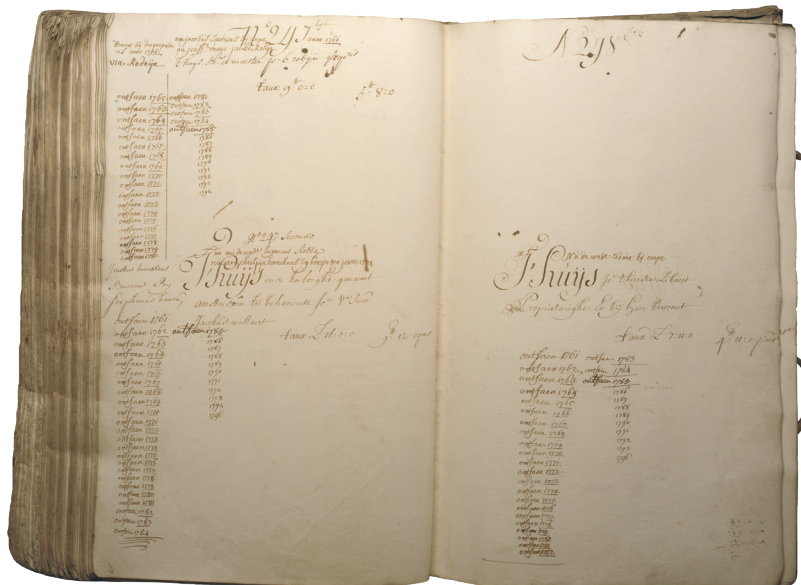
Vanaf 1726 ontstaan er nieuwe bronnenreeksen door de systematische, jaarlijkse inning van de huisgelden. Op basis van de legger die in dat jaar werd opgesteld, werden voor de binnenstad twee verschillende inningsregisters gemaakt, die werden bijgehouden van 1727 tot 1760 (tabel 2). In elk register vinden we informatie over telkens vier van de acht wijken uit de binnenstad. Een derde register bevat informatie over onroerende goederen in de buitenwijken. In de registers kreeg elk onroerend goed een halve pagina toegewezen. Deze registers bevatten een inhoudstafel met alle straten, om het zoeken naar een bepaald onroerend goed te vergemakkelijken. De vermelde gegevens per woning zijn de naam van de eigenaar en/of de bewoner en een bedrag: de schatting of *taux* van het huisgeld. Bij elke betaling schreef de ontvanger het jaar met daarnaast *ontfaen*, *solvit* of *betaelt* op. Als een huis van eigenaar of bewoner veranderde, werd die oude naam doorgestreept en vervangen door de naam van de nieuwe eigenaar of bewoner.

Door plaatsgebrek in de bestaande registers, werden vanaf het inningsjaar 1761-1762 per twee wijken nieuwe registers opgesteld. De huizen behielden dezelfde huisnummers als in de oude registers, maar de straten werden niet meer vermeld. De stratenlijst uit het oude register moet daarom eerst geraadpleegd worden om de huizen terug te vinden. Huizen die sinds 1726 afgebroken waren, werden in de oude registers doorgestreept, nieuwe huizen kregen een apart blad dat tussen het boek werd gestoken. Als een huis werd gesplitst of

¹⁴ GAUTHIEZ B. & ZELLER O., *Ordre textuel et ordre spatial à Lyon à l'époque moderne. Du parcours de visite au rôle nominal, une spatialité implicite*, in *Histoire & Mesure*, 2010, XXV, p. 107-230.

Inningsregister voor de wijken Amazonië, Heilige Geest, Sint-Elooi en Sint-Franciscus (1727-1760). In deze eerste aparte inningsregisters vinden we kadastrale informatie van telkens vier wijken uit de binnenstad. De systematische inning vindt duidelijk een schriftelijke neerslag in de registraties van betaling. De eigendomsmutaties worden opnieuw aangegeven (Rijksarchief Kortrijk, *Oud Stadsarchief Kortrijk*, nr. 337).

Inningsregister voor de wijken Heilige Geest en Sint-Franciscus (1761-1796). In de recentste inningsregisters vinden we informatie over telkens twee wijken uit de binnenstad. De betalingen en eigendomsmutaties worden opnieuw, dit keer heel netjes, geregistreerd. Op elke bladzijde vinden we informatie over één huis. Splittingsingen (zoals hier links te zien) konden gemakkelijk worden opgevangen dankzij de vele ruimte die voorzien werd (Rijksarchief Kortrijk, *Oud Stadsarchief Kortrijk*, nr. 339).

eigendom werd van twee eigenaars, dan werd het blad ook gesplitst in twee kolommen. In de nieuwe registers van 1761-1762 kreeg elk onroerend goed een eigen bladzijde.

De stedelijke administratie koos ervoor om vanaf 1727 aparte inningsregisters bij te houden voor de binnenstad en het Schependom. Voor de opmaak van de nieuwe registers werd in 1760 enkel de huurwaarde van de gronden en huizen buiten de vesten opnieuw geschat, omdat daar sinds 1726 verschillende stukken grond verdeeld of samengevoegd waren. In 1788 gaven de schepenen de opdracht om een nieuwe legger te maken voor de huizen die werden gebouwd op de plaats van de oude versterkingen. Het ging om huizen bij de stadspoorten, op het Buda-eiland, bij het Plein in Overbeke, langs de Leie en andere plaatsen waar versterkingen werden afgebroken. Voor het eerst werden gebouwen of stallen op deze percelen in de schatting inbegrepen.

Het huisgeld werd zeker tot het einde van de achttiende eeuw geïnd, maar het bijhouden van de nieuwe eigenaars en bewoners stopte in 1785. Waarom dat gebeurde, is onbekend. De bewoners en eigenaars voor de periode 1785-1796 blijven dus in principe onbekend. Om de hiaten in te vullen moet toevlucht worden gezocht in bijvoorbeeld de zekerboeken of de reeks *akten en contracten*.¹⁵

De registers van de huisgelden in de praktijk

In 1686 begon de schatting van de jaarlijkse huurwaarden van alle gebouwen of percelen in de binnenstad en alle gronden binnen het Schependom. Het stadsbestuur nam deze eerste algemene schatting heel ernstig. Daar getuigen het logisch ingedeelde register op basis van een nieuwe wijkindeling en de bijgevoegde figuratieve kaarten van de gebieden buiten de stadsmuren van.¹⁶ In 1717 volgde het tweede register, maar pas vanaf 1726 duiken verschillende aan elkaar gelinkte reeksen op. Het stadsbestuur besliste om vanaf dan de legger met de schattingen en het inningsregister, dat hét gebruiksvoorwerp binnen de reeks werd, te gaan splitsen. Dit luidde een nieuw tijdperk in voor de inning van de huisgelden. Het spoor naar de officiële beslissing van het stadsbestuur om de huisgelden systematisch te innen, zijn we dan wel bijster geraakt, maar het moet ergens vóór 1726 gebeurd zijn.¹⁷ Het jaar hierna werden de nieuwe inningsregisters al in gebruik genomen.

De inning van de huisgelden verliep steeds op gelijkaardige wijze. Het stadsbestuur maakte bekend wie dat jaar de ontvanger was en waar zijn woning was, want daar moesten de huisgelden betaald worden. Dit gebeurde vaak tussen april en september. Een inningsjaar liep over twee verschillende jaren. Het laatste jaar waarin de huisgelden werden geïnd was 1796-1797 (aanslagjaar 1796). De bekendmakingen werden gepubliceerd aan de pui van het stadhuis en aangeplakt op vier verschillende plaatsen in de stad. In 1739 gebeurde dat aan het stadhuis, het kasselrijhuis, aan de Sint-Maartenskerk en aan de Doornikpoort. Een bellenman maakte het bericht bekend aan wie niet kon lezen. Die ging logischerwijze naar drukke plaatsen in de stad, zoals de Broel, de Wijngaardstraat en de Onze-Lieve-Vrouwestraat, en buiten de stadspoorten.¹⁸ Hierdoor kon niemand beweren dat hij of zij niet op de hoogte was van de start van het nieuwe belastingjaar, en had de innende administratie een stok achter de deur.

¹⁵ RAK, OSAK (Akten en Contracten), nrs. 150-152: akten en contracten 1785-1796.

¹⁶ Cf. infra.

¹⁷ Het Gentse stadsbestuur vaardigde in 1696 een ordonnantie uit die de definitieve opdracht voor het opstellen en de ingebruikname van registers van de huisgelden gaf. In 1701 werden die uiteindelijk in gebruik genomen. CHARLES, *De Gentse registers van het huisgeld*, p. 38-42.

¹⁸ RAK, OSAK, nr. 970: jaarlijkse bekendmakingen van het stadsbestuur inzake de inning van het huisgeld.

Terwijl de legger met de taxaties zelf in het stadhuis bleef, bewaarde de ontvanger van de huisgelden de inningsregisters in zijn eigen woning. Zo snel mogelijk na afkondiging dienden de belastingplichtigen bij hem langs te gaan om het huisgeld te betalen. De eigenaar en de huurder van een pand betaalden elk de helft, al kon de eigenaar ook de helft van de huurder voorschieten, zodat de huurder wat later in het jaar dit bedrag kon terugbetalen aan de eigenaar. Wie niet betaalde, kwam op een lijst met wanbetalers terecht.¹⁹ Wie wel betaalde, kreeg een ontvangstbewijs. In de registers van inning werd bij het onroerende goed dan *ontvangen* geschreven. Het ontvangstbewijs diende men het jaar erop opnieuw mee te nemen als bewijs voor de betaling van het jaar voordien.²⁰ De bekendmakingen, de registers, de figuratieve kaarten van de gebieden buiten de stadsvesten, de lijsten met wanbetalers en de productie van betaalbewijzen zorgden samen voor een efficiënte inning van de belasting: een goed geoliede machine.

De stad verpachtte verschillende ontvangerschappen, bijvoorbeeld voor de inning van de bier- en wijnaccijnzen. De inning van de huisgelden werd echter wellicht door de stad zelf georganiseerd.²¹ De rol van de ontvanger van de huisgelden was belangrijk omdat hij de belasting in de eigen woning inde, en op het einde van het inningsjaar rekeningschap diende af te leggen aan de stadsmagistraat. Hij, en hij alleen, was verantwoordelijk voor de volledigheid van het vooropgestelde bedrag dat dat jaar geïnd moest worden. Wanbetalers strooiden roet in het eten, want zij konden ervoor zorgen dat de ontvanger in de problemen kwam: als het bedrag op het einde van het inningsjaar niet werd gehaald, werd de ontvangende ambtenaar verplicht om de rest zelf aan te zuiveren. Het stadsbestuur was op deze manier zeker van een continue instroom van financiële middelen, waardoor het haar aandeel in de vorstelijke bede snel kon 'doorstorten'. Of de ontvangers deze uitdaging met al zijn risico's vrijwillig aangingen, is nog niet duidelijk. Waarschijnlijk waren er toch een aantal voordelen verbonden aan deze nering. Mogelijk hielden zij er na goede afloop een mooi bedrag aan over, of was het een manier om in de stedelijke administratie terecht te komen. Verder onderzoek zou dat kunnen uitwijzen.

Omdat het een belasting betreft, kan het financiële aspect en de onvermijdelijke druk die ze op de inwoners uitoefende moeilijk genegeerd worden. Het te betalen bedrag was vijf procent van de jaarlijkse huurwaarde, maar het huisgeld was zeker niet de enige belasting die tijdens de zeventiende en achttiende eeuw werd geïnd.²² Al vanaf de eerste inningen probeerden voornamelijk religieuze orden tevergeefs om een vrijstelling tot betaling te bekomen. Deze protesten resulteerden in meerdere procesdossiers.²³ Elders gebeurde

¹⁹ RAK, OSAK, nr. 6657: stuk in verband met de nering van het huisgeld.

²⁰ RAK, OSAK, nr. 6500: stukken betreffende de huisgelden. Ontvangsten en klacht van De la Roiijere.

²¹ LANNOY P., *Stedelijke administratie en archiefvorming in Kortrijk. Een doorlichting van het Oud Stadsarchief en een ontwerp van archiefschema*, onuitgegeven masterproef Vrije Universiteit Brussel, Brussel, 2012, p. 41-42.

²² Over belastingen, zie onder andere MADDENS K., *De bedden in het graafschap Vlaanderen tijdens de regering van Keizer Karel V (1515-1550) (Standen en Landen, LXXII)*, Heule, 1978; VAN ISTERDAEL H., *Financiële en fiscale factoren als basis voor machtsposities in plattelandsgemeenschappen*, in *Les structures du pouvoir dans les communautés rurales en Belgique et dans les pays limitrophes (XIIe-XIXe siècles)*. Actes 13e colloque international Spa. 3-5 sept. 1986, Brussel, 1988; BUNTINX W., *Het transport van Vlaanderen (1305-1517): bijdrage tot de geschiedenis van de financiële instellingen van het Graafschap Vlaanderen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Universiteit Gent, Gent, 1965.

²³ RAK, OSAK, nr. 5725: militaire logementen en afkoop ervan met huisgelden. Verzet en vrijstellingen: bv. RAK, OSAK, nr. 5817: Onze-Lieve-Vrouwehospitaal. Advies van het stadsbestuur in verband met een verzoek tot vrijstelling van het huisgeld.

dat namelijk wel.²⁴ Hun klachten kwamen na 1726 niet meer voor, want religieuze orden werden uiteindelijk vrijgesteld van betaling. Protest door particulieren bleef echter geregeld opduiken, wat er dus toch op wijst dat het betalen van dit bedrag niet voor de hand lag. Dit soort protest had, in tegenstelling tot dat van de religieuze orden, veel te maken met eventuele herberekeningen van het huisgeld. Het bedrag hing af van de jaarlijkse huur-opbrengsten. Vanaf de tweede actualisering, in 1726, dienden de belastingplichtigen bijna dubbel zoveel belastingen te betalen als voorheen.²⁵ Mogelijk was die stijging het resultaat van muntdevaluatie, wat de waarde van het oorspronkelijke bedrag deed dalen.

Ook andere aanpassingen betreffende de belastingsaanslag werden met argusogen bekeken. In 1773 schreef de verontwaardigde Jan Baptiste de la Royère, een Kortrijkse koopman, een verzoekschrift naar het stadsbestuur. Tot zijn ongenoegen bleek het te betalen huisgeld, verbonden aan twee eigendommen in de Hazelaarstraat, verhoogd. Het betrof een tweewoonst: een huis en erf door hem bewoond en gebruikt, en een tweede woning die uitkwam in diezelfde straat. Sterk benadrukkend dat hij elk jaar braaf betaalde en erop vertrouwde dat het hetzelfde bedrag zou blijven, schreef hij dat hij niet op de hoogte was van de verhoging van het huisgeld dat hij moest betalen. Ontvanger Cornelis Steur, tevens beëdigd landmeter, had de taxatie herzien op vraag van de schepenen. Het deel van de tweewoonst dat niet door hem bewoond werd, was verdeeld in zes kamertjes die door armen bewoond werden. Volgens De la Royère diende hiermee rekening gehouden te worden: de pacht was immers minder dan gebruikelijk voor een kamer, en dus wou hij minder huisgeld betalen “*want het is wel seker dat diergelijcke woonstens maer door aerne ende geringe personen geoccupeert en worden, ja, soo vele gebruyckt worden bij forme van aelmossen als ten titel van pachte: emmers de twee van de selve ses woonstens sijn gratis gelaten aen twee geringe personen voor de tijdt van hun leven.*”²⁶ Het is onbekend of zijn smeekbede werd verhoord. Die kans is eerder klein, want de taxatie hield rekening met de verwachte huurwaarde, en niet met eventuele filantropie van de kant van de verhuurders.

De Kortrijkse wijkindeling

De onderverdeling van de stadsruimte gebeurde op verschillende niveaus: wijken, buurten, straten en gebouwen (aangeduid met een huisnummer), en de meeste informatie werd op het niveau van de wijken verzameld, door van deur tot deur te gaan.²⁷ De inning van het huisgeld ging hand in hand met de invoering van een nieuwe wijkindeling van de stad. De stedelijke administratie besloot om de binnenstad in acht nieuwe wijken in te delen. Dit gebeurde omdat de oude wijkindeling, die al in de zestiende eeuw in gebruik werd genomen, een efficiënte inning van belastingen bemoeilijkte. Het aantal huizen binnen de grenzen van de elf oude wijken in de binnenstad varieerde namelijk van enkele tientallen tot enkele honderden. Vooral de wijken Overleie en Overbeke barstten stilaan uit hun voegen. Het kostte de wijkpresident en wijkhoofden van deze wijken veel meer moeite om alles te bolwerken. In hun zoektocht naar efficiëntie vond het stadsbestuur dus een oplossing in de herverdeling van huizen en inwoners.

²⁴ GAUTHIEZ & ZELLER, *Ordre textuel et ordre spatial à Lyon*, p. 211.

²⁵ De geschatte huurwaarde van een huis in de Wijngaardstraat steeg bijvoorbeeld van 4 ponden en 16 schellingen in 1716 naar 7 ponden in 1726. Dit bedrag bleef hetzelfde in 1760. Zie D’HAENE E., *De bouw- en bewoningsgeschiedenis van Wijngaardstraat 10 in Kortrijk*, in *De Leiegouw*, 2019, LXI, p. 43-58.

²⁶ RAK, OSAK, nr. 6500: stukken betreffende de huisgelden. Ontvangstbewijzen en klacht van De la Roijere.

²⁷ GAUTHIEZ & ZELLER, *Ordre textuel et ordre spatial à Lyon*, p. 207-211.

In tegenstelling tot wat eerder gedacht werd, is het niet zo dat de nieuwe wijken de oude vervingen: ze werden beiden naast elkaar gebruikt, maar in een ander kader (tabel 3). De oudste wijkindeling werd pas tweeënhalve eeuw na de eerste praktische toepassing ervan, voorgoed verlaten. Al zeker sinds de vijftiende eeuw kregen een aantal gebieden een naam: dit was bijvoorbeeld het geval bij Overleie en Overbeke. Tijdens de zestiende eeuw legde het stadsbestuur de grenzen van veertien wijken vast: elf binnen de vesten en drie buiten de vesten maar nog binnen het Schependom. Een deel van de namen van de wijken komt al voor sinds de vijftiende eeuw, maar de indeling zelf werd gebruikt van de zestiende eeuw tot het einde van de achttiende eeuw. De ambtenaren gebruikten de oudste indeling vooral in juridische documenten en voor het bijhouden van kadastrale informatie. Deze documenten maakten deel uit van reeksen gevormd voor of ten tijde van de invoering van de oude wijkindeling. De nieuwe wijkindeling werd vanaf het vastleggen ervan voornamelijk gebruikt voor het innen van belastingen het uitvoeren van tellingen en het inkwartieren van soldaten.

Tabel 3. Overzicht van het gebruik van de wijkindelingen in bronnenreeksen.

Gebruikt in de zekerboeken	Gebruikt in de registers van de huisgelden
Akten en Contracten (schepenakten)	Registers van grondbezit (1806-1835)
Stukken betreffende openbare verkopen	Registers van mutaties (1801-1826)
Hypotheekregisters	Rol van de grondbelastingen (jaar 5, 1797/1798)
Notariële minuten	Bevolkingsregister van 1799
Gerechtelijke archieven	Registers van de wachtgelden
Weesboeken en staten van goed	Inkwartieringslijsten
	Stukken betreffende de bevolkingstelling van 1698
	Bouwvergunningen

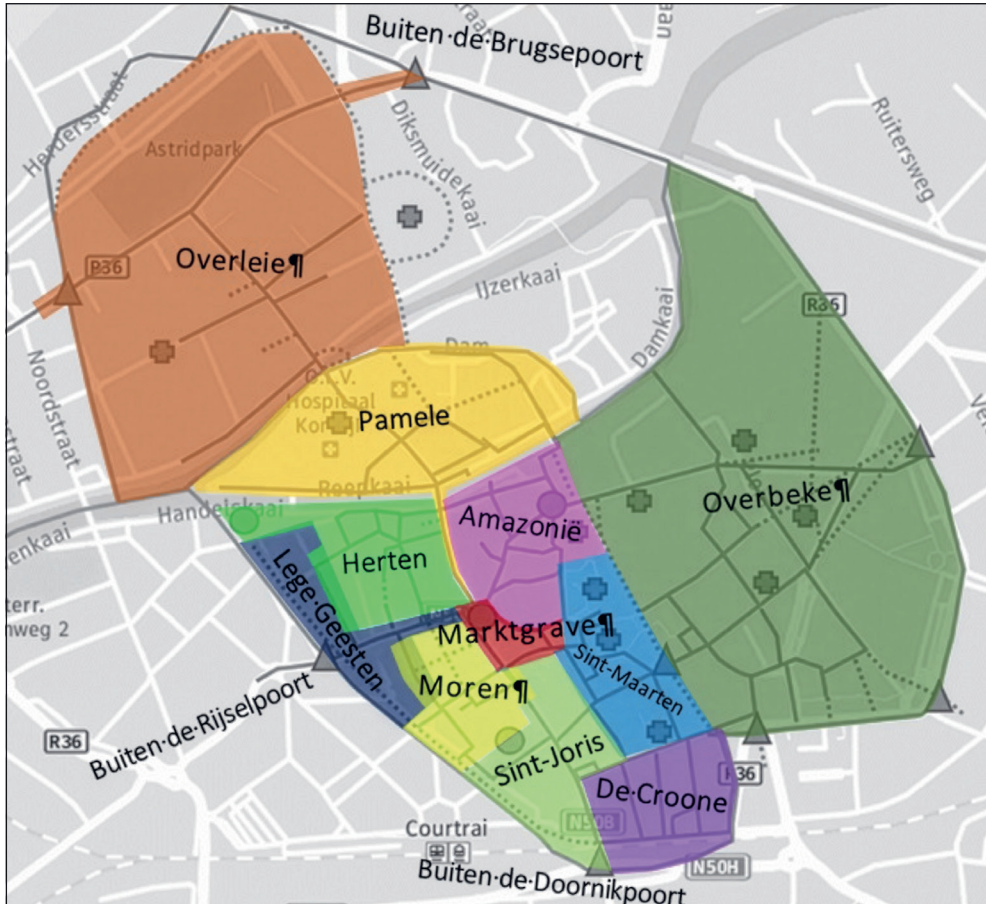
De administratie gebruikte al langer afgebakende wijken voor de inning van belastingen. Gebruikers van onroerende goederen dienden in de tweede helft van de zestiende eeuw op verzoek van de hertog van Alva twintig procent van de jaarlijkse huurwaarde op te hoesten: de zogenaamde vijfde penning. Dit gold zowel voor gebruikers van huizen, landerijen, molens en de renten die daarop rustten. De voorwaarden voor deze belasting werden in de fiscale hervorming van 1571 definitief vastgelegd en de inning ervan gebeurde in Kortrijk in 1577 en 1586. Indien het om een verhuurd goed ging, dan was het de huurder die moest betalen. Het exacte bedrag hing af van de geschatte huurwaarde van de eigendom. Hoe dan ook moesten ook de Kortrijkzanen ten minste twee keer deze belasting betalen. Het ging toen om een eenmalige inning, en niet om een bedrag dat op gezette tijden betaald diende te worden, in tegenstelling tot de huisgelden.²⁸

De nieuwe wijkindeling die in de jaren 1680 ontstond, werd ook voor de inning van andere belastingen aangewend, zoals het wachtgeld. In 1768 koos de stedelijke administratie ervoor om deze nieuwe belasting in te voeren om de burgerwacht te financieren. De geïnde bijdragen voor deze belasting werden bijgehouden in acht registers, één per wijk; de adjudant en korporaals van de burgerwacht zorgden ervoor dat de bedragen werden opgehaald in de verschillende wijken.²⁹ Omdat de inwoners of huizen gelijk verdeeld werden onder de wijken, was het werk eerlijk verdeeld. De nummers die bij de belastingplichtigen staan, stemmen overeen met de huisnummers zoals die gebruikt werden voor de inning

²⁸ DENEWETH (ed.), *Een huis in Brugge*, p. 54-55.

²⁹ LANNON, *Stedelijke administratie en archiefvorming in Kortrijk*.

van de huisgelden. Het gezinshoofd wordt telkens vermeld, met daarbij huisnummer en het verschuldigde bedrag. Als de bewoners arm waren, werd dit ook aangegeven. In dat geval diende het gezinshoofd niets, of slechts één of twee stuivers betalen terwijl het wachtgeld meestal drie of vier en maximum zes stuivers bedroeg.

De oude wijkindeling, gebruikt in de zekerboeken (vanaf ca. 1586).

Voor andere, niet-fiscale doeleinden deed de administratie een beroep op de nieuwe indeling van de stad. In de hierna genoemde twee gevallen gingen de wijkpresidenten en/of hun wijkhoofden van deur tot deur. Een eerste casus betreft de opstelling van achttiende-eeuwse inkwartieringslijsten voor soldaten. Met dit doel bezochten het stadsbestuur en een verantwoordelijke van het regiment alle huizen in de stad. Hierbij duiden ze aan hoeveel soldaten per huis konden logeren, rekening houdend met de grootte van de huizen en de gezinnen die er woonden. Deze visite werd overgedaan telkens er troepen wilden logeren.³⁰ In oorlogstijden, zoals tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), werd een register aangelegd met daarin de inkwartieringslijsten. Tijdens andere periodes bleef het bij losse documenten. De soldaten en officieren die geen slaappleats vonden in de overvolle

³⁰ RAK, OSAK, nr. 5717: stuk i.v.m. de vernieuwing van het inkwartieringsregister 1742.

kazernes kregen op deze manier een logementsplaats aangewezen. Pas na het opstellen van een staat van alle huizen in de wijken kon overgegaan worden tot het opstellen van de inkwartieringslijsten.³¹ In sommige van deze lijsten worden wijken en straten, en zelfs straatkanten van elkaar onderscheiden.³²

Zekerboek voor de wijken De Croone, Sint-Joris en Buiten de Doornikpoort (1586-1797). Op de linkerpagina zien we de opeenvolgende geregistreerde eigendomsmutaties van De Croone, huisnummer 44 (Wijngaardstraat 8) opgelijst. Na enige tijd ontstond er plaatsgebrek, waarna er losse stukken tussen het register werden gevoegd (Rijksarchief Kortrijk, *Oud Stadsarchief Kortrijk*, nr. 3959).

Een tweede casus betreft de bevolkingstellingen. Van 28 november tot 6 december 1698, bijvoorbeeld, kregen alle Kortrijkzanen bezoek van stedelijke ambtenaren die in navolging van een ordonnantie van de centrale overheid zicht probeerden te krijgen op de inwoners en graan en peulvruchten in hun bezit. De Negenjarige Oorlog was net afgelopen, en op deze manier wou de overheid te weten komen hoe het gesteld was met de inwonersaantallen en de resterende levensmiddelen. Het resultaat was een lijst met per wijk de gezinshoofden, het aantal personen in het huishouden en de hoeveelheden tarwe, rogge, wintergerst, boekweit, bonen, haver en erwten die ze bij hen thuis aantroffen. In totaal woonden binnen de stadsmuren 2055 gezinnen met in totaal 9865 personen.³³

³¹ RAK, OSAK, nr. 4479: aantekenboek van militaire logementen.

³² RAK, OSAK, nr. 1018: inkwartieringslijsten: winterkwartier. Lijsten per wijk, straat en huis. 1653; RAK, OSAK, nr. 5754: staat van huizen in de wijk Amazonië.

³³ “Na ordonnantie vande hove aen ons ghesonden by brief van 19. ontfanghen den 24 november lestleden, hebben wij door ghecommiteerde uyt ons collegie ghedaen het ondersouck vande quantiteit ende specien van graen, oock vande huyshouden ende persoons binnen dese stadt, ende hebben bevonden twee duysent 55 families, bestaende in neghen duysent aht hondert 65 personen. Ghesonden den 7de decembre 1698”. RAK, OSAK, nr. 3566: bevolkingstelling (1698).

Een laatste grotere reeks waarin verwijzingen naar deze nieuwe wijken staan, zijn bouwaanvragen, die voornamelijk dateren uit de periode 1767-1792. De procedure schreef voor dat de bouwheer zich met een verzoekschrift tot het stadsbestuur moest richten. Bij dit verzoekschrift hoorde ook een bouwplan, waarop het stadsbestuur haar antwoord noteerde. Heel weinig dossiers – aanvragen met het bouwplan erbij – bleven bewaard, in tegenstelling tot de bijna tweehonderd afzonderlijke bouwplannen, voornamelijk gevelplannen. Deze werden waarschijnlijk niet om de esthetische kwaliteiten bewaard, maar slechts om het oorspronkelijke en goedgekeurde plan te vergelijken met het uiteindelijke resultaat. Bouwplannen werden na het noteren van de naam, plaats en datum van toelating opgeborgen als bewijsmateriaal. Op enkele gevelplannen noteerde een ambtenaar de naam van de wijk, mét huisnummer, om het huis nader te specificeren.

In de zestiende eeuw werd dus al eerder een wijkindeling vastgelegd. Bepaalde wijknamen stamden zelfs al uit de veertiende eeuw. Na de invoering van de wijkindeling, gebruikt in de registers van de huisgelden, werd deze oude wijkindeling nog steeds gebruikt. Dat gebeurde vooral in juridische documenten en voor het bijhouden van kadastrale informatie, voornamelijk in de zekerboeken.

Een andere Kortrijkse prekadastrale reeks: de zekerboeken

Vanaf het einde van de zestiende eeuw – nog voor de inning van het huisgeld – tot het einde van de achttiende eeuw hielden stedelijke ambtenaren de kadastrale informatie bij van alle huizen in de binnenstad en in het Schependom. Dit gebeurde in de zogenaamde *zekerboeken*. Het is nog onduidelijk waar de naam precies vandaan komt, maar elders werden soortgelijke registers ook *wijkboeken* genoemd. Waarschijnlijk verwees de term *zekerboek* naar rechtszekerheid. Klerken van steden en dorpen in Holland moesten al na het plakkaat van Filips II van 9 mei 1560 een register bijhouden waarin ze alle hypotheeken en transacties van vastgoed noteerden. In datzelfde jaar legden de klerken in de stad Leiden een nieuw *waarboek* aan. Deze Hollandse registers werden echter niet geografisch ingedeeld. Vanaf 1585, in het Leidse *register vetus*, konden inwoners uitzonderlijk wél per perceel opzoeken doen. In Middelburg duurde het tot 1597 voor er dergelijke registers per wijk in gebruik werden genomen. Het hoofddoel van deze registratie van eigendomsoverdrachten was om rechtszekerheid te verkrijgen door het publiek maken ervan.³⁴

In verschillende Zuid-Nederlandse steden werden wijkboeken aangelegd. In Brugge ving die reeks aan in 1580, toen de stad in zes secties werd verdeeld. Op 21 november 1579 werd er via een hallegebod bekend gemaakt dat alle eigendomswissels en belastingen van onroerende goederen vanaf dat moment moesten geregistreerd worden in deze *registers van de zestendelen*.³⁵ Ook over de uitgebreide reeks Antwerpse wijkboeken is veel geweten. De ‘officiële’ reeks begint vanaf 1614 en bevat transacties voor de periode tot 1669. De periode 1670-1797 volgt in een tweede reeks. De registers zijn dankzij een resem nadere toegangen gemakkelijk te raadplegen.³⁶ De Mechelse wijkboeken (1646-einde van de achttiende eeuw) en de Leuvense sectieregisters (1675-1803) zorgden in die respectievelijke

³⁴ KETELAAR, *Archiving people*, p. 142-145.

³⁵ Ondertussen zorgde het platform *Kaart en Huis Brugge* al voor het gedeeltelijk transcriberen van de kadastrale informatie. Op hun website wordt de informatie zelfs gelinkt aan bestaande gebouwen. DENEWETH (ed.), *Een huis in Brugge*, p. 41-46.

³⁶ MARINUS, *Huizengeschiedenis in het Antwerpse Stadsarchief*.

steden voor de consistente optekening van de renten waarmee de onroerende goederen belast waren.³⁷

Bovendien wilden Zuid-Nederlandse stadsbesturen zich ervan verzekeren dat elke huiseigenaar zijn plichten nakwam, want heel wat huiseigenaars bleken de renten die op hun eigendommen rustten te verzwijgen. Hetzelfde gebeurde in Kortrijk, waar ze mogelijk geïnspireerd werden door de Brugse casus. Twee stedelijke ordonnanties, één uit 1585 en één uit 1586, verplichtten de gedrukte bekendmaking van de verkoop van huizen en de belasting ervan met renten en stelden een belasting in op de verkoop en bezwaring van onroerende goederen.³⁸ Mogelijk was er een link met de Opstand en de Val van Antwerpen (1584-1585): wie de stad wou ontvluchten in deze periode van onzekerheid, kon zijn of haar huis sneller van de hand doen door hypothecaire renten te verzwijgen. De stad gebruikte de zekerboeken dan als middel om controle uit te oefenen op haar inwoners en komaf te maken met dergelijke praktijken. De zekerboeken hadden, naast het optekenen van de renten, tegelijkertijd ook het doel de zogenaamde eigendomsmutaties van onroerende goederen te registreren. Op deze manier wist de magistratuur onmiddellijk wie welke goederen in zijn bezit had. Elk huis kreeg een blad of folio toegewezen waarop vanaf 1586 tot in 1797 alle eigendomswissels door erfenis, gift of verkoop werden bijgehouden. Daarbij werden alle hypothecaire rentes vermeld. Bij het vervallen van deze rentes werd de vermelding doorgestreept, met als bijschrift iets in de aard van 'gelost'.

Hoewel deze reeks een schat aan informatie bevat - zelfs meer dan de registers van de huisgelden - zijn er te veel beperkingen waardoor ze vaak niet als hoofdbron kunnen beschouwd worden voor historisch huizenonderzoek. Niet elk huis is te traceren en opzoeken zijn niet vanzelfsprekend. Ten eerste vanwege de problematische overlevering: de registers bleven immers niet bewaard voor alle wijken. Slechts drie boekdelen werden overgeleverd. De andere registers moeten ooit bestaan hebben, want in het zekerboek van Marktgrave wordt verwezen naar het zekerboek van de wijk Sint-Maarten, maar dat ontbreekt. Het onoverzichtelijke uiterlijk van de folio's vormt een tweede grote belemmering: omdat informatie eeuwenlang werd bijgehouden, raakte een pagina rond 1700 meestal volgeschreven waardoor de linkse pagina ook werd gebruikt, en er vaak losse stukken met 'recente' toevoegingen werden tussen gestoken. Afschriften van aktes werden als illustratie los bij de desbetreffende folio's gestopt. Soms werden de stukken vastgemaakt aan het blad met een speldje, maar dit gebeurde vaker niet dan wel. Nieuwe informatie werd door plaatsgebrek vaak tussen de lijnen of in de marge genoteerd. Daarnaast is het vaak een hele opdracht om de slordige handschriften te ontcijferen.

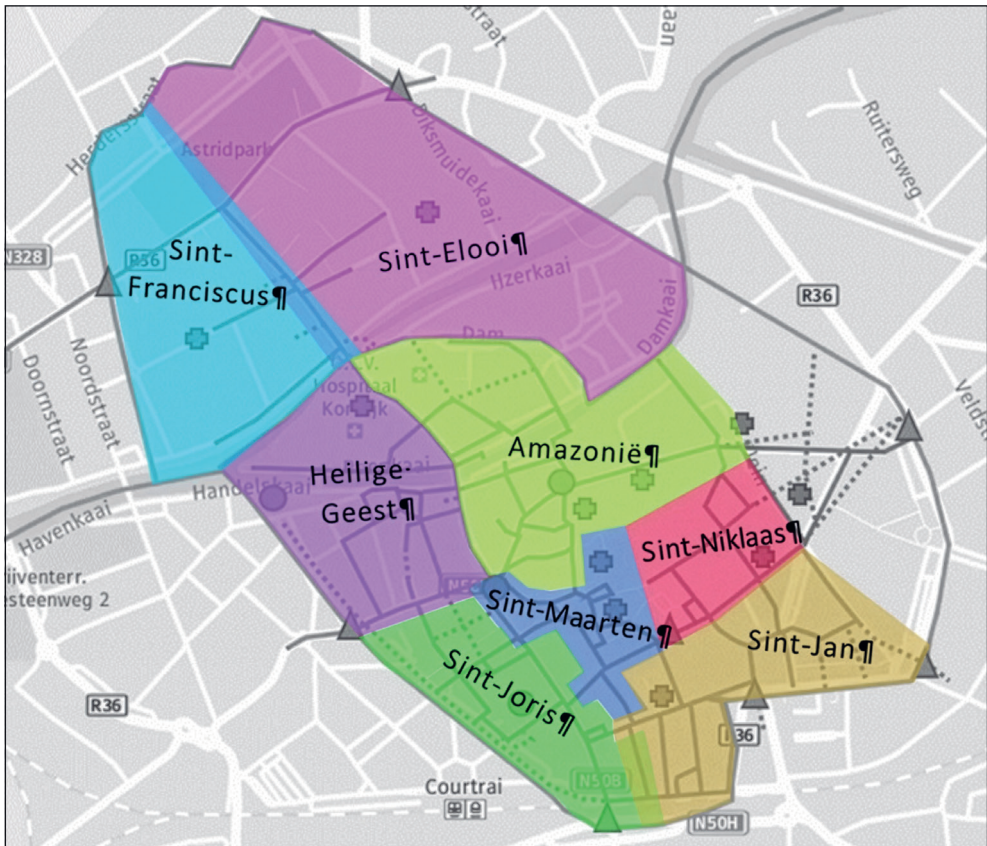
Net zoals de inningsregisters van de huisgelden waren het zeer duidelijk gebruiksvoorwerpen. Elke eigendomsmutatie of -verandering betreffende de renten moest geregistreerd worden door een ambtenaar. Ieder register bevat zo duizenden aantekeningen en werd door de eeuwen heen zeer frequent geconsulteerd. Het is dus niet verwonderlijk dat de boeken in een zeer slechte staat zijn. Bovendien ontbreken de boekbanden van twee van de drie zekerboeken. De registers zouden er zeker bij gebaat zijn om gedigitaliseerd of nader ontsloten te worden. Tijdens de achttiende eeuw zijn vooraan in de boeken lijsten

³⁷ VAN LANGENDONCK, *Handleiding voor historisch huizenonderzoek*, p. 36; FLIPKENS P., *De wijkboeken, met bedenkingen over instellingen en bureaucratisering tijdens het Oud Regiem en met een case-study Leuven (1674-1803)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, Leuven, 1997.

³⁸ RAK, OSAK, nr. 1991: register politieke ordonnanties, f. 252r°-254r°.

toegevoegd met daarin de looprichting doorheen de oude wijken. Dit is tot nu toe het enige hulpmiddel om de zekerboeken sneller te kunnen raadplegen. Ze leveren voor de oude wijken Pamele, Marktgrave, Overbeke, De Croone, Sint-Joris en Buiten de Doornikpoort nochtans een volledig raamwerk van namen, en kunnen dus aangewend worden bij huizenonderzoek, maar ook bijvoorbeeld bij genealogisch, sociaaleconomisch of zelfs geografisch en archeologisch onderzoek.

Hoe ziet een folio uit zo'n zekerboek er uit? Op de rechterpagina staat bovenaan rechts het folio-nummer dat aan een onroerend goed werd toegewezen en in het midden de straatnaam en indien van toepassing de kant van de straat: zuid, noord, west of oost. De eerste vermelding, in hetzelfde handschrift, staat eronder, beginnend met om welk soort onroerend goed het gaat, meestal een huis en erf, met daarna de eerst bekende eigenaar van het pand. Daarna volgen de rentes die op dat moment bekend waren, en die daarom ook tot ver in de zestiende eeuw, en soms tot in de vijftiende eeuw teruggaan. Dan volgen samenvattingen van aktes met meestal de datum waarop de akte werd verleden. Het ging hierbij om verkopen, schenkingen, hypothecaire rentes, inbeslagnames en erfenissen.

De nieuwe wijkindeling, gebruikt in de registers van de huisgelden (vanaf ca. 1686).

Dit impliceert dat er, net zoals bij de registers van de huisgelden, een heel aantal bronnenreeksen, via het gebruik van diezelfde, oude wijkindeling, verbonden waren aan de zekerboeken. De boeken zijn een rijke bron van informatie, maar de vermeldingen van

eigendomsmutaties op zich zijn nogal summier. Ze vermelden enkel de nieuwe eigenaar, de reden en de datum van overdracht. Meer informatie over deze erfenissen, schenkingen, verkopen en renten is te vinden in de registers van akten en contracten, ook *wettelijke passeringen* genoemd. Dit zijn akten waarin contracten van privaatrechtelijke aard werden opgetekend en bekrachtigd door de schepenen, zoals verkoopcontracten. In deze akten werd een onroerend goed gelokaliseerd in een stadsdeel of wijk, of door de vermelding van de straatnaam.³⁹ In achttiende-eeuwse akten wordt het goed soms nader omschreven door het aangeven van de straatkant, het aanduiden van de burens of zelfs het vermelden van het folio in de zekerboeken.

Voor de registratie van beslissingen over hun onroerende goederen konden Kortrijkzanen tijdens het ancien régime naar de schepenen stappen, maar ook naar notarissen. Ze schakelden notarissen dan in om huwelijkscontracten, testamenten, verkoopaktes en pachtcontracten op te stellen. Testamenten en huwelijkscontracten kunnen interessante informatie bevatten over de eigendommen van de partij(en), verkoopaktes leggen de overdracht van het goed van de ene naar de andere eigenaar vast en de pachtcontracten leggen beslissingen tussen eigenaars en gebruikers of huurders vast. Notarissen verwezen in hun akten niet naar de zekerboeken, het omgekeerde gebeurde wél. Ze vermeldden de plaats van het onroerend goed door het aanduiden van de wijk, straat, soms de kant van de straat en de namen van de eigenaars van de aanpalende panden.

Een andere soort bron waarnaar wordt verwezen, zijn de weesakten die de veiligstelling van de nalatenschap van een overledene voor diens minderjarige kinderen tot doel hadden. In de losse staten van goed worden in een eerste hoofdstuk alle onroerende goederen en hypotheaire renten opgelijst, waarbij wordt verwezen naar het huisnummer dat gebruikt werd in de zekerboeken. Als een onroerend goed na het overlijden van de eigenaar overging op de partner en kinderen, zorgde een verwijzing naar de desbetreffende weesakte of boedelinventaris voor verheldering.

Afen toe duiken er inbeslagnames en openbare verkopen van huizen op. Een gerechtsofficier nam dan het goed in beslag en de schuldenaar moest verschijnen voor de vierschaar. De volgende stap was het opmaken van een *lettere vanden decrete*, of officiële verkondiging van de openbare verkoping bij decreet. De stedeknapen publiceerden het decreet en riepen het af in vierschaar. De vierschaar voerde een onderzoek naar de lasten van de schuldenaar en stelde een instelprijs in. De maandag na het verkondigen van de verkoping aan de Sint-Maartenskerk, na de zondagmis, werd het huis verkocht. De verschillende biedingen of 'verhogingen' werden opgeschreven door de schepenen: na het verlopen van de tijd was het goed bij "*lesten clop van den haemer*" voor de hoogstbiedende. De griffier bracht hiervan verslag uit in een akte van liquidatie.⁴⁰ De openbare verkopen en inbeslagnames werden geregistreerd in de zekerboeken aan de hand van de datum en de naam van de schout die het goed in beslag nam.

In de jaren 1630 liet het stadsbestuur registers opmaken met per huis de toen bekende hypotheaire renten die erop rustten. Het ging om geldleningen waarbij het huis als onderpand diende. Deze registers werden lang verward met de eigenlijke zekerboeken, die een totaal ander doel voor ogen hadden. De zekerboeken vermelden deze renten ook, maar gaan veel verder. In één hypotheekregister werden voor een korte periode de openbare verkopen bijgehouden. De registers werden dus zo goed als zeker gemaakt om een

³⁹ "*Op de Cornemarct inde Sack*". RAK, OSAK (Akten en Contracten), nr. 22, 1501-1504, f. 1 v° bis.

⁴⁰ Op basis van het onderdeel 'kosten' kon de procedure gereconstrueerd worden. RAK, OSAK, nr. 3293: liquidaties van huizen en erven.

overzicht te krijgen van de rentes op huizen in het kader van de openbare verkopen, omdat eigenaars regelmatig hun huis moesten laten verkopen omdat ze hun intresten niet meer konden betalen. Er kan aangenomen worden dat de hypotheekregisters gebaseerd werden op de zekerboeken zelf. Deze registers zijn voor alle wijken voorhanden, behalve voor Overbeke en een deel van de Sint-Joriswijk.

Nabeschouwing

Het onderzoek naar de Kortrijkse prekadastrale bronnen, niet alleen de registers van de huisgelden, maar ook de zekerboeken, staat nog in haar kinderschoenen. Deze bijdrage moet beschouwd worden als een eerste aanzet voor verder onderzoek naar de context van het ontstaan en het gebruik van de boeken, maar ook naar haar plaats binnen de archiefvorming door de stedelijke administratie. Waar haalde de administratie dat idee? Welke zijn verschillen met gelijkaardige bronnenreeksen in andere steden en hoe kunnen we deze verklaren? Hoe verliep de overgang van eenmalige inningen naar de systematische inning nu echt? Zitten er in het (voorlopig) ongeordende Oude Stadsarchief van Kortrijk nog reeksen die we kunnen verbinden met deze registers? En zullen de vermiste zekerboeken ooit nog opduiken?

De administratie en bestuurders toonden zich hervormingsgezind door de stad op een andere manier in te delen dan tot dan toe gebruikelijk was. De ontwikkeling van een nieuwe wijkindeling maakte niet per se komaf met de oude, die bleef bestaan en zorgde voor continuïteit, maar het wijst er wel op dat de stad op zoek was naar een efficiënte manier om op regelmatige wijze belastingen te heffen. Er werden duidelijk stappen gezet richting rationalisering, met de herordening van de stadplattegrond als gevolg. Oude registers van de huisgelden werden na een tijd afgesloten, de onroerende goederen in de stad werden herschat, waarna nieuwe boeken in gebruik werden genomen. Het aantal wijken dat in één register werd opgevolgd, daalde na elke actualisering. Ook de netheid nam toe. Dit alles stond in schril contrast met de zekerboeken, die met de dag chaotischer werden. Een zoektocht naar efficiëntie werd gecombineerd met pragmatiek.

Brontypologisch onderzoek van resolutieboeken

*Casus: de resolutieboeken van regionale en lokale overheden in
Vlaanderen (zeventiende-achttiende eeuw)*

GUSTAAF JANSSENS

Beslissingen van bestuurscolleges van overheidsinstellingen, ‘resoluties’ zoals zij in het ancien régime werden genoemd, staan op gezag van het archiefvormend bestuur (een stadsbestuur of een ander collegiaal bestuur) in boeken opgetekend. Door de besluiten op die manier vast te leggen en te bewaren, zorgde men ervoor dat alles wat was beslist onomstootbaar vaststond.¹ Het resolutieboek is in de archivistiek een schoolvoorbeeld van een document dat “naar zijn aard bestemd is om te berusten onder de persoon, groep personen of organisatie die het heeft opgemaakt uit hoofde van zijn of haar taken of ter handhaving van zijn of haar rechten”.²

De opgetekende beslissingen dienden voor de archiefvormer op de eerste plaats als rechtsbewijs (*munimentum*) om eigen belangen en rechten te verdedigen.³ Het bestuur liet de genomen beslissingen op een gereguleerde manier optekenen om ten allen tijde een gewaarmerkt en betrouwbaar bewijs te kunnen leveren van zijn autonome politieke en administratieve macht.⁴ Unaniem en autonoom genomen beslissingen van bestuursorganen waren in het ancien régime een sterk wapen om de eigen rechten te verdedigen tegenover de vorst, zoals bijvoorbeeld gevalstudies voor de Franse stad Lyon, in het graafschap Henegouwen en de statenvergaderingen in de Nederlanden aantonen. Dat beslissingen unaniem genomen dienden te worden was echter geen algemene regel en in de praktijk

Wij dragen deze bijdrage graag op aan mevrouw dr. Hilda Coppejans-De Smedt (1924-2014) en aan de professoren Jan Buntinx (1911-1991) en Michel Baelde (1933-2014), die mij in mijn werk als archivaris en als historicus altijd hebben aangemoedigd, gesteund en geïnspireerd. Dr. Valerie Vrancken en lic. Nico Van Campenhout danken wij voor hun advies en commentaar bij een eerdere versie van deze tekst.

¹ VAN DER GOUW J.P., *Munimenta en Monumenta*, in WAALWIJK H. en WETERINGS J. (ed.), *Spreken is goud. Oraties en colleges van hoogleraren ... en de archivistiek (Jaarboek 2008 Stichting Archiefpublicaties)*, Den Haag, 2009, p. 133 en HORSMAN P.J., *Abuysen ende desordiën: archiefvorming en archivering in Dordrecht, 1200-1920*, Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2009, p. 189. ‘Archiefvorming’ is “het geheel van procedures en handelingen waarbij archiefbescheiden tot stand komen en in een archief worden opgenomen”; een ‘archiefvormer’ is “een persoon, groep personen of organisatie die zelfstandige archiefvorming als een van zijn of haar activiteiten heeft”: DEN TEULING A.J.M., *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen*, Den Haag, 2003, nr. 13 en nr. 14. Over archiefvorming / archiefvormer: JANSSENS G., *Archiefvorming*, in *Bibliotheek- & archiefgids*, 1991, 67, p. 320-236.

² Cfr. de definitie van ‘archiefstuk’ in DEN TEULING, *Archiefterminologie*, nr. 8.

³ KETELAAR E., *Muniments and monuments: the dawn of archives as cultural patrimony*, in *Archival Science*, 2007, 7, p. 345-346.

⁴ THOMASSEN T., *Instrumenten van de macht. De Staten-Generaal en hun archieven 1576-1796*, Academisch proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2009, p. 283-284. Over de bewijskracht van wat geschreven staat: VIÑAO FRAGO A., *Por una historia de la cultura escrita: observaciones y reflexiones*, in *Signo, Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 1996, 3, p. 53-54.

werd vaak besloten om de weigerende minderheid ‘te vervangen’ en werd een bij meerderheid aangenomen beslissing aanvaard.⁵

De resoluties van collegiaal bestuurde overheidsinstellingen en de boeken waarin zij staan opgetekend, zijn “de ruggengraat waarom heen zich de andere stukken [van het archief] laten groeperen”.⁶ Sommige bestuurscolleges, zoals de Staten-Generaal van de Republiek der Verenigde Provinciën, statenvergaderingen en ook stadsbesturen gingen over tot het drukken van hun besluiten. In de context van deze bijdrage komen gedrukte resoluties en gedrukte stadsordonnanties niet aan bod.⁷ Ook aan resolutieboeken verwante archiefstukken, zoals bijvoorbeeld de boeken waarin de *acta* van kapittelvergaderingen van kloosterorden of van seculiere kerkelijke kapittels genoteerd staan, worden hier buiten beschouwing gelaten.

De beschrijving, ordening en ontsluiting van archieven behoort tot de kerntaak van archivariissen. Het resultaat van dit werk is o.a. een archiefinventaris waarin historici en andere vorsers het nodige materiaal voor hun onderzoek kunnen vinden.⁸ Bij de meeste inventarissen valt op dat er meer aandacht wordt besteed aan de identificatie en de beschrijving van dossiers, van onderwerpsmappen en van individuele stukken dan aan die van seriële documenten zoals resolutieboeken, rekeningen of briefwisseling. Wie als archivaris met onderzoekers in contact komt, weet dat zij weinig of geen archiefwetenschappelijke kennis hebben en vaak niet weten of vermoeden waarom de informatie die zij willen gebruiken in bepaalde documenten te vinden is. Het proces van archiefvorming is de meeste historici vreemd en aan brontypologie schenken zij doorgaans weinig of geen aandacht.

De expertise van de archivaris bestaat “in een methodisch contextuele benadering van archieven in relatie tot de omgeving waarin ze worden gevormd, beheerd en gebruikt”.⁹ Door archiefbescheiden in hun context te beschrijven, reiken archivariissen aan de archiefgebruiker meer aan dan enkel de inhoud van de stukken. De ontstaanscontext van archiefbescheiden heeft immers een functioneel, organisatorisch, informatief, sociaal en cultureel

⁵ EERSELS B., *The Craft Guilds are the City. Political Participations in Late Medieval Towns. Brabant and Liège (c. 1360-1500)*, onuitgegeven proefschrift KU Leuven, Leuven, 2018, p. 19 & 189; VAN EECKEN-RODE M., *Rituals of Unanimity and Balance: Deliberation in 15th- to 16th- century Hainaut*, in DAMEN M., HAEMERS J. & MANN A.J. (ed.), *Political Representation, Ideas and Institutions in Europe (c. 1200 – c. 1690) (Late Medieval Europe, 15)*, Leiden-Boston, 2018, p. 228-235. Over het unanimitieitsbeginsel bij de besluitvorming door de statencolleges en over de praktijk van het ‘vervangen van de weigerende minderheid’: JANSSENS G., ‘Brabant in het Verweer’. *Loyale oppositie tegen Spanje’s bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese 1567-1578 (Standen en Landen, 89)*, Kortrijk-Heule, 1989, p. 109.

⁶ HORSMAN, *Abuysen ende desordiën*, p. 189. Over resoluties en resolutieboeken als geraamte of ruggengraat voor een archief: MULLER S., FEITH J.A. & FRUIN R., *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van Archieven*, Groningen, 1920 (2de uitg. – 1ste uitg. 1898), p. 41-45 (paragraaf 20).

⁷ Over de gedrukte resoluties van de Staten-Generaal (1670-1796): THOMASSEN, *Instrumenten van de macht*, p. 357-363.

⁸ Kritische beschouwingen over de ‘klassieke’ archiefinventaris: HORSMAN P., *De Meesterproef: de archiefinventaris als ultieme blijk van bekwaamheid*, in PUT E. & VANCOPPENOLLE C. (ed.), *Archiefambacht tussen geschiedenisbedrijf en erfgoedwinkel. Een balans bij het afscheid van vijf rijksarchivariissen (Miscellanea Archivistica Studia, 208)*, Brussel, 2013, p. 91-112.

⁹ THOMASSEN T., *Archiefwetenschap, erfgoed en politisering. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar in de Archiefwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam op woensdag 13 september 2010*, Amsterdam, 2011, p. 17.

aspect.¹⁰ Die veelzijdige context maakt wezenlijk deel uit van het archiefstuk en bepaalt er ook de uniciteit van.¹¹ Zoekwijzers en brontypologische studies geven inzicht in de informatiewaarde van de voorhanden zijnde bron en kunnen onderzoekers dan ook oriënteren bij de keuze van hun bronnenmateriaal.¹² Omwille van hun administratief-maatschappelijk belang en omwille van de rijkdom van de informatie die resolutieboeken bevatten, is een brontypologische benadering van deze bron dan ook aangewezen.¹³

De voorliggende bijdrage bestaat uit drie delen. Eerst wordt stilgestaan bij de brontypologie van resolutieboeken. Aan de hand van de genormaliseerde archiefterminologie wordt nagegaan wat een resolutieboek is, hoe het zich bijvoorbeeld van notulenboeken onderscheidt en op welke manier resolutieboeken voorwerp zijn van historisch en archiefwetenschappelijk onderzoek. Het tweede deel presenteert een onderzoekscasus: brontypologisch onderzoek dat voor resolutieboeken van een regionale en een lokale overheid in het graafschap Vlaanderen, respectievelijk een kasselrij (de kasselrij Oudenaarde) en een heerlijkheid (de baronie Eksaarde) werd uitgevoerd. Ten slotte komen de resolutieboeken van een achttiende-eeuws overlegorgaan van Vlaamse kasselrijen (de ‘Generaliteit der Kasselrijen, Landen en Ambachten van Vlaanderen’) aan bod.

Resolutieboeken als documenttype

Verba volant, scripta manent, zegt een oude Latijnse uitdrukking en dat wil zeggen dat met wat op schrift staat blijvend rekening gehouden wordt. Mondeling geformuleerde ‘overtuigingsstukken’ hebben het gaandeweg moeten afleggen tegen op schrift gestelde stukken en uit onderzoek naar gerechtelijke procedures in Catalonië in de negende tot de elfde eeuw blijkt dat een schriftelijk bewijs dat door partijen werd aangevoerd, na verificatie op echtheid door de rechters meer geloofwaardig werd geacht dan elk ander bewijs.¹⁴

¹⁰ JEURGENS K., *Een brug tussen twee werelden. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleraar op het gebied van de archivaliek aan de Universiteit van Leiden op 20 mei 2005*, [Leiden], [2005], p. 12-13; JANSSENS G., “Blijf niet staren op wat vroeger was ...”. *Toekomstgericht omgaan met archief en met geschiedenis. Afscheidscollege ter gelegenheid van zijn emeritaat als hoogleraar uitgesproken in de Universiteitshal van de KU Leuven op zaterdag 30 mei 2015*, [Leuven], [2015], p. 9-10 en p. 30 en KETELAAR E., *Archiving People. A Social History of Dutch Archives*, Den Haag, 2020, p. 18.

¹¹ Over ‘context’ en ‘archief’, zie diverse artikelen in HORSMAN P.J., KETELAAR F.C.J. & THOMASSEN T.H.P.M. (ed.), *Context. Interpretatiekaders in de archivaliek (Jaarboek 2000 Stichting Archiefpublishing)*, Den Haag, 2000.

¹² COPPENS H., *Het archief en zijn publiek: een halve eeuw dienstverlening in het Rijksarchief (1960-2012)*, in PUT & VANCOPPENOLLE (ed.), *Archiefambacht*, p. 261.

¹³ SMALL G., *Municipal Registers of Deliberation in the Fourteenth and Fifteenth Centuries: Cross-Chanel observations*, in GENET J.T. & RUGGIN F.J. (ed.), *Les idées passent-elles La Manche? Savoirs, représentations, pratiques (France-Angleterre, X^e - XXe siècles)*, Parijs, 2007, p. 39. Een zeer mooi recent voorbeeld van een brontypologische studie van een stedelijk resolutieboek: GAUDREAU L., *Pouvoir, mémoire et identité: le premier registre de délibérations communales de Brignoles (1387-1391), édition et analyse*, Montpellier, 2014.

¹⁴ BOWMAN J., *L'alchimie de la preuve*, in *Annales du Midi. Revue archéologique, historique et philologique de la France méridionale*, 2006, 118 (n° 255), p. 340-345.

De studie van de verschriftelijking is nog een relatief jong onderzoeksterrein,¹⁵ maar de geschiedenis van bureaucratie en bureaucratisering, waarvan archief de neerslag is, trekt al langer de aandacht.¹⁶ Historici en archivariissen bestuderen daarnaast ook meer en meer de geschiedenis van het archiefwezen en van de archivistiek.¹⁷

Terminologie

De *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen* definieert 'besluit' als "een in een document vastgelegde beslissing van een persoon, groep personen of organisatie" (nr. 77). In de toelichting bij 'besluit' staat dat men "voor beslissingen van overheidsorganen van vóór 1798" de term 'resolutie' als synoniem gebruikt. Onder 'deel' (nr. 29) verstaat de *Archiefterminologie* "een aantal katernen in boekvorm, waarin gegevens zijn vastgelegd". Een resolutieboek is dus "een deel bevattende de beslissingen van overheidsorganen van vóór 1798".¹⁸ Beslissingen of 'resoluties' zijn archiefstukken die zijn opgemaakt "om als bewijs van het daarin gestelde te dienen".¹⁹

Noemt men de in deze bijdrage behandelde archiefbestanddelen terecht 'resolutieboeken' of dient men eerder over 'resolutieregisters' te spreken? De term 'resolutieboek' verwijst duidelijk naar een 'deel', dit wil zeggen "een aantal katernen in boekvorm, waarin gegevens zijn vastgelegd". Wanneer daar resoluties in zijn opgetekend, kan men zonder probleem over een 'resolutieboek' spreken. De term 'resolutieregister' kan aangewezen zijn indien men vertrekt van de tweede betekenis van de term 'register', namelijk een "archiefstuk waarin afschriften en uittreksels van andere documenten zijn opgenomen".²⁰ Dit is

¹⁵ Over verschriftelijking: MOSTERT M., *Lezen, schrijven en geletterdheid. Communicatie, verschriftelijking en de sociale geschiedenis van de middeleeuwen*, in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 2002, 28, p. 203-221; DE JONG M., *Geletterd en ongeletterd: zin en onzin van een tegenstelling*, in STUIP R.E.V. & VELLECOOP C. (ed.), *Oraliteit en schriftcultuur (Utrechtse Bijdragen tot de Mediëvistiek, 12)*, Hilversum, 1993, p. 9-31 en THEUNIS H.B., *Afspraak, schrift en gezag: het begin van de verschriftelijking in West-Frankrijk (1050-1125)*, in STUIP & VELLECOOP, *Oraliteit en schriftcultuur*, p. 145-154 (speciaal p. 148). Een goed historiografisch overzicht geeft GAUDREAULT, *Pouvoir, mémoire et identité*, p. 14-22.

¹⁶ VAN BUYTEN L., *Bureaucratie en bureaucratisering in de lokale besturen der Zuidelijke Nederlanden, 16e tot 18e eeuw*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1977, 90, p. 503-523.

¹⁷ Over de geschiedenis van het archiefwezen en van de archivistiek: HEAD R.C., *Making Archives in Early Modern Europe. Proof, Information, and Political Record-Keeping, 1400-1700*, Cambridge, 2019; CORENS L., PETERS K. & WALSHAM A. (ed.), *Archives & Information in the Early Modern World (Proceedings of the British Academy, 212)*, Oxford, 2018; KETELAAR E., *Dimensies van archiefgeschiedenis*, in PUT & VANCOPPENOLLE, *Archiefambacht*, p. 227-241; AUBRY M., CHAVE I. & DOOM V. (ed.), *Archives, archivistes et archivistique dans l'Europe du Nord-Ouest du Moyen âge à nos jours. Entre gouvernance et mémoire*, Rijsel, 2006 en THOMASSEN T., *Paradigmatische veranderingen in de archiefwetenschap*, in HORSMAN P.J., KETELAAR F.C.J. & THOMASSEN T., *Naar een nieuw paradigma in de archivistiek (Jaarboek 1999 Stichting Archiefpublicaties)*, Den Haag, 1999, p. 69-79.

¹⁸ DEN TEULING, *Archiefterminologie*, nrs. 29 ('deel') en 77 ('besluit'). In het Frans staat 'délibération' voor "décision d'une assemblée administrative. Exemple: délibération de conseil municipal, de jury d'examen": DELMAS B. (ed.), *Vocabulaire des archives. Archivistique et diplomatique contemporaine*, Parijs, 1989, p. 21. In het Duits heeft men het over 'Beschlussprotokoll' of 'Resolutionsprotokoll': BECK F. & HENNING E. (ed.), *Die archivalischen Quellen. Mit einer Einführung in die Historischen Hilfswissenschaften*, Keulen-Weimar-Wenen, 2003 (3de herziene uitgave), p. 45 en p. 80. Ook de term 'Ratsbeslüsse' is in het Duitse taalgebied gangbaar: ISENMANN E., *Die deutsche Stadt im Spätmittelalter 1250-1500. Stadtgestalt, Recht, Stadtregiment, Kirche, Gesellschaft, Wirtschaft*, Stuttgart, 1988, p. 166-167. In het Engels spreekt men over 'Registers of Deliberation', cfr. het hoger in noot 13 geciteerd artikel van Graeme Small.

¹⁹ Cfr. de definitie van 'akte': DEN TEULING, *Archiefterminologie*, nr. 9.

²⁰ DEN TEULING, *Archiefterminologie*, nr. 20 ('deel') en nr. 62 ('register').

met name het geval wanneer de resolutie op basis van een kladversie of minuut als afschrift in het boek wordt ingeschreven ('onrechtstreekse registratie').²¹

Resoluties zijn geen 'notulen'.²² Daarover zijn zowel de *Handleiding* van Muller, Feith en Fruin, het *Lexicon van Nederlandse archieftermen* als de *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen* duidelijk. Waar resolutieboeken alleen de genomen besluiten vermelden, bevatten notulenboeken officiële verslagen van vergaderingen, d.w.z. de 'notulen'.²³ Zulke notulen kunnen meer bevatten dan alleen maar het verslag van een vergadering. Het kan "het geheel [zijn] van minuentresoluties en bijbehorende originele stukken (...) waarin de handelingen van een vergadering zijn vastgelegd of genotuleerd". Theo Thomassen stelt dat zowel de *Handleiding* als het *Lexicon van Nederlandse archieftermen* voor notulen uitgaan van een betekenis die pas in de negentiende eeuw in zwang is gekomen.²⁴

Ten slotte valt het op dat sommige 'boeken' in inventarissen ten onrechte 'resolutieboeken' worden genoemd. Leo Van Buyten stelt bij zijn bespreking van Leuvense stedelijke archiefbronnen vast dat in de inventaris van Joseph Cuvelier een aantal archiefbestanddelen verkeerdelijk als 'resolutieboeken' werden aangeduid.²⁵ Zo zijn bijvoorbeeld de aantekeningen die de Leuvense stadspensionaris Jan Lievens (1515-1578) tussen 1564 en 1578 heeft neergeschreven (de nummers 299 tot en met 303, die door Cuvelier in zijn inventaris van het Leuvense stadsarchief als "resoluties van de magistratuur" staan beschreven) geen resolutieboeken. Het zijn dagboeken²⁶ ('journalen') waarin Lievens zijn activiteit als pensionaris heeft genoteerd.²⁷ Een gelijkaardige vaststelling doet Peter Horsman wanneer hij een

²¹ Een andere vorm van registratie is de 'rechtstreekse registratie', waarbij het besluit meteen en zonder kladversie in het resolutieboek wordt ingeschreven: WALRAEVEN S., *Het resolutieboek als historische bron. Testcase: de baronie van Eksaarde (1653-1691)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, Leuven, 1997, p. 82-85. Op deze twee manieren van registratie wordt verder in deze bijdrage ingegaan.

²² HORSMAN, *Abuysen ende desordien*, p. 189.

²³ *Lexicon van Nederlandse archieftermen*, 's-Gravenhage, 1983, nr. 51 ('notulen': DEN TEULING, *Archiefterminologie*, nr. 87 ('notulen') en MULLER, FEITH & FRUIN, *Handleiding*, p. 144 (paragraaf 88). Over 'verslagen en notulen': VANDERPUTTEN S., HAEMERS J., SOENS T. & PUTTEVILS J., *Typologie en heuristiek van de bronnen voor de geschiedenis van de middeleeuwen*, Gent, 2019, p. 134-136. Dit handboek gaat niet in op het ontstaan en de ontwikkeling van resolutieboeken. In het overzicht van VAN MINGROOT E., *Het middeleeuwse bronnenmateriaal uit de Nederlanden 500-1500*, in BLOK D.P. e.a. (ed.), *[Nieuwe] Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, III, Haarlem, 1982, p. 394-446, komen resolutieboeken ('notuleerboeken') en resoluties ('besluiten') slechts heel even aan bod (p. 408 en p. 410). Dit heeft wellicht te maken met het feit dat stedelijke resolutieboeken in de Nederlanden pas vanaf de vijftiende, maar vooral vanaf de zestiende-zeventiende eeuw opduiken. Zie verder.

²⁴ THOMASSEN, *Instrumenten van de macht*, p. 284.

²⁵ VAN BUYTEN L., *Leuvense stedelijke archiefbronnen betreffende de Oude Universiteit Leuven*, in *Arca Lovaniensis. Artes atque historiae reserans documenta (Jaarboek Vrienden Stedelijk Museum Leuven, 3)*, Leuven, 1974, p. 110-111.

²⁶ Zie de definitie van 'dagboek (I)' en van 'journaal (I)' als "register waarin een persoon in chronologische volgorde zijn handelingen, belevenissen of gevoelens vastlegt": DEN TEULING, *Archiefterminologie*, nr. 92.

²⁷ CUVELIER J., *Inventaire des Archives de la ville de Louvain*, I, Leuven, 1929. Over deze dagboeken: LAENENS J., *De zogenaamde registers van de eerste Leuvense binnenpensionaris Jan Lievens (1559-1578)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, Leuven, 1953, en JANSSENS G., *Uit goede bron. De memorieboeken van Jan Lievens (1559-1578)*, in *Salsa!.Doc. Nieuwsbrief van de Vrienden van het Leuvense Stadsarchief*, 2007, 3 (af. 2), p. 2-3. Over 'dagboeken' of 'memorieboeken': VANDERPUTTEN, HAEMERS, SOENS & PUTTEVILS, *Typologie en heuristiek*, p. 66-68.

deel, dat in een oudere inventaris van het stadsarchief van Dordrecht als “Resoluties van de Oudraad, burgemeesters en het gerecht. 1591-1633” beschreven staat, na onderzoek identificeerde als “een kopieboek van beschikkingen, akten, overeenkomsten” dat mogelijk door de secretaris van de kamer ten beleide was aangelegd. Het stuk is volgens hem duidelijk geen resolutieboek van de Oudraad van Dordrecht.²⁸ Om verkeerde identificatie van de bron te vermijden, begint elke brontypologische studie bij het toetsen van de bestudeerde bron aan de gangbare vakterminologie. Archivarissen en gebruikers van archief (o.a. historici) hebben er immers alle belang bij om een genormaliseerde terminologie te gebruiken. Zoals in elke wetenschap staat dit ook in de archivaliek borg voor eenduidige en onduwbelzinnig wetenschappelijke communicatie.²⁹

Resolutieboeken als voorwerp van historisch onderzoek

In de archieven van collegiale overheidsbesturen nemen de resoluties een centrale plaats in.³⁰ Zij bevatten basisinformatie voor de geschiedenis van gezagsuitoefening en zijn daarom onmisbaar voor lokaal, regionaal en gewestelijk historisch onderzoek. Ook de geschiedenis van archiefzorg en archiefbeheer van de archiefvormer kan aan de hand van in resolutieboeken opgetekende beslissingen worden onderzocht. Dit aspect van “omgaan met archief” nam Leonor Zozaya Montes onder de loep in haar studie over de laatmiddeleeuwse *libros de acuerdos* (resolutieboeken) van het stadbestuur van Madrid.³¹ Alexandra Gallo signaleert in dezelfde context dat in de *registres de délibérations* van Sisteron (in het Franse departement Alpes-de-Haute-Provence) beslissingen van de stadsraad inzake bewaren en vernietigen van archiefstukken staan opgetekend.³²

Historici hebben bronnen nodig en vanaf de negentiende eeuw – de eeuw waarin de professionele geschiedschrijving is geboren, waarin archieven werden herontdekt en waarin grote bronnenseries werden uitgegeven³³ – verschenen heel wat inhoudelijke analyses en tekstuittgaven van resoluties. De voorbeelden hiervan zijn legio. Wij vermelden voor de Lage Landen publicaties en/of inhoudsanalyses van de resoluties van de Staten-Generaal,³⁴

²⁸ HORSMAN, *Abuysen ende desordien*, p. 193.

²⁹ JANSSENS G., *Eén terminologie voor alle Nederlandstalige archivarissen: vanzelfsprekend en noodzakelijk*, in MARÉCHAL G. (ed.), “Een kompas met vele streken”. *Studies over Antwerpen, scheepvaart en archivaliek aangeboden aan dr. Gustaaf Asaert ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag* (Archiefkunde, 5), Antwerpen, 1994, p. 100.

³⁰ VANHEMELRYCK F., *De typologie van de administratieve bronnen in de Moderne Tijden*, in DE SCHEPPER H. (ed.), *Bronnen voor de geschiedenis van de instellingen in België – Sources de l’histoire des institutions de la Belgique. Handelingen van het Colloquium te Brussel – Actes du Colloque de Bruxelles 15-18. IV.1975*, Brussel, 1977, p. 341.

³¹ ZOZAYA MONTES L., *Fuentes sobre la documentación municipal y el archivo de la villa de Madrid. Libros de acuerdos, difusión de la información y conservación documental*, in *En la España medieval*, 2012, 35, p. 349-365 (over de resolutieboeken: p. 358-361).

³² GALLO A., *Écrire, conserver et revendiquer les droits d’une communauté urbaine provençale aux XIIIe – XVIe siècles*, in KOUAMÉ T. & GIRAUD C. (ed.), *L’autorité de l’écrit au Moyen Âge (Orient-Occident). XXXIXe Congrès de la SHMESP (Le Caire, 30 avril – 5 mai 2008) (Histoire ancienne et médiévale, 102)*, Parijs, 2009, p. 328.

³³ DORSMAN L., *De nieuwe eruditie. Het ontstaan van een historisch bedrijf*, in TOLLEBEEK J., VERSCHAFFEL T. & WESSELS L.H.M. (ed.), *De palimpsest. Geschiedschrijving in de Nederlanden 1500-2000*, Hilversum, 2002, p. 162-168.

³⁴ Cfr. THOMASSEN T., *Instrumenten van de macht*, p. 363-364.

van de Staten van Vlaanderen,³⁵ van stadsbesturen³⁶ en van vrijheden.³⁷ Het ging de auteurs van die edities op de eerste plaats om het ontsluiten van de inhoud van de resolutieboeken. Generaties historici maakten er dan ook dankbaar gebruik van. In een enkel geval schonk een auteur van een historisch werkstuk ook aandacht aan de typologie van de hoofdbron.³⁸

In de voorbije decennia putten historici niet alleen uit de historische informatie die resolutieboeken bevatten, zij schonken ook aandacht aan de ontstaanscontext van deze bron. Resolutieboeken ontstonden in een stedelijk milieu. Stadsbesturen hadden immers eerder dan andere besturen nood aan op schrift gestelde, controleerbare en samen in één volume beschikbare beslissingen.³⁹ De verschriftelijking kwam in de twaalfde-dertiende eeuw in de Italiaanse steden in een stroomversnelling. Dit had tot gevolg dat de geschreven neerslag van de activiteit van de stedelijke administratie sterk toenam. In de dertiende eeuw ontstonden in de steden van Zuid-Europa (Noord-Italië, Spanje, Zuid-Frankrijk) resolutieboeken. Zij waren een belangrijk instrument voor goed bestuur en kwamen in de veertiende-veertiende eeuw tot volle ontwikkeling.⁴⁰ De resoluties werden door een notaris in een boek ingeschreven en zagen er aanvankelijk uit als notariële akten. In het begin werden zij in het Latijn opgesteld, maar vanaf de vijftiende eeuw nam het gebruik van de volkstaal toe.⁴¹

In de Provence dateert het oudste stedelijk resolutieboek van 1318 (Marseille)⁴² In Sisteron, een in de Haute Provence gelegen stad, werd in 1324 een notaris belast met

³⁵ VAN HOUTTE H., *Tafels van de resolutieboeken der Staten van Vlaanderen*, I, Brussel, 1936 (betreft de jaren 1580-1583 en 1614-1631) en DHONDT J., *Tafels van de resolutieboeken der Staten van Vlaanderen*, II, Brussel, 1941 (betreft de jaren 1631-1656).

³⁶ Bijvoorbeeld voor Doornik: VANDENBROECK H., *Extraits analytiques des anciens registres des conseaux de la ville de Tournai 1385-1422, suivis d'une analyse des documents concernant le Magistrat de 1211 à 1400*, Doornik, 1861; VANDENBROECK H., *Extraits analytiques des anciens registres des conseaux de la ville de Tournai 1422-1430*, Doornik, 1863 en DE LA GRANGE A., *Extraits analytiques des registres des consaulx de la ville de Tournai 1431-1876 (Mémoires de la Société historique et littéraire de Tournai, 23)*, Doornik, 1893. Voor Amsterdam: VAN ITERSON P. & VAN DER LAAN P., *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam 1490-1550*, Amsterdam, 1986 en VAN ITERSON P. & BESSEM R., *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam 1551-1556*, Hilversum, 2008. Een typisch 19de-eeuws voorbeeld van een lokale publicatie met uittreksels uit en samenvattingen van resolutieboeken van een kleine Vlaamse stad: VAN ACKER A., *Merkwaardige extracten uit de resolutieboeken der stede, keure ende vrijhede van Eecloo*, Eeklo, 1864.

³⁷ Zie bijvoorbeeld ROMBAUTS W., *Analyses van de resoluties van de Vrijheid Hoogstraten, 1680-1795*, in *Jaarboek van de Provinciale Commissie voor Geschiedenis en Volkskunde van de Provincie Antwerpen, 1990-1991*, Antwerpen, 1991, III, p. 63-131.

³⁸ Zo bijvoorbeeld SOENENS E., *Momentopname van de Opstand in de Nederlanden aan de hand van een resolutieboek van de Staten van Vlaanderen (22 november 1578 – 4 juni 1579)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, Leuven, 2006, p. 43-47.

³⁹ VIÑAO FRAGO A., *Por una historia de la cultura escrita*, p. 62.

⁴⁰ COULET N., *Les délibérations communales en Provence au Moyen Âge*, in CAROZZI C. & AVIANI-CAROZZI H. (ed.), *Le médiéviste devant ses sources. Questions et méthodes*, Aix-en-Provence, 2004, p. 227-240; VIVO F., *Ordering the Archive in early modern Venice (1400-1650)*, in *Archival Science*, 2010, 10, p. 236 en KETELAAR E., *Records out and archives in: early modern cities as creators of records and as communities of archives*, in *Archival Science*, 2010, 10, p. 204 en p. 207.

⁴¹ Over de taak van notarissen als klerken in dienst van middeleeuwse stadsbesturen: RIGAUDIÈRE R., *Gouverner la ville au Moyen Âge*, Parijs, 1993, p. 264. Een onderzoek betreffende de notarissen die het oudst bewaarde resolutieboek van Brignoles hebben geredigeerd: GAUDREAULT, *Pouvoir, mémoire et identité*, p. 69-101 (over de 'notariële stijl' van de teksten: p. 87-90).

⁴² COULET, *Les délibérations communales*, p. 232.

het noteren van de stedelijke resoluties. Vanaf 1341 gebeurde dat in een *registre de délibérations*.⁴³ In Brignoles (in het Franse departement Var, in de regio Provence – Alpes – Côte d’Azur) betreft het oudst bewaarde resolutieboek de periode tussen 26 maart 1387 en 29 augustus 1391. De resoluties werden er door een notaris deels onmiddellijk, deels later ingeschreven.⁴⁴ In Digne (Digne-les-Bains, in het Franse departement Alpes-de-Haute-Provence) waren rekeningen en resoluties van het stadsbestuur aanvankelijk samen in één deel (een zogenaamd *registre mixte*) opgetekend. Vanaf 1415 werd voor de resoluties een apart deel gereserveerd. Het is ook vanaf dan dat de registratie van de besluitvorming er op een genormaliseerde manier is begonnen.⁴⁵ Een zelfde evolutie stelt men ook in de Rouergue (een voormalige Franse provincie die min of meer samenvalt met het huidige departement Aveyron in de regio Aquitaine) vast. Men ziet dat er eerst kladdersies van beslissingen werden gemaakt, die daarna in het *registre de délibérations* werden overgeschreven (‘onrechtstreekse registratie’). Op enkele uitzonderingen na zijn in de Rouergue zo goed als alle beslissingen in de volkstaal en volgens een vast formulier opgetekend. Telkens zijn de datum, de plaats van de bijeenkomst, de namen van de aanwezigen en de beslissing genoteerd. Wat is neergeschreven, zijn chronologisch gerangschikte besluiten (‘resoluties’) eerder dan verslagen van de beraadslagingen (‘notulen’).⁴⁶

Dat ook in Engeland een administratief-schriftelijke traditie zoals in de noordelijk gelegen Franse steden is ontstaan, is niet zo verwonderlijk. Tussen de bevolkingsgroepen aan beide zijden van het Kanaal bestonden immer heel wat politieke, economische en culturele contacten.⁴⁷ Het onderzoek over de stedelijke resolutieboeken in Groot-Brittannië (veertiende-zestiende eeuw) is nog niet afgerond en wordt door Graeme Small en Neil Murphy voortgezet.⁴⁸ Op het Iberische schiereiland stelt men dezelfde evolutie vast. In Castilië, en elders op het Iberisch schiereiland, zijn er vanaf de vijftiende eeuw voor heel wat steden resolutieboeken (*libros de acuerdos*, ook *libros capitulares* of *libros de consejo* genoemd) bewaard. Voor sommige steden (bijvoorbeeld Burgos, Murcia en Valencia) begint de serie al in de veertiende eeuw.⁴⁹

⁴³ GALLO, *Écrire, conserver et revendiquer les droits*, p. 327.

⁴⁴ GAUDREAU, *Pouvoir, mémoire et identité*, p. 35 en p. 77-81.

⁴⁵ VARITILLE F., *De la naissance d’un gouvernement urbain à la fixation de l’écrit délibératif. Digne, fin XIVe – début XVe s.*, in REDIGEL-Registres de délibérations urbains au Moyen Âge, 25/11/2016, geraadpleegd via <https://redigel.hypotheses.org/189> op 14 maart 2021. Een lijst van 68 Franse steden met de oudste bewaarde resolutieboeken (einde 13de eeuw - 1488): SMALL, *Municipal Registers of Deliberation*, p. 53-56.

⁴⁶ GARNIER F., *Tenir conseil dans les villes du Rouergue d’après les registres de délibérations et de comptes (XIVe – XVe siècles*, in CHARAGEAT M. & LEVELEUX-TEOXERA C. (ed.), *Consulter délibérer, décider : donner son avis au Moyen Âge (France-Espagne, VIIe – XVIe siècles)*, Toulouse, 2010, p. 290-294.

⁴⁷ SMALL, *Municipal Registers of Deliberation*, p. 37-66. Zie ook HEAD, *Making Archives*, p. 250-252 en DE JONG, *Geletterd en ongeletterd*, p. 15.

⁴⁸ SMALL G. & MURPHY N., *Au-delà de l’arc méditerranéen : origine et développement des registres de délibérations municipaux dans les îles britanniques, fin 14e – début 16e siècles*, tekst van de uiteenzetting gehouden op het colloquium “La voix des assemblés – Quelle démocratie urbaine à travers des registres de délibérations ?” (Aix-en-Provence, 13 juni 2019), geraadpleegd via <https://regidel.hypotheses.org/2016> op 14 maart 2021.

⁴⁹ CUÑAT CISCAR M.A., *La memoria del poder concejal : el documento escrito*, in SOLÓRZANO TELECHEA J.A. & ARÍZAGA BOLUMBURU B. (ed.), *La gobernanza de la ciudad europea en la edad media*, Logroño, 2011, p. 530-532 en CAYETANO MARTÍN M. & GARCÍA RUIPÉREZ M., *La investigación científica y los archivos municipales*, in *La investigación y las fuentes documentales de los archivos (Cuadernos de Archivos y Bibliotecas de Castilla-La Mancha, 3)*, II, Guadalajara, 1996, p. 629.

In de Nederlanden zijn stedelijke resolutieboeken onder diverse namen vanaf de zestiende, maar meestal vanaf het begin van de zeventiende eeuw, ontstaan en bewaard gebleven.⁵⁰ Voor Gent zijn er resoluties van de Grote Raad (de *Collatie*) vanaf 1539. Dat eerste resolutieboek bevat de neerslag van het overleg tussen de Drie Leden, kopieën van briefwisseling en andere stukken. Vermoedelijk was de opstand van de stad tegen Karel V voor de Collatie de pragmatische aanleiding om resoluties in een boek op te tekenen. Crisissituaties leiden immers niet zelden tot administratieve vernieuwingen. Overigens duiken resolutieboeken in steden in Vlaanderen niet vóór de zestiende eeuw op. In Brugge zijn zij er vanaf 1535.⁵¹ In Holland zijn er vroegere voorbeelden van stedelijke resolutieboeken zoals in Leiden (1449), Rotterdam (1495) en Haarlem (1501). Daarna volgen Amsterdam (1536), Delft (1566), Edam (1576) en andere steden. In Dordrecht is men laat begonnen met het optekenen van wat in de vergaderingen was besloten. Het oudst bewaarde resolutieboek van de Oudraad (de vroedschap of stadsraad) begint er pas in 1622 en het blijft een open vraag of er al dan niet een ouder heeft bestaan. Zeker is wel dat er in de late zestiende eeuw in Dordrecht nog geen resolutieboeken waren. Van 1622 tot 1663 bevatten de resolutieboeken zowel resoluties van het gerecht als van de Oudraad. Wellicht werden de resoluties die in het oudst bewaarde boek zijn opgetekend uit een niet bewaard kladboek overgeschreven. Voor latere jaren zijn zulke kladboeken immers wel bewaard.⁵²

De aangehaalde voorbeelden van studies over stedelijke resolutieboeken tonen aan dat die archiefstukken zich vanaf de middeleeuwen tot een eigen brontype hebben ontwikkeld. Hun inhoud biedt unieke informatie voor historisch onderzoek. Hun ontstaanscontext is in vele gevallen echter nog niet volledig gekend.

Resolutieboeken als voorwerp van archiefwetenschappelijk onderzoek

Archivarissen hebben oog voor de structuur en de context van archieven. Zij spiegelen zich bij het opstellen van inventarissen aan ‘de oude orde’ en respecteren daarbij het structuur- en het herkomstbeginsel.⁵³ Omdat het oorspronkelijk ordeningsstelsel van een archief rich-

⁵⁰ VAN BUYTEN L., *Bureaucratie en bureaucrativering in de lokale besturen*, p. 507-509. Zie ook RAADSCHELDERS J.C.N., *Lokale bestuursgeschiedenis*, Zutphen, 1992, p. 56 en SMIT F.R.H., *Archieven*, in KOUIJ P. (ed.), *Stadsgeschiedenis*, Zutphen, 1987, p. 52.

⁵¹ VAN GASSEN T., *Archiefvorming en -beheer in laatmiddeleeuws Gent. Te vindene tghuent dat men gheerne ghevonden hadde (Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 37)*, Gent, 2020, p. 219-222. Over de opstand van Gent: MADDENS N., *De opstandige houding van Gent tijdens de regering van Karel V (1515-1540)*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, 1977, 28, p. 203-234; DECAVELE J. e.a. (ed.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V 1500-1558*, Leuven, 1990, p. 123-190; ARNADE P., *Privileges and the Political Imagination in the Ghent Revolt of 1539*, in BOONE M. & DEMOOR M. (ed.), *Charles V in Context: The Making of a European Identity*, Brussel, 2003, p. 103-124 en VERMEIR R., *¿Amo o criado? Carlos V y la sublevación de Gante 1537-1539*, in SZÁSZDI LEÓN-BORJA I. & GALENDE RUÍZ M.J. (ed.), *Imperio y tiranía. La dimensión Europea de las comunidades de Castilla (Historia, 170)*, Valladolid, 2013, p. 247-258.

⁵² HORSMAN, *Abuysen ende desordien*, p. 193-194.

⁵³ VAN MAANEN R., *Inventariseren, het doorgronden van een historische werkelijkheid*, in THOMASSEN T., LOOPER B. & KLOOSTERMAN J. (ed.), *Toegang. Ontwikkelingen in de ontsluiting van archieven (Jaarboek 2001 Stichting Archiefpublicaties)*, Den Haag, 2001, p. 247-257 en VAN DER GOUW J.L., *Archiefwetenschap*, in WAALWIJK en WETERINGS (ed.), *Spreken is goud*, p. 185-192. Over het ‘herkomstbeginsel’: MARTÍN-POZUELO CAMPILLOS M.P., *La construcción teórica en archivística: el principio de procedencia*, Madrid, 1996 en BEARMAN D.A. & LYTLE R.H., *The power of the Principle of Provenance*, in *Archivaria*, 1985-1986, 221, p. 14-27.

tinggevend is bij het opstellen van een inventaris, bepalen de resoluties het ordeningsstelsel van het archief waarin zij voorkomen. Daarom spreekt men van een ‘resolutiestelsel’ dat wordt toegepast in archieven van de meeste collegiale besturen uit het ancien régime waarvan de resoluties een bewijs- en verantwoordingsfunctie hebben.⁵⁴ Onder meer de Nederlandse archivariissen Theo Thomassen en Peter Horsman stonden stil bij de vraag hoe resolutieboeken de archiefvorming van zulke collegiale besturen hebben bepaald.

In zijn proefschrift over de Staten-Generaal en hun archieven vanaf het einde van de zestiende eeuw schenkt Thomassen ruim aandacht aan de resolutieboeken. Hij gaat daarbij in op hun typologie en onderscheidde “voorlopige besluiten”, “besluiten met betrekking tot de besluitvorming” en “eindbesluiten”. Hij onderzocht de ontwikkeling van de registratuur van de resoluties en kon op basis daarvan de beschrijvingen van de series resoluties in bestaande moderne inventarissen kritisch beoordelen.⁵⁵ De studie van Thomassen is fundamenteel voor de kennis van de archiefvorming door de Staten-Generaal. Zij is ook richtinggevend voor iedereen die de archiefvorming door gelijkaardige bestuurscolleges bestudeert.

Theo Thomassen bouwde verder op de ervaring van generaties Nederlandse archivariissen die zich op een archiefwetenschappelijk-professionele manier met archieven van een collegiaal bestuur hebben ingelaten en die allemaal in hoge mate schatplichtig zijn aan de ervaring en aan de inzichten van de auteurs van de *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven*.⁵⁶ Hoe deze ‘vaders van de archivaliek’ te werk zijn gegaan, blijkt uit het verslag van S. Muller Fz. over “het nauwgezet onderzoek” dat zijn collega-archivaris R. Fruin naar “de seriën resolutieboeken van Staten en Gedeputeerde Staten van Utrecht” had uitgevoerd. Muller merkt op dat de besluiten van de Staten “niet geboekt bleken in ééne enkele serie resolutiën, maar in verschillende seriën”. Hij wijst op het bestaan van “kladnotities”, “minuut-resolutiën” en “resolutieboeken” en maakt duidelijk dat de studie van de ontstaanscontext van de resolutieboeken de onderlinge samenhang van de onderscheiden series onontbeerlijk is voor een goede ontsluiting van het archief.⁵⁷ Met dit rapport uit 1892 heeft Muller al enkele jaren vóór het verschijnen van de *Handleiding* (1898) aan zijn collega’s de weg naar een archiefwetenschappelijk verantwoorde aanpak van resolutieboeken en verwante stukken gewezen. Voor Nederland resulteerde deze aanpak o.a. in de eerste inventaris van het archief van de Staten van Utrecht.⁵⁸

Voor de archieven van statencolleges die op het grondgebied van het huidige België worden bewaard, vermelden we de inventaris van het archief van de Staten van Doornik en het Doornikse⁵⁹ en die van het archief van de Staten van Vlaanderen. In de inleiding van deze laatste inventaris gaat Michel Nuyttens specifiek in op een aantal bijzondere problemen waarmee hij bij de inventarisering van de resolutieboeken werd geconfronteerd.

⁵⁴ DEN TEULING, *Archiefterminologie*, de toelichting bij nr. 121 (‘ordeningsstelsel’) en de toelichting bij nr. 77 (‘besluit’).

⁵⁵ THOMASSEN, *Instrumenten van de macht*, p. 285-286 en p. 320-327.

⁵⁶ Over de *Handleiding*: HORSMAN P.J., KETELAAR F.C.J. & THOMASSEN T.H.P.M., *Tekst en context van de ‘Handleiding voor het Ordenen en Beschrijven van Archieven’ van 1898*, Hilversum, 1998 (met daarin opgenomen een anastatische herdruk van de *Handleiding*).

⁵⁷ MULLER Fz. S., *Het oud provinciaal archief in Utrecht (Verslagen omtrent ’s Rijks oude archieven 1892, XV)*, Den Haag, 1894, p. 274-279.

⁵⁸ MULLER Fz. S., FRUIN R. e.a., *Catalogus van het Archief der Staten van Utrecht 1375-1813*, Utrecht, 1915. Een moderne inventaris van het archief voor de periode tot 1581: STAPEL A.S., *Inventaris van de Staten van Utrecht in de landsheerlijke tijd 1375-1581*, Utrecht, 1986.

⁵⁹ WYMANS G., *Inventaire des Archives des États du Bailliage de Tournai-Tournais*, Brussel, 1981.

Het gaat om de vaststelling dat de resolutieboeken “meer dan de eigenlijke resoluties bevatten”, dat er “gebundelde resoluties” in voorkomen, dat er “thematische resolutieboeken” zijn en dat er in de achttiende eeuw ook resolutieboeken voor algemene en voor particuliere vergaderingen worden aangetroffen.⁶⁰

Peter Horsman bestudeerde in zijn proefschrift de archiefvorming en de archivering in Dordrecht tussen 1200 en 1920. In deze studie, die model kan staan voor gelijkaardig onderzoek naar archivering en archiefvorming in Noord- en Zuid-Nederlandse steden, is een hoofdstuk gewijd aan resoluties en aan notulering. Tot en met 1663 bevatten de resolutieboeken van Dordrecht zowel de resoluties van het gerecht als van de Oudraad. Vanaf 1664 zijn er afzonderlijke resolutieboeken voor elk van beide instellingen. Vanaf 1655 worden de resoluties formeler en worden enkel de propositie, de deliberatie en de beslissing genoteerd. De conceptresoluties werden in de volgende vergadering van de raad voorgelezen, waar nodig gecorrigeerd en vastgesteld. Daarna kopieerde een klerk ze in het net. De resoluties zijn zakelijk en geven enkel de beslissingen weer die op één dag genomen zijn. In de zeventiende eeuw zijn de resoluties beknopt en tamelijk slordig genoteerd. In de achttiende eeuw worden zij uitvoeriger.⁶¹

Wat in de resolutieboeken was opgetekend, had voor de archiefvormer onmiddellijk nut en moest dus ook goed toegankelijk zijn. Dit gebeurde door middel van indices.⁶²

Een grote bestuursinstelling zoals de Staten-Generaal die verscheidene reeksen resolutieboeken heeft gevormd, had nood aan hulpmiddelen om deze reeksen te kunnen raadplegen. Nadat eerst de verkorte inhoud van de resolutie in de marge (*marginalia*) werd genoteerd, ging men rond 1600 aan de hand van deze aantekeningen over tot het opmaken van een index voor elk boekdeel. Nadien, in de achttiende eeuw kwamen er generale en particuliere indices in aparte volumes.⁶³

Voor de resolutieboeken van de Staten van Vlaanderen zijn er generale indices die de periode 1580-1777 bestrijken. Daarnaast zijn er alfabetische indices (naar onderwerp) voor de jaren 1580-1740. Voor de retroacten is er voor het einde van de achttiende eeuw zowel een generale (1778-1786) als een alfabetische index (1778-1782).⁶⁴

Voor de resolutieboeken van Dordrecht stelde Peter Horsman vast dat nieuwbenoemde secretarissen in 1668 registers aanlegden met uittreksels van de belangrijkste resoluties van de Oudraad sinds 1622. Waarschijnlijk had dit te maken met het feit dat die secretarissen de inhoud van de door hun voorgangers geregistreerde resoluties niet genoeg kenden en bijgevolg een goede toegang nodig hadden. Later, van 1668 tot 1684, noteerden de secretarissen korte inhoudelijke gegevens in de marge van de resoluties. Vanaf het begin van de achttiende eeuw ging men over tot het opstellen van diverse indices. Vanaf 1717 kregen afzonderlijke resolutieboeken een index en werden er reeksen cumulatieve indices (klappers) opgesteld.⁶⁵

Resoluties “markeren de processtappen in een werkproces en knopen die stappen aan elkaar”.⁶⁶ Zij zijn de neerslag van een manier van besturen die gekenmerkt wordt door

⁶⁰ NUYTTENS M., *Inventaris van het archief van de Staten van Vlaanderen*, Brussel, 1986, p. 31-33.

⁶¹ HORSMAN, *Abuysen ende desordien*, p. 14, p. 78-79, p. 93-96 en p. 189-195.

⁶² COPPENS H., *De ontsluiting van archieven. Richtlijnen en aanbevelingen voor de ordening en beschrijving van archieven in het Rijksarchief (Miscellanea Archivistica Manuale, 21)*, Brussel, 1997, p. 155.

⁶³ THOMASSEN, *Instrumenten van de macht*, p. 365-386.

⁶⁴ NUYTTENS, *Inventaris van het Archief van de Staten van Vlaanderen*, nummers 908-826.

⁶⁵ HORSMAN, *Abuysen ende desordien*, p. 195-197.

⁶⁶ THOMASSEN, *Instrumenten van de macht*, p. 285.

overleg en consensus, een bestuurswijze die in Nederland vandaag graag ‘het poldermodel’ wordt genoemd.⁶⁷ Door resolutieboeken zowel aan historisch als aan archiefwetenschappelijk onderzoek te onderwerpen komen zowel het mechanisme van het bestuur, de historische context waarin de bestuurders opereerden en hun omgang met de schriftelijke neerslag van hun handelen aan het licht.

De resolutieboeken van regionale en lokale overheden in Vlaanderen in de zeventiende en de achttiende eeuw: de Kasselrij Oudenaarde en de baronie Eksaarde

Tot nog toe hebben historici voornamelijk aandacht besteed aan resolutieboeken van steden en van statenvergaderingen. De werking van en de archiefvorming door regionale overheden zoals de Vlaamse kasselrijen en heerlijkheden is beduidend minder bestudeerd. Aangezien ook zij hun beslissingen in resolutieboeken hebben opgetekend, loont het de moeite om deze bronnen aan typologisch onderzoek te onderwerpen.

Het graafschap Vlaanderen, was in het ancien régime onderverdeeld in regionale bestuurseenheden, ‘kasselrijen’ genoemd. Die oefenden fiscale, gerechtelijke en administratieve bevoegdheid uit in een ressort met grenzen die meestal samenvielen met de grenzen van de parochies binnen de betrokken regio.⁶⁸ Op lokaal bestuursniveau waren er de heerlijkheden en de parochies.⁶⁹

Mijn contact met archief van regionale en lokale overheden uit het ancien régime gaat terug op de tijd toen ik als pas gepromoveerd historicus en beginnend archivaris in de jaren 1991-1994 in het Rijksarchief te Ronse werkzaam was.⁷⁰ Daar heb ik het vak van archivaris ‘al doende’ geleerd en de inventarisatie van het archief van de kasselrij Oudenaarde als stageopdracht uitgevoerd.⁷¹ Later hebben niet alleen de dagelijkse omgang met archief, maar ook de ervaring als lid van respectievelijk de ‘Nederlands-Vlaamse Gemeenschappelijke Subcommissie Documentatieterminologie’ (DOCTERM) en van de ‘Nederlands-Vlaamse Commissie voor Archiefterminologie’ (onder de auspiciën van de ‘Nederlandse Vereniging voor Archivarissen’ - KVAN) en natuurlijk ook mijn opdracht als docent ‘Archivistiek’, mijn aandacht voor archiefterminologie en voor brontypologie verder aangescherpt.⁷²

⁶⁷ KETELAAR, *Archiving People*, p. 291-292 en p. 196.

⁶⁸ JANSSENS G., *Inventaris van het archief van de kasselrij Oudenaarde*, Brussel, 1984, p. 8.

⁶⁹ Over heerlijkheden en parochies: MERTENS J., *Heerlijkheden (9de eeuw -1795)*, in PREVENIER W. & AUGUSTYN B. (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795 (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Studia, 72)*, p. 552-557 en MADDENS N., *Parochies (begin 14de eeuw - 1795)*, *Ibidem*, p. 533-545.

⁷⁰ Het Rijksarchief te Ronse is bij ministerieel besluit van 4 maart 2009 opgeheven en sloot op 1 september van dat jaar de deuren: *Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Jaarverslag 2009-2010*, Brussel, 2011, p. 20, 24, 31 en 66. Over deze archiefbewaarplaats: VAN ISTERDAEL H., *Rijksarchief te Ronse, in Het Rijksarchief in België. Les Archives de l'État en Belgique. 1796-1996 (Micellanea Archivistica Studia, 86)*, Brussel, 1996, p. 153-158.

⁷¹ Het archief van de kasselrij Oudenaarde bevindt zich sedert eind 2009 in het Rijksarchief te Gent. Over de kasselrij Oudenaarde: VAN ISTERDAEL H., *De kasselrijen van Oudenaarde (13de eeuw - 1796)*, in PREVENIER & AUGUSTYN (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen*, p. 392-414 en AUGUSTYN B., *Overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Ronse. Archiefvormers in het gerechtelijk arrondissement Oudenaarde. Deel I. Archieven van Overheidsinstellingen en notarissen (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Gidsen, 57)*, Brussel, 2002, p. 15-18.

⁷² Zie in dit verband: JANSSENS, “Eén terminologie”, p. 102-105; DEN TEULING, *Archiefterminologie*, p. II, en JANSSENS, “Blijf niet staren ...”, p. 31-32.

De casus die hier wordt besproken, betreft brontypologisch onderzoek dat toegepast werd op de resolutieboeken van regionale en lokale overheden in Vlaanderen in de zeventiende^e en de achttiende eeuw.⁷³ Over resolutieboeken van regionale en lokale overheden in Vlaanderen in de zeventiende eeuw werden twee voorbeeldstudies gemaakt. Vooreerst is er de licentiaatsverhandeling van Sylvie Walraevens over het oudst bewaarde resolutieboek van de baronie Eksaarde (1653-1691), een heerlijkheid in het Land van Waas.⁷⁴ Deze studie kwam in 1997 tot stand aan het Departement Geschiedenis van de KU Leuven en werd geleid door wijlen professor Erik Van Mingroot.⁷⁵ Sylvie Walraevens, die eerder een kandidaatsscriptie over Lokeren in de middeleeuwen had gemaakt, kwam tot dit studieonderwerp na een suggestie van Nico Van Campenhout, de toenmalige stadsarchivaris van Lokeren, waar het archief van de baronie Eksaarde van 1992 tot 2019 in het stadsarchief werd bewaard. Van Campenhout zorgde ervoor dat de studie van resolutieboeken van lokale en regionale overheden in Vlaanderen en Brabant onder de aandacht van archivariissen en historici werd gebracht. Aangezien professor Van Mingroot intussen met emeritaat was gegaan, vroeg collega Van Campenhout mij om deze onderzoeksthematiek ter harte te nemen en ze aan studenten in de geschiedenis als mogelijk onderzoek voor een eindverhandeling aan te bieden. Bij dit project was ook wijlen Luc Coenen (1967-2016), de toenmalige stadsarchivaris van Lier betrokken. De studie van Sylvie Walraevens diende tot voorbeeld voor Philip Van den Daelen, die in 2005 aan de KU Leuven als licentiaat in de geschiedenis afstudeerde met een brontypologische studie van de eerste twee resolutieboeken (1604-1621) van de Kasselrij Oudenaarde.⁷⁶

Brontypologisch onderzoek van de resolutieboeken

De door Philip Van den Daelen bestudeerde resolutieboeken van de kasselrij Oudenaarde zijn ontstaan krachtens een reglement dat de werking van de archiefvormer heeft hervormd. Artikel 3 van het ontwerp van reglement dat in 1603 werd opgesteld, bepaalde dat de beslissingen van het hoofdcollege van de kasselrij door de griffier in een resolutieboek dienden te

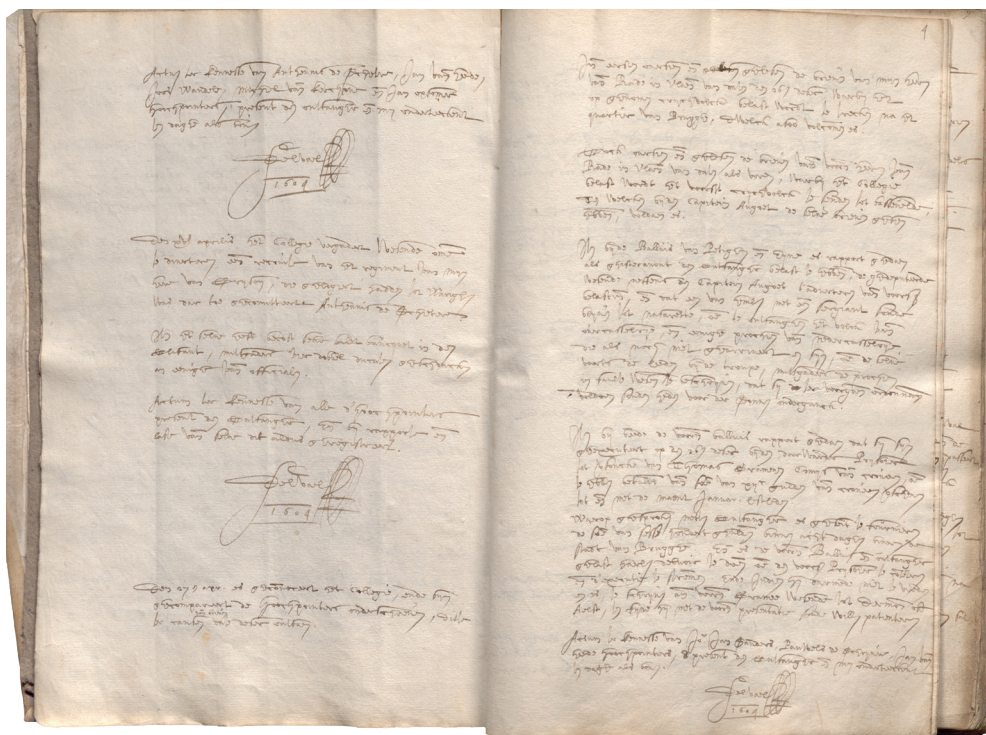
⁷³ Wat hierna over de resolutieboeken van de kasselrij Oudenaarde en van de baronie Eksaarde volgt, is een grondig herwerkte en geannoteerde versie van de uiteenzetting “L'étude typologique des registres des résolutions d'autorités régionales et locales en Flandre (17ième – 18ième siècles)” die wij eind augustus 2004, tijdens een werksessie op het XV^{de} Internationaal Archiefcongres van de Internationale Archiefraad (ICA-CIA) in Wenen hebben gehouden.

⁷⁴ Het archief van de baronie Eksaarde wordt bewaard in het Rijksarchief te Gent. Inventaris: WYF-FELS C., *Inventaris van het archief van de Baronie van Eksaarde en van Oudegem*, Brussel, 1960, p. 1-31. Over het Land van Waas en over het archief van dit regionaal bestuur: AUGUSTYN B., *Land van Waas*, in PREVENIER & AUGUSTYN (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen*, p. 447-451 en DE SMET S., “Voor de conservatie van den lande”. *Bijdrage tot het onderzoek naar intermediaire structuren in het graafschap Vlaanderen. Geschiedenis van het Hoofdcollege van het Land van Waas (1515-1700) en inventaris van het archief (1310-1796)*, onuitgegeven proefschrift UGent, Gent, 2011 (2 delen).

⁷⁵ WALRAEVEN S., *Het resolutieboek als historische bron. Testcase: de baronie van Eksaarde (1653-1691)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, Leuven, 1997 (promotor: prof. dr. E. Van Mingroot). Zie ook WALRAEVEN S., *Het oudst bewaarde resolutieboek van Eksaarde (1653-1691) en zijn betekenis voor de plaatselijke geschiedschrijving*, in AUDENAERT N. & VAN CAMPENHOUT N., *Over de geschiedenis van Eksaarde*, Lokeren, 1998, p. 39-57.

⁷⁶ VAN DEN DAELLEN Ph., *De resolutieboeken (1604-1620) onder de loep. Een brontypologische studie: de kasselrij Oudenaarde tijdens het bewind van de Aartshertogen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling KU Leuven, Leuven, 2005 (promotor: prof. dr. G. Janssens).

worden ingeschreven. In de praktijk gebeurde de inschrijving tot 1627 door de ontvanger die als griffier fungeerde.

Resolutieboek van het college der hoofdpointers van de kasselrij Oudenaarde, 1604-1614 (Rijksarchief Gent, *Archief van de kasselrij Oudenaarde*, nr. 178).

Op 10 juni 1627 legde een specifiek als griffier aangesteld ambtenaar de eed af. Hij nam pas op 21 mei 1628 zijn functie op en heeft vanaf dan de resoluties ingeschreven.⁷⁷ In de baronie Eksaarde, waar het oudste resolutieboek in 1653 begint, heeft de in 1649 beëdigde griffier de resoluties in het oudst bewaarde resolutieboek ingeschreven.⁷⁸ Van enige reglementering inzake de taak van de griffier dienaangaande is geen spoor.

De aantekeningen betreffende de genomen resoluties gebeurden door griffiers volgens een vast stramen: (1) vermelding van de datum van de vergadering, (2) opgave van de namen van de aanwezigen, (3) een uiteenzetting over het voorwerp van de vergadering (de *propositio* of *expositio*), (4) vermelding van de genomen beslissing (de *dispositio*) en (5) een slotformule (de *subscriptio*). Dit alles wordt meestal gevolgd door de handtekening van de griffier die daarmee de genomen beslissing waarmerkt.⁷⁹

⁷⁷ VAN DEN DAELN Ph., *De resolutieboeken*, p. 31-33. Het ontwerp van reglement voor de werking van het kasselrijbestuur (12 maart 1603): Gent, Rijksarchief Gent, *Archief van de Kasselrij Oudenaarde*, nr. 25.

⁷⁸ WALRAEVENS, *Het resolutieboek*, p. 188.

⁷⁹ WALRAEVENS, *Het resolutieboek*, p. 78-81; Ph. VAN DEN DAELN, *De resolutieboeken*, p. 73-77. Zie over deze structuur ook THOMASSEN, *Instrumenten van de macht*, p. 284.

De creatie van resolutieboeken door beide bestudeerde overheden bewijst dat zowel het bestuur van de kasselrij Oudenaarde als het schepencollege van de baronie Eksaarde overtuigd waren van het belang van goede registrering van hun beslissingen. Zij hebben dan ook niet gewacht op de verplichting zoals die voor het graafschap Vlaanderen in art. 12 van het *Reglement van den platten lande* van 17 juli 1672 zou worden geformuleerd: “Den Greffier zal onderhouden een pertinent Registre, ende daer in schrijven alle de Resolutien, Ordonnantien, ende deputatien van Schepenen, met causatie van diere.”⁸⁰

Het brontypologische onderzoek van de resolutieboeken zoals het door Sylvie Walraevens en Philip Van den Daelen is uitgevoerd, verliep in drie fasen en kan als model dienen voor ander onderzoek betreffende gelijkaardige resolutieboeken.⁸¹

(1) In een eerste fase vond archiefwetenschappelijk onderzoek plaats. Hier werd nagegaan ten gevolge van welke bestuurlijke activiteit het resolutieboek tot stand is gekomen en of het dus tot het archief van een bepaalde archiefvormer behoort. In de tweede fase werd het archiefstuk onder de loep genomen met de bedoeling vast te stellen of men wel degelijk met een resolutieboek te maken had. Men onderzocht of het stuk aan de definitie van een resolutieboek beantwoordde: er werd nagegaan of de griffier in opdracht van zijn bestuur de besluiten had in geschreven en of die de elementen bevatten die eerder zijn aangegeven (de datum van de vergadering, de aanwezigen, het onderwerp van de vergadering, de genomen beslissing en de waarmerking door de griffier). Zowel voor de kasselrij Oudenaarde als voor de baronie Eksaarde werd vastgesteld dat de eerste resolutieboeken nog erg ‘notulair’ waren en veel meer gegevens dan enkel resoluties bevatten.⁸²

(2) Na het archiefwetenschappelijk onderzoek volgde in een tweede fase het materieel onderzoek. Dit hield een codicologische en een paleografische studie van de resolutieboeken in. Daarin werden zowel het materieel voorkomen van de bestudeerde delen als het geschrift onder de loep genomen.⁸³

(3) De derde fase van het onderzoek betrof de studie van de informatie die het resolutieboek bevat. Een goede kennis van de bevoegdheid en van de taken van een archiefvormer is voor een historicus onontbeerlijk om in een archiefbestand doelgericht en succesvol te kunnen zoeken. Voor Eksaarde bevat het oudst bewaarde resolutieboek beslissingen met betrekking tot de openbare gezondheid, leveringen van voedsel, materiaal of manschappen, kerkelijke aangelegenheden, fiscaliteit, gerechtelijke aangelegenheden, openbare werken en andere kwesties waarvoor het bestuur van de baronie bevoegd was of waarmee het werd geconfronteerd.⁸⁴ Voor de kasselrij Oudenaarde (die in beginsel geen gerechtelijke bevoegdheid had) zijn er voor de bestudeerde periode in de eerste twee resolutieboeken beslissingen opgetekend betreffende het bouwen van het kasselrijhuis, de fiscale bevoegdheid van de kasselrij en militaire zaken in oorlogstijd.⁸⁵ Voor de kasselrij Oudenaarde zijn er eigentijdse indices op de resolutieboeken voor de jaren 1717-1777.⁸⁶ In het archief van de baronie Eksaarde zijn geen eigentijdse indices op de resolutieboeken bewaard.

⁸⁰ WALRAEVEN, *Het resolutieboek*, p. 51-52. Het reglement: *Derden Placcaet-boeck van Vlaenderen*, Gent, 1685, p. 353-365 (art. 12 op p. 356). Over het *Reglement van den platten lande*: BUNTINX W., *Het ‘Reglement van den platten Lande’ (1672) en de dorpscomptabiliteit in het Land van Dendermonde*, in *Gedenkschriften van de Oudheidkundige Kring van het Land van Dendermonde*, 3de reeks, 1967, 16, p. 161-179.

⁸¹ WALRAEVEN, *Het resolutieboek*, p. 53-91; VAN DEN DAELLEN, *De resolutieboeken*, p. 45-94.

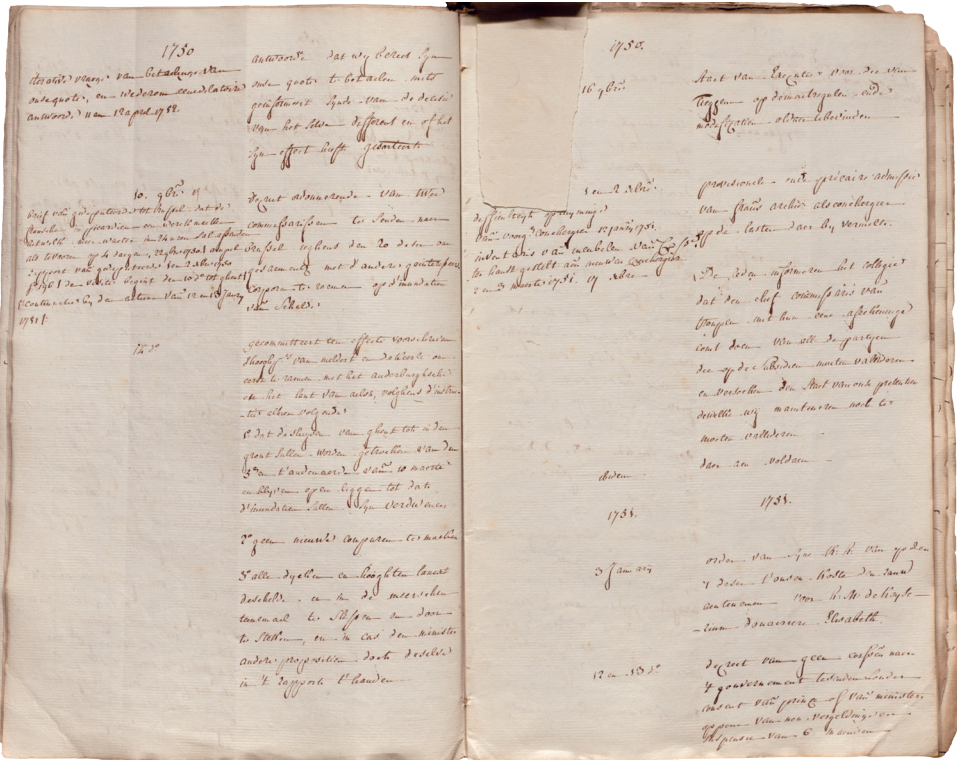
⁸² VAN DEN DAELLEN, *Het resolutieboek*, p. 78-83, WALRAEVEN, *De resolutieboeken*, p. 55.

⁸³ VAN DEN DAELLEN, *Het resolutieboek*, p. 50-66, WALRAEVEN, *De resolutieboeken*, p. 60-77.

⁸⁴ WALRAEVEN, *Het resolutieboek*, p. 92-168 en IDEM, *Het oudst bewaarde resolutieboek*, p. 43-56.

⁸⁵ VAN DEN DAELLEN, *De resolutieboeken*, p. 95-173.

⁸⁶ JANSSENS, *Inventaris van het archief van de Kasselrij Oudenaarde*, nr. 226.

Indices op de resoluties van het kasselrijbestuur van Oudenaarde (1719-1777) (Rijksarchief Gent, *Archief van de kasselrij Oudenaarde*, nr. 226).

Resoluties kunnen onmiddellijk of later worden opgetekend. In het eerste geval spreekt men van 'rechtstreekse registratie'. Het onderzoek van Sylvie Walraevens en van Philip Van den Daelen wees uit dat de resoluties van de schepenbank van de baronie Eksaarde en ook die van het kasselrijbestuur van Oudenaarde meestal op basis van een kladversie al dan niet kort na de vergadering in het resolutieboek werden ingeschreven. In dit geval spreekt men van 'onrechtstreekse registratie' en komen er in het archief gewoonlijk ook kladversies of minuten van de resoluties voor.⁸⁷

De 'losse resoluties'

Wie als archivaris of als historicus de resoluties van overheidsbesturen bestudeert, merkt dat in de archieven van deze instellingen naast resolutieboeken ook 'losse resoluties' voorkomen. Bij het bestuderen van de als losse stukken aangetroffen resoluties dient men na te gaan welke relatie deze stukken met de in de resolutieboeken opgetekende besluiten hebben. Zijn het 'kladversies' of 'minuten', of gaat het om afschriften die al dan niet authentiek en/of al dan niet eigentijds zijn? Wanneer zij een reeks vormen die chronologisch parallel loopt met de in de boeken opgetekende besluiten, kan men nagaan of in beide reeksen dezelfde besluiten voorkomen en of hun inhoud overeenkomt. Losse resoluties (kladversies of afschriften) uit een periode waarin er nog geen resolutieboek in gebruik

⁸⁷ WALRAEVENS, *Het resolutieboek*, p. 82-85; VAN DEN DAELLEN, *De resolutieboeken*, p. 78-83.

was of waarin de reeks resolutieboeken niet volledig is, geven welgekomen informatie over besluiten die men in de bewaarde resolutieboeken niet aantreft.

In zijn inventaris van de Staten van Vlaanderen vestigt Michel Nuyttens terecht de aandacht op de ‘retroacten’ bij de resoluties voor de periode 1700-1788, “eigenlijk een losse bundeling van resoluties, brieven en akten” die gedeeltelijk de reeks resolutieboeken overlappen. Ook stipt hij het belang aan van de briefwisseling die aansluitend bij en in correlatie met de resolutieboeken samen met de uittreksels uit en/of minuten van resoluties (periode 1619-1789) geraadpleegd dient te worden.⁸⁸

Bij de inventarisering van het archief van de kasselrij Oudenaarde troffen wij naast resolutieboeken ook losse resoluties aan. Het betreft minuten en kopieën van resoluties uit de jaren 1578-1580, 1588-1590 en 1592-1603,⁸⁹ dus uit de periode vooraleer er in 1604 een resolutieboek in gebruik werd genomen. Daarna, voor de periode (1604-1727) is er een niet volledige serie minuten / kopieën.⁹⁰ Voor de jaren 1702-1703, 1720-1721 en voor de jaren 1728-1794 kan men spreken over ‘dossiervorming’ aangezien bij de minuten van de resoluties ook de bijbehorende briefwisseling is bewaard.⁹¹ In het archief van de baronie Eksaarde is er één pak minuten van resoluties uit de jaren 1702-1720 bewaard.⁹²

De resolutieboeken van de ‘Vergadering van de Generaliteit der Kasselrijen, Landen en Ambachten van Vlaanderen’

Overheden zoals de Vlaamse kasselrijen, waren voor een aantal kwesties op samenwerking aangewezen. Voor eenmalige zaken werden *ad-hoc*-afspraken gemaakt, maar voor andere meer complexe en langlopende ondernemingen zoals militaire leveringen, toezicht op en onderhoud van waterlopen, openbare werken en openbare veiligheid was structureel georganiseerd overleg nodig. Wat op zulk overleg werd beslist, was bindend voor de betrokken partijen. Het ligt dan ook voor de hand dat deze resoluties op schrift werden gesteld en in resolutieboeken zijn opgetekend.

Tijdens het inventariseren van het archief van de kasselrij Oudenaarde kwamen wij een tot dan toe nauwelijks bekend 18de-eeuws overlegorgaan van de Vlaamse kasselrijen op het spoor: de ‘Vergadering van de Generaliteit der Kasselrijen, Landen en Ambachten van Vlaanderen’.⁹³ Wat wij in het kasselrijarchief aantroffen, waren losse resoluties van deze Generaliteit. Omdat het aannemelijk leek dat de resoluties van dit overlegorgaan in resolutieboeken zouden zijn opgetekend, gingen wij elders ons licht opsteken. Contact met collega Michel Nuyttens, die toen in het Rijksarchief te Gent het archief van de Staten van Vlaanderen inventariseerde, bracht ons bij zes delen in het statenarchief die hij als “resolutieboeken van de gedeputeerden der steden, landen en kasselrijen” (20 nov. 1713 – 8 okt. 1783) had geïdentificeerd.⁹⁴

⁸⁸ NUYTENS, *Inventaris van het Archief van de Staten van Vlaanderen*, p. 34 (het betreft de nummers 559-807 en 835-951 in de inventaris).

⁸⁹ JANSSENS, *Inventaris van het archief van de Kasselrij Oudenaarde*, nrs. 227-240.

⁹⁰ *Ibidem*, nrs. 240-261, nrs. 263-268 en nrs. 270-272.

⁹¹ *Ibidem*, nrs. 261, 268 en 273-383.

⁹² Gent, Rijksarchief Gent, *Archief van de baronie Eksaarde*, nr. 35.

⁹³ JANSSENS G., *De vergadering van de ‘Generaliteit der Kasselrijen, Landen en Ambachten van Vlaanderen’ in de 18de eeuw. Speurtocht naar het archief van een overlegorgaan*, in SOLY H. & VERMEIR R. (ed.), *Beleid en bestuur in de Oude Nederlanden. Liber Amicorum Prof. Dr. M. Baelde*, Gent, 1993, p. 217-223.

⁹⁴ NUYTENS M., *Inventaris van het archief van de Staten van Vlaanderen*, Gent, 1998, nrs. 828-834.

Later stooten wij in het archief van de kasselrij van de Oudburg nog op een partij minuten van resoluties van de Generaliteit.⁹⁵ Het betrof minuten uit de periode 28 april 1713 tot en met 19 april 1738. Bij vergelijking met de resolutieboeken stelden wij vast dat voor de periode 28 april 1713 – 16 november 1713 de resoluties enkel in minuut zijn bewaard. Vanaf 20 november 1713 tot 17 september 1717 is men enkel aangewezen op het resolutieboek. Daarna, van 26 november 1733 tot en met 19 april 1738 zijn er zowel resoluties in minuut als in het resolutieboek bewaard. Voor de periode van 19 februari 1739 tot en met 8 oktober 1783 zijn dan weer geen minuten bewaard.

Of de Kasselrijen, Landen en Ambachten die tot de Generaliteit behoorden elk ook een eigen resolutieboek betreffende de samen genomen besluiten hebben gehad is niet zeker. Er zijn in de recent geïnventariseerde kasselrijarchieven geen dergelijke exemplaren teruggevonden. Wellicht bewaarden de leden van de Generaliteit enkel losse afschriften of minuten en werd de resolutieboeken door het toezichthoudend statencollege opgesteld.

Omdat de Generaliteit altijd rond één specifieke aangelegenheid vergaderde, zijn er clusters van bijeenkomsten waartussen dikwijls een grote tijdsperiode ligt. De Generaliteit behandelde in de periode waarvoor resolutieboeken en minuten van resoluties voorhanden zijn hoofdzakelijk militaire leveringen, onderhoud van en werken aan de Schelde, diverse openbare werken, en een aantal bestuurlijke zaken die met het toezicht door de kasselrijen op de in hun ressort gelegen parochies te maken hebben.⁹⁶ De resolutieboeken van de Generaliteit vermelden meestal meer dan wat besloten was. Zij evolueerden duidelijk naar notulen, iets wat in de achttiende eeuw ook voor andere resolutieboeken (bijvoorbeeld in Dordrecht) is vastgesteld.⁹⁷

Besluit

Een resolutieboek is een archiefstuk waarin akten met een bewijsfunctie zijn opgenomen. Het bevat in beginsel enkel besluiten ('resoluties') van het archiefvormend bestuur. Toch komt een 'zuiver resolutieboek' in de praktijk minder voor dan de archiefterminologie laat vermoeden. Zowel in de periode waarin de resolutieboeken zijn ontstaan, als naar het einde van het ancien régime toe bevatten de resolutieboeken ook andere stukken en is het onderscheid tussen 'resolutieboeken' en 'notulenboeken' niet altijd scherp te maken.

De stadsbesturen waren de eerste bestuurscolleges die hun besluiten ('resoluties') in resolutieboeken hebben geregistreerd. Daarna volgden andere collegiale besturen zoals de gewestelijke statencolleges, de Staten-Generaal en de regionale en lokale besturen zoals de kasselrijen en de heerlijkheden. Ook wanneer regionale besturen onderling overleg pleegden, tekenden zij hun beslissingen in resolutieboeken op. Dit blijkt uit het bestaan van de resolutieboeken van de Vergadering van de Generaliteit der Kasselrijen, Landen en Ambachten van Vlaanderen.

Besluiten die in resolutieboeken staan opgetekend, werden er ingeschreven door een daartoe aangesteld ambtenaar, gewoonlijk de griffier. De resoluties vertonen een herkenbare structuur en zijn (meestal) ondertekend door de griffier en door leden van het bestuur dat de beslissing nam. Op die manier zijn resoluties gewaarmerkte en ontegensprekelijke bewijsstukken die in de toekomst kunnen worden ingeroepen.

⁹⁵ Gent, Rijksarchief Gent, *Archief van de Kasselrij van de Oudburg*, nr. 607 en nr. 608.

⁹⁶ JANSSENS, *De vergadering van de 'Generaliteit der Kasselrijen, Landen en Ambachten van Vlaanderen*, p. 219-221.

⁹⁷ MULLER, FEITH & FRUIN, *Handleiding*, p. 144 en HORSMAN, *Abuysen ende desordien*, p. 194.

Omdat de registratie van de resoluties veelal onrechtstreeks gebeurde, komen in het archief van de archiefvormer kladversies en minuten van resoluties voor. Bij het gebruik van de resoluties mogen die documenten niet verwaarloosd worden. Zij kunnen immers het besluitvormingsproces documenteren en in bepaalde gevallen lacunes in de reeks resolutieboeken opvullen. Eigentijds opgestelde indices op de resolutieboeken bewijzen dat deze voor de archiefvormer gedurende geruime tijd waardevolle bestuursdocumenten zijn geweest. Vandaag zijn die indices een nuttig hulpmiddel voor de onderzoeker.

De Vlaamse steden waren in Europees perspectief niet bij de eersten om resolutieboeken op te stellen. Omdat over het opduiken van stedelijke resolutieboeken in Vlaanderen en in de Nederlanden nog niet heel veel bekend is, is systematisch en vergelijkend onderzoek naar hun ontstaanscontext en hun verdere ontwikkeling ten zeerste gewenst. Gelijkaardig onderzoek in verband met de resolutieboeken van de Vlaamse kasselrijen kan bijdragen tot een betere kennis van de institutionele geschiedenis van deze intermediaire besturen.

Brontypologisch onderzoek van resolutieboeken biedt niet enkel archiefwetenschappelijk inzicht in de activiteit van de archiefvormer. Het helpt onderzoekers ook bij het beter begrijpen en in hun context plaatsen van de historische gegevens die de resolutieboeken bevatten.

Te vindene tghuent dat men gheerne ghevonden hadde

Inventarisatiepraktijken in laatmiddeleeuws Gent

TINEKE VAN GASSEN

Bovenstaande zinsnede uit de oudste inventaris van de Gentse oorkondenschat uit 1432 brengt meteen een belangrijke beweegreden aan het licht die aan het opstellen dit document voorafging. Deze bijdrage focust op de oudste inventarissen die binnen de Gentse laatmiddeleeuwse stadsadministratie tot stand kwamen.¹ Wat onthullen deze schriftstukken over administratieve gebruiken in de vijftiende en zestiende eeuw? Welke documenten werden in een inventaris opgenomen en hoe werden deze beschreven? Welke materiële kenmerken vertoont een dergelijke inventaris? Zijn er aanwijsbare gebeurtenissen die de aanleiding vormden voor deze administratieve praktijk? Hoe evolueerde het genre doorheen de late middeleeuwen in Gent en bestonden er verschillende varianten van dit documenttype? Inventarissen kunnen beschouwd worden als eigentijdse hulpinstrumenten om de raadpleging en bevraging van documenten en administratie te vereenvoudigen. Toch lijkt er meer aan de hand te zijn geweest. In de loop van de middeleeuwen was het Gentse stadsbestuur erg bekommerd om de zorgvuldige bewaring van stedelijke archiefdocumenten. De toegankelijkheid van de archiefbewaarplaatsen werd nauwlettend in het oog gehouden en de ordening van documenten stond hoog op de politieke agenda. Dit gebeurde echter omwille van heel andere motieven dan wat archivariissen vandaag voor ogen hebben.

Middeleeuwse inventarissen werden over uiteenlopende collecties opgesteld, zoals bibliotheken, kerkschatten en boedels. In deze bijdrage beperken we ons tot inventarissen met een strikter diplomatiek karakter die werden opgesteld om een overzicht van documenten te bieden en deze in een bepaalde orde te organiseren.² Het woord *inventaris* in die laatste betekenis verschijnt in de Gentse stadsadministratie pas in de eerste helft van de zestiende eeuw. De term *archieff* duikt in de laatmiddeleeuwse Gentse bronnen niet op. Tijdgenoten percipieerden deze documenten immers niet als archivalia. De bronnen spreken over “*privilegien, monumenten ende gheschriften van der stede*” en heel dikwijls over de *tesor* of *tesorie*, wat zowel verwijst naar de inhoud als naar de bewaarplaats. In laatmiddeleeuws Gent werd een onderscheid gemaakt tussen het zogenaamde schatkamer-archieff en het administratieve archieff.³ Onder dat schatkamer-archieff verstaan we de oorkonden en privileges die aan de stad Gent toegekend waren door vorsten zoals de Franse koning of graaf van Vlaanderen en betrekking hadden op allerlei politieke en economische kwes-

¹ Deze bijdrage is gebaseerd op de bevindingen van mijn doctoraatsonderzoek dat ik in 2017 verdedigde aan de Universiteit Gent. Het proefschrift werd in 2020 uitgegeven als monografie: VAN GASSEN T., *Archiefvorming en -beheer in laatmiddeleeuws Gent: te vindene tghuent dat men gheerne ghevonden hadde* (*Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 37), Gent, 2020.

² RÖDEL D., *Inventar*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. V, Stuttgart, 1977-1999, kol. 474-475 (via *Brepolis Medieval Encyclopaedias Online*); CÁRCEL ORTÍ M. M., *Vocabulaire International de la Diplomatie*, Valencia, 1997, p. 37.

³ Over het klassieke onderscheid tussen *archives* en *records*, zie WALSHAM A., *Introduction. The social history of the archive: Record-keeping in early modern Europe*, in *Past and Present*, supplement 11, 2016, p. 13-14.

ties. Deze collectie vormde het juridische kader waarbinnen de Gentse schepenbanken hun bestuur uitoefenden. Tot het administratieve archief behoorden de vele cumulatief aangevulde, geregistreerde en bewaarde bescheiden waaronder stadsrekeningen, schepenregisters, registers van politieke besluitvorming, archivalia over rechtspraak enz. Hoewel deze twee circuits van documenten grotendeels gescheiden van elkaar functioneerden en bewaard werden (het belfort versus de schepenhuisen), zijn er enkele opmerkelijke parallellen tussen beide inzake archivering en inventarisering vast te stellen.

In tegenstelling tot het archief- en documentbeheer van vorstelijke of religieuze instellingen, kon dit thema voor laatmiddeleeuwse steden nog op relatief weinig aandacht rekenen. Oorkonden, cartularia, schepenregisters en stadsrekeningen werden reeds intensief bestudeerd voor de politieke, sociaal-economische en culturele informatie over het laatmiddeleeuwse stadsleven die deze bevatten, maar eigentijdse inventarissen over deze documenten bleven onderbelicht. Dat was voor de inventarissen opgesteld door de Gentse stadsadministratie niet anders, met uitzondering van de scriptie van Willy Van de Vijver waarin reeds een heldere aanzet gedaan werd om deze te bestuderen.⁴ Binnen de historiografie is sinds de jaren 1990 sprake van een zogenaamde *Archival Turn* waarbij archieven niet langer als neutrale opslagplaatsen van informatie gezien worden, maar als reflecties van machtsystemen waarbij machthebbers bepaalde interpretaties van het verleden willen bewaren naar de toekomst toe.⁵ Dat documenten in hun toenmalige ontstaanscontexten moeten worden bestudeerd is geen nieuw inzicht voor historici, maar het archief als zelfstandig studieobject heeft de laatste jaren duidelijk aan populariteit gewonnen in de academische geschiedschrijving. Onderzoekers dienen zich terdege bewust te zijn dat de collectie overgeleverde middeleeuwse documenten het resultaat is van verschillende fases van selecties door de eeuwen heen waarbij iedere generatie machthebbers en documentbeheerders er eigen principes en prioriteiten op nahield. Het bestuderen van inventarissen levert bijgevolg inzichten op over de werking van de administratie, de politieke cultuur en de omgang met schriftelijke bewijsstukken doorheen verschillende periodes.

In deze bijdrage worden de vijftiende- en zestiende-eeuwse inventarissen die binnen de Gentse stadsadministratie tot stand kwamen onderzocht. We maken een onderscheid tussen inventarissen met betrekking tot de charters en privileges van de stad enerzijds en de administratieve bescheiden anderzijds. Als eerste wordt de oudste inventaris van de Gentse stedelijke oorkondenschat uit 1432, evenals de aanvullingen daarop, geanalyseerd. Ook enkele andere inventarissen van oorkonden en de impact van de Karolijnse Concessie op deze inventarissen komt aan bod. Vervolgens worden inventarissen van stadsrekeningen en schepenregisters belicht en gaan we na in welke mate deze gelijkenissen en verschillen vertonen met de eerder genoemde types. Per inventaris schetsen we de ontstaanscontext, ontrafelen we de specifieke ordeningsmechanismen en onderzoeken we de functionaliteit. De inventarissen worden daarbij bestudeerd als sporen van archiefbewustzijn, met name

⁴ VAN DE VIJVER W., *De structuur en oude orde van de archieven van de Gentse schepenen van de Keure en van Gedeelte tijdens het Ancien Régime*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer Vrije Universiteit Brussel, Brussel, 1993.

⁵ Zie onder meer in volgende publicaties: KETELAAR E., *Records out and archives in: early modern cities as creators of records and as communities of archives*, in *Archival Science*, 2010, 10, p. 201-210; HEAD R.C., *Configuring European archives. Spaces, materials and practices in the differentiation of repositories: from the late middle ages to 1700*, in *European History Quarterly*, themanummer: *The archival turn in early modern European history*, 2016, 46, p. 498-518; CORENS L., PETERS K. en WALSHAM A. (ed.), *Archives & information in the early modern world (Proceedings of the British Academy, 212)*, Oxford, 2018.

als verklikkers voor de werking van de stadsadministratie. Tevens onthullen deze documenten hoe tijdgenoten de interne logica en samenhang van documenten percipieerden.

Inventarisatie van de oorkondenschat

Voor de stad Gent heeft de oudste gekende inventaris betrekking op de oorkondenschat. In het jaar 1432 besloot het stadsbestuur een inventaris op te stellen van de privileges die zich in de tresorie in het belfort bevonden. In de inleiding van dat document wordt omstandig uitgelegd waarom dit nodig was; het was blijkbaar een allegaartje in de archiefkisten waarin het moeilijk was om documenten terug te vinden.⁶ De magistraat stelde bij inspectie van de tresorie vast dat *“de privileges en munimenten niet gheleghen hadden bij zo goede ordonnancien dat men ghereedelic hadde gheweten te vindene tguent dat men gheerne ghevonden hadde”*. Het terugvinden van privileges en vrijheden van de stad in de tresorie kostte grote moeite. In opvallend expliciete termen werd omschreven dat in het *secreet* grote wanorde heerste, waardoor het opsporen van documenten een heuse beproeving was. Het stadsbestuur uitte de wens dat dit in de toekomst vlotter zou verlopen. Daarom werden alle stukken gevisiteerd door een speciaal daartoe aangestelde commissie. Deze werd samengesteld met afgevaardigden van de zogenaamde Drie Leden, een systeem dat de politieke verhoudingen binnen het Gentse stadsbestuur reguleerde tussen de poorterij (of patriciërselite), de weverij en de kleine neringen.⁷ De commissie werd bijgestaan door klerken van de stadsadministratie om de privileges te inspecteren, ordenen en beschrijven. De documenten werden gerangschikt in verschillende thematische laden die gemerkt werden met de letters van het alfabet. Deze werden hiërarchisch geordend waarbij in lade A de belangrijkste politieke charters ondergebracht werden die voorschreven hoe het politieke leven in Gent georganiseerd moest worden. De lade bevatte onder andere veel door Franse koningen uitgevaardigde oorkonden. Lade B omvatte vervolgens vele oorkonden van de Engelse koning met betrekking tot handel en veilige doortocht voor Vlaamse handelaars; lade C was volledig gewijd aan de Lieve, het kanaal dat in 1251 gegraven werd als verbinding tussen Gent en de Zwinmonding, een zeer belangrijk economisch aspect voor Gent; enz. Van ieder document vermeldde de klerken telkens de naam en functie van de oorkonder, de datum van uitvaardiging, een summier inhoudsbeschrijving en een toelichting over het zegel. Op die manier werden in 1432 206 oorkonden beschreven in 16 laden.⁸ Opmerkelijk is ook dat het woord *inventaris* niet gebruikt wordt in dit document; in de inleiding wordt het aangehaald als een *register*, opgesteld *“bij voormen van memorien”*.

Er zijn verschillende aanwijzingen dat de archivalische waarde van deze inventaris ondergeschikt was aan zijn politieke en symbolische belang. Als eerste lijkt zijn praktische bruikbaarheid beperkt. De inhoud per lade was nog steeds redelijk heterogeen en er was geen sprake van een doorgedreven orde- of nummeringsstelsel dat correspondeerde met dorsale aantekeningen op de originele oorkonden. Ook de inhoudelijke selectie was sterk politiek gekleurd: de inventaris bevatte immers voornamelijk oorkonden die de stedelijke autonomie bevestigden. Daarnaast werden heel wat documenten bewust niet in de inventa-

⁶ Over de ontstaanscontext, thematische indeling en gebruiksgeschiedenis van de oudste Gentse inventaris van de oorkondenschat, zie VAN GASSEN, *Archiefvorming en -beheer in laatmiddeleeuws Gent*, p. 69-116.

⁷ Zie hierover: BOONE M., *Gent en de Bourgondische hertogen, ca. 1384-ca. 1453. Een sociaal-politieke studie van een staatsvormingsproces (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 133)*, Brussel, 1990.

⁸ Voor een gedetailleerde analyse van de inhoud van de inventaris van 1432: VAN GASSEN, *Archiefvorming en -beheer in laatmiddeleeuws Gent*, p. 75-83.

ris vermeld omdat ze van ‘weinig of geen waarde’ zouden zijn.⁹ De inventaris lijkt zo vooral een overzicht te zijn van wat op dat ogenblik politiek belangrijk en nuttig werd geacht, eerder dan een exhaustieve beschrijving van de inhoud van de archiefkoffers. Bovendien werden de originele oorkonden zelden geraadpleegd omdat in de administratie heel wat kopieën voorhanden waren. Voor het dagelijkse beleid had het stadsbestuur voldoende afschriften in diverse cartularia en registers die veelal via inhoudstafels snel doorzoekbaar waren.

Het is echter vooral de ontstaanscontext van deze inventaris die erop wijst dat dit document primair een politiek doel diende. In het jaar 1432 zorgden op til staande monetaire hervormingen van hertog Filips de Goede in combinatie met ongenoegen over het financiële beleid van het stadsbestuur voor agitatie onder de bevolking. Er gingen geruchten rond in de stad over corruptie en er circuleerden opruiende pamfletten.¹⁰ Vermoedelijk wenste het stadsbestuur deze groeiende ontevredenheid te doen luwen door met deze inventaris aan te tonen dat het weldegelijk de stedelijke belangen behartigde, goed zorg droeg voor de tresorie en dus politieke controle en transparantie bewerkstelligde. De bruikbaarheid van deze inventaris als zoekinstrument in het *secret* was ondergeschikt aan het ritueel van het politieke bezoek in de tresorie. De realisatie van de inventaris nam echter niet alle ongenoegen in de stad weg. Kort nadien werden immers twee voormalige schepenen behorend tot de ambachtselite doodgeslagen door opstandelingen en enkele maanden later werd een stedelijke ordonnantie uitgevaardigd om inheligheid en corruptie door stedelijke functionarissen in te perken.¹¹

De bijzondere overleveringsgeschiedenis van de inventaris van 1432 verdient ook enige aandacht. Het document werd oorspronkelijk in tweevoud vervaardigd, met een exemplaar bestemd voor bewaring in het belfort bij de archiefkoffers en een ander exemplaar voor de administratie in het schepenhuis. Geen van beide bleef echter bewaard. De inventaris is wel gekend via elf afschriften waarvan het grootste aantal dateert uit de vijftiende en zestiende eeuw, maar er bleven ook twee zeventiende- en een negentiende-eeuws afschrift overgeleverd.¹² De verschillen in materiële uitvoering tussen sommige afschriften zijn erg groot. De oudste afschriften zijn prachtig uitgevoerd en bevinden zich in rijkelijk verluchte handschriften. De zestiende-eeuwse papieren kopieën vertonen een sterker administratief karakter. Onderstaande afbeeldingen illustreren het verschil tussen bijvoorbeeld het *Witteboek* en het *Oud Wettenboek*.¹³ Het eerste is gedecoreerd met een initiaal in rode en

⁹ Bijvoorbeeld: “Item in de lade gheeteekent metten naervolghende lettere te wetene metter H, I, K, O, P ende metter Q zijn gheleyt vele diversch ghescryften te wetene, oude mandementen, sauvegaerden, quitancien ende andre diversche munimenten in parkemyne ende papiere van sobre ofte gheender weerdden naer dat de voorseide ghedeputeerde hebben gecommen beseffen bij den overziene van ende visiteerne van dien.” (zie voetnoot 12 voor bronvermelding)

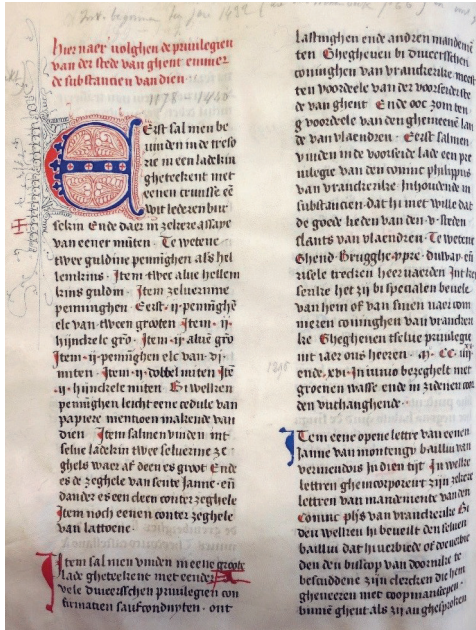
¹⁰ BOONE M., *Gent en de Bourgondische staat in de vijftiende eeuw*, in PRAET D. en MARTENS M. (ed.), *Het Lam Gods. Van Eyck: kunst, geschiedenis, wetenschap en religie*, Veurne, 2019, p. 16-35.

¹¹ BOONE M., *Gent en de Bourgondische hertogen*, p. 216-219.

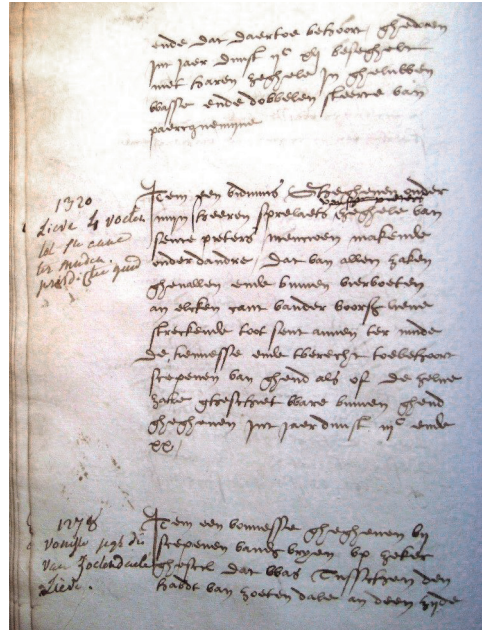
¹² *Boek der privilegien van Gent*, Österreichische Nationalbibliothek (Wenen), ms. 2583, fol. 73r-105r; *Witteboek*, Stadsarchief Gent (hierna SAG), reeks 93bis, nr. 1, fol. 52v-75r; *Cartularium Van Hulthem*, Koninklijke Bibliotheek van België (hierna KBR), Hs. 16.700-16.761, fol. 124r-150v; *Cartulaire de Gand*, Archives Départementales du Nord (Rijsel), B1572, fol. 38r-47v; *Oud Wettenboek*, SAG, reeks 93bis, nr. 2, fol. 66r-125v; rechtstreeks afschrift zonder titel, SAG, reeks 94, nr. 917; *Cartularium Penneman*, SAG, reeks 93bis, nr. 4, fol. 1r-44r; ms. zonder titel, Bibliothèque Nationale de France, ms. Fr., nr. 9014, fol. 74r-123r; Universiteitsbibliotheek Gent, Hs. 2543, p. 175-225; *Chronique de Flandre*, KBR, Hs. 16.791-16.800, fol. 157v-181v; Rijksarchief Gent, Fonds Gent, nr. 344, fol. 74r-118v. Analyse van de inhoudelijke en vormelijke verschillen tussen deze afschriften, zie VAN GASSEN, *Archiefvorming en -beheer in laatmiddeleeuws Gent*, p. 88-96.

¹³ SAG, reeks 93, nr. 1, *Witteboek*, fol. 52v en SAG, reeks 93, nr. 2, *Oud Wettenboek*, fol. 82v.

blauwe inkt, geschreven in een netjes geposeerd boekhandschrift en werd in private handen bewaard. Het bezit van een handschrift met een kopie van de inhoud van de oorkondenschat was een prestigieuze aangelegenheid.¹⁴ De vooraanstaande milieus waarbinnen afschriften circuleerden, onthullen ook iets over de oorspronkelijke waarde en gebruikscontexten van de inventaris. Dit contrasteert met een afschrift in een administratief register, waarin aantekeningen in de marge en onderlijnde passages op te merken zijn. Het lijkt met minder nauwkeurigheid te zijn gekopieerd want meerdere correcties werden aangeduid.

Vijftiende-eeuws afschrift van de inventaris uit 1432 in het *Witteboek* (Archief Gent, *Oud Archief*, reeks 93bis : kleine cartularia, nr. 1)

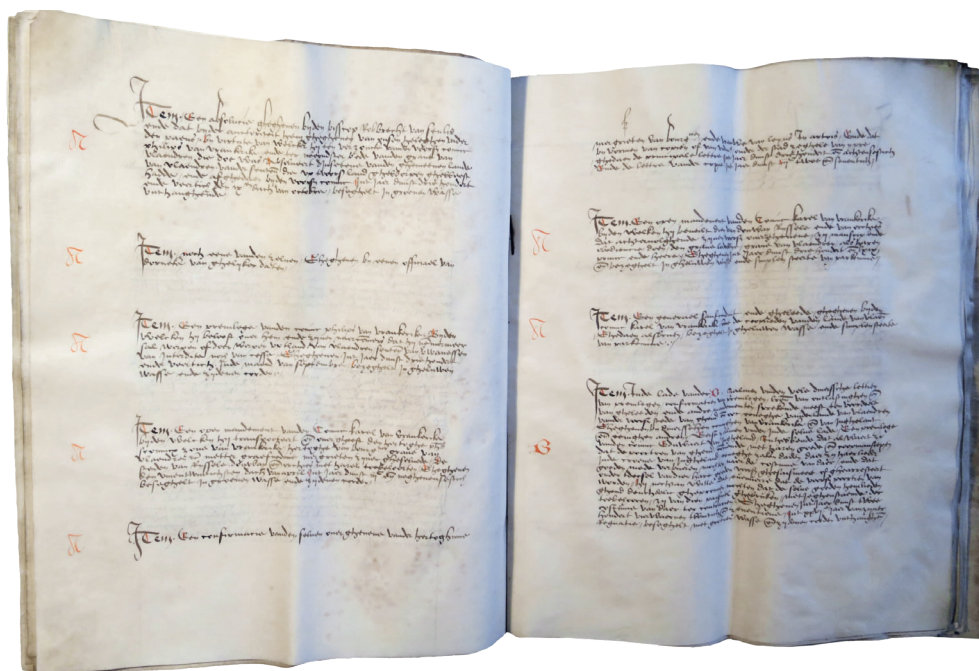
Zestiende-eeuwse afschrift van de inventaris uit 1432 in het *Oud Wettenboek* (Archief Gent, *Oud Archief*, reeks 93bis : kleine cartularia, nr. 2)

Hoewel er weinig aanwijzingen zijn om te veronderstellen dat de inventaris intensief gebruikt werd om documenten op te zoeken, werd deze in de loop van de vijftiende en zestiende eeuw wel aangevuld en gekopieerd door de stadsadministratie. De eerste uitbreiding is vermoedelijk kort na 1440 te situeren en bestond uit een beschrijving van de lade X. Tussen het laatste kwart van de vijftiende en het eerste kwart van de zestiende eeuw werden de laden Y en Z toegevoegd met contemporaine oorkonden uit die periode. Het stadsbestuur liet in 1525 een officiële kopie opstellen nadat het vaststelde dat het originele exemplaar ‘in de tresorie lag te vergaan’, aldus de inleiding van die nieuwe inventaris.¹⁵ In 1532 werd een uitbreiding van dertien stukken in lade Y genoteerd. Vier jaar later werd dit afschrift

¹⁴ Cartularia in privaat bezit waren niet ongewoon in laatmiddeleeuws Gent : VAN GASSEN, *Archiefvorming en -beheer in laatmiddeleeuws Gent*, p. 157-168.

¹⁵ “Omme dies wille dat den inventaris van den privilegien ende andere betooghen deser stede ende den lande van Vlaendren angaende liggende int secreet int beelfroyt zeere begonst was te vortene ende te nienten te gane, so was dese copie uutten selven inventarisse gheextrayert van woorde te woorde in de maendt van julio XVC viventwintich int scependom mer Jans van Zaemslacht ruddre, dher Gillis Damins ende hueren ghezellen.” Deze inleiding uit 1525 werd in de kopie van 1532 overgenomen : SAG, reeks 94, nr. 917.

gecollationeerd, maar werden er geen nieuwe documenten in opgenomen. In totaal stonden in de inventaris van 1536 261 documenten opgelijst, die in twintig laden bewaard werden. Het overgeleverde exemplaar uit 1532 is een verzorgd perkamenten katern en geeft aldus een indicatie van de materiële verschijningsvorm van een middeleeuwse inventaris. Opmerkelijk aan deze toevoegingen en uitbreidingen is dat zij telkens tot stand kwamen net voor het aflopen van een schepenjaar; de jaarlijkse wetsvernieuwing vond plaats op 15 augustus. Is hierin een patroon te herkennen van een aftredend bestuurscollege dat zijn zorg voor de stadsrechten wil benadrukken alvorens af te treden? Of zijn dit eerder indicaties van een jaarlijks wederkerend ritueel waarbij het uittreidend schepencollege een bezoek bracht aan het *secret* alvorens de fakkel door te geven, hetgeen weliswaar niet jaarlijks resulteerde in een nieuwe schriftelijke neerslag?

Directe kopie uit 1532 van de inventaris van 1432 (Archief Gent, *Oud Archief*, reeks 94 : stadscharters, nr. 917).

De inventaris van 1432, inclusief aanvullingen, was echter niet de enige inventaris die met een specifiek politiek doel tot stand kwam. Twee beknoptere inventarissen uit maart 1540 getuigen eveneens van politieke beweegredenen voor hun realisatie. In volle opstand tegen keizer Karel werd toen een Gentse delegatie bij de keizer ontboden.¹⁶ In de

¹⁶ De literatuur over de Gentse Opstand tegen keizer Karel is zeer uitgebreid, maar deze publicaties zijn zeker vermeldenswaardig omdat ze bijzondere aandacht besteden aan de rol van archiefdocumenten in de gebeurtenissen van 1540: DECAVELE J. (ed.), *Keizer tussen stropdragers. Karel V (1500-1558)*, Leuven, 1999; BOONE M., 'Le dict mal s'est espandu comme peste fatale'. Karel V en Gent, stedelijke identiteit en staatsgeweld, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 2000, LIV, p. 31-63; ARNADE P., *The emperor and the city: the cultural politics of the Joyous Entry in early sixteenth century Ghent*, in *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 2000, LIV, p. 65-92; ARNADE P., *Privileges and the political imagination in the Ghent Revolt of 1539*, in BOONE M. en DEMOOR M. (ed.), *Charles V in context: the making of a European identity*, Brussel, 2003, p. 103-125.

marge van deze ontmoeting werden twee inventarissen opgesteld die als juridisch instrument dienden tijdens de onderhandelingen.¹⁷ De Gentse delegatie had een lijst gemaakt van privileges die volgens hen hun standpunt legitimeerden en aldus bevestigden dat de stad het recht had de gevraagde bijdrage in de vorstelijke bedde te weigeren. Opnieuw zijn deze inventarissen geen exhaustief overzicht van wat zich in de privilegekoffers bevond, maar was het een gelegenheidsoverzicht waarin de politieke context vorm gaf aan de selectie.

De Gentse Opstand tegen keizer Karel werd in 1540 besloten met de uitvaardiging van de Karolijnse Concessie, die een diepgaande impact had op politiek, militair en economisch vlak. Zoals bekend werden de archieven van het stadsbestuur en de ambachtsgilden geconfisqueerd. Keizer Karel sloeg alle documenten aan die zich in het belfort en de schepenhuisen bevonden en liet deze overbrengen naar de Rekenkamer van Rijsel. Op die manier ondermijnde hij de machtsaanspraken van de stedelijke politieke elite. De sleutels van het *secret* moesten ingeleverd worden en voortaan zou de hoogbaljuw als vorstelijke vertegenwoordiger een van de drie sleutelbewaarders zijn. De voorheen gangbare verdeling van de sleutels onder de Drie Leden van het stadsbestuur kwam zo ten einde, een weerspiegeling van de politieke machtsverschuiving in de stad.

Het jaar 1540 wordt dan ook beschouwd als het einde van het Gentse stadsarchief in zijn middeleeuwse gedaante, maar toch waren er na 1540 nog verschillende sporen van continuïteit. Om een volledige economische neergang van de stad te vermijden, gaf keizer Karel al kort nadien heel wat documenten terug. De bijhorende keizerlijke inventaris, opgesteld in het Frans en daterend van 11 mei 1540, is erg interessant omdat de keizer op het eerste gezicht de structuur van het oude ordeningssysteem intact liet.¹⁸ In de papieren inventaris die gecollationeerd werd door audiciër en secretaris van de Geheime Raad Pieter Verreycken staan 78 oorkonden genoteerd. De documenten werden in thematisch georganiseerde *layettes* teruggebracht; het betrof hier echter voornamelijk akten van praktische en economische aard, en niet zozeer de grote politieke en symbolisch gevoelig beschouwde documenten. De teruggekeerde documenten werden onmiddellijk veilig opgeborgen in het belfort en in de schepenhuisen. Ondanks de veranderende politieke situatie en machtsverhoudingen in de stad, werd er dus aangeknoopt bij de oude traditie van documentbeheer. Van deze teruggekeerde documenten werden ook nieuwe cartularia vervaardigd waarin zowel de keizerlijke inventaris als de originele oorkonden gekopieerd werden.¹⁹

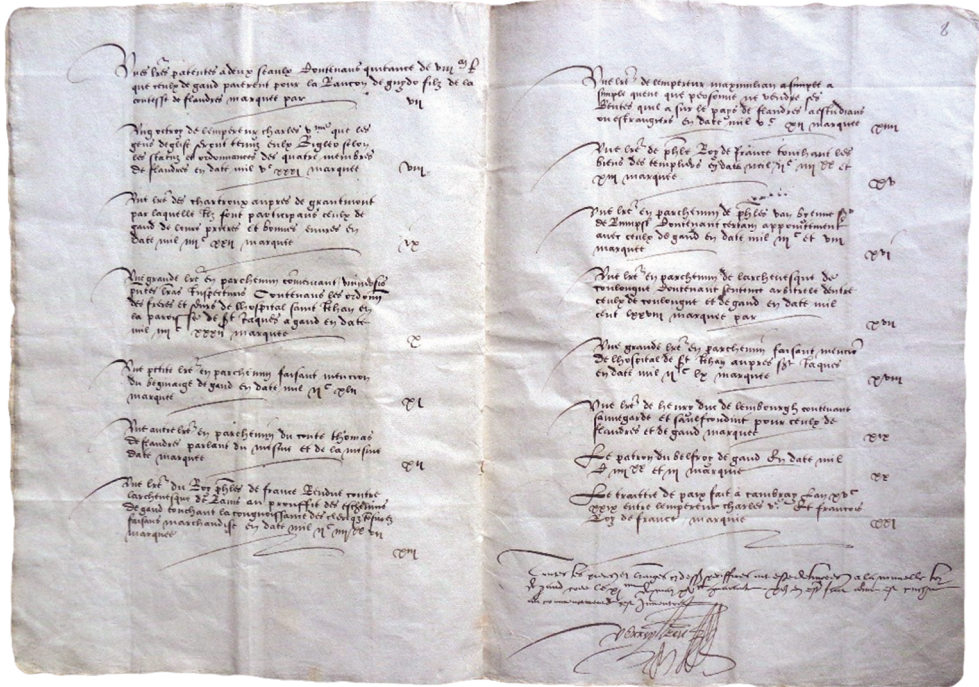
Enkele jaren later, in 1544, liet keizer Karel nog een reeks door hemzelf uitgevaardigde oorkonden naar Gent overbrengen; ze werden ondergebracht in lade A. Qua symboliek kon dat tellen: waar deze lade voorheen de privileges bevatte die ten grondslag lagen aan de 'oude' politieke orde, huisvestte ze van dan af aan oorkonden die vorm gaven aan de

¹⁷ "Inventoire des lettres et munimens pour les eschevins des deux bancqs et deux doyens de la ville de Gand, tant pour eux que pour leurs bourgeois et bourgoises, ensemble les inhabitants de la chastelnye et quartier de Gand, contre le procureur général de l'Empereur, nostre sire." Dit document bleef in tweevoud bewaard (SAG, reeks 94, nr. 948) en werd eveneens afgeschreven in SAG, reeks 93, nr. 6, fol. 32r-34v, editie in GACHARD L.P., *Relation des troubles de Gand sous Charles-Quint, par un anonyme; suivie de trois cent trente documents inédits sur cet événement*, Brussel, 1846, *Appendice*, p. 352-357 (n°CXCIV).

¹⁸ SAG, reeks 94, nr. 967. Van deze inventaris bleven diverse afschriften bewaard: SAG, reeks 93, nr. 6, fol. 36r-39v; reeks 93, nr. 25, fol. 1r-9v; reeks 94, nr. 968; RAG, Fonds Gent, 372, fol. 38r-45r; ARA, *Archief van de Rekenkamers*, nr. 123, fol. 114r-119v. Een meer uitgebreide bespreking van de inventarissen die in de nasleep van 1540 tot stand kwamen, zie VAN GASSEN, *Archiefvorming en -beheer in laatmiddeleeuws Gent*, p. 289-296.

¹⁹ *Den Rooden bouck met de riemen* en het *Eersten witten boek*: SAG, reeks 93, respectievelijk nr. 6 en 25.

nieuwe politieke machtsverhoudingen. Oude oorkonden van de Vlaamse graven en Franse koningen hadden plaats moeten ruimen voor de zogenaamde Karolijnse Concessie en de Sententie met specifieke bepalingen die komaf maakten met het regime van de Drie Leden. Het was naar aanleiding van deze documentoverdracht dat het stadsbestuur opdracht gaf tot de opstelling van een nieuwe inventaris. In deze *Inventaris stukx IJzeren Koffer* werd de keizerlijke inventaris van 11 mei 1540 integraal gekopieerd, met toevoeging van een inleiding en beschrijving van de nieuwe oorkonden in lade A door de Gentse stadsadministratie.²⁰

Inventaris van teruggegeven oorkonden door keizer Karel aan Gent op 11 mei 1540 (Archief Gent, *Oud Archief*, reeks 94: stadscharters, nr. 967).

Tussen 1544 en 1577 is er weinig te vernemen over het wedervaren van de Gentse oorkondenschat, maar ten tijde van de Calvinistische republiek in 1577-78 slaagde Gent er via onderhandelingen in om delen van de oorkondenschat uit de Rekenkamer van Rijsel te laten terugkeren.²¹ Meer dan dertig jaar later was de herinnering aan deze privileges – ondanks hun fysieke verwijdering uit de stad – blijkbaar nog actueel of achtten de politieke leiders van dat ogenblik het opportuun om deze oude oorkonden van onder het stof te halen. Bij de teruggekeerde akten werd een Franstalige inventaris geleverd die door de Rekenkamer in Rijsel was opgesteld en een heel andere indeling van de Gentse oorkon-

²⁰ Het perkamenten origineel van 6 april 1544 bleef bewaard: SAG, reeks 94, nr. 1011, evenals een contemporain afschrift: SAG, reeks 97, nr. 1. Er bestaat ook een afschrift uit 1732: SAG, reeks 97, nr. 1bis.

²¹ Zie over deze episode onder meer DECAVELE J. (ed.), *Het eind van een rebelse droom. Opstellen over het Calvinistisch bewind te Gent (1577-1584) en de terugkeer van de stad onder de gehoorzaamheid van de koning van Spanje (17 september 1584)*, Gent, 1984.

den toont.²² In de inventaris werd de vroegere thematische ordening namelijk radicaal verlaten en werd een chronologische reorganisatie van de middeleeuwse oorkondenschat doorgevoerd. Opmerkelijk is ook dat er 602 documenten in worden opgelijst, wat in scherp contrast staat met de beperkte selectie die terug te vinden was in de stedelijke inventarissen van 1432 en 1532. Die beschreven immers slechts 260 oorkonden, waaruit opnieuw het selectieve karakter van de stedelijke inventarissen blijkt. Bovendien hanteerde de Rekenkamer een heel andere inventarisatielogica met betrekking tot de Gentse documenten dan de stadsadministratie zelf; dit is vermoedelijk te verklaren door een combinatie van nieuwe administratieve gebruiken, geringere vertrouwdheid met de inhoud van de collectie en uiteraard ook door het verschillende standpunt ten opzichte van de documenten.

De post-middeleeuwse geschiedenis is belangrijk om de omzwervingen van de Gentse oorkondenverzameling te verklaren en de verstoring van oorspronkelijke aggregaten in kaart te brengen. Aan de hand van inventarissen uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw is het mogelijk om het parcours dat de documenten aflegden, hun gedeeltelijke terugkeer en gehanteerde ordeningsprincipes doorheen de tijd te reconstrueren. Ook negentiende-eeuwse archiefruilen en de herordeningen door professionele archivariissen bepaalden in sterke mate het uitzicht en de samenstelling van de verzameling vandaag.²³

Inventarisatie van administratieve bescheiden

Binnen de diverse en omvangrijke administratieve archieven die uit laatmiddeleeuws Gent overgeleverd werden, trekken enkele monumentale reeksen bijzondere aandacht, met name de schepenregisters en de stadsrekeningen. Deze zijn qua aard en functie heel verschillend van de oorkondencollectie. De bewaring van administratief archief was niet onderworpen aan strenge veiligheidsmaatregelen zoals de oorkonden in het belfort, maar was evengoed gericht op duurzaamheid, veiligheid en een beperkte toegang voor een selecte kring van politieke en administratieve ingewijden. De oudste sporen van stedelijke administratieve registers in Gent gaan terug tot de eerste helft van de veertiende eeuw. Vele historici zagen het ontstaan van een stedelijk registerwezen als een 'ontwikkelingsfase' in archiefbeheer.²⁴ Van een lineair proces van voortschrijdende bureaucratisering is echter geen sprake want documentproductie en administratieve innovaties waren vaak sterk contextgebonden en politiek bepaald. In de loop van de middeleeuwen breidden vele basisregisters uit en ontstonden meer gespecialiseerde handboeken, deelrekeningen, registers met processtukken enz. Deze bifurcatieprocessen in vele middeleeuwse administraties zijn een uiting van zogenaamde *pragmatische verschriftelijkingsprocessen* waarbij allerlei nieuwe types docu-

²² De originele inventaris vervaardigd op perkament door de Rekenkamer van Rijsel is vermoedelijk verloren gegaan, maar een contemporaine Gentse kopie is terug te vinden als SAG, reeks 97, nr. 2: "Ce present inventaire a esté fait et dressé par interval de temps, en la chambre des Comptes du Roy nostre sire à Lille a l'ordonnance des messieurs les President d'icelle, en mois de janvier et febvrier 1578 et plus bas, escript, et soubsigné D. Morienne." Van deze inventaris bestaan verschillende afschriften.

²³ VAN HAVERE T., *De droom van een archivaris. De uitbouw van het Gentse stadsarchief en zijn collectie (1800-1930) (Verhandelingen van de Maatschappij voor Geschied- en Oudheidkunde te Gent, 35)*, Gent, 2015.

²⁴ PITZ E., *Schrift- und Aktenwesen der städtischen Verwaltung im Spätmittelalter. Köln - Nürnberg - Lübeck, Beitrag zur vergleichenden Städteforschung und zur spätmittelalterlichen Aktenkunde*, Keulen, 1959, p. 468; PETTER A., *Schriftorganisation, Kulturtransfer und Überformung - drei Gesichtspunkte zur Entstehung, Funktion und Struktur städtischer Amtsbuchüberlieferung aus dem Mittelalter*, in SAR-NOWSKY J. (ed.), *Verwaltung und Schriftlichkeit in den Hansestädten (Hansische Studien, XVI)*, Trier, 2006, p. 17-63.

menten tot stand kwamen die beantwoordden aan steeds complexere beheersbehoeften.²⁵ Het opduiken van inventarissen van deze schepenregisters en stadsrekeningen is een goede indicator van de toenmalige administratieve geletterdheid en het belang dat gehecht werd aan de bewaring van dagelijkse registratiepraktijken.

Sinds 1301 bestond het Gentse stadsbestuur uit twee schepenbanken van elk dertien schepenen die werden aangesteld door de graaf van Vlaanderen. De schepenbank van de Keure had erg ruime bevoegdheden, zowel in hoge als lage rechtspraak en zowel voor criminele als burgerlijke rechtszaken.²⁶ De schepenen van Gedele werden ook wel de *paisierders* genoemd en fungeerden als een soort vredegerecht. Daarnaast traden zij ook op als oppervoogd voor minderjarige wezen. Omwille van de talrijke registraties van boedelbeschrijvingen in de jaarregisters van Gedele werden ze dikwijls ook als registers van Staten van Goed omschreven.²⁷ De jaarregisters van de schepenbank van de Keure bevatten hoofdzakelijk akten van vrijwillige rechtspraak; gewone stedelingen lieten privaatrechtelijke oorkonden met betrekking tot koop en verkoop van onroerende goederen, testamenten en schenkingen valideren voor de Gentse schepenen. Daarnaast bevatten de jaarregisters nog vele andere zaken van uiteenlopende aard zoals voorgeboden, interne administratieve aantekeningen, lijsten van stedelijke ontvangers enz.²⁸ Deze registers waarin de transacties en overeenkomsten van stedelingen werden opgetekend, bevatten tal van historische precedentes over het optreden van de schepenen in gelijkaardige casussen in het verleden en zijn als dusdanig een dynamisch en levend administratief geheugen van de stad. De oudste overgeleverde exemplaren van inventarissen over deze schepenregisters dateren uit de zestiende eeuw.

De vroegste inventaris die is overgeleverd van de Gentse schepenregisters betreft de bank van Gedele en dateert uit 1529. Het is meteen ook de eerste maal dat de term *inventaris* gebruikt wordt voor een dergelijk type document in de Gentse stadsadministratie.²⁹ Het lijkt erop dat er zoveel registers voorhanden waren op de stedelijke secretarie dat een ophijsting ervan als een praktische noodzaak werd ervaren. De inventaris is per decennium georganiseerd en begint in 1350. Per schepenjaar wordt de naam van de voorschepenen vermeld. Dit document werd tussen 1529 en 1550 aangevuld door verschillende handen, inclusief handtekeningen en werd opgesteld door de griffier, de vijfde secretaris van de bank van Gedele. In deze schriftelijke neerslag verklaarde de aantredende griffier dat hij van zijn voorganger alle schepenregisters ontvangen had. De inventaris functioneert hierbij niet als een zoekinstrument, maar – getuige de handtekeningen per jaar – als de

²⁵ Het concept 'pragmatische Schriftlichkeit' vond ingang in de jaren 1990 vanuit de Duitstalige onderzoeksweld. KELLER H., GRUBMÜLLER K. en STAUBACH N. (ed.), *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen*, München, 1992.

²⁶ DECAVELE J., *Bestuursinstellingen van de stad Gent (eind 11de eeuw-1795)*, in PREVENIER W. en AUGUSTYN B. (ed.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795 (Miscellanea archivistica, Studia 72)*, Brussel, 1997, p. 277-320.

²⁷ SAG, reeks 330, het oudst overgeleverde exemplaar dateert uit 1349.

²⁸ SAG, reeks 301, het oudst overgeleverde exemplaar dateert uit 1339. Zie ook: DAMBRUYNE J., 'De 17de-eeuwse schepenregisters en de rente- en immobiliëntransacties te Gent: enkele beschouwingen', *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1998, XLII, p. 156-157.

²⁹ SAG, reeks 97, nr. 44: "Inventaris van alle den registres bevonden ende rustende int scepenhuus van ghedeele van Ghendt ghemaect present dher Loys de Wale gheseit Acxspoole, dher Ghijsbrechte van Eede, Denys Vlaminc ende hueren ghezellen. Desen zeventhiensten in junio vijfhienhondert neghen ende twintich. Beghinnende van den jaeren derthienhondert vijftich tot den jaere derhienhondert twestich."

neerslag van een soort overdrachtsritueel waarbij de nieuwe griffier bevestigde de nodige documenten gekregen te hebben.³⁰ De intentie waarmee deze inventaris in 1529 aangelegd werd, verschilt behoorlijk van de achterliggende motivatie in 1432 (praktisch versus politiek) hetgeen zich in dit concrete voorbeeld ook uitte in de structuur en ordeningswijze (chronologisch versus thematisch). Deze schepenregisters werden niet geconfisqueerd in 1540 omdat het geen politiek beladen documenten waren, maar administratieve instrumenten die bovendien vele vonnissen, uitspraken, akten en contracten aangaande gewone stedelingen bevatten. Ook in 1534 en 1566 duiken dergelijke inventarissen-overdrachtslijsten op voor de schepenbank van Gedele die op hun beurt jaarlijks aangevuld werden.³¹

Voor de schepenbank van de Keure – die nochtans in de middeleeuwen de belangrijkste was – werden dergelijke overdrachtsinventarissen niet teruggevonden. Een sluitende verklaring voor de afwezigheid ervan werd nog niet gevonden; mogelijk was er geen behoefte aan de inventarisering van deze nochtans erg omvangrijke schepenregisters waarin het allerm minst eenvoudig was om een akte terug te vinden. Pas in 1616 verschijnt voor de schepenbank van de Keure een relatief uitgebreide inventaris. Secretaris Joos van de Kerchove legde toen een document aan gebaseerd op oudere deelinventarissen met een overzicht van verschillende collecties documenten die onder het beheer van de schepenbank van de Keure vielen. Dit betrof onder meer zeer oude oorkonden (inclusief verwijzingen naar inventarissen daarvan), maar evengoed documenten – die hij ‘bewijzen’ noemt – met betrekking tot de Sassevaart of de religieuze perikelen van de zestiende eeuw. In dit inhoudelijk bonte allegaartje bracht hij een thematische onderverdeling aan en daarinbinnen ordende hij de documenten chronologisch.³² Het is duidelijk dat deze inventaris vanuit een heel andere ambitie tot stand kwam – waarbij eventueel de persoonlijke en historische interesse van de betrokken secretaris niet uit te sluiten is – dan de andere vijftiende en zestiende-eeuwse inventarissen die in de schoot van de Gentse administratie tot stand kwamen. In welke mate de gehanteerde omschrijving en ordening van archiefbescheiden overeenstemde met hun reële fysieke ordening blijft een raadsel.

Naast de schepenregisters vormen de stadsrekeningen de andere monumentale reeks uit de middeleeuwse periode. De oudst bewaarde rekeningen dateren voor Gent uit 1314.³³ Deze betreffen de hoofdrekeningen per schepenjaar waaraan vele ondergeschikte boekhoudingen voorafgingen. De rekeningen werden als een balans opgesteld en kenden een toenemende complexiteit in de loop van de veertiende en vijftiende eeuw. Zowel de inkomsten als uitgaven werden in afzonderlijke categorieën en vaste rubrieken genoteerd, die soms op hun beurt nog verder opgesplitst werden. Een eerste systematische oplijsting van rekeningen dateert uit 1539. Omwille van het chronologische en sterk gestructureerde karakter van de stadsrekeningen bestond er waarschijnlijk voordien geen praktische behoefte aan een overzicht. Deze inventaris van stadsrekeningen is niet als afzonderlijk document terug te vinden, maar bevindt zich – vermoedelijk niet toevallig – tussen de

³⁰ VAN DE VIJVER, *De structuur en oude orde van de archieven van de Gentse schepenen*, p. 72.

³¹ SAG, reeks 97, nr. 45 en 46.

³² SAG, reeks 97, nr. 42. Een kopie van deze inventaris is terug te vinden als SAG, reeks 97, nr. 43, p. 1-142, een fragmentarische kopie als SAG, reeks 97, nr. 43bis.

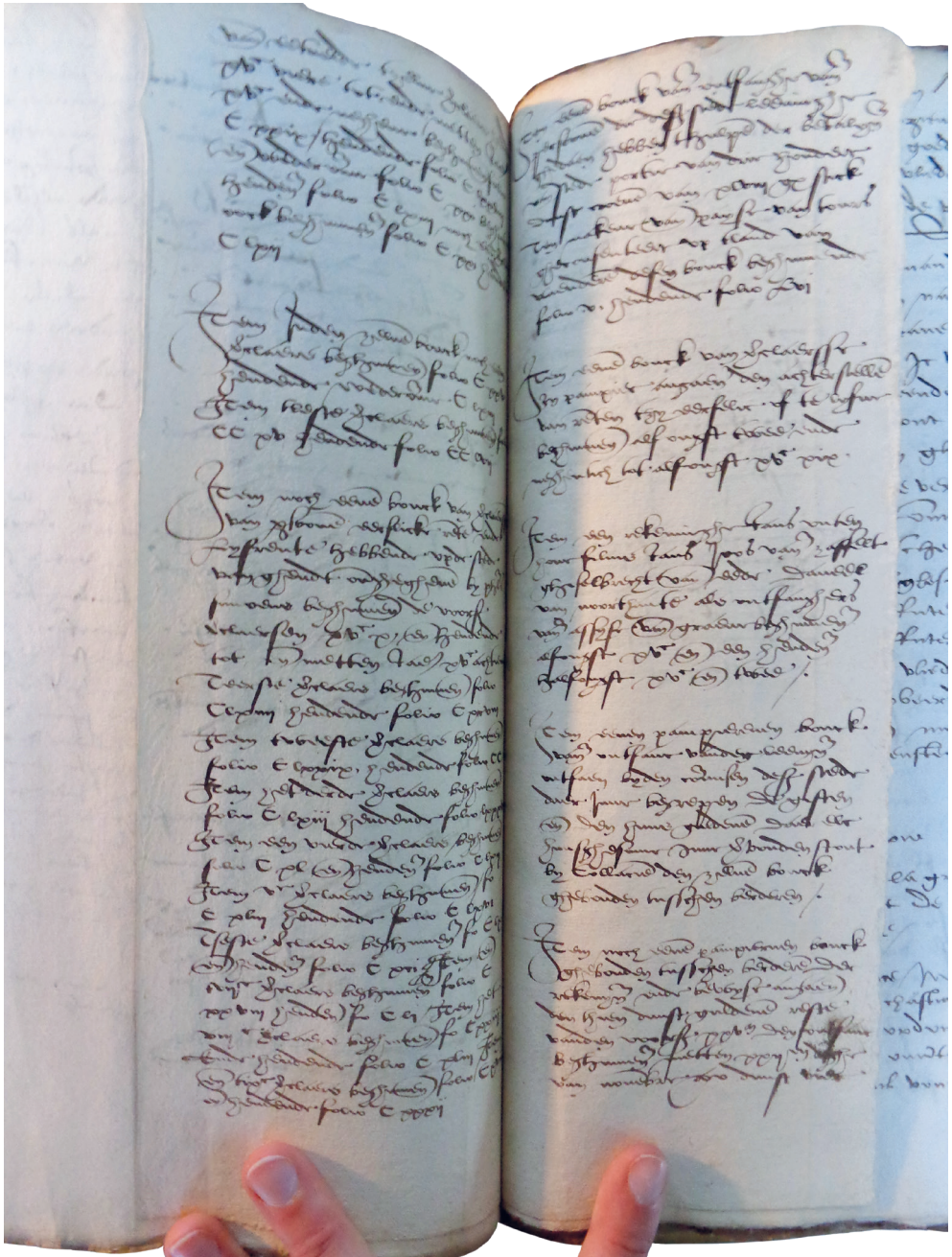
³³ SAG, reeks 400. De oudst bewaarde Gentse stadsrekening uit 1314 vertoont al een behoorlijk ontwikkeld karakter waardoor verondersteld kan worden dat dit niet de eerste op schrift gestelde stadsrekening was.

Inventaris van alle den
 Registre. Benonden ende Zustende
 Int scepenhuys van ghedele van ghend
 ghemact present Dher loye de vcalie
 ghesent arospelle. Dher ghyssbrechte
 van ede. Deme blannne ende hure
 ghezellen. Desen yndenthuys ten
 Finne vyftthuehondert negthende
 Adentich. Beghinne van den jaer
 dertthuehondert vyftich. Tot den jaer
 dertthuehondert zefstich

Inventaris van den scepenregisters van Gedele
 van den jaer dertthuehondert vyftich
 tot den jaer dertthuehondert zefstich
 Dher ende dize smentre ende hure ghezellen
 Die an quam talsongst / Dertthuehondert
 vyftich. hende dertthuehondert een ende
 vyftich.

Inventaris van den scepenregisters van Gedele
 van den jaer dertthuehondert zefstich
 tot den jaer dertthuehondert zefstich
 Dher ende dize smentre ende hure ghezellen
 Die an quam talsongst / Dertthuehondert
 zefstich.

Inventaris opgesteld in 1529 over de schepenregisters van Gedele (Archief Gent, Oud Archief, reeks 97 : inventarissen van stadscharters, nr. 44).

Inventaris uit 1539 van de Gentse financiële administratie (Archief Gent, *Oud Archief*, reeks 121 : resoluties van de Collatie, nr. 1).

resoluties van de Collatie uit 1539.³⁴ De onmiddellijke aanleiding voor het opstellen van deze inventaris op 2 oktober 1539 is onduidelijk, maar kan gelinkt worden aan de Gentse Opstand tegen keizer Karel. Deze politieke context zorgde voor een gespannen sfeer en verhoogde waakzaamheid met betrekking tot de stedelijke financiën. Het smalle en langwerpige blad werd in het register van de Collatie (of Grote Raad, politiek overlegorgaan naast de schepenbanken) ingevoegd en bevat een opsomming van twaalf andere deelrekeningen over erfelijke rentes, boeken van ontvangers en ondergeschikte boekhoudingen uit verschillende jaren van het einde van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw. Verder zijn er geen dergelijke inventarissen teruggevonden voor de laatmiddeleeuwse periode, wat doet vermoeden dat aan dit kleine administratieve lijstje eerder een politieke motivatie ten grondslag lag dan een archivalische.

Een meer uitgebreide inventaris van de *tresorie* – hier in de betekenis van beheer van de stedelijke financiën – dateert uit 1614. Een klerk somde toen allerlei documenten, zoals rekeningen, deelrekeningen en oude registers op, weliswaar in zeer algemene termen. Uit zijn beschrijving is af te leiden dat de oude rekeningen zich niet echt in een geordende staat bevonden en dat bovendien niet alle rekeningen die aangetroffen werden, als waardevol werden beschouwd.³⁵ Het werd niet nuttig geacht bepaalde kladboeken of deelrekeningen te inventariseren. Hierin zien we een opvallende parallel met de inventarisatie van oorkonden door de Gentse administratie; er werd niet gestreefd naar volledigheid, maar enkel opgelijst wat op dat moment nuttig of relevant geacht werd. Vanaf de zeventiende eeuw verschijnen heel wat inventarissen van de stadsrekeningen, georganiseerd volgens een zogenaamd *locarissen*-systeem dat correspondeerde met de fysieke opslagruimtes en meubilair.³⁶

Vanaf de zeventiende en de achttiende eeuw duiken inventarissen over de administratie van de Gentse schepenbanken veel frequenter op.³⁷ Toegenomen bureaucratiseringsprocessen brachten bovendien nieuwe ordeningsprincipes en steeds meer gespecialiseerde registers met zich mee. Allerelei alfabetische en thematische indices op administratieve registers werden gecreëerd om de omvangrijke administratie beheersbaar en toegankelijk te houden. In welke mate staatsvormingsprocessen of toenemende overheidscontrole een rol speelde in zeventiende- en achttiende-eeuwse archiefingrepen is voorlopig nog onduidelijk. Ook de impact van de overgang van het ancien régime naar de moderne periode op het Gentse stedelijke documentbeheer is voer voor verder onderzoek.³⁸ De omvangrijke collectie cartularia – die hoofdzakelijk afschriften van oorkonden bevatten, maar dikwijls

³⁴ SAG, reeks 121, nr. 1, fol. 141rv: “*Inventaris van boucken van rekeninghen gheleidt by Anthonis Buridan eerste secretaris van de camere van der keure den tweesten dach van octobre XVc XXXIX in den handen van Lauwereyns Clays fs Amants [...] over die zelve boucken ghehuerbuert te werden boven ten contoire van de rekeningen.*”

³⁵ SAG, reeks 97, nr. 60, fol. 11r: “*Item ter tresorye rustende oock boven altguene voorscrevene eene groote menichte van cladden ende hantboucken onderhouden op de particuliere comptoiren van tstats incomenden, veele ende diverse verificatien van de rekenynghen particuliere van tselve incomenden [...] ende die men houdt voor inutil emmers van cleender weerden, niet meriterende gheinventorieert.*”

³⁶ SAG, reeks 97, nr. 61 (uit 1717) en 62 (1737-88); VAN DE VIJVER, *De structuur en oude orde van de archieven van de Gentse schepenen*, p. 61-64 en 66.

³⁷ Zie bijvoorbeeld SAG, reeks 97, nr. 40, 40bis en 41 als laat zeventiende- en begin achttiende-eeuwse inventarissen van de Keure en equivalenten voor de schepenregisters van Gedele: SAG, reeks 97, nr. 47 en tafels op de Staten van Goed: nr. 47(1), 47(2), 47(3), 47(4).

³⁸ Heel wat aanknopingspunten voor de negentiende-eeuwse geschiedenis zijn te vinden bij VAN HAVERE, *De droom van een archivaris*.

nauw aanleunden bij administratieve registers – werden vanaf de zeventiende eeuw eveneens ontsloten via algemene en specifieke indexen.³⁹ Naast inventarissen ontwikkelden klerken van de stadsadministratie al tijdens de middeleeuwen vele kleine instrumenten die het kluwen aan registers en administratieve bescheiden beheersbaar en toegankelijk moesten houden zoals inhoudstafels van registers, klaviertjes en leesaanwijzingen in de marges. Reeds vòòr de zestiende eeuw bestond binnen de Gentse stadsadministratie een uitgebreide administratieve geletterdheid die weerspiegeld werd in een scala van technieken om informatie te beheren.

Conclusie

De besproken inventarissen vertonen zeer uiteenlopende kenmerken, zowel qua uiterlijke verschijningsvormen als inhoudelijke selectie. Ondanks hun grote verschillen zijn er ook enkele opmerkelijke parallellen tussen deze vijftiende- en zestiende-eeuwse inventarissen van de Gentse oorkondenschat en die van de lopende administratie. In deze conclusie formuleren we de voornaamste vaststellingen met betrekking tot ontstaanscontext, ordeningsmechanismen en functionaliteit.

De eerste overeenkomst heeft betrekking op de ontstaanscontext. De beslissing om over te gaan tot het aanleggen van inventarissen is nagenoeg altijd te situeren in een politiek woelige context, dit kan gaan van binnenstedelijk sociaaleconomisch ongenoegen tot een opstand tegen de vorst. Politieke gebeurtenissen lijken een katalysator te zijn geweest voor het controleren van documenten, het (her)openen van de tresorie in het belfort en het ordenen, kopiëren en rangschikken van oude schriftstukken. Het stadsbestuur intervenueerde op momenten dat de administratie de grip op de – als nuttig beschouwde – archiefbestanddelen dreigde te verliezen. Deze inventarissen moeten dus niet zozeer beschouwd worden als weloverwogen archiefmaatregelen, maar eerder als ad-hoc-reacties op gewijzigde omstandigheden binnen en buiten de administratie. Het impulsieve karakter van deze administratieve ingrepen doet uitschijnen dat externe prikkels nodig waren om de stedelijke administratie in Gent te bewegen tot het herordenen of inventariseren van documenten. Dit lijkt in contrast te staan tot de dynamiek die in vorstelijke kanselarijen of rekenkamers aan de dag gelegd werd. Daar zorgde een sterkere continuïteit in personeelsbezetting voor de uitbouw van een duurzamer perspectief op het archiefbeheer. Naast de ontstaanscontext komt het inhoudelijke selectieve karakter naar voor als opmerkelijke overeenkomst tussen inventarissen van oorkonden en administratieve registers. Inventariseren was een momentopname en er werd in een inventaris genoteerd wat op dat moment nuttig en belangrijk geacht werd. De selectie reflecteert aldus een heel specifiek ogenblik in de geschiedenis van de administratie en de stad.

Er zijn ook enkele opmerkelijke verschilpunten tussen de inventarissen van oorkonden en administratieve bescheiden. Een eerste verschilpunt situeert zich op niveau van de ordeningsmechanismen; deze zijn zeer uiteenlopend. De oorkondenschat werd initieel op een hiërarchisch-thematische wijze geordend en later chronologisch aangevuld met recenter verkregen charters. Een chronologische structuur werd reeds bij de eerste ordening van schepenregisters en stadsrekeningen toegepast. De nadere toegangen op deze reeksen werden opgesteld vanaf de achttiende eeuw. Deze thematische indices en tafels op de registers waren alfabetisch geordend. Al naargelang de interne logica en functiona-

³⁹ SAG, reeks 97, nrs. 13-24.

liteit van de documenten en bronnenreeksen werd een ander classificatieprincipe gehanteerd. Een tweede opmerkelijke contrast is de overleveringsgeschiedenis. De oudste Gentse inventaris van de oorkondenschat werd in vele cartularia en registers gekopieerd, niet enkel binnen de stadsadministratie, maar ook in handschriften in private handen. De inventaris van de oorkondenschat kende enkele aanvullingen en een officieel afschrift in de zestiende eeuw. De administratieve inventarissen werden vaker op papier gemaakt, telkens slechts in één exemplaar, maar werden wel veel frequenter aangevuld. Deze konden zelfs functioneren als bestuursdocument bij de overdracht van informatie bij de aanvang van een nieuw schepenenjaar, getuige de jaarlijkse handtekeningen bij de aanvullingen. Algemeen kwam een inventaris van de oorkondenschat merklijk vroeger tot stand (eerste helft vijftiende eeuw) dan inventarissen van administratieve bescheiden die pas in de eerste helft zestiende eeuw sporadisch opduiken. Dit verschil in eerste verschijnen is te verklaren door groeiende verschriftelings- en bureaucratiseringsprocessen in de late middeleeuwen, maar ook door de bijzondere politieke en symbolische waarde die aan de oorkondenschat gehecht werd in de middeleeuwen.

De Gentse middeleeuwse en vroegmoderne inventarissen bieden een unieke inkijk in archiefkoffers en administraties en laten toe de thematische samenhang die door de tijdgenoten in de documentencollectie werd gezien, te achterhalen. Vandaag streven archivariissen naar exhaustieve inventarissen die een zo compleet en accuraat mogelijk overzicht bieden van een bepaald archiefbestand, maar dat was zelden de bekommernis van de middeleeuwse stadsklerken. In de loop van de zestiende eeuw werden allerlei inventarissen en administratieve innovaties geïntroduceerd om de groeiende documentenmassa toegankelijk en beheersbaar te houden. Vele van deze vernieuwingen knoopten aan bij tradities die reeds voor 1540 in gebruik waren binnen de Gentse stadsadministraties. Hoewel van een 'archiefbeleid' in hedendaagse betekenis geen sprake is, nam het laatmiddeleeuwse Gentse stadsbestuur meermaals bewuste keuzes met betrekking tot het kopiëren of inventariseren van documenten, ingegeven door een samenspel van politieke en pragmatische beweegredenen in het belang van de stad.

Familieschatten. De bronnenrijkdom van familiearchieven

Familiearchieven: eenheid in verscheidenheid¹

ERIC KETELAAR

De familie kan worden opgevat als een gemeenschap waarin identiteiten en archieven worden gevormd.² Het eerste sociale raamwerk van de herinneringen van een persoon wordt gevormd door zijn of haar familie. Persoonlijk geheugen (herinnering aan wat men heeft meegemaakt) is niet afgesloten van de herinneringen van anderen, uit wat Maurice Halbwachs – de eerste theoreticus van het collectieve geheugen – sociale of historische herinnering noemde. Ook de familie heeft een geheugen: zoals met elke andere collectieve groep heeft de familie in de woorden van Halbwachs “haar herinneringen die het alleen herdenkt, en haar geheimen die alleen aan haar leden worden onthuld.”³ Door het familiegeheugen is het individu verbonden met een verleden dat hij of zij niet heeft meegemaakt. Deze connectiviteit is de basis voor elke cultuur.

Het familiegeheugen is op zijn beurt ingebed in (en doordrongen van) grotere kaders van verwantschap, lokale en regionale herinneringen, religie, natie, enz. Halbwachs besprak daarom eerst het collectieve geheugen van de familie, voordat hij verder ging met het beschrijven van het religieuze collectieve geheugen en dat van sociale klassen. Het familiegeheugen wordt ondersteund, maar ook gevormd, door verhalen, rituelen, huizen en andere *lieux de mémoire* waaronder artefacten als portretten, meubels, kleinoden, enzovoort. De tabaksdoos van grootvader, de zilveren lepel van oudtante, waren nuttige gebruiksvoorwerpen, maar werden monument door de ‘historical gaze’, de historische blik. Mijn stelling is dat in de loop der tijden de ‘genealogische blik’ het familiearchief transfigureerde van een nuttige verzameling in een cultureel erfgoed, waard en waardig om bewaard, uitgebreid en aan volgende generaties doorgegeven te worden. Dat doorgeven is een vorm van cultivering.⁴ Cultivering van een object heeft niet alleen cognitieve aspecten (wat lees ik in het document?), maar omvat ook zowel affectieve waardering als conatieve zingeving. In de *affective mode* schenkt iemand aandacht aan een object en selecteert het uit zijn omgeving. Daardoor krijgt het object een nieuwe betekenis. Het conatieve aspect van betekenisconstructie verwijst naar de uitkomst van de cognitieve kennisverwerving en de affectieve aandacht: de intenties, het doel dat de gebruiker in de betekenis van het object weerspiegelt ziet. De uitkomst, het doel van – bijvoorbeeld – de omgang met oude familiefoto’s kan zijn het bevestigen en versterken van het familieverband, van de continuïteit in de familie. In de wereld van vandaag is voor de jongere generatie het doel van het mee-delen van digitale foto’s: interactie en *peer bonding*. Door cultivering worden betekenissen geschapen.

¹ Licht bewerkte tekst van een voordracht in de workshop *Familieschatten. De bronnenrijkdom van vroegmoderne familiearchieven*, georganiseerd door het Rijksarchief en de onderzoeksgroep Nieuwe Tijd van de KU Leuven, 3 september 2019 in het Arenbergkasteel te Heverlee.

² KETELAAR E., *Archives, memories and identities*, in BROWN C. (ed.), *Archives and recordkeeping. Theory into practice*, London, 2014, p. 131-170.

³ HALBWACHS M., *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris, 1925, p. 151.

⁴ KETELAAR E., *Levend archief*, in WAALWIJK H. & WETERINGS J. (ed.), *Spreken is goud. Oraties en colleges van hoogleraren... en de archivistiek. Jaarboek 2008 Stichting Archiefpublicaties*, 's-Gravenhage, 2009, p. 15-27; KETELAAR E., *Cultivating archives*, in *Archival science*, 2012, 12, p. 19-33.

Zoals de Amerikaanse socioloog Rochberg-Halton schreef: “As living signs, objects must be cultivated to retain their significance; as cultivated objects, things can grow in significance over time and take on new layers of meaning.”⁵ Dat leidt er toe om archivalia te zien niet als louter onbeweeglijke neerslag van handelen, maar als “performances of human agency, intention and action”.⁶

Vooral in de achttiende eeuw komen we het besef van de waarde van wat voorouders hebben gedaan en in geschrifte nagelaten, in verschillende vormen tegen.⁷ In familiearchieven worden nu behalve munimenta ook monumenta opgeborgen: een verjaarsgedicht, een reisjournaal, memoires, briefwisseling van particuliere aard enz. krijgen een plaats in het familiearchief naast de documenten met bewijswaarde, zoals eigendomsbewijzen, financiële stukken, diploma’s, contracten, enz. De grenzen tussen de munimenta en de monumenta zijn vloeiend. Het familiearchief wordt de schatkamer voor de eigen familie. Later wordt het familiearchief ook ontdekt door antiquaren en historici. Zo stelde baron Van Wassenaer in 1777 stukken uit het familiearchief ter beschikking van historici als Bondam, Te Water en Van Wijn (die in 1802 de eerste nationale *Archivarius* van Nederland zou worden). Van Wijn bedankte de archiefeigenaar wensend “dat van de meeste eerste familien luiden gevonden wierden zo communicatief als UHwelgeb. Wat zouden wij dan niet weten ‘t geen ons nu verborgen blijft.”⁸

Maar in het algemeen hadden archivariissen in de negentiende eeuw niet veel interesse in familiearchieven. Rijksarchivaris Bakhuizen van den Brink (1854-1865) kocht en kreeg van particulieren vele collecties, maar hij was alleen geïnteresseerd in publieke of semi-publieke documenten opgemaakt en ontvangen door ambtsdragers en andere publieke personen. Gevraagd om een oordeel over het archief van de Nederlands-Franse admiraal VerHuell (1764-1845) schreef Bakhuizen dat de familiecorrespondentie en de stukken over VerHuells huiselijk leven voor het Rijksarchief zonder waarde waren en vernietigd zouden kunnen worden of aan de familie teruggegeven “zoo er onder die familie leden zijn, die op alle bijzonderheden des beroemden man prijs stellen. En zulke zijn er”, voegde Bakhuizen toe.⁹ De particuliere stukken werden aan een neef (en biograaf) van de admiraal gegeven. Veel later, in 1930 en 1932, kwamen deze documenten in het Rijksarchief in Den Haag terecht.

De familiepapieren in het archief van de raadpensionaris Pieter Steyn werden na zijn overlijden (1772) en dat van zijn vrouw (1783) volgens testamentaire bepaling in verzegelde kisten gepakt die in 1787 voor honderd jaar in bewaring werden gegeven aan de Weeskamer in Haarlem, tegen een vergoeding van tienduizend gulden. Na honderd jaar moesten alle stukken vernietigd worden.¹⁰ In 1887 werden de kisten geopend. De inhoud bleek voor het grootste gedeelte uit staatspapieren te bestaan: die kwamen in het Rijksarchief. Maar de particuliere documenten werden vernietigd.

Dat er toch nog vele familiearchieven bewaard zijn, is te danken aan een aantal factoren. Als meerdere generaties op een plek hebben gewoond is de kans op behoud groter dan

⁵ ROCHBERG-HALTON E., *Meaning and modernity: social theory in the pragmatic attitude*, Chicago, 1986, p. 170.

⁶ CARBONE K.M., *Artists and records: moving history and memory*, in *Archives and records*, 2017, 38, p. 108.

⁷ KETELAAR F.C.J., *Archieven: munimenta en monumenta*, in GRIJZENHOUT F. (ed.), *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*, Amsterdam, 2007, p. 85-107.

⁸ Nationaal Archief 's-Gravenhage, *Familie Van Wassenaer van Duvenvoorde* (3.20.87), inv. nr. 1562.

⁹ FRUIN R., *De gestie van Dr. R.C. Bakhuizen van den Brink als archivaris des rijks 1854-1865 hoofdzakelijk uit zijne ambtelijke correspondentie toegelicht*, 's-Gravenhage, 1926, p. 49.

¹⁰ DE BOER-MEIBOOM W.E., *Inventaris van het archief van Pieter Steyn, 1749-1772*, Den Haag, 1979.

wanneer de archivalia voortdurend moeten verhuizen. We zien dat niet alleen bij families die een kasteel of landhuis bewoonden, maar ook bij een kooplieden- en bankiersfamilie als de Friese familie Kingma. De biograaf van de Kingma's noemt een tweede factor. Een familiearchief oefent een zekere 'dwang' uit: naar de mate waarin men zich gedraagt naar de beelden en modellen uit het eigen familieverleden, wordt het familiearchief belangrijker.¹¹ Ik kom daarop nog terug. Verder trekt een substantieel familiearchief meer archieven aan: familieleden deponeren hun archivalia bij die van de hoofdtak en erfdochteren nemen bij het huwelijk de familiepapieren mee naar het familiearchief van hun echtgenoten.

Vele familiearchieven zijn ontstaan uit genealogische belangstelling, beter gezegd: vele familiearchieven danken hun bewaring aan genealogische belangstelling. Dat was al zo in het ancien régime. De politiek-economische status van een geslacht hing samen met de sociale fictie van een ononderbroken lijn van aanzienlijke afkomst. Dat wordt in Nederland echter pas belangrijk als gevolg van de aristocratisering van het stedelijke patriciaat in de zeventiende eeuw en de daarmee samenhangende exclusiviteit van de familie.¹² Voordien was maagschap belangrijker dan de afstamming in vaderlijke lijn, onder meer vanwege de regels over bloed- en aanverwantschap van leden van de vroedschap en andere colleges. Regenten hielden een nauwkeurige genealogische boekhouding bij, niet alleen van het eigen geslacht, maar ook van andere families met wie huwelijksbanden bestonden of aangegaan konden worden. De familie Backer verzamelde genealogieën van 320 Amsterdamse families; een ander familiearchief (Bicker) bevat lijsten van familieleden en de door hen beklede ambten, teruggaande tot in de vijftiende eeuw en bijgehouden tot 1772. Voor een regent als Paulus Teding van Berkhout (1609-1672) vormden de stukken in het familiearchief niet alleen het bewijs van de verwerving en het beheer van het vermogen, maar dienden ze ook voor de aristocratische pretenties en ter bevestiging en bescherming van de eer van de familie. Hij bepaalde als eerste in zijn geslacht dat het familiearchief en de portretten aan de oudste zoon toekwamen.

Het aristocratische patriciaat in het ancien régime werd vanaf het midden van de negentiende eeuw nagevolgd door nieuwe groepen uit de gegoede burgerij, soms met steun van archivarissen. J.H. Scheffer, de eerste gemeentearchivaris van Rotterdam (1858), stichtte in 1883 de Vereeniging Het Nederlandsch Familie-Archief, die genealogisch onderzoek deed en ook archiefmateriaal verzamelde. Voor de publicatie van genealogieën diende het verenigingsorgaan het *Algemeen Nederlandsch Familieblad* dat drie keer per week verscheen. Scheffer overleed in 1886; zijn ondernemingen waren al eerder verkocht aan de beroepsgenealoog Vorsterman van Oyen, een van de oprichters van het Genealogisch-Heraldiek Genootschap De Nederlandsche Leeuw (1883). Genealogen als Scheffer, Vorsterman van Oyen en Van Epen (die in 1910 het *Nederlandsch Patriciaat*, het zogenaamde blauwe boekje, zou stichten) maakten stambomen en kwartierstaten voor hun cliënten, maar vele families lieten dat onderzoek liever over aan een familielid met antiquarische interesse. Het door deze verzamelde materiaal kon als grondslag dienen voor het familiearchief, vaak ook voor de familievereniging. Een van de oudste is de nog steeds bestaande 'familievereniging Van Oordt', opgericht in 1897, met als taken onder meer het naar vermogen zorg dragen voor de eer van de familie en de oprichting van een familiearchief.¹³

¹¹ NICOLAI N., *De genealogie van het voorwerp. Dierbare voorwerpen en familiecultuur bij de Kingma's te Makkum*, in BOEKHORST P., BURKE P. & FRIJHOFF W. (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1800. Een historisch/anthropologisch perspectief*, Meppel - Amsterdam - Heerlen, 1992, p. 285-318.

¹² KETELAAR, *Archieven : munimenta en monumenta*, p. 90-91.

¹³ *Algemeen Handelsblad* 5 februari 1887.

Voor vele, zich professionaliserende Nederlandse archivariissen echter, was een familiearchief geen archief. Had Samuel Muller in 1879 nog families als archiefvormers erkend, in 1893 sloot hij “de zoogenaamde familie-archieven” uit en in 1898 werd dat in de *Handleiding* van Muller, Feith en Fruin gecodificeerd. Familiearchieven, aldus de *Handleiding*,
*zijn doorgaans een conglomeraat van papieren en stukken, welke de verschillende leden van een geslacht [...] als private personen of in verschillende functiën, soms zelfs als verzamelaars van curiosa, in handen hebben gekregen en bewaard. De stukken van een familie-archief vormen geen geheel, zij zijn meermalen op de meest zonderlinge wijze bijeengekomen en missen het organisch verband van een archief in de beteekenis, daaraan in deze handleiding gegeven. De regels voor gewone archieven kunnen daarom op familie- of huisarchieven niet toegepast worden.*¹⁴

Dat belette sommige rijks- en gemeentearchivariissen niet om familiearchieven te verwerven. Zo verwierf het Rijksarchief in Friesland in 1900 het archief van de familie Thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (32 meter); een jaar later werd het familiearchief Van Beijma thoe Kingma (19 meter) overgebracht, dat werd gevolgd door de archieven van de families Van Harinxma thoe Slooten (10 meter), Van Sminia (16 meter) en een groot aantal kleinere archieven.

Muller bleef echter op het traditionele standpunt staan :

*Private archieven behooren in strikten zin nauwelijks archieven te heeten; veelal zijn het verzamelingen van papieren van zéér verschillende aard, zonder bepaalde organisatie, gedeeltelijk zelfs zonder verband; dergelijke zaken behooren dus m.i. ook eigenlijk niet thuis in een openbaar archiefdepot.*¹⁵

Fruin en andere archivariissen van een jongere generatie dan die van Muller, wilden familie- en andere particuliere archieven wel als archief beschouwen en zij hadden geen principiële bezwaren tegen het opnemen van private archieven in openbare depots. In 1917 zette Fruin (inmiddels algemeen rijksarchivaris geworden) aan de rijksarchivariissen (onder wie Muller) uiteen dat een familiearchief in het algemeen niet in een openbaar archiefdepot thuishoort, mede omdat zo'n archief slechts beperkt openbaar is.¹⁶ Toch zijn er, stelde Fruin, vele familiearchieven die ambtelijke en semi-officiële documenten en papieren rakende de uitoefening van heerlijke rechten bevatten: die zouden wèl in een rijks- of gemeentelijk archiefdepot horen. Maar aangezien een familiearchief, volgens Fruin, een organisch geheel is, mogen die stukken niet van de rest gescheiden worden en behoort dus het gehele familiearchief naar een openbaar depot te worden overgebracht.

Liever nog zag Fruin dergelijke archieven opgenomen in een speciale bewaarplaats in particulier beheer. Zo'n depot kwam er in 1925 toen het Genootschap De Nederlandsche Leeuw een afdeling familiearchieven stichtte, letterlijk naast de deur van het Algemeen Rijksarchief aan het Bleijenburg in Den Haag. Daar kwamen al vrij gauw bijna veertig familiearchieven, deels in bruikleen van de buurman (het Rijksarchief), die familiearchieven ‘die voor de algemeene geschiedenis van minder belang zijn’ bij ‘De Nederlandsche Leeuw’

¹⁴ MULLER S., FEITH J.A. & FRUIN R., *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven*, Groningen, 1898, toelichting op paragraaf 3.

¹⁵ MULLER S., *Toespraak van den voorzitter*, in *Nederlandsch archievenblad*, 1915-1916, 24, p. 14.

¹⁶ *Nota van den algemeenen rijksarchivaris over het geheel of gedeeltelijk opnemen van familiearchieven in rijksarchiefdpots*, in *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, 1918, 40, I, p. 59-66.

onderbracht. Vanaf 1929 financierde de rijksoverheid een aan het Rijksarchief verbonden wetenschappelijk archiefambtenaar die tevens werkzaam was bij de Leeuw. Het argument was dat het Genootschap door het beheer van familiearchieven de rijksarchiefdienst een belangrijke taak uit handen nam. In 1984 droeg het Genootschap (sinds 1933 Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde) het beheer van familiearchieven over aan het Centraal Bureau voor Genealogie.

Sinds 1917 wordt in Nederland algemeen aanvaard dat familiearchieven ook archieven zijn. In de *Nederlandse archiefterminologie* uit 1962 nog aarzelend, in het *Lexicon van Nederlandse archieftermen* van 1983 en onze *Nederlands-Vlaamse archiefterminologie* van 2003 duidelijker: ‘een overgeleverde combinatie van archieven van personen die tot elkaar in familiebetrekking staan.’¹⁷

Het verband tussen de bestanddelen wordt dus bepaald door de familierelaties. In zo’n familiearchief kunnen zich ook ambtelijke stukken, (delen van) een bedrijfsarchief, van een marke, een leenhof, een heerlijkheid enz. bevinden. *Het conglomeraat ontward* is niet toevallig de titel van de in Nederland in 1984 gepubliceerde richtlijnen voor het inventariseren van familiearchieven. Juist die verscheidenheid maakt het familiearchief als eenheid zo aantrekkelijk. Of, zoals Engelen de Booy en Nouk Ruitenbergh — de *grandes dames* van het helaas niet meer bestaande Centraal Register van Particuliere Archieven CRPA — schreven: de inhoud van een familiearchief is onvoorspelbaar.¹⁸

Ik neem als testcase het familiearchief Bicker, berustende deels in het stadsarchief van Amsterdam, deels in het Nationaal Archief in Den Haag.¹⁹ Begin 2019 verscheen het boek *Wij zijn de Bickers!* door Simone van der Vlugt, enkele maanden nadat Mariëlle Hageman haar boek *De geschiedenis volgens Bicker 1746-1812* had gepubliceerd. Beide schrijfters hebben gebruik gemaakt van het familiearchief waarvan sedert 1956 een inventaris bestaat, met meer dan duizend nummers, van de hand van juffrouw Isa van Eeghen, adjunct-gemeentearchivaris van Amsterdam.

De oudste originele stukken in dit archief uit de zestiende en zeventiende eeuw laten zich typeren als: betreffende eigendom en bezit. Het gaat om testamenten, huwelijksvoorwaarden, boedelscheidingen, koop, overdracht en verpachting van landerijen, huizen en renten, stukken over vicarieën, schuldbekentenissen en wat processtukken. Opvallend onder de stukken uit deze twee eeuwen zijn een memorie uit 1566, getekend door Margaretha van Parma voor Pieter Bicker betreffende zijn zending naar Polen (inv. nr. 53), verder een aanstelling uit 1587 en een ander ambtelijk stuk uit 1589 (nrs. 63 en 71). Opvallend omdat ambtelijke stukken in een familiearchief doorgaans pas uit de achttiende eeuw dateren. Even zeldzaam voor de zestiende eeuw is het fragment van een memorieboek uit 1577, een *livre de raison* met recepten, aantekeningen van woonplaatsen van factors en andere zakelijke aantekeningen (nr. 612).

Ik schreef: de oudste originele stukken. Behalve originele stukken bevat het archief drie banden met afschriften van stukken uit de vijftiende en zestiende eeuw, die in de zeventiende eeuw zijn verzameld door Gerard Schaep (1599-1655). Ze zijn in het archief Bicker terecht gekomen door Schaep’s kleindochter die in 1681 met Henrick Bicker trouwde. Het gaat min of meer om dezelfde genres als die welke onder de originelen vóórkomen,

¹⁷ *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen*, 's-Gravenhage, 2003, nr. 10.

¹⁸ DE BOOY E.P. & RUITENBERG G.M.W., *Zorg voor het familiearchief*, Houten, 1995, p. 12.

¹⁹ *Inventaris van het archief van de Familie Bicker en Aanverwante Families*, geraadplagd via archief.amsterdam/inventarissen/overzicht/195.nl.html.

plus wat bijzondere stukken als een wapendiploma en een adelsdiploma uit 1504 resp. 1520 voor Poppo Occo (de Amsterdamse mecenas en factor van de Fuggers), een Heidelberger doctorsbul uit 1592, genealogische aantekeningen sedert 1552, enz. Waar Schaep de originelen vond, is niet duidelijk; ze kunnen tot andere familiearchieven hebben behoord, ze waren in elk geval kennelijk zorgvuldig bewaard tot in Schaep's tijd. Schaep was antiquaar en vurig genealoog en verzamelde heel veel over zijn eigen familie en die van zijn vrouw. Hij wist in 1644 door list en overleg het archief Schaep uit handen van de oudste en rooms-katholieke tak van de familie los te krijgen. Hij spoorde zijn nakomelingen aan steeds goed voor het familiearchief te zorgen "ten dienste van ons Geslacht". Het familiearchief was de neerslag van Schaep's genealogische passie en zijn aristocratische ambities, die overigens ook tot uitdrukking kwamen in een in zijn opdracht geschilderde galerij van portretten van voorouders (Ahnen Galerie) waarvan sommige pure verzinsels waren.

Niet alleen van de familie Schaep kwam er materiaal in het familiearchief Bicker. In 1720 trouwde Jan Bernd Bicker met Johanna Sara Pels, dochter van de schatrijke Amsterdamse koopman-bankier-assuradeur Andries Pels. Bicker werd opgenomen in de firma Andries Pels en Zonen, wat later ook gebeurde met zijn zoon en de eveneens Jan Bernd geheten kleinzoon. Zo zijn stukken van de firma in het familiearchief Bicker terecht gekomen. Het is te weinig om van een werkelijk bedrijfsarchief te spreken, volkomen anders dan bijvoorbeeld de zakenarchieven in het familiearchief Brants die daar een derde van het familiearchief uitmaken.

Nog veel meer archief verwierf de kleinzoon Bicker van zijn grootmoeder Pels die in 1791 stierf. In haar testament vermaakte ze 'alle de documenten van de Famille en al hetgeene dat tot de Genealogie van dezelve eenigszints behoord, alsmede alle de Famille Portraits'²⁰ van zowel de familie Pels als Bicker. Wat het familiearchief Bicker heet, is in feite een conglomeraat waartoe ook stukken van de families Schaep, Pels, Geelvinck, Dedel, Six en nog een paar behoren. Een familiearchief heeft eigenlijk geen grenzen, omdat ieder een familie is.²¹

Ik noemde de Heidelberger doctorsbul. In de achttiende eeuw zien we nieuwe genres verschijnen, naast de vanouds bekende stukken die ik samenvatte als: betreffende eigendom en bezit. We komen bewijsstukken tegen als doctorsbullen, aanstellingen, grootboeken en andere financiële administratie. Maar daarnaast vallen egodocumenten op, als dagboeken, reisbeschrijvingen, paspoorten en particuliere correspondentie. Huwelijks- en lijkzangen (veelal gedrukt) komen in de zeventiende, maar vooral in de achttiende eeuw in grote getale voor. Ze zijn niet of niet meer nodig als bewijs, maar worden kennelijk bewaard vanwege hun emotionele waarde. Er zijn uiteraard mengvormen (bewijs- én gevoelswaarde). Zo begon bestuurder en staatsman Jan Bernd Bicker (1746-1812) – de kleinzoon die ik al noemde – met aantekeningen van de Amsterdamse vroedschapsvergaderingen in de woelige jaren van de Patriottentijd. Deze aantekeningen en vele andere stukken in het omvangrijke archief van deze Bicker zijn gevormd en bewaard enerzijds ter rechtvaardiging van Bicker's handelen in de Patriottentijd (anti Oranje) en de Bataafse Republiek (anti de radicalen), anderzijds als geheugensteun, als souvenirs, om het familiegevoel. Deze argumenten zullen gegolden hebben zowel voor Bicker zelf, maar vooral ook voor zijn nakome-

²⁰ Amsterdam, Stadsarchief, *Bicker* (195), inv. nr. 2.

²¹ TUCKER S., *The most public of all history: family history and heritage albums in the transmission of records*, doctoraatsproefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 2009, p. 262 e.v., geraadpleegd via <https://dare.uva.nl/record/325290>.

lingen die het archief met piëteit en zin voor het verleden hebben bewaard tot het in 1916 aan het Rijksarchief in bruikleen werd gegeven.²² In 1954 werd het met de rest van het familiearchief door de familie geschonken aan het stadsarchief van Amsterdam, maar het deel in het Rijksarchief bleef daar als bruikleen.

Zo hebben we al verscheidene motieven genoemd om verscheidene genres in een familiearchief te bewaren. *Genres* zijn in de archiefwetenschap geïntroduceerd vanuit het vakgebied van *rhetorical genre studies*. Het tijdschrift *Archival Science* wijdde er in 2012 een aparte aflevering aan. Genres zijn patronen van communicatie – schriftelijk en niet-schriftelijk – overeenkomstig de normen van een bepaalde gemeenschap.²³ De in de aankondiging van deze workshop gebruikte term documenttype of de onder archivariissen gebruikelijke term ‘redactionele vorm’ dekken niet helemaal de lading die ‘genre’ heeft. Een genre is een sociale categorie, gekoppeld aan de verwachtingen en normen van een sociale groep. Genres bieden sociale gedragscodes, die enerzijds een bepaalde interactie stimuleren, maar die ook kunnen beperken. Een overlijdensannonce (genre) stimuleert een condoleancebrief (interactie), maar die moet voldoen aan bepaalde sociale normen.

In de oorkondenleer (diplomatiek) kennen we al vanouds de dispositieve oorkonde: het geschrift waarmee een bepaalde rechtshandeling wordt voltrokken en dat deel uit maakt van die rechtshandeling en niet puur als bewijs van die handeling. De verkoop van een huis kan niet mondeling geschieden, maar is belichaamd in de ondertekende en gedateerde koopakte. De akte is de essentie van de koop. Het genrebegrip omvat echter meer dan de dispositieve akten. Genres initiëren acties, mensen weten hoe ze op een bepaald genre moeten reageren. Het begrip past goed in de benadering van archivering als sociale praktijk.

In het genoemde nummer van *Archival Science* laat Fiorella Foscarini zien hoe *genre studies* en oorkondenleer verschillen, maar ook hoe ze elkaar kunnen aanvullen en verrijken.²⁴ De oorkondenleer erkent dat het normatieve systeem (wetten en regels) historisch bepaald is en ook veranderlijk in de tijd. Maar het blijft context en de invloed van buiten het document gaat in één richting. In genretheorie echter worden context en genre beschouwd als *co-constructing*, ze bepalen elkaar wederzijds. Zelfs genreregels die in wetten zijn vastgelegd, zijn niet immanent, want de mensen die ze toepassen of moeten toepassen hebben *agency*, d.w.z. ze kunnen gebruik maken van de vrijheid van handelen overeenkomstig – of juist in tegenstelling tot – sociale structuren.

Een voorbeeld.²⁵ Tussen 1865 en 1927 kon de ambtenaar van de burgerlijke stand in Nederland alleen een overlijden registreren als er een overlijdensakte bestond, ondertekend door een arts. Deze moest de doodsoorzaak specificeren, die vervolgens aan het Centraal Bureau voor de Statistiek werd gemeld. Omdat artsen wisten dat het certificaat zou worden gelezen door de ambtenaar van de burgerlijke stand en anderen, waren ze voorzichtig om de doodsoorzaak te verklaren, omdat dit voor nabestaanden gênant zou kunnen zijn. In 1927 werd het systeem veranderd. Voortaan moest de arts twee verklaringen indienen: het A-briefje (met een beknopte beschrijving van de doodsoorzaak) dat werd voorgelegd aan de ambtenaar van de burgerlijke stand en het B-formulier (met een uitgebreidere

²² Amsterdam, Stadsarchief, *Bicker* (195), inv. nr. 6.

²³ OLIVER G. & DUFF W.M., *Genre studies and archives. Introduction to the special issue*, in *Archival science*, 2012, 12, p. 373.

²⁴ FOSCARINI F., *Diplomatics and genre theory as complementary approaches*, in *Archival science*, 2012, 12, p. 389-409.

²⁵ BOWKER G.C. & STAR S.L., *Sorting things out. Classification and its consequences*, Londen, 1999, p. 141.

beschrijving van de doodsoorzaak) dat naar het Centraal Bureau voor de Statistiek ging (en nog steeds gaat). Deze wijziging grepen artsen aan om nu gevoelige medische gegevens te verstrekken, aangezien het B-formulier niet werd gelezen door de lokale ambtenaar van de burgerlijke stand. Dit leidde tot een aanzienlijke toename van gemelde gevallen van overlijden door syfilis, dementie, kanker en zelfmoord, terwijl sterfgevallen door een goedaardige tumor en secundaire ziektes zoals encefalitis en sepsis een daling vertoonden.

In de klassieke diplomatische benadering zouden we hier spreken van materiële valsheid van het doodsbriefje vóór de wijziging in 1927. Nagaan waarom de verandering optrad en welke verwachtingen de wijziging van het genre oproep, zijn vragen die niet op het terrein van de traditionele oorkondenleer en archivaliek liggen. Ze zijn echter bij uitstek vragen die genretheorie stelt en beantwoordt: zij is geïnteresseerd in het informele, soms subversieve handelen dat genres aanpast aan de wensen en mogelijkheden die in een bepaalde *community* worden ervaren. Genres veranderen onder invloed van steeds wisselende sociale, culturele en ideologische normen en waarden. Die zijn niet louter omgevingsfactoren (zoals in de oorkondenleer en de klassieke archivaliek), maar maken integraal deel uit, ze zijn ingebed in de productie en het gebruik van genres.

In de sociale groep – hier: de familie – gelden normen en waarden die het gedrag van familieleden (maar ook dat van buitenstaanders) conditioneren. Zoals Halbwachs schreef over de familieherinneringen: het zijn modellen en voorbeelden waaruit lering valt te trekken. De Leidse historica Judith Pollmann noemt het *scripts*, draaiboeken.²⁶ Iedere groep, iedere gemeenschap is een *community of memory* ingebed in haar verleden, een verleden dat door specifieke genres wordt gemedieerd. In die *mediation* worden archivalia uit het verleden verbonden met het heden, waarmee de identiteit van de gemeenschap wordt bepaald.

En omdat het familiegeheugen (zoals ik eerder schreef) is ingebed in (en doordrongen van) grotere kaders, gaan ook de archiefschepping en het archiefgebruik verder dan de grenzen van de familie. De geadresseerden zijn net als de afzenders en andere partijen betrokken in een intertekstueel genresysteem. Dit concept werd in de jaren 90 geïntroduceerd door Charles Bazerman, die schreef dat een genresysteem een

*ingewikkeld web van onderling verbonden genres [is], waarbij elke deelnemer een herkenbare handeling of beweging uitvoert in een of ander herkenbaar genre, dat dan kan worden gevolgd door een bepaalde reeks van passende genres als reactie door anderen.*²⁷

Bazerman heeft het concept gedemonstreerd in een analyse van de processen van het aanvragen en verlenen van een octrooi. Een octrooiaanvraag veroorzaakt een specifieke sociale actie waarbij stap voor stap verschillende deelnemers en genres betrokken zijn. Zo ook triggert een verzoek om een dagvaarding een reeks opeenvolgende genres die gemaakt en gebruikt worden door advocaten, rechters en partijen die direct of indirect betrokken zijn bij het proces. Het conceptualiseren van archiveringssystemen als genresystemen brengt 'het sociale' in archivering op de voorgrond en benadrukt wat Bazerman de multivoocaliteit van de tekst noemt.

Denk, bijvoorbeeld, aan al wat het overlijden van een familielid teweeg brengt. De familieleden in het sterfhuis, de dokter of lijkschouwer, de opgeroepen begrafenisondernemer – ieder weet wat er van hem of haar wordt verwacht. De dokter checkt of er een donor-

²⁶ POLLMANN J., *Memory in early modern Europe, 1500-1800*, Oxford, 2017, p. 20-46.

²⁷ BAZERMAN C., *Systems of genres and the enactment of social intentions*, in FREDMAN A. & MEDWAY P. (ed.), *Genre and the new rhetoric*, London, 1994, p. 97.

codicil is (genre 1) en hij maakt de verklaring van overlijden op (genre 2). Die wordt bezorgd op het gemeentehuis bij de aangifte van overlijden (genre 3). Zonder aangifte mag er geen begrafenis of crematie plaatsvinden. Van de opgemaakte akte van overlijden (genre 4) worden uittreksels verstrekt aan de nabestaanden (genre 5). Die hebben dat uittreksel nodig voor de raadpleging van het centraal testamenten register (genre 6), voor het opzeggen van de huur (genre 7), voor de uitkering van een levensverzekering (genre 8), enzovoort. Een notaris moet een verklaring van erfrecht opstellen (genre 9), waardoor de erfgenamen over de bankrekening kunnen beschikken. Intussen heeft de naaste familie de kennisgeving van het overlijden (*faire part*, doodsbericht) opgesteld en verspreid (genre 10). De eerste brieven van rouwbeklag komen binnen (genre 11) ... en zo gaat de *paper trail* verder. In korte tijd heeft het overlijden geleid tot elf elkaar opvolgende en onderling verbonden documentaire genres, volgens een deels ongeschreven scenario waarin elke deelnemer een handeling uitvoert in een bepaald genre, dat bepaalde reacties bij anderen oproept.

Bezien we tegen deze achtergrond de definitie in TEMAS van het brontype ‘overlijdensbericht’: ‘bericht waarbij iemands overlijden wordt bekendgemaakt.’ Het is geen onjuiste definitie, maar toch wel erg mager als we bedenken waarom en waardoor het overlijdensbericht opgesteld en verspreid wordt en welke plaats het overlijdensbericht inneemt in het zojuist geschetste genresysteem. TEMAS definieert discrete documenten en niet of nauwelijks dossiers in hun context (zoals de collegae in Québec wel deden in hun *Typologie des documents des organisations*).²⁸ Foscarini, in haar pleidooi voor wederzijdse bevruchting van genretheorie en oorkondenleer, noemt als sterke punten van de diplomatiek de precieze terminologie waarmee extrinsieke en intrinsieke elementen van documenten worden geïdentificeerd en beschreven. Daar kunnen genrestudies hun voordeel mee doen. Maar anderzijds zou de oorkondenleer (en, voeg ik toe: de archivistiek) zich meer reken-schap moeten geven van de sociale context van archivering (archiefschepping en archiefgebruik). Deze contextualiteit impliceert dat archivering in de maatschappij verandert, maar omgekeerd ook veranderingen in de samenleving ondersteunt. Dit noem ik de dualiteit van het archief: we construeren het archief en worden door het archief geconstrueerd. Zoals schrijver en curator Jorge Blasco Gallardo opmerkt: “archivering is de manier waarop we ons tot de wereld verhouden”.²⁹ En hij voegt eraan toe: “Door te leven archiveren we en worden we gearchiveerd.”

Vanuit die dualiteit gezien, zijn verreweg de meeste archief termen en definities van brontypen onvoldoende, omdat ze de sociale context achterhouden. Neem nummer 1 van de TEMAS lijst: ‘Aandeelbewijs: attest van het bezit van een bepaald aandeel in een zaak, eigendom of onderneming’. Juridisch in orde, maar voor de beschrijving en waardering van een aandeel in een familiearchief niet genoeg. Waarom kwam dat aandeel in bezit van die persoon of dat echtpaar en hoelang was het in de familie? Was het een aandeel in een familiebedrijf? Maakte het deel uit van de bruidsschat? Welke emotionele waarde had het aandeel? Leidde het tot meer aanzien (denk aan de aandelen die rijke Amsterdamse burgers kochten in zeventiende-eeuwse Hollandse inpolderingen), of tot voordeeltjes zoals een jaarlijkse uitstap naar de onderneming, geregelde aanvoer van producten ... enz. enz. Dit soort

²⁸ *Typologie des documents des organisations. De la création à la conservation*, GAGNON-ARGUIN L., MAS S. en MAUREL D. (ed.), tweede druk, Montréal, 2019.

²⁹ BLASCO GALLARDO J., *Ceci n'est pas une archive*, <https://revistafakta.wordpress.com/2013/12/17/ceci-nest-pas-une-archive-por-jorge-blasco-gallardo/> [Oorspronkelijk gepubliceerd in *Memorias y olvidos del archivo*, ESTEVEZ F. & DE SANTA ANA M. (ed.), Las Palmas de Gran Canaria, 2010, p. 11-19],

vragen probeert wat ik genoemd heb de *tacit narratives* in archiefstukken te achterhalen en de ‘semantische genealogie’ van het archief voor het voetlicht te brengen.³⁰

We moeten bedenken dat een familiearchief zoals ieder archief een constructie is. Wat heeft de familie willen archiveren en bewaren en wat heeft ze vernietigd. Denk aan gevoelige correspondentie, dagboeken, financiële stukken rond een faillissement. Het familiearchief weerspiegelt het beeld dat de familie van zichzelf wil geven. Timo de Nijs die het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij sedert het einde van de negentiende eeuw heeft onderzocht, concludeert dat de inhoud en vorm van een familiearchief, zelfs het bestaan alleen al, deel uit maakte “van het vertoog dat families over zichzelf hielden.”³¹ Dat is heel normaal. Mensen in hun omgang met objecten – meubels, kunst, foto’s, boeken, muziekinstrumenten, plakboeken en ook archieven – definiëren wie ze zijn, of waren of willen worden. Maar die identificatie behoort tot de *tacit narratives* van het familiearchief. Bij de beschrijving van een familiearchief en bij de typering van de bestanddelen ervan zou rekening gehouden moeten worden met (*casu quo* rekenschap afgelegd moeten worden van) de geconstrueerdheid van het archief die het gevolg is van het zelfbeeld niet alleen dat van de archiefvormers, maar ook dat van de nakomelingen die het archief bewaren of later schenken of deponeren bij een archiefinstelling.³² Die zelfbeelden worden gevormd in een naar tijd en plaats verschillende sociale context.

Ik bepleit het transparant maken van de sociale context – of liever contexten – waarin de archiefstukken zijn gecreëerd, gebruikt, misbruikt, geselecteerd, geordend, beschreven en gebruikt zijn.³³ Daarmee worden de *scripts* zichtbaar die eens golden in het genresysteem. Daarvoor is een strikt diplomatische of juridische beschrijving van de componenten van het familiearchief niet toereikend. Die moet aangevuld worden – soms vervangen worden – door een nieuw narratief dat vaak ook letterlijk een verhaal kan zijn of meerdere verhalen die door familieleden, archivariissen en anderen worden toegevoegd. Hiertoe zijn zeer geschikt de sinds kort in de archivalistische literatuur voorgestelde relationele beschrijvingssystemen.³⁴ Hiermee kunnen, anders dan in een traditionele hiërarchische beschrijving, de sociale en historische context van een archiefstuk en de relaties met verschillende *stakeholders* worden beschreven. Dit werkt vooral in een digitale omgeving en wanneer meerdere instellingen samenwerken. Simpel gezegd: de beschrijving van een stuk in archief A bevat *links* naar *scope notes*, transcripties, commentaar en andere stukken in dat archief, maar ook naar objecten in de externe collectie B, naar commentaar van gebruikers op website C, naar video op website D, enz. U vindt dit tot op zekere hoogte uitgewerkt in het niet lang geleden door de International Council on Archives verspreide ontwerp van een nieuwe standaard voor multidimensionale beschrijving ‘Records in contexts’ (let op het

³⁰ KETELAAR E., *Tacit narratives: the meanings of archives*, in *Archival science*, 2001, 1, p 131-141, herdrukt in *Toegang. Ontwikkelingen in de ontsluiting van archieven. Jaarboek 2001 Stichting Archiefpublicaties*, THOMASSEN T., LOOPER B. en KLOOSTERMAN J. (ed.), ‘s-Gravenhage, 2001, p. 68-75.

³¹ DE NIJS T.A.H., *In veilige haven: het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij, 1815-1890*, Nijmegen, 2001, p. 33.

³² FISHER R.C., *Donors and donor agency: implications for private archives theory and practice*, in *Archivaria*, 2015, 79, p. 91-119 onderscheidt creator, steward en donor. Zie ook DOUGLAS J., *A call to rethink archival creation: exploring types of creation in personal archives*, in *Archival science*, 2018, 18, p. 29-49.

³³ KETELAAR, *Tacit narratives*, p. 136.

³⁴ YEO G., *Continuing debates about description*, in *Currents of archival thinking*, MACNEIL H. & EASTWOOD T., second edition, Santa Barbara, Cal., 2017, p. 179-183; KEITEL C., *Zwölf Wege ins Archiv. Umriss einer offenen und praktischen Archivwissenschaft*, Stuttgart, 2018, p. 182-185.

meervoud!) of RiC.³⁵ Het model erkent dat de contexten waarin archivalia ontstaan en door de tijd heen gebruikt worden, dynamisch en complex zijn. Het model stelt een manier van contextuele beschrijving voor om zodoende verschillende perspectieven en verschillende toegangsmogelijkheden te bieden. De beschrijving van een archiefstuk volgens RiC maakt het netwerk van aan elkaar gerelateerde actoren, documenten, functies en processen én hun contextuele geschiedenis transparant.

Ik zou nog een stap verder willen gaan en, zoals gezegd, aan de beschrijving willen koppelen ook de verhalen over en de uitleg van de beschreven stukken. Daarmee komen de stukken in het familiearchief pas goed tot hun recht en kunnen ze hun functies als genresysteem – als eenheid in verscheidenheid — optimaal vervullen.

³⁵ International Council on Archives, 2023. *Records in Contexts–Conceptual Model (RiC-CM)*, 1.0, geraadpleegd via www.ica.org/resource/records-in-contexts-conceptual-model/.

An Archivist's Nightmare

Het conglomeraat de Thiennes-de Limburg Stirum: familiearchief of documentatie?

HENDRIK CALLEWIER

Familiearchieven hebben al sinds het ontstaan van de moderne archiefwetenschap een bijzonder statuut binnen het spectrum van archieven. Voor Muller, Feith en Fruin, de grondleggers van de archivaliek, dienden ze zonder meer als een buitenbeentje beschouwd te worden, waarop hun *Handleiding* (1898) strikt genomen niet kon toegepast worden:

*De stukken van een familie-archief vormen geen geheel, zij zijn meermalen op de meest zonderlinge wijze bijeengekomen en missen het organisch verband van een archief in de beteekenis, daaraan in deze handleiding gegeven. De regels voor gewone archieven kunnen daarom op familie- of huisarchieven niet toegepast worden.*¹

Sindsdien zijn de familiearchieven enigszins gerehabiliteerd. Waar in oudere definities nog sprake was van “persoonlijke archieven, afkomstig van dezelfde of van verwante families”, is volgens de *Archiefterminologie voor Vlaanderen en Nederland* (2003) een “familiearchief een overgeleverde combinatie van archieven van personen die tot elkaar in familiebetrekking staan”. Dat betekent dat het wel degelijk om ‘archief’ gaat, volgens dezelfde archiefterminologie een “geheel van archiefbescheiden, ontvangen of opgemaakt door een persoon, groep personen of organisatie”.² Deze definitie getuigt niet alleen van de stijgende waardering voor familiearchieven, maar ook van het erkennen van de specificiteit ervan.³ Deze omschrijvingen klinken mooi in de theorie, maar de praktijk ziet er helaas vaak minder rooskleurig uit. Net zoals andere organisaties dat doen, ontvangen en genereren families documenten. In tegenstelling tot veel van deze organisaties zijn private personen echter niet in een strak administratief keurslijf gedwongen. Dat betekent dat er van ‘standaard werkprocessen’, zo kenmerkend voor overheidsorganisaties, meestal geen sprake is. Er zit dan ook doorgaans weinig structuur in familiearchieven, laat staan dat er sprake is van een evenwichtige selectiepolitiek door de archiefvormer. Wat bewaard bleef, is te danken (of te wijten?) aan de willekeur van de personen in kwestie. Bovendien is de diversiteit en heterogeniteit van de documenttypes in familiearchieven erg groot. Zo weten we welke stukken we mogen verwachten in rechtbankarchieven (bv. strafdossiers, vonnisboeken, rollen, ...) of notarisarchieven (repertoria en minuten), terwijl dat in familiearchieven minder het geval is. Testamenten en huwelijkscontracten liggen bv. voor de hand, maar de *papiers d'office* en andere stukken kunnen zeer uiteenlopend zijn. Tot slot komt het niet zelden voor dat de archiefvormer(s) van familiearchieven de eigenlijke archiefbescheiden vermengden met documentatie. In sommige gevallen, zoals het familiearchief de Thiennes-

¹ MULLER S.FZ., FEITH J.A. en FRUIN R.TH.A., *Handleiding voor het ordenen en beschrijven van archieven*, Groningen, 1898, p. 6.

² DEN TEULING A.J.M., *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen*, Den Haag, 2003, p. 10.

³ Voor een overzicht van het debat over de terminologie, zie VAN ACKER J., *Familiearchief: van definitie tot inventarisbeginsel*, in BAERTEN J., SCHEELINGS F. en VERHELST J. (ed.), *Besparen door degelijk archief- en documentbeheer (Archiefinitiatief, 3)*, Brussel, 1996, p. 23-26.

de Limburg Stirum, gebruikten latere generaties de archiefbescheiden van hun voorgangers als genealogische en historische documentatie. De stukken zijn in dat geval uit hun context gerukt en verliezen een deel van hun oorspronkelijke betekenis, maar geven ze ook een nieuwe. Dit stelt de archivaris, voor wie principes als 'oude orde' en respect voor het structuur- en herkomstbeginsel heilig zijn, voor onoverkomelijke problemen. In deze bijdrage wordt deze problematiek behandeld aan de hand van de case van het familiearchief de Thiennes-de Limburg Stirum.

Geschiedenis van de families de Thiennes en de Limburg Stirum

De leden van de families de Thiennes en de Limburg Stirum waren bijna vijfhonderd jaar lang kasteelheren in Rumbeke bij Roeselare.⁴ De oorsprong van het geslacht de Thiennes is echter te vinden in de Noord-Franse gemeente Thiennes (Tienen in het Nederlands). Pas vanaf de vijftiende eeuw zijn betrouwbare gegevens over de familiegeschiedenis beschikbaar. De familie de Thiennes bezit dan diverse heerlijkheden, waaronder die van Caëstre (Kaaster), eveneens in Noord-Frankrijk. Vermoedelijk in 1467 huwt Robrecht de Thiennes, heer van Kaaster, met de erfdochter van Rumbeke. Zijn zoon Jacob is de eerste de Thiennes die zich heer van Rumbeke mag noemen, een titel die in de familie blijft tot op het einde van het ancien régime. In 1649 slaagt Thomas III de Thiennes erin de heerlijkheid als graafschap te laten erkennen, waardoor hij voortaan als graaf van Rumbeke door het leven kan gaan. Vooral de zestiende-eeuwse telgen bouwen een indrukwekkende militaire en politieke loopbaan uit in dienst van de Habsburgse vorsten, maar in de loop van de zeventiende en de achttiende eeuw komt het uitgebreide familiale patrimonium onder toenemende druk te staan, onder meer door vroegtijdige overlijdens en door eindeloze processen tussen de erfgenamen. Het goederenbezit is aanzienlijk: niet alleen behoort het grootste gedeelte van het dorp Rumbeke aan de familie toe, ook in heel wat andere plaatsen in Midden- en Zuid-West-Vlaanderen verwerven de de Thiennes belangrijke heerlijkheden, zoals in Hulste, Oekene, Moorslede, Ardoeie, Pittem, ... Onder meer door huwelijksallianties, o.a. met de familie van der Gracht, komen ook heerlijkheden in Nederland, Noord-Frankrijk en in de omgeving van Doornik in hun bezit.

Toch is Rumbeke vanaf de zestiende eeuw tot op het einde van het ancien régime de belangrijkste verblijfplaats van de familie, al resideert de familie ook in het Noord-Franse Kaaster en gedurende een beperkte periode in Heukelum (Nederland). Bovendien is het, zeker in de winter, aangenamer toeven in meer comfortabele woningen die de familie bezit of huurt in steden als Gent, Ieper, Brugge en, tijdens de Oostenrijkse periode, Wenen. Die stedelijke residenties laten de familieleden bovendien toe om contacten te onderhouden met andere aristocraten en een politieke, militaire of ambtelijke carrière uit te bouwen.

De inval van de Fransen betekent niet alleen het einde van het feodale stelsel en dus van het graafschap Rumbeke, de familie is in 1802 ook gedwongen om het kasteel te verkopen aan een zijtak van het geslacht de Thiennes, het huis van Rumbeke-Leyenbourg. De oudste dochter van kasteelheer François Joseph de Thiennes-Leyenbourg de Rumbeke (1777-1855)

⁴ Voor de geschiedenis van de familie, zie CALLEWIER H., *De families de Thiennes en de Limburg Stirum en het kasteel van Rumbeke (eind 15de-begin 20ste eeuw)*, in NUYTENS M. (ed.), *Het kasteel van Rumbeke. Een oud verhaal - een nieuwe toekomst*, Tielt, 2019, p. 85-135. Een ouder overzicht van de familiegeschiedenis is o.a. terug te vinden in: GOETHALS F.V., *Histoire généalogique de la maison de Thiennes*, Brussel, 1848; DELBAERE-DUMOULIN J., *Kasteel en kasteelheren te Rumbeke*, in *Handelingen van de Koninklijke Geschied- en Oudheidkundige Kring van Kortrijk*, nieuwe reeks, 1963-1964, 33, p. 5-200.

huwt in 1856 met Thierry de Limburg Stirum, waardoor het kasteel in handen komt van deze van oorsprong Duitse familie. Het echtpaar bezit in de tweede helft van de negentiende eeuw ook nog de kastelen van Hemsrode (in Anzegem) en Huldenberg (in Vlaams-Brabant), naast het middeleeuwse Adornesdomein in Brugge, en herenhuizen in Gent en Brussel. Na het overlijden van Thierry in 1911 wordt het patrimonium verdeeld en ontstaat er een West-Vlaamse en Brabantse tak van de familie. Het kasteel van Rumbeke wordt uiteindelijk verkocht in 1988, maar de familie resideert er dan al geruime tijd niet meer. In de negentiende en de twintigste eeuw zijn diverse leden van de familie politiek actief, voornamelijk op lokaal vlak, als senator, provincie- en gemeenteraadslid, of burgemeester.

De belangrijkste telg van de familie is ongetwijfeld Thierry de Limburg Stirum (1827-1911)⁵, zoon van een officier in het Nederlandse leger. Deze jurist is vanaf 1878 tot aan zijn dood quasi onafgebroken senator. Hij verdient echter vooral zijn sporen als historicus en genealoog. Thierry de Limburg Stirum is actief in diverse historische verenigingen, voornamelijk in Gent, maar ook in de Brugse Emulatie, waarvan hij van 1891 tot 1911 voorzitter is. Zijn naam is ook onlosmakelijk verbonden met de Koninklijke Commissie voor de oude wetten en verordeningen, waarvan hij eveneens enige tijd als voorzitter fungeert. Thierry de Limburg Stirum is namelijk bovenal een positivist, die zich onthoudt van interpretatie. Als historicus ziet hij voor zichzelf in eerste instantie een rol weggelegd als uitgever van bronnen. Zo tekent hij onder meer voor de publicaties van de *costuimen* van Kortrijk, Oudenaarde en Aalst en voor die van het cartularium van de Vlaamse graaf Lodewijk van Male.

Zijn zoon, Henri de Limburg Stirum (1864-1953), zal nooit uit de schaduw van zijn vader kunnen treden. Ook hij wordt actief in diverse historische en heraldische verenigingen, maar zijn wetenschappelijke verdiensten blijven eerder beperkt. In tegenstelling tot zijn vader schopt hij het wel tot burgemeester van Rumbeke, een functie die hij meer dan veertig jaar lang bekleedt, van 1904 tot 1946. Hij is meteen ook de laatste telg van de familie die het kasteel van Rumbeke bewoont.

Thierry en Henri de Limburg Stirum als verzamelaars

Thierry de Limburg Stirum, en in mindere mate zijn zoon Henri, is een verwoed verzamelaar van oude handschriften. Het bestaande familiearchief, dat voornamelijk teruggaat op dat van de familie de Thiennes, vult hij aan met allerlei handschriften die hij verwerft via openbare verkopen of antiquariaten.⁶ Bij sommige stukken vinden we nog de beschrijving uit de veilingscatalogus terug. Thierry onderhoudt nauwe contacten met archivariissen en andere verzamelaars. Dat blijkt niet alleen uit briefwisseling, maar ook het feit dat een aantal verzamelde stukken afkomstig is uit de nalatenschap van andere verzamelaars, zoals Eduard Van Damme (1806-1882).⁷

⁵ Over Thierry de Limburg Stirum, zie: FRANCIS C., *Tussen geschiedenis en politiek. Een intellectuele en politieke biografie van graaf Thierry de Limburg Stirum (1827-1911)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, Leuven, 2001.

⁶ Zie bv. oud nummer 117, dat volgens de oude omslag werd aangekocht op 23 maart 1877 bij Vyt in Gent.

⁷ Edouard Van Damme (Eeklo, 1806- Gent, 1882) verbleef tot 1850 in Veurne, waar hij meermaals schepen was. Daarna verhuisde hij naar Gent. Hij was provincieraadslid voor Oost-Vlaanderen, lid van de *Société d'Emulation* en de *Société des Beaux Arts* in Gent (net zoals Thierry de Limburg Stirum). Zijn verzameling werd in Gent geveild op 18 oktober 1882 door J. Fobe en C. Vyt. Een aantal van zijn documenten schonk hij aan het stadsarchief van Veurne, andere kwamen terecht bij verzamelaars, zoals Merghelynck maar ook de Limburg Stirum. Zie hierover o.a. DONCHE P., *Een mogelijke identificatie van een grafschrijvenverzameling uit Veurne*, in *Biekorf*, 2005, 105, p. 131-133.

De interesse van Thierry gaat voornamelijk uit naar de geschiedenis van middeleeuws Vlaanderen en naar de geschiedenis van adellijke geslachten. Toch zijn de door hem verzamelde stukken erg heterogeen. Het verzamelen gebeurt dan ook weinig doordacht. De Limburg Stirum koopt bijvoorbeeld charters in bulk aan. Een partij van wellicht meer dan honderd oorkonden, waarvan de oudste uit de veertiende eeuw dateren, wordt hem bezorgd door de Brusselse boekhandelaar F. Olivier.⁸ De inhoud van het merendeel van dergelijke charters houdt geen enkel verband met de eigen familiegeschiedenis, of met andere interessegebieden van Thierry. Zo vinden we in zijn verzameling een reeks oorkonden van de abdij van Sint-Jan ten Berge in Terwaan terug, voornamelijk laatmiddeleeuwse rentebrieven.⁹ Evengoed treffen we fragmenten van andere familiearchieven aan, zoals van de familie Le Waitte uit Ath in Henegouwen,¹⁰ de familie van Edingen, heren van Kestergat in Vlaams-Brabant,¹¹ of de Brabantse adellijke familie Micault.¹²

De interesse in genealogie en heraldiek is bepalend voor de waardering die Thierry en Henri aan hun verzameling toekennen. Ze noteren op de omslagen de naam of namen van de families waarop de stukken betrekking hebben. De notities leren ons in sommige gevallen niets over de inhoud, wel over het doel van de verzameling. Zo lezen we op één van de oude omslagen: “*peuvent être intéressant au point de vue généalogique*”.¹³ Het concept archiefvormer is hen uiteraard vreemd. Bij de beschrijving van de archiefstukken gaat de meeste aandacht naar het voorkomen van familie- en plaatsnamen. Zo worden op een oude omslag stukken beschreven als “*documents dans lesquel [sic] figurent les noms de Thiennes, Rumbeke, Roulers*”.

De verzameling bestaat uiteindelijk voor een groot deel uit omslagen per familie, kerkelijke instelling, of - in mindere mate - historisch onderwerp. Het eigen familiearchief wordt gebruikt om de verzameling te verrijken. Een kwitantie voor de betaling van het intredegeld van een familielid in een klooster wordt bijvoorbeeld ondergebracht in de omslag over hetzelfde klooster, samen met gravures uit de *Flandria Illustrata*, bidprentjes van andere kloosterlingen of tekeningen van wapenschilden van abten of abdissen.¹⁴ De documentaire map over de familie Van Steeland bevat zo ook een akte van overdracht uit 1596 van een rente door de curatoren van Jacquemyne van Steenlandt aan Anselmus Opitius Adornes. Dit charter is ongetwijfeld afkomstig uit het archief van de familie Adornes, dat via de moeder van zijn echtgenote in het bezit komt van Thierry de Limburg Stirum en nu verspreid over het Rijksarchief Brugge en het stadarchief Brugge bewaard wordt.¹⁵

⁸ Volgens de omslag: “Envoi du libraire F. Olivier à Bruxelles”. Voorlopig nummer B1.

⁹ Het gaat om enkele tientallen charters uit de periode 1255-1595. Voorlopige nummers B1 en B5.

¹⁰ Rentebrieven en eigendomstitels uit de periode 1402-1720. Voorlopig nummer B1.

¹¹ Rentebrieven uit de periode 1480-1536. Voorlopig nummer B5.

¹² Voornamelijk (afschriften van) testamenten, huwelijkscontracten en genealogische nota's (zestiende-achtttiende eeuw).

¹³ Oud nummer 1194.

¹⁴ Zie bv. oud nummer 1225 met o.m. een kwitantie van de abdij van Oosteeklo uit 1759 en een kwitantie en brieven.

¹⁵ Over dit archief, zie GEIRNAERT N., *Het archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge (Brugse geschiedbronnen uitgegeven door het gemeentebestuur van Brugge, 19-20)*, 2 dln., Brugge, 1987-1989.

Een bewogen archiefgeschiedenis

De verzamelde stukken zijn samen met het eigenlijke familiearchief goed voor een conglomeraat van ongeveer 25 strekkende meter. Het oudste stuk is een rentebrief uit 1219 voor het hospitaal van Oudenaarde, het meest recente dateert uit 1983 en heeft betrekking op herstellingswerken aan het kasteeldomein van Rumbek. Dit conglomeraat is in vijf etappes tot stand gekomen. Na het overlijden van Thierry de Limburg Stirum (1911) werd een eerste gedeelte in bewaring gegeven bij het Rijksarchief. Het betreft voornamelijk archief van de diverse heerlijkheden, eigendom van de familie de Thiennes. In 1966 volgde de bewaargeving van een deel van de verzamelde stukken, vermengd met familiearchief. In 2015 schonk de familie vervolgens het merendeel van het archief dat nog bewaard wordt in het Adornesdomein in Brugge. Het gaat opnieuw om een mengeling van eigenlijk familiearchief en verzamelde stukken. Vervolgens werd in 2016 de verzameling van Joseph Delbaere aan het Rijksarchief overgedragen. Delbaere (1887-1972) was niet alleen gemeenteontvanger in Rumbek, maar ook heemkundige en auteur van diverse publicaties over het kasteel van Rumbek.¹⁶ In zijn verzameling werden talrijke stukken uit het archief van de families de Thiennes en de Limburg Stirum aangetroffen. Deze stukken werden afgezonderd en aan het conglomeraat toegevoegd. Tenslotte schonk graaf Frédéric de Limburg Stirum in 2020 een hoeveelheid archiefstukken, wellicht afkomstig uit het kasteel van Huldenberg, met betrekking tot de de Thiennes' en aanverwante families, waaronder de Baudequin de Peuthy en de Draeck. De schoonmoeder van Thierry de Limburg Stirum was Astérie de Draeck (1804-1882), laatste telg van deze familie. Via haar moeder, Marie de Baudequin de Peuthy (1781-1864), kwam het kasteel van Huldenberg in handen van de familie de Limburg Stirum.

Ook buiten het Rijksarchief is archief van de families de Thiennes en de Limburg Stirum terug te vinden. Zo werd op een veiling in 2017 een beperkte hoeveelheid archief door de stad Roeselare aangekocht. Het gaat voornamelijk om processtukken, huwelijkscontracten en testamenten van de zestiende tot de negentiende eeuw.¹⁷ Het is de bedoeling om op termijn deze archivalia aan het conglomeraat in Kortrijk toe te voegen. Substantiëler zijn de door Thierry de Limburg Stirum verzamelde stukken die zich nog in het kasteel van Huldenberg zouden bevinden, één van zijn geliefkoosde residenties.¹⁸ De afgelopen jaren zijn bovendien talrijke stukken, onder andere met betrekking tot de families Adornes, de Draeck, van der Gracht en de Baudequin de Peuthy, aangeboden op veilinghuizen in binnen- en buitenland. Wellicht hebben al deze documenten dezelfde oorsprong en berusten ze ooit op het kasteel van Huldenberg.

Verder moet het hiervoor vermelde archief van de familie Adornes eigenlijk beschouwd worden als een onderdeel van het conglomeraat de Thiennes-de Limburg Stirum. Dit familiearchief bestaat op zijn beurt uit drie delen, waarvan het voornaamste het zogenaamde 'fonds de Limburg Stirum' is, dat in 1946 in bewaring werd gegeven bij het

¹⁶ Over Delbaere, zie DEBRUYNE M., *Biografie van Joseph Delbaere*, in *Album Joseph Delbaere*, Rumbek, 1968, p. 11-16. en ASPESLAGH P., *Roeselaarse auteurs. Joseph Delbaere*, Roeselare, 2009.

¹⁷ Al deze stukken werden ondertussen gedigitaliseerd en getranscribeerd door een groep vrijwilligers van het stadsarchief Roeselare.

¹⁸ Voor een overzicht van de "notities" van Thierry de Limburg Stirum in Huldenberg, zie FRANCIS, *Tussen geschiedenis en politiek*, p. 121-127. Fragmenten van de Huldenbergse "codices" zijn uitgegeven: VAN HELMONT J., *Comitum de Limburg Stirum Codices Selecti*, Leuven, 2004; Van HELMONT J., *Codex 148. Comitum de Limburg Stirum*, Leuven, 2005.

stadsarchief Brugge door Henri de Limburg Stirum. Tussen 1980 en 1983 kocht het stadsarchief vervolgens diverse stukken aan die afkomstig waren uit het archief van de familie Adornes of dat van de familie de Draeck, die deze familie was opgevolgd. Latere aanwinsten vulden het ‘fonds de Limburg Stirum’ in het stadsarchief verder aan. Eveneens in 1980 kocht het Algemeen Rijksarchief bij een Brusselse antiquair veertien pakken familiearchief. Omdat ze verband houden met de families Adornes en de Draeck, werden ze overgebracht naar het Rijksarchief Brugge. Deze aanwinst werd virtueel geïntegreerd in de inventaris van het archief van de familie Adornes, met uitzondering van het archief dat betrekking heeft op de voorouders van barones Julie Marie Snoy et d’Oppuers (†1950), de echtgenote van Henri de Limburg Stirum.¹⁹

Zoals hiervoor werd aangetoond, is het archief van de families de Thiennes en de Limburg Stirum een schoolvoorbeeld van het Sinterklaassyndroom, dat familiearchieven typeert en waarbij deze worden opgesplitst, deels verkocht, onder diverse takken of verblijfplaatsen verdeeld of overgedragen aan diverse openbare archiefbewaarplaatsen. Zo is het archief van de prinselijke familie Arenberg, wellicht één van de belangrijkste familiearchieven in België, niet alleen in Brussel, Edingen en Leuven terug te vinden, maar net zo goed in Arras, Cambrai, Douai, Parijs, Düsseldorf, Koblenz, Osnabrück, Salzburg en Wenen.²⁰ Andere voorbeelden uit West-Vlaanderen zijn dearchieven van de families de Man en van Caloen en aanverwante, waarvan een gedeelte in het Rijksarchief Brugge terug te vinden is.

Het conglomeraat de Thiennes-de Limburg Stirum is niet alleen ‘verminkt’ door de verzamelwoede van Thierry en Henri de Limburg Stirum, ook daarvoor was de ordening al grondig verstoord en ging wellicht een groot deel van het archief verloren. De grote mobiliteit van de leden van de familie de Thiennes en hun vlucht naar Wenen op het einde van de achttiende eeuw verklaart dit gedeeltelijk. Zo vinden we op enkele vroeg negentiende-eeuwse stukken de notitie: “*papiers a moi seul relatifs aux pays bas et à y porter en cas de voyage*”.²¹ Het gaat om correspondentie die de Thiennes voerde vanuit Wenen met zijn zaakwaarnemer in de Nederlanden.

Ook de Duitse bezetting van het kasteel tijdens de Eerste Wereldoorlog heeft rampzalige gevolgen gehad voor het familiearchief. Volgens Delbaere had Thierry de Limburg Stirum het ‘kasteelarchief’ goed geklasseerd, maar het “is tijdens de eerste wereldoorlog gedeeltelijk te kwiste gegaan en wat er van overbleef: vele duizenden documenten, is totaal dooreengekeerd geweest, zonder dat nog enig spoor van inventaris terug te vinden is. Sindsdien werd het nooit meer hergeklasseerd, wat doodjammer is, maar wat ook een reuzenwerk zou zijn, want de verwarring in deze massa documenten is niet beschrijfelijk”.²² Ook Delbaere heeft echter bijgedragen tot de wanorde en de verspreiding die dearchieven van de families de Thiennes en de Limburg Stirum kenmerkt. Als heemkundige en vertrouweling van graaf Henri de Limburg Stirum had hij toegang tot het ‘kasteelarchief’ en deinsde hij er niet voor terug stukken die hem interesseerden te ‘ontlenen’ en aan zijn eigen verzameling toe te voegen.

¹⁹ GEIRNAERT, *Het archief van de familie Adornes*, I, p. 5-6.

²⁰ VAN ACKER, *Familiearchief*, p. 22.

²¹ Oud nummer 682.

²² DELBAERE-DUMOULIN, *Kasteel en kasteelheren te Rumbeke*, p. 6.

Inhoud van het archief

De inhoud van het conglomeraat de Limburg Stirum de Thiennes is erg heterogeen en soms fragmentarisch. Een eerste onderdeel zijn de archieven van heerlijkheden die tijdens het ancien régime aan de familie de Thiennes toebehoorden. Het gaat meer bepaald om rekeningen, land- en renteboeken, wettelijke passeringen, ... Vooral van de heerlijkheden in Rumbekke, Passendale, Kaaster en Zwevegem bleven substantiële archiefreeksen bewaard. Een tweede, erg omvangrijk gedeelte van het archief bestaat uit (fragmenten van) procesdossiers over nalatenschappen. Vooral het proces over de 'verderding' van de lenen nagelaten door Louis Thomas de Thiennes heeft zijn sporen nagelaten. Het dossier bevat ettelijke pakken archief uit de periode 1720-1765. Een derde omvangrijk gedeelte van het conglomeraat wordt gevormd door de documentaire reeksen over enkele duizenden families, kerkelijke instellingen, ... In de mapjes per familie vinden we meestal genealogische aantekeningen van Thierry de Limburg Stirum terug, maar vaak ook oudere genealogieën, vaak met wapenschilden. Soms gaat het echt om familiearchief, zoals adelsbrieven of zogenaamde memorieboeken. Tot slot vinden we in het conglomeraat ook het archief van de vzw 'Vrienden van het kasteel van Rumbekke' terug, een vereniging die in de tweede helft onder impuls van graaf Guillaume de Limburg Stirum het kasteelpatrimonium trachtte te onderhouden en te herbestemmen, onder meer voor toeristische doeleinden.

Echte stukken van persoonlijke aard zijn in het conglomeraat eerder zeldzaam. Briefwisseling van de familie de Thiennes is er bijvoorbeeld amper. Ook de correspondentie van Thierry de Limburg Stirum is eerder fragmentarisch. Daarnaast vinden we heel wat aantekeningen voor bronnenuitgaven terug, vaak afschriften van originele archiefstukken.

Problemen inzake ordening en ontsluiting

De archiefgeschiedenis en de heterogeniteit van het conglomeraat de Limburg Stirum-de Thiennes bemoeilijkt de verdere ontsluiting ervan. Het spreekt voor zich dat de aanvulling van het conglomeraat met aanwinsten de afgelopen jaren de afronding van de inventarisatie gevoelig heeft vertraagd. Zo moesten de stukken afkomstig uit het Adornesdomein en uit de verzameling Delbaere, samen goed voor enkele strekkende meters archief, stuksgewijs beschreven worden en geïntegreerd worden in de inventaris. Bovendien vallen ook in de toekomst aanvullingen niet uit te sluiten.

Meer dan de eigenlijke beschrijving, is de ordening van het conglomeraat problematisch. De 'oude orde', als die er ooit al geweest is, werd volledig verstoord. De mobiliteit van de familie de Thiennes verklaart dit gedeeltelijk, maar wellicht is de oorzaak daarvan nog meer te zoeken in de documentaire benadering van Thierry en Henri de Limburg Stirum, de Duitse bezetting van het kasteel in 1914-1918 en de 'raadpleging' van het archief door heemkundige Delbaere. Het eigenlijke familiearchief de Thiennes is niet enkel erg onvolledig, het is ook volledig uit zijn context gerukt. Zowel Thierry en Henri de Limburg Stirum gebruikten archiefbescheiden als documentatie, terwijl Delbaere losse stukken ontleende. Het gevolg is dat er amper nog dossiers bewaard bleven, maar wel een gigantische hoeveelheid losse papieren. Vooral bij stukken die deel uitmaakten van procesdossiers stelt dat problemen. Met het oog op de procesvoering werden er namelijk eindeloos veel afschriften gemaakt van staten van goed en andere archivalia, waarvan het niet altijd meer duidelijk is wat de bedoeling daarvan was. Bovendien zijn de aangekochte en verzamelde stukken in het conglomeraat per definitie *Fremdkörper* die geen relatie hebben tot het eigenlijke familiearchief.

Als gevolg van het ontbreken van context en dossiervorming, is een stuksgewijze beschrijving van de stukken bijna de enige optie. Dit maakt ontsluiting van het conglomeraat erg arbeidsintensief. De inventarisatie vereist bovendien een erg brede kennis van context, gezien het zeer ruime chronologische, geografische en thematische bereik van de stukken.

Een rudimentair ordeningsschema van het conglomeraat ziet er als volgt uit, min of meer geïnspireerd op het model-archiefschema voor familiearchieven.²³

1. *Familiearchief de Thiennes*
 - 1.1. Stukken van genealogische aard
 - 1.2. Stukken van persoonlijke aard
 - 1.3. Stukken betreffende goederenbeheer en uitoefening van publieke rechten
2. *Familiearchief de Limburg Stirum*
 - 2.1. Stukken betreffende Thierry de Limburg Stirum
 - 2.2. Stukken betreffende Henri de Limburg Stirum
 - 2.3. Documentatie en andere verzamelde stukken
3. *Archief van de vzw Vrienden van het kasteel van Rumbek*

Familiearchief: *what's in a name?*

In het geval van het familiearchief de Thiennes-de Limburg Stirum verklaart de archiefgeschiedenis het gebrek aan homogeniteit en de lacunes in dit conglomeraat. Familiearchief is deels aangewend als (genealogische) documentatie en de verzamelde stukken lijken belangrijker en substantiëler dan het eigenlijke familiearchief. De 'typedocumenten' die we doorgaans in familiearchieven aantreffen, zoals adelsbrieven, genealogieën, memorieboeken, ... hebben voornamelijk betrekking op andere families. Dat alles maakt van dit conglomeraat een 'nachtmerrie voor de archivaris', maar deze situatie is zeker niet uitzonderlijk. Het gebrek aan oude orde, de heterogeniteit, lacunes, ... zijn zelfs typerend voor de meeste familiearchieven.

Familiearchieven dwingen de archivaris dan ook tot zelfreflectie. Hoe worden documenttypes die uit hun context zijn gehaald het best benaderd? Stuksgewijze beschrijving lijkt de enige oplossing, maar is dit wel realistisch of zelfs wenselijk? Is het zinvol om op zoek te gaan naar een 'oude orde' of is het eerder opportuun om de documentaire benadering over te nemen? Inventarisatie lijkt steeds minder tot het takenpakket van de hedendaagse archivaris te behoren. Een kosten-batenanalyse dringt zich dan ook op, waarbij zich de vraag stelt of arbeidsintensieve ontsluiting wel te verantwoorden is. Bovendien is een stuksgewijze ontsluiting niet noodzakelijk wat de gebruiker verwacht. Wie een familiearchief wil raadplegen vanuit een genealogische insteek, is vooral op zoek naar familienamen, maar heeft bijvoorbeeld minder boodschap aan redactionele vormen van losse stukken. De documentaire benadering die Thierry en Henri de Limburg Stirum voor ogen hadden is voor deze categorie gebruikers de meest voor de hand liggende. Een pragmatische oplossing voor familiearchieven dringt zich dan ook op, waarbij de archivaris zijn theoretische en principiële principes – noodgedwongen – aan de kant schuift.

²³ COPPENS H., *De ontsluiting van archieven. Richtlijnen en aanbevelingen voor de ordening en beschrijving van archieven in het Rijksarchief (Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de provinciën. Miscellanea Archivistica. Manuale, 21)*, Brussel, 1997, p. 476-484.

Misschien is het daarom tijd om de benadering door Muller, Feith en Fruin te rehabiliteren. Ten onrechte werd hun omschrijving van familiearchieven vooral als een gebrek aan waardering geïnterpreteerd, terwijl het hen er in de eerste plaats om ging om het onderscheid met andere archieven te duiden. Terecht stelden ze dat de 'regels van gewone archieven' hier niet kunnen toegepast worden. De krampachtige pogingen van archivariissen om op zoek te gaan naar de 'oude orde' en het herkomstbeginsel toe te passen op familiearchieven strekken niet noodzakelijk tot navolging. Wie de gepubliceerde inventarissen van familiearchieven met een kritisch oog bekijkt, kan niet blind zijn voor de compromissen die archivariissen hebben moeten sluiten bij de ordening ervan, en die vaak ingaan tegen de principes van de archiefwetenschap.²⁴ Wie de eigenheid van familiearchieven erkent, moet zich daarom ook overgeven aan de documentaire ontsluiting van dit soort conglomeraten.

²⁴ Een klassiek voorbeeld zijn de zogenaamde nalatenschapsdossiers, die doorgaans bij de overledene in kwestie worden ondergebracht, maar waarvan de overledene uiteraard niet de archiefvormer kan zijn: VAN ACKER, *Familiearchief*, p. 28-29.

Familieherinnering of geïsoleerd archiefdocument?

*Adellijke receptenschriftjes en familiegeschiedenis
(eind achttiende - eerste helft negentiende eeuw)*

SOFIE ONGHENA¹

Schriftjes met familierecepten dienden vaak generaties lang als handleiding of naslagwerk: verwanten of erven bleven ze gebruiken, bijwerken, overschrijven of aanvullen met nieuwe gerechten. Ze staven de betekenis van de familie als gemeenschap, waarin praktijken en tradities heersen, identiteiten worden gelegitimeerd, sentimentele verbintenissen ontstaan, herinneringen overgeleverd en archieven gevormd. De grens tussen archiefstuk en souvenir is bijgevolg dun. Recepten dienden eveneens voor het doorgeven van bepaalde waarden, eigen aan de familie en de bijhorende status.² Aansluitend hierbij bevatten ze waardevolle gegevens die in de eerste plaats de betrokken familie aanbelangen, want voor de nakomelingen schetsen de recepten, met hun weergave van wat er op tafel kwam, niet alleen praktisch advies, maar ook een beeld van de levensstijl en het dagelijkse leven van hun voorouders.

Juist omwille van hun statuut als gebruiksvoorwerp en hun emotionele waarde als familiaal aandenken blijven receptenschriftjes meestal in privébezit. In tegenstelling tot vroegmoderne documenten over heerlijkheden, fortuinen of eigendomsrechten bijvoorbeeld worden dergelijke bronnen tot het familiepatrimonium gerekend. Daarom komen recepturen slechts in veeleer geringe mate voor in familiearchieven in openbare archiefbe- waarplaatsen.³ Soms worden receptenschriftjes tóch overgedragen. Welke plaats neemt dit brontype in publieke familiearchieven in? De aanwezigheid van zogenaamd 'subjectieve' documenten droeg overigens bij tot de langdurig gecontesteerde status van familiearchieven in de archiefwetenschap én het historisch onderzoek. De opkomst van de sociale geschiedenis vanaf de jaren 1970 en de cultuurgeschiedenis in de jaren 1990 bracht evenwel verandering in de status van persoonlijke, autobiografische of huiselijke geschriften; inmiddels hebben ze een vaste plaats verworven in het historisch onderzoek.⁴

¹ De auteur wenst haar welgemeende dank te betuigen aan Dr. Valerie Vrancken en Prof. dr. Eddy Put, voor hun waardevolle suggesties en opmerkingen evenals voor hun nauwgezette lectuur en kritische revisie van deze tekst. Veel dank ook aan Bart Boon voor de foto's van het receptenschriftje uit het familiearchief Martini (Algemeen Rijksarchief).

² KETELAAR E., *Familiearchieven: eenheid in verscheidenheid*, key-note 'Workshop *Familieschatten: De bronnenrijkdom van vroegmoderne familiearchieven*', georganiseerd door het Rijksarchief en de Onderzoeksgroep Nieuwe Tijd van de KU Leuven, in het kader van TEMAS, een BRAIN-project van het Belgisch Federaal Wetenschapsbeleid, op 3 september 2019, Arenbergkasteel (Heverlee). Zie ook: KETELAAR E., *The Genealogical Gaze: Family Identities and Family Archives in the Fourteenth to Seventeenth Centuries*, in *Libraries & the Cultural Record*, 2009, 44 (1), p. 9-28.

³ Zie bijvoorbeeld: ONGHENA S., *Gezocht: negentiende-eeuwse adellijke desserts. Bewaring en ontsluiting van culinaire documenten uit familiearchieven (1800-1914)*, in DE VOOGHT D., ONGHENA S. & SCHOLLIERS P. (ed.), *Van Pièce Montée tot Pêche Melba: Een geschiedenis van het betere nagerecht (Food Studies (FOST), 3)*, Brussel, 2008, p. 41-57.

⁴ Zie hieromtrent: DEKKER R., *Egodocumenten: Een literatuuroverzicht*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 1988, 101, p. 161-189.

Het inzicht in de mogelijkheden en het belang van receptenschriftjes voor het historisch onderzoek nam de laatste decennia toe, nadat ze in het (inter)nationaal onderzoek lange tijd verwaarloosd bleven als bron voor de culinaire geschiedenis.⁵ In de nationale historiografie werd de studie van de historische eetcultuur goeddeels op de kaart gezet vanaf het midden van de jaren 1980.⁶ Naast consumptiepatronen werd onder meer onderzoek verricht naar voeding en identiteit van sociale groepen in een welbepaalde periode. De adel, die huizen, landerijen, inboedel, aandelen, obligaties, maar ook recepten doorgaf over generaties heen, trad in dit historiografisch paradigma voor het voetlicht. Met de consumptie van voeding droegen edellieden namelijk bij uitstek status, standsbesef, sociaal onderscheid en uiterlijk vertoon uit: goed eten maakte deel uit van de adellijke levenswijze én van haar zelfrepresentatie. In tegenstelling echter tot de adel in de negentiende eeuw werd het eetpatroon van de laatachtttiende-eeuwse aristocratie in onze contreien tot dusver hoofdzakelijk in diepgaande familiegeschiedenissen belicht, in navolging van de studie van de mentaliteit en het dagelijks leven van tal van achttiende-eeuwse families, vooral door middel van gedetailleerde casestudies met ook aandacht voor voeding en culinaire praktijken.⁷

In dit artikel worden de mogelijkheden van het onderzoek naar laatachtttiende-eeuwse recepten uiteengezet, aan de hand van twee receptenboekjes en één losbladige receptenverzameling bewaard in het Rijksarchief. Het gaat om receptenschriftjes die werden geproduceerd in de kringen van de rijke, adellijke elite, maar die reeds geruime tijd in een publieke archiefbewaarplaats berusten. De hier besproken bronnen zijn respectievelijk afkomstig uit de familiearchieven Martini, de Roisin en de Meldeman de Bouré. Ze worden bewaard in drie verschillende depots: Brussel, Bergen en Namen.⁸

Binnen adellijke families leeft er, zoals reeds aangehaald, een sterk bewustzijn van het belang van hun familiepapieren. Nog steeds worden familiearchieven in particulier bezit bewaard, al dan niet verspreid over meerdere familieleden of over meerdere residenties. Familiearchieven worden nu eveneens beheerd door familiestichtingen. Daarnaast worden adellijke familiearchieven soms ook overgemaakt aan openbare archiefbewaarplaatsen, zowel op lokaal als nationaal niveau.⁹ Zo komt het dat het Algemeen Rijksarchief en de Rijksarchie-

⁵ SCHOLLIERS P., *The Many Rooms in the House: Research on Past Foodways in Modern Europe*, in CLAF-LIN K.W. & SCHOLLIERS P. (ed.), *Writing Food History. A Global Perspective*, Londen-New York, 2012, p. 61; LEHMANN G., *Reading recipe books and culinary history: opening a new field*, in DIMEO M. & PENNELL S. (ed.), *Reading and writing recipe books, 1550-1800*, Manchester, 2018, p. 94.

⁶ Als standaardwerk geldt: SCHOLLIERS P., *Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België*, Berchem, 1993.

⁷ Voor de historiografische tendens inzake adellijke familiegeschiedenissen, zie: JANSSENS P., 'Vivre noblement' hier et aujourd'hui, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2010, 88, p. 343. Voorbeelden van detailstudies van achttiende-eeuwse adellijke families, met tevens aandacht voor het huiselijke leven en/of voedselconsumptie, zie: CREMERS J., *Het intieme leven van het adellijke gezin Merode en Hadamar. De persoonlijke briefwisseling van Jean-Philippe-Eugène de Merode en Charlotte Nassau-Hadamar*, Leuven, 2004, p. 68-69; VERBERCKMOES J., *Noble Women Managing Family Lives. The Private Letters of the Goubau Sisters in 18th Century Antwerp*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 2010, 88, p. 435-454.

⁸ Brussel, Algemeen Rijksarchief (= ARA), *Archives de la famille Martini*, nr. 365; Bergen, Rijksarchief te Bergen (= AEM), *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152; Namen, Rijksarchief te Namen (= AEN), *Archives de la famille Meldeman de Bouré*, nr. 226.

⁹ BERNARDO Y GARCIA L.A., D'HOORE M. & VAN DEN EECKHOUT P., *Archief van particuliere personen en familiearchief*, in VAN DEN EECKHOUT P. & VANTHEMSCHÉ G. (ed.), *Bronnen voor de studie van het hedendaagse België*, Brussel, 2009, p. 1176-1777.

ven in de Provinciën eveneens fungeren als bewaarplaats van meerdere adellijke familiearchieven.¹⁰ De verwerving van familiearchieven is in de geschiedenis van het Rijksarchief in belangrijke mate bepaald geweest door de persoonlijke belangstelling, inzet en betrokkenheid van individuele rijksarchivarissen. Typerend is dat bij dergelijke aanwinsten individuele relaties tussen families en archivarissen dikwijls een niet te onderschatten rol speelden.¹¹

In deze bijdrage zal ik specifiek nagaan in welke mate de hedendaagse archiefsituatie, de complexe ordening en ontsluiting van receptenschriftjes bijdragen tot een beter begrip van hun materiële verschijningsvorm, hun inhoud en van hun rol in de besteding van de sociale positie van laatachtttiende-eeuwse adellijke vrouwen. Culinaire recepten werden immers nagenoeg uitsluitend bijgehouden en doorgegeven door vrouwen. In de aristocratie leek voeding, net als het huishouden en kledij en mode, tot het hoofdzakelijke domein van vrouwen te ressorteren.¹² Inzake het materiële voorkomen van recepten zal ik inlichtingen verschaffen over de diffuse verhouding tussen auteurschap, compilatie en bezit, die zo kenschetsend is voor receptenverzamelingen uit de betrokken periode. Bevat recepten aanwijzingen voor het netwerk (bij uitstek: huiselijk en familiaal?) waarin recepten werden overgedragen en eventueel óók voor een mondelinge overlevering ervan? Daarnaast neem ik de recepten en de beschreven ingrediënten zelf onder de loep. De in dit bestek geselecteerde recepten en receptenschriftjes worden dus als object én als tekst geanalyseerd. Hieruit moet blijken of ze veeleer dienst deden als een gebruiksvoorwerp, dan wel als een praktische geheugensteun of juist als erfstuk om de familiale herinnering te boekstaven. Kortom, in welke mate kan de manier waarop receptenverzamelingen in het Rijksarchief worden bewaard uitsluitsel geven over de formele kenmerken van recepten én over de adellijke dames die ze neerschreven, overlazen en bewaarden?

Het hier bestudeerde tijdvak is overigens zonder meer een scharnierperiode in de culinaire geschiedenis van onze gewesten. In de loop van de achttiende eeuw werden immers belangrijke veranderingen in de kook- en eetcultuur ingezet. De fornuizen en afzonderlijke, daarvoor bedoelde eetkamers deden hun intrede. Daarnaast betekende de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw eveneens een breukvlak in de westerse geschiedenis. De Franse Revolutie had een einde gemaakt aan het ancien régime en zijn standenmaatschappij met de eeuwenlange privileges van de bevoorrechte standen. Na de inlijving in 1795 van de Zuid-Nederlandse gewesten bij Frankrijk werd de adellijke stand zelfs geheel opgeheven. Vanaf 1806 werd weliswaar opnieuw keizerlijke adel ingesteld, maar de oude privileges en de feodale rechten uit het ancien régime bleven afgeschaft. Ook na de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 en de Belgische Revolutie in 1830 vond er evenmin een herstel van de adel uit het ancien régime plaats. Op de keper beschouwd vormde de aristocratie een heterogene sociale groep bestaande uit oude adellijke geslachten en nieuwe adel, met land- en ambtsadel, hoge en lage adel, (hoofd)stedelijke en provinciale adel.

¹⁰ VAN NIEUWENHUYSEN A. & LAURENT R., *Guide des fonds et des collections des Archives Générales du Royaume. Archives de familles et de particuliers (Guides, 29)*, Brussel, 1997.

¹¹ Zie hieromtrent: VAN NIEUWENHUYSEN A., *Les archives de familles aux Archives Générales du Royaume (Archives Générales du Royaume et Archives de l'État dans les Provinces)*, Brussel, 1995, p. 17-18. Vergelijk met: FAVIER R., *Introduction*, in FAVIER R. (ed.), *Archives familiales et noblesse provinciale. Hommage à Yves Soulingeas*, Grenoble, 2006, p. 9.

¹² EERKENS T., *Nobele familiebanden. Ouder-kindrelaties binnen de adellijke familie de Looz-Corswarem (1732-1792)*, onuitgegeven masterproef KU Leuven, Leuven, 2016, p. 49-52 (promotor: Prof. dr. Johan Verberckmoes).

Daarbij komt nog dat de industrialisering de gehele economie verregaand zou omvormen. Belangrijke kenmerken hiervan waren sterke verstedelijking en de opkomst van kapitaalcrachtige burgerij bestaande uit industriëlen en leden uit de financiële en commerciële wereld. Hoewel adellijke vermogens zich reeds in de achttiende eeuw diversifiëerden en zich naast hun territoriale verankering ook almaar meer op roerende investeringen zouden richten, kon de aristocratie haar bevoorrechte plaats in de vermogenshiërarchie slechts handhaven door deel te nemen aan de moderne economie. Vast staat evenwel dat in deze periode de waarde van familiale belangen en tradities onveranderd bleef. De cultuur en de identiteit van de aristocratie steunden allereerst op bloedbanden, familiale toewijding, genealogische continuïteit en sociabiliteit. De status, de eer en het vermogen van de familie moesten worden beschermd en gehandhaafd. Daar hoorden ook verfijnde tafelgewoonten bij.¹³ Receptenschriftjes raken bijgevolg aan de mentaliteit en de levenswijze van de adel, aan het materiële leven, maar ook aan het culturele en sociale leven, de praktijken van het huishouden, het gezinsleven en de onderlinge relaties tussen man en vrouw.

De complexe ordening van familiearchief: voorstelling van het bronnenmateriaal

Familiearchieven bevatten doorgaans een mengeling van papieren van persoonlijke en familiale aard en 'bescheiden die werden geproduceerd uit hoofde van de functies die de betrokkenen bekleedden'.¹⁴ De persoonlijke documenten zijn veelal stukken betreffende de burgerlijke stand (geboorte, huwelijk, overlijden), brieven, diploma's, dagboeken, financiële stukken, eigendomspapieren en testamenten. De betrokken familie heeft deze documenten in het verleden gevormd en van generatie op generatie doorgegeven. Daarbij bevatten familiearchieven echter vaak ook nog 'aanhangsels' of 'diversen', 'zonder zichtbaar verband met het bestand'.¹⁵ Algemeen genomen dient een onderscheid te worden gemaakt tussen persoonlijke archieven, bescheiden inzake domeinbeheer en *papiers d'office*.¹⁶ Hoogst zelden bevat een familiearchief alle types van documenten. De samenstelling van (ook kleinere) familiearchieven is over het algemeen gevarieerd, maar veelal weinig coherent: terwijl het ene archief wordt gekenmerkt door de continuïteit van de bewaarde briefwisseling, is een ander juist rijk aan eigendomstitels, nog een ander aan reisverslagen...¹⁷

De reconstructie van dergelijke archieven ligt voor een archivaris alleszins niet voor de hand. Een degelijke genealogische kennis is noodzakelijk, omdat een familiearchief meestal de archieven van meerdere families bevat (de 'hoofdfamilie' en de aanverwante families), zodat kennis is vereist van opvolging, huwelijken en vertakkingen. Familiearchieven zijn onderverdeeld per mannelijk lid van de familie, waaronder gegevens van hun echtgenote(s) en kinderen ressorteren. Vrouwelijke archiefvormers 'vallen' bijgevolg onder hun echtgenoot. Culinaire recepten staan in inventarissen evenwel niet noodzake-

¹³ Zie: FLANDRIN J.L., *Préface*, in FLANDRIN J.L. & COBBI J. (ed.), *Tables d'hier, tables d'ailleurs. Histoire et ethnologie du repas*, Parijs, 1999, p. 31-32; SCHOLLIERS P., *Meals, Food Narratives, and Sentiments of Belonging in Past and Present*, in SCHOLLIERS P. (ed.), *Food, drink and identity. Cooking, eating and drinking in Europe since the Middle Ages*, Oxford, 2001, p. 5-12.

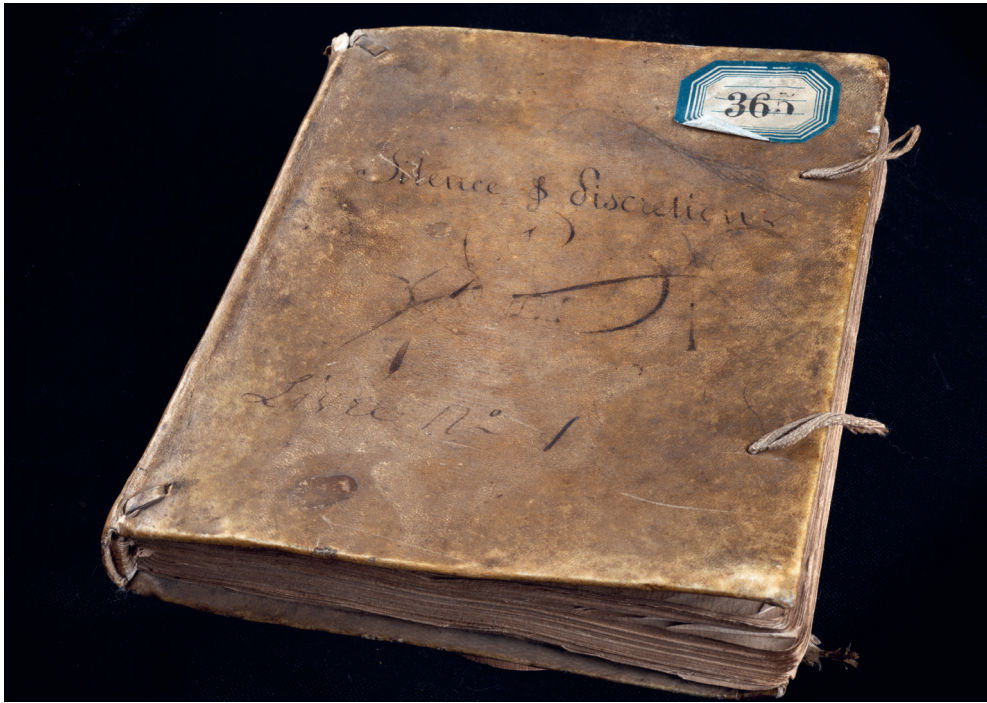
¹⁴ BERNARDO Y GARCIA, D'HOORE & VAN DEN EECKHOUT, *Archief van particuliere personen*, p. 1177-1178.

¹⁵ *Ibidem*, p. 1177.

¹⁶ JANSSENS G. & PUT E., *Archivistiek: Theorie en methodologie. Syllabus*, 7de herz. uitg., Brussel, 2013, p. 115.

¹⁷ BRELOT C.I., *Archives privées, archives publiques, mémoire familiale: Questions de méthode et de déontologie*, in FAVIER R. (ed.), *Archives familiales et noblesse provinciale*, p. 77.

lijkerwijs bij een vrouwelijke archiefvormer vermeld. Opmerkelijk genoeg staan ze dikwijls afzonderlijk beschreven. Het komt immers vaak voor dat recepten zijn ontsloten onder de rubriek 'varia' of 'diversen'. Receptenverzamelingen zijn veelal uniek in een familiearchief en worden doorgaans via een beschrijving op stukniveau ontsloten. Hierbij dient opgemerkt dat *recettes* als zodanig slaan op uitgavenboeken, terwijl culinaire recepten gewoonlijk worden omschreven als *recettes de cuisine*.

Silence & discrétion. De titel van het receptenschriftje uit het familiearchief Martini maakt duidelijk dat het een bijzonder persoonlijk document betrof, behorend tot de intieme levenssfeer. Vrouwen uit adellijke kringen hoorden – in alle discretie – de details van het dagelijkse leven bij te houden in huishoudelijke geschriften. Vereiste het schrijven stilte en concentratie? Of gaf het weleens aanleiding tot gemijmer en dagdromen? Dit schriftje bevat, naast recepturen, alvast ook geciteerde poëzie. (ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365. ©ARA, Foto: Bart Boon)

Bovendien staan ze regelmatig los van de auteur die de recepturen neerschreef en/of verzamelde (op de problematiek van auteurschap van recepten kom ik nog terug) of de nakomelingen die de recepten samenbrachten, aanpasten en in bewaring hielden. Reden hiervoor is dat recepten die worden bewaard in publieke archiefinstellingen zich niet altijd meer in hun oorspronkelijke fysieke omgeving bevinden, dit wil zeggen in de omgeving waarin ze werden gecreëerd, verkregen of waarvoor ze waren bedoeld. Daarbij komt nog dat ze dikwijls ook zijn losgemaakt van archivalisch en/of bibliografisch materiaal dat zou kunnen helpen om de originele en daaropvolgende bezitters te identificeren en/of het gebruik van de desbetreffende recepturen toe te lichten. Nochtans is het voor een goed begrip van een overgeleverd vroegmodern receptenboek van wezenlijk belang dat het in verband kan worden gebracht met diegene(n) die het heeft geschreven, samengesteld, bewaard en/of nagelaten. Op die manier kunnen de lezers of vorsers een glimp opvangen

van levens van vroegmoderne dames, hoewel het hierbij vrijwel doorgaans om impressies gaat, eerder dan om een gedetailleerde biografie. Het kenschetst bovenal de paradox van de bewaring van recepten: enerzijds worden ze door erfgenamen juist heel erg waardevol bevonden en als familiaal erfstuk in privaat bezit gehouden, anderzijds kunnen ze ook helemaal uit hun context worden gehaald en 'ontworteld'. De herkomst en de datering van recepten en receptenschriftjes vallen daardoor bijzonder moeilijk te achterhalen.¹⁸

Deze vaststelling gaat alvast op voor het eerste receptenschriftje dat hier aan bod komt. Het is afkomstig uit het familiearchief Martini, dat wordt bewaard in het Algemeen Rijksarchief in Brussel. Het illustreert dat de overdracht van (adellijk) familiearchief in verschillende fasen kan plaatsvinden, verspreid over een lange periode. In dat geval worden bestaande inventarissen aangevuld, zoals ook gebeurde met dit familiearchief. De schenking in 1924 aan het Algemeen Rijksarchief betrof archiefbescheiden van de hoofdfamilie; in 1982 volgden papieren van de aanverwante families. De nieuwe nummers werden aan de reeds bestaande inventaris toegevoegd.¹⁹ De tweede overdracht, die bestond uit verschillende liassen, bevatte eveneens het hier besproken receptenschrift, dat dus niet van bij de aanvang mee werd overgedragen.

Het receptenschrift werd ondergebracht in de rubriek 'diversen'.²⁰ Het heeft, zo blijkt uit de verschillende handschriften die het bevat, onmiskenbaar toebehoort aan meerdere scribenten die niet allemaal precies te identificeren zijn. Nochtans bleef het niet helemaal anoniem, want de (vermoedelijk) eerste auteur aan wie het schriftje toebehoorde, met name Thérèse Vandermaelen (1792-1850), heeft het binnenin genaamtekend, mét tevens opgave van haar twee opeenvolgende adressen. Zij was de eerste echtgenote van Pierre-Joseph Meeûs-Vandermaelen (1793-1873), met wie ze huwde in Brussel op 28 juli 1813.²¹ Thérèse, net als haar man geboren en getogen in Brussel, was afkomstig uit een zeer rijke familie van industriëlen en renteniers. Haar vader was arts van opleiding en oorspronkelijk van Leuven afkomstig, maar had als industrieel in Brussel aanzienlijk fortuin gemaakt.

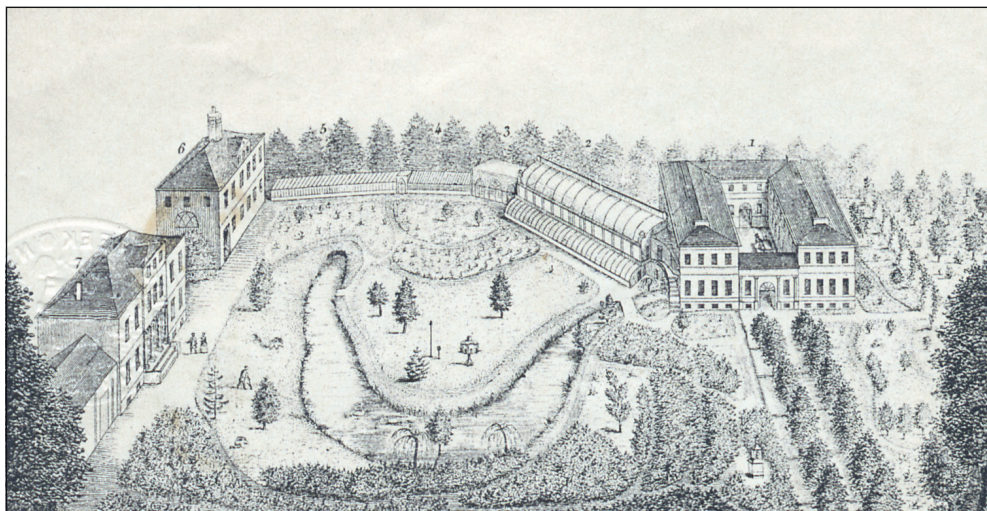
Eén van haar broers was Philippe Vandermaelen (1795-1869), die wereldwijd faam zou verwerven als cartograaf en geograaf. Afgaand op de adreswijziging die ze noteerde in haar *livre de cuisine* zou Thérèse mettertijd naar Sint-Jans-Molenbeek verhuizen, waar haar ouders aan hun kinderen een blekerij en twee hectaren grond hadden nagelaten. Op dit domein zouden haar twee broers, Philippe en Jean-François, in 1830 trouwen het 'Etablissement Géographique de Bruxelles' oprichten, een indrukwekkend privécomplex waar kaarten werden geproduceerd en dat was toegerust met een lithografische drukkerij, een uitgebreide, kwaliteitsvolle wetenschappelijke bibliotheek, laboratoria, collecties, een planetarium en een archeologisch en etnografisch museum. Er was ook een botanische tuin met serres en oranjerieën. Het domein groeide uit tot het meest bloeiende wetenschappelijk centrum van Brussel en België in die tijd, als voorloper van de latere nationale

¹⁸ Vergelijk met: PENNELL S., *Making livings, lives and archives: Tales of four eighteenth-century recipe books*, in DIMEO M. & PENNELL S. (ed.), *Reading and writing recipe books, 1550-1800*, Manchester, 2018, p. 227-229 & 233-241; LEHMANN, *Reading recipe books*, p. 96.

¹⁹ Het archief Martini beslaat de periode 1503-1863 en bedraagt 2,1 strekkende meter. Zie: D'HOOP A., *Inventaire des archives de la famille Martini*, Brussel, 2001, p. 3-4.

²⁰ D'HOOP, *Inventaire des archives de la famille Martini*, p. 23 (nr. 365). In de inventaris staat het betrokken receptenschriftje meer bepaald geklasseerd onder 'diversen': 'Carnet de recettes de cuisine et de remèdes, 18e-19e s. – Martini (famille),?'

²¹ Pierre-Joseph Meeûs was de zoon van Henri-Joseph Meeûs (1763-1849) en Marie van der Borcht. Thérèse Vandermaelen was de dochter van Guillaume Vandermaelen en Barbe-Anne de Raymaecker.

Thérèse Vandermaelen verhuisde naar het domein van het 'Établissement Géographique de Bruxelles' in de Brusselse rand (Molenbeek), net als haar beide broers Philippe (vermaard cartograaf) en Jean-François (Philippe's zakenpartner, en tevens gepassioneerd botanicus) die dit privécomplex in 1830 hadden opgericht en op dit terrein prachtige, aanpalende residenties betrokken (cfr. nrs. 6 & 7). Terwijl Thérèse in de historiografie nagenoeg onvermeld bleef, liet haar echtgenoot, Pierre-Joseph Meeûs, wél sporen na: hij nam tal van publieke functies op als ondernemer, burgemeester en griffier van het Belgische Rekenhof (1831-1836). Met zijn schoonbroers Vandermaelen deelde hij eenzelfde geestdrift voor wetenschap en techniek. Hij had eveneens bureaus in het 'Etablissement Géographique' ter beschikking. (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, *Collectie Stad Antwerpen*, K 68677: DRAPIEZ P.A.J., *Notice sur l'Établissement géographique de Bruxelles*, Brussel, [1857] [16e ed.]

Brusselse liberale familie van bankiers en industriëlen. Veelzeggend is dat zijn vader Henri-Adrien Meeûs (1763-1849) fungeerde als één van de belangrijkste aandeelhouders van de financieel-industriële holding *Société générale*. Pierre-Joseph Meeûs zou onder meer het eerste gasverlichtingsbedrijf (1818) op het Europese vasteland oprichten.²⁶ Het vermogende echtpaar Meeûs-Vandermaelen droeg zelf geen adellijke titel. Meeûs' invloedrijke neef én zwager, Ferdinand de Meeûs, bankier, gouverneur van de *Société générale de Belgique* en bedrijvig in de hoogste politieke echelons in het pas onafhankelijke België, verwierf in 1836 wél de overdraagbare titel graaf de Meeûs.²⁷ Vanaf 1937 zou dit geslacht zich 'de Meeûs d'Argenteuil' noemen, naar het imposante kasteel annex landgoed dat Ferdinand de Meeûs vanaf het begin van de jaren 1830 aan de rand van het Zoniënwoud had laten optrekken. Aangezien het receptenschriftje van Thérèse Vandermaelen een ex libris met

²⁶ Zie hieromtrent: VAN BELLE J.L., *Meeûs à de Meeûs. Bruxelles - La Foi - Le Feu*, Braine-le-Château, 1997, p. 74; DE MOLINA J.A., *Pierre-Joseph Meeûs, bourgmestre de Molenbeek-Saint-Jean, surnommé 'l'homme du gaz'*, in *Molenbecca. Cercle d'Histoire Locale. Lokale Heemkundige Kring*, 2003, 3 (9), p. 3-8; LELOUP G., *Non pas un pouvoir illusoire. Ontstaan, rol en (on)macht van het Belgische Rekenhof (1814-1939)* (*Studies in Belgian History* (SBH), 2), Brussel, 2016, p. 449-450 (Bijlagen). Pierre-Joseph Meeûs was burgemeester van Neder-Over-Heembeek (1830-1832) en van Sint-Jans-Molenbeek (1836-1842).

²⁷ Ferdinand-Philippe Meeûs verwierf op 10 december 1836 de titel 'comte de Meeûs', die overdraagbaar was op zijn mannelijke erfgenamen. Hij was op 8 mei 1822 gehuwd met zijn volle nicht, Anne-Marie Meeûs (1797-1874), zus van Pierre-Joseph Meeûs. Zie: DE RIDDER A., *La Noblesse belge. Annuaire de 1912. Deuxième partie*, Brussel, 1912, p. 118.

het familiewapen van dit adellijk geslacht bevat, dat dus onmiskenbaar van later dateert, moet het via deze tak in het bezit van de aristocratische familie Martini zijn gekomen. Niet onaannemelijk, want Thérèse liet bij haar overlijden in 1850 geen kinderen na en tussen de families Meeûs en Martini vonden verschillende huwelijksallianties plaats.²⁸ Hoewel dus niet in de eerste plaats afkomstig van een adellijke dame als zodanig, máár bijgehouden, bewerkt en bewaard door adellijke erfgenamen, komt dit receptenschriftje alleszins in aanmerking om in deze bijdrage als detailstudie te dienen.

Dit schriftje toont niet alleen de dynamiek van de adel als sociale groep in de eerste decennia van de negentiende eeuw – met politieke woelingen, de opkomst van de industrie, de vermenging van adel en kapitaalkrachtige burgerij –, maar ook bij uitstek de dynamiek van familiearchieven, met overerving, boedelscheiding, verdeling en omzwervingen. Zo bleef het schriftje van Thérèse Vandermaelen niet bewaard in haar eigen residentie, noch in het kasteel van Argenteuil. Het is vrijwel onmogelijk om te achterhalen wie het precies erfde, langs welke familietakken en bloedlijnen het werd doorgegeven en wie het achtereenvolgens in eigendom had, gebruikte en er het familiewapen in kleeftte. Al even moeilijk om vast te stellen is naast welke teksten, zoals dagboeken of huishoudjournalen, de opgetekende recepten dienen te gesitueerd?

Toch zijn niet alle receptenschriftjes in openbare archiefbewaarplaatsen volledig losgemaakt uit hun oorspronkelijke context. Als voorbeeld hiervan geldt het receptenschriftje uit de schenking die Suzanne de Maleingreau d’Hembise (1892-1976), echtgenote van graaf Antoine de Romrée de Vichenet (1891-1962), deed aan het Algemeen Rijksarchief in 1951.²⁹ De familiepapieren die de gravin overmaakte, waren in haar mans familie terechtgekomen bij het huwelijk van diens grootvader, Charles (Carlos) de Romrée de Vichenet (1811-1887), met barones Flore de Roisin (1826-1902) op 16 oktober 1845.³⁰ Deze overgemaakte familie-documenten bevatten het receptenschriftje van Flores moeder, dat in de inventaris ook als zodanig wordt geïdentificeerd en ontsloten. De moeder van Flore de Roisin, Alexandrine-Fernande de Meldeman de Bouré (1807-1863), was afkomstig van Mazy, het platteland rond Namen. Op achttienjarige leeftijd huwde zij op 2 juni 1825 met baron Henri de Roisin (1787-1846) die dan 48 was. Ze nam daarbij afscheid van haar ouders: Charles-Procope-Eugène, majoor-generaal in dienst van de koning van Beieren en telg van de familie die de heerlijkheid Mazy in Namen bezat en Félicité-Guillemette de Waltbott-Bassenheim, afkomstig uit een Duitse familie.³¹ Haar echtgenoot nam tijdens het Frans en Nederlands bewind prestigieuze publieke militaire functies op en behoorde tot een gekende oude aristocratische familie uit Rongy. Het betrof hier dus plattelands- en grondbezittende adel en een adellijke familie in overheidsdienst, in tegenstelling tot de stedelijke, industriële elite waarvan Thérèse Vandermaelen deel uitmaakte. Verkerend in de hofkringen van Willem I en kroonprins Frederik II was de Roisin hen loyaal gebleven. De echtgenoot van Thérèse Vandermaelen nam daarentegen juist deel aan de Septemberdagen en zou zich naderhand engageren in de nationale

²⁸ S.n., *La Noblesse belge. Fascicule de 1894. Seconde Partie*, Brussel, 1894, p. 1459-1461.

²⁹ SCUFFLAIRE A., *Inventaire des archives de la Famille de Roisin (XIIIe – XIXe s.)*, Brussel, 1957, p. 5. In de desbetreffende archiefinventarissen wordt zij weliswaar nergens met haar meisjesnaam vermeld; de naam werd opgezocht door de auteur van dit artikel nvdr.

³⁰ *Ibidem*, p. 8. Charles (Carlos) de Romrée de Vichenet was burgemeester van Beuzet. Zie: S.n., *La noblesse belge. Annuaire de 1897. Première partie*, Brussel, 1897, p. 160-161.

³¹ Zij was tevens oud-kanunnikes van het kapittel Saint-Quirin in Neuss: het gebeurde in de bestuurde periode wel vaker dat meisjes van adellijke afkomst in afwachting van een huwelijk in een kapittel verbleven.

instellingen van het nieuwe Belgische koninkrijk. Dit toont alvast aan dat adellijke families op zeer uiteenlopende wijze reageerden op de revolutionaire gebeurtenissen die zich in de betrokken periode afspeelden.

Het gaat om een schriftje met respectievelijk een veertigtal (plus nog drie losbladige recepten) en een vijftigtal recepten. Daarnaast bevatte de schenking van gravin Maleingreau d'Hembise ook een verzameling losse recepturen.³² Overigens bestond er in de vroegmoderne periode een statusverschil tussen losse, geïsoleerde recepten – als separate deeltjes kennis die de materialiteit van een boek of schrift misten – en receptenschriftjes die recepturen samenbundelden.³³ Ook hier is het vrijwel onmogelijk om na te gaan van waar de teksten kwamen, wie de eigenaar was en naast welke teksten ze werden bewaard. Wie bracht ze samen en wanneer? Werden ze uit briefwisseling gehaald of werden ze als zodanig overgemaakt? Betreft het originele recepten of werden ze ooit al overgeschreven in een schriftje? Waren losbladige recepten effectief ook in gebruik, of was hun toepassing en goede werking nog niet 'gevalideerd'? Kenmerkend voor de losbladige recepturen is dat er meermaals afbreuk werd gedaan aan het herkomstbeginsel en dat ze uit hun context werden gerukt, vaak vóór hun definitieve overdracht aan een openbare archiefinstelling.³⁴

De schenking van gravin Maleingreau d'Hembise werd in 1951 verdeeld over de Rijksarchieven van Bergen en Namen. Concreet werden de papieren van de in Namen gevestigde familie de Meldeman de Bouré aan het archiefdepot in Namen overgemaakt (mét de verzameling niet-nader geïdentificeerde losbladige recepten),³⁵ terwijl in het Rijksarchief van Bergen de papieren van de in Henegouwen gevestigde familie de Roisin terecht kwamen (mét het receptenschriftje van Alexandrine-Fernande de Meldeman de Bouré, als echtgenote van Henri de Roisin).³⁶ In ieder geval is de splitsing van deze familiepapieren kenmerkend voor de problematiek van de bewaring en ontsluiting van familiearchieven, familierecepten inclusief.

Materiële kenmerken van receptenschriftjes: louter berustend op conventies en praktisch oogmerk?

Algemeen gezien zijn receptenschriftjes uit de betrokken periode diverse, amorfe, 'rommelige' bestanddelen. De Britse cultuurhistorica Sara Pennell gewaagt zelfs van 'littéraire coterieën'.³⁷ Ze werden immers veelal bijgehouden door meerdere auteurs en ze bevatten aanpassin-

³² Namen, AEN, *Archives de la famille Meldeman de Bouré*, nr. 226.

³³ LEONG E., *Collective Knowledge for the Family: Recipes, Gender and Practical Knowledge in the Early Modern English Household*, in *Centaurus*, 2013, 55, p. 94.

³⁴ Zie in dit verband ook: PENNELL, *Making livings, lives and archives*, p. 227.

³⁵ LEFÈVRE C., *Inventaire des archives de la famille de Meldeman de Bouré*, Brussel, 1953, p. 7-8, nrs. 61-71: 'Henri baron de Roisin et Alexandre de Meldeman de Bouré'.

³⁶ SCUFFLAIRE A., *Inventaire des archives de la famille de Roisin (XIIIe – XIXe s.)*, p. 33-34, nrs. 133-152: 'Baudry-Ghislain-Adrien-Henri de Roisin et Alexandrine-Ferdinand de Meldeman de Bouré'; nr. 152: 'Livret de recettes de cuisine de la baronne de Roisin, s.d.'. Het depot van Namen bewaart eveneens archiefstukken die betrekking hebben op Henri de Roisin: LEFÈVRE C., *Inventaire des Archives de la famille de Meldeman de Bouré*, nrs. 62-67. Voor een goed inzicht in de genealogie en de familiegeschiedenis dienen beide inventarissen naast elkaar te worden gelegd; met name de documenten aangaande Henri de Roisin moeten worden aangevuld.

³⁷ PENNELL S., *Perfecting Practice? Women, Manuscript Recipes and Knowledge in Early Modern England*, in BURKE V.E. & GIBSON J. (ed.), *Early Modern Women's Manuscript Writing: Selected Papers from the Trinity/Trent Colloquium*, Aldershot, 2004, p. 240.

gen en/of aanvullingen waarbij het niet steeds duidelijk is of te achterhalen valt door wie die werden gemaakt. Ze houden daarenboven meestal een mengeling in van culinaire, huishoudelijke, tuinbouwkundige, veterinaire en medische richtlijnen en informatie.³⁸

Het typeert receptenschriftjes uit deze periode in het bijzonder dat ze, naast culinaire, ook medische recepturen bevatten.³⁹ Voeding hield immers nauw verband met gezondheid. Bovendien werden achttiende-eeuwse adellijke families – zo blijkt uit hun overgeleverde correspondentie – sterk in beslag genomen door ziekte en gezondheid. Kwalen werden omstandig en gedetailleerd beschreven, en wanneer een familielid, en bovenal een kind, ziek werd, wachtten de familieleden bang af.⁴⁰ Hoewel adellijke families het zich konden veroorloven om een arts te raadplegen en de geneeskunde vorderingen maakte, bleef het gebruikelijk om bij familieleden te rade te gaan voor tal van remedies voor ziekten en lichamelijke klachten. Omdat in medische behandelingen niet steeds evenveel vertrouwen bestond, waren onder achttiende-eeuwse edellieden zelfdiagnose en zelfbehandeling sterk gangbaar, waarbij medicijnen zélf werden vervaardigd: aanbevolen zalfjes en drankjes werden ofwel zelf samengesteld – hier hoorden ook experimenten met geneeskrachtige kruiden bij – ofwel bij een dokter besteld.⁴¹ Voor middeltjes en medicijnen werd er bij moeders gepolst, al toonden ook vaders zich bijzonder bekommerd. Ze zochten gedurig naar remedies, wanneer de gezondheid van vrouw en kinderen op het spel stond en het familiale geluk dreigde te worden ondermijnd.⁴² Zo kwam het dat in familieverband lijsten werden aangelegd van succesvolle middeltjes om kwalen of ziekten te genezen. De verschillende medische voorschriften werden zorgvuldig genoteerd, en kwamen zowel in brieven als in receptenschriftjes terecht.⁴³ Daarnaast bevatten receptenschriftjes ook allerhande praktische huis-tuin-en-keukenmiddeltjes: manieren om koper op te poetsen, om zijden kousen te wassen of om muizen en mollen te verdelgen...⁴⁴

Receptenschriftjes hadden dus allereerst een praktisch nut. Al deze recepten zijn doorgaans overgeleverd in een boekje of *cahier*, meestal in schriftformaat (zelden groter, wat duidt op de veeleer bescheiden aspiraties van deze bron, maar niet in zakformaat; dit laatste wijst op behoorlijk en praktisch gebruik), met gelijnd of blanco papier, helemaal of slechts gedeeltelijk volgeschreven, van voor naar achter of andersom, al dan niet ingebonden met een perkamenten of papieren kaft. Het schriftje van Alexandrine-Fernande de Meldeman de Bouré bijvoorbeeld heeft geen harde kaft. Het is duidelijk bedoeld als een gebruiksvoorwerp. Dat blijkt evenzeer uit het feit dat de recepten niet steeds even keurig werden opgetekend, maar juist met doorhalingen en kanttekeningen of toevoegingen boven de regel, soms zelfs op een stukje papier dat met een speldje is vastgeprikt, zoals in het receptenboekje van Thérèse Vandermaelen.⁴⁵

³⁸ PENNELL, *Perfecting Practice*, p. 242. Zie ook: LEONG, *Collective Knowledge for the Family*, p. 82.

³⁹ PENNELL, *Making livings, lives and archives*, p. 229; LEONG, *Collective Knowledge for the Family*, p. 87.

⁴⁰ Zie bijvoorbeeld: CREMERS, *Het intieme leven*, p. 74 en EERKENS, *Nobele familiebanden*, p. 40-42.

⁴¹ EERKENS, *Nobele familiebanden*, p. 43. Voor internationale literatuur, zie: VICKERY A., *The Gentleman's Daughter. Women's Lives in Georgian England*, New Haven-Londen, 1988, p. 153-155; LEONG, *Collective Knowledge for the Family*, p. 82.

⁴² Zie bijvoorbeeld: CREMERS, *Het intieme leven*, p. 70-74.

⁴³ Ter illustratie: Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 103 (paginering in potlood): middeltje tegen gangreen; fol. 162: remedie tegen reuma. Zie ook: Namen, AEN, *Archives de la famille Meldeman de Bouré*, nr. 226: "Poudre pour fortifier l'estomack, Remède pour les émoragies".

⁴⁴ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 84, 98 & 100.

⁴⁵ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 113.

Receptenschriftjes dienden als praktisch gebruiksvoorwerp. Dit blijkt uit veelvuldige doorhalingen, kanttekeningen of toevoegingen, soms zelfs op een stukje papier dat met een speldje is vastgeprikt, zoals in het receptenboekje van Thérèse Vandermaelen. Naast culinaire recepten bevatten receptenschriftjes meestal ook allerhande medische voorschriften, zoals: *pour les dents*. (ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365. ©ARA, Foto: Bart Boon)

De pagina's zijn soms genummerd, maar niet altijd. Voorts varieert de leesbaarheid van de recepturen in het algemeen sterk. Afkortingen waren eveneens in zwang; papier was schaars en kostbaar. Nu en dan stellen zich paleografische problemen, zeker voor wat de laatachttiende-eeuwse recepten betreft. Het gaat om Franstalige recepten. Geen toeval, want in de achttiende eeuw werd het Frans de taal van de Europese elite. Bovendien werd in Parijs de toon gezet voor het culinaire leven.⁴⁶

Soms zijn receptenschriftjes voorzien van een inhoudstafel of index met de opgenomen gerechten. Deze inhoudstafel kan in specifieke rubrieken zijn onderverdeeld of bestaan uit een opsomming, al dan niet met de toevoeging van het nummer van het recept of van het paginanummer. Van de hier gekozen schriftjes is er slechts één met een inhoudstafel toebedeeld, meer bepaald dat uit het familiefonds Martini, weliswaar zonder rubricering. De opeenvolging van de recepturen onthult evenwel niets over de precieze chronologie van het optekenen. Die blijft onduidelijk. Het is immers mogelijk dat er bij het optekenen van de recepten pagina's bewust blanco werden gelaten, juist met het oog op latere aanvullingen of toevoegingen. In tegenstelling tot contemporaine kookboeken bevatten receptenschriftjes dus geen systematische onderverdeling en groepering van de bereidingen volgens hoofdingrediënt (vlees, vis, groenten, fruit) of naar situering in het maaltijdenpatroon (bijvoorbeeld hoofdgerecht, tussengerecht, dessert).

⁴⁶ SCHOLLIERS, *Arm en rijk aan tafel*, p. 67-68.

Recepten houden een geformaliseerd schrijven in naar de conventies van het genre.⁴⁷ Het stramien, zowel bij losbladige recepten als in een receptenschrift, ligt vast: elk recept krijgt telkens een afzonderlijke titel. Zo kan het recept snel worden teruggevonden, ook in het geval er geen inhoudstafel voorhanden is. Voorts dienen de titels van de recepten om de bereidingen te identificeren en de lezer te informeren. De benaming impliceert stevast een ‘generiek’-titel, die het soort van gerecht weergeeft (een beslag, soep, saus, taart...).⁴⁸ Eigenlijk doet deze algemene aanduiding dienst als een soort van familienaam, die zelden alleen wordt gebruikt, ook al komt dit af en toe voor, bijvoorbeeld *pâte*.⁴⁹ Meestal echter wordt de receptnaam verder gespecificeerd en aangevuld met een bepaalde bereidingswijze, een welbepaald ingrediënt, een plaatsnaam of regionale aanduiding (zowel internationaal (*genoise*) als lokaal *à la Tubise*) of aanwijzing van kleur.⁵⁰ De neergeschreven bereidingen hebben alvast met elkaar gemeen dat ze betrekking hebben op gangbare gerechten of juist oudere bereidingswijzen die al enkele generaties meegaan en aldus tot het familiepatrimonium werden gerekend.

Dit leidt tot de vraag waarom recepten werden opgetekend? Werden ze eerst uitgeprobeerd? Hield het opschrijven een soort van validering in? Vast staat alleszins dat receptenschriftjes de culinaire voorkeuren van de maatschappelijke elite in een welbepaalde periode weergeven, waardoor ze niet los kunnen worden gezien van heersende sociale conventies, en tegelijk net zomin van het construeren, afbakenen en bewaren van het familiale erfgoed. Naast hun onmiddellijke inzetbaarheid als handig naslagwerk hadden receptenboekjes namelijk een onmiskenbare symbolische waarde. Want hoewel receptnamen doorgaans ‘neutraal’ waren, verwezen ze toch ook wel eens uitdrukkelijk naar het eigen huishouden (zoals “*fricassée de poulet d’après nous* of *pâte croquante : quantité pr nous*”),⁵¹ naar het familiekaasteel (het recept “*gauffre comme on les faits à Marly*” refereert rechtstreeks naar het prestigieuze landhuis annex domein met sier- en moestuinen, boomgaard, oranjerie, vijvers en fonteinen van de familie Meeûs in Neder-Over-Heembeek)⁵² of naar lievelingsgerechten van familieleden (bijvoorbeeld “*pour arranger un chevreuil (pr Mme Meeûs)*”).⁵³ Zo droegen ze bij tot het in stand houden van de familiale herinnering en tot bestendige kennis van de familiegeschiedenis, de ankerplaats bij uitstek van de adellijke identiteit.

⁴⁷ EZELL M.J.M., *Domestic papers: Manuscript Culture and Early Modern Women’s Life Writing*, in DOWD M.M. & ECKERLE J.A. (ed.), *Genre and Women’s Life Writing in Early Modern England*, Aldershot, 2007, p. 35.

⁴⁸ HÉRAUD N., *Exotisme culinaire et représentations nationales dans les cuisines européennes du XVIe et du début du XVIIe siècle: le témoignage des livres de cuisine*, in REDON O., SALLMANN L. & STEINBERG S. (ed.), *Le Désir et le Goût. Une autre histoire (XIIIe – XVIIIe siècles). Actes du colloque international à la mémoire de Jean-Louis Flandrin, Saint-Denis, septembre 2003 (« Temps et Espaces »)*, Saint-Denis, 2005, p. 119-133, met name p. 121-122; ALONSO-ALMEIDA F., *Genre conventions in English recipes, 1600-1800*, in DIMEO M. & PENNELL S. (ed.), *Reading and writing recipe books, 1550-1800*, Manchester, 2018, p. 71-74.

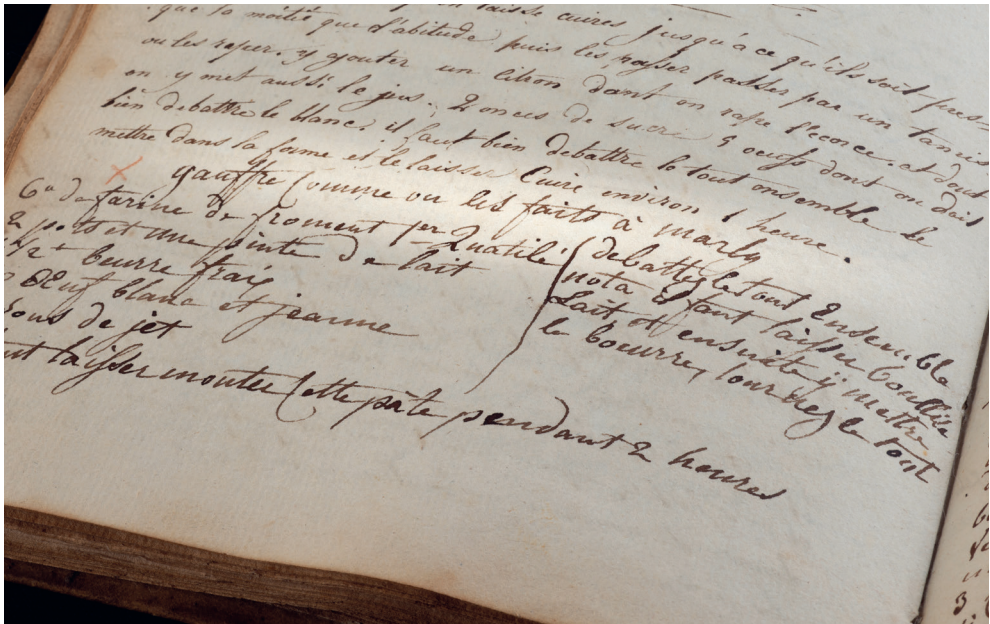
⁴⁹ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152.

⁵⁰ *Pâte genoise, Cotelettes à la Tubise*: Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152.

⁵¹ Achtereenvolgens: Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 48; Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152.

⁵² Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 46. Het landhuis *Marly* en het bijhorende domein van de familie Meeûs in Neder-Over-Heembeek werden in 1832 verkocht. Zie: WAUTERS A., *Histoire des environs de Bruxelles. II*, Brussel, 1855, p. 407-408; *L’Indépendance Belge*, 25-8-1832, p. 4.

⁵³ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 31.

Het doorgeven van recepten had niet alleen praktische, maar ook aanzienlijke symbolische waarde. Receptnamen verwezen weleens uitdrukkelijk naar lievelingsgerechten of raadgevingen van familieleden, of nog: naar het familiedomein, zoals wafels *comme on les fait à Marly*, het buitengoed in Neder-Over-Heembeek dat tot 1832 in handen was van de familie Meeüs. Kortom, receptenschriftjes hielden de familiale herinnering levendig. (ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365. ©ARA, Foto : Bart Boon)

Het ontbreken van de precieze datering is ontegensprekelijk een steeds weerkerende moeilijkheid eigen aan de bron. Recepturen zijn zelden gedateerd. Uitzonderlijk valt er chronologische aanduiding in receptenschriftjes terug te vinden, en dan betreft het meestal de niet-gespecificeerde onderverdeling tussen 'oude' en 'nieuwe' recepten, zoals in het receptenschrift van Alexandrine-Fernande de Meldeman de Bouré. Aangezien haar overgeleverde en in het Rijksarchief bewaarde receptenschriftje ongedateerd is, blijft het onduidelijk wanneer zij het precies aanvatte. Dateert het reeds van tijdens de beginjaren van haar huwelijk of is het van later, eventueel uit de jaren toen ze weduwe (*douairière*) was (1847-1862)?⁵⁴ Waar meestal wél een precieze datum aan werd toegevoegd, waren richtlijnen die de schrijfster had overgenomen uit een krant of een gespecialiseerd tijdschrift, zoals in het receptenschriftje uit het familiearchief Martini.

Net als de datering is de precieze herkomst van recepten nauwelijks te achterhalen. Kenmerkend voor recepten is dat ze veelvuldig werden gekopieerd (al dan niet in schoonschrift), bijgewerkt (dit blijkt uit recentere inkt of een ander handschrift) en vervolgens opnieuw overgeschreven. Vaak gaat het dus om meerdere auteurs, verspreid over de tijd. Maar ook het leespubliek was verscheiden: opeenvolgende generaties of verspreide familietakken. Auteurschap en compilatie van een receptenboek vallen bijgevolg niet noodzakelijk samen. Wie verzamelde de recepten, schreef ze neer en gebruikte de recepten? Zo bevat het receptenschriftje dat wordt bewaard in het archiefonds Martini in het Algemeen Rijksarchief te Brussel, meerdere handschriften. Slechts twee ervan kunnen worden geïdentificeerd, aan de

⁵⁴ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152.

hand van de namen die erin staan vermeld, één vooraan, één achteraan. Hieruit blijkt alvast de grote versnippering van familiearchieven. De herkomst van een enkel receptenschriftje in een publieke bewaarplaats blijft dikwijls diffuus. Zeker bij losbladige recepten zonder verdere context is het nagenoeg onmogelijk na te gaan wie het recept in kwestie heeft opgetekend.⁵⁵

Verzamelingen van recepten en receptenschriftjes zijn ingeschakeld in een bestaande culinaire traditie en heersende culinaire tendensen. Daardoor zijn ze niet louter de uiting van één individu.⁵⁶ Afgaand op het boekje uit het familiearchief Martini dat meerdere handschriften en namen annex adresgegevens bevat, kan een *livret de cuisine* enkele generaties lang zijn meegegaan en dus aan verscheidene auteurs – verspreid in de tijd én over familietakken heen – hebben toebehoord. In deze optiek beantwoorden de rol en intenties van receptenschriftjes naadloos aan de definitie van de adel die historicus Paul Janssens vooropstelt:

*De adel is geen individuele, maar een familiale aangelegenheid. De edelen vinden hun sociale preminentie in de wieg, en zij laten deze bij hun overlijden aan hun erfgenamen over. Het adellijk statuut heeft een onpersoonlijk, familiaal karakter. De generaties komen en gaan, alleen de familie blijft.*⁵⁷

Het verlangen naar continuïteit van een laattachtende-eeuwse aristocratische familie wordt bij uitstek weerspiegeld in haar receptenboekjes, die een neerslag zijn van familiale gewoonten en tradities en tegelijkelijk geven van zucht naar voortzetting hiervan. Het aanleggen van een receptenschrift was bestemd voor intergenerationele kennisoverdracht: het hield een bewust en efficiënt verzamelen en organiseren van informatie in, die generaties zou kunnen dienen. Dit houdt in dat receptenschriftjes waren bedoeld om door anderen te worden gelezen. Voor vrouwen die ze bijhielden, hadden ze dus een veelzijdige en veellagige betekenis,⁵⁸ die de historicus als een volleerd geoloog dient bloot te leggen. Opmerkelijk is dat ingebonden schriftjes heel vaak óók nog losbladige recepturen bevatten, die niet per se in het desbetreffende schriftje staan overgeschreven. Dikwijls zijn deze toegevoegde recepten per brief overgemaakt. Het kan dan gaan om een gevouwen en verzegeld briefje met slechts een adres aan de buitenkant en binnenin het recept.⁵⁹ Een enkele receptuur kon klaarblijkelijk op die manier, zonder meer en geheel en al passend in de sociale omgangsvormen, worden verstuurd. In het algemeen waren brieven in het sociale verkeer enorm belangrijk. Voor vrouwen in de achttiende eeuw gold het schrijven van brieven meer bepaald ook als de belangrijkste manier om zaken te bespreken en meningen af te toetsen, over publieke kwesties, maar zeker ook inzake private aangelegenheden, zoals voeding en recepten.⁶⁰ Soms doen het handschrift en de spelling van zo'n bijgevoegde brieven in een receptenboekje echter vermoeden dat het niet om eigentijdse, maar om oudere en wellicht overgeërfde documenten gaat. De geadresseerde stemt derhalve niet noodzakelijk overeen met de eigenares van het receptenschriftje. Problematisch is echter dat ook de afzender meestal moeilijk te achterhalen valt, niet alleen omwille van het ontbreken van een naam of een bijzonder moeizame leesbaarheid ervan, maar regelmatig ook omdat er slechts met een voornaam werd afgetekend.

⁵⁵ Vergelijk met: PENNELL, *Making livings, lives and archives*, p. 227-228.

⁵⁶ HÉRAUD, *Exotisme culinaire et représentations nationales*, p. 120.

⁵⁷ JANSSENS P., *De evolutie van de Belgische adel sinds de late middeleeuwen*, Brussel, 1998, p. 106-107.

⁵⁸ EZELL, *Domestic papers*, p. 42.

⁵⁹ Namen, AEN, *Archives de la famille Meldeman de Bouré*, nr. 226.

⁶⁰ VERBERCKMOES, *Noble Women Managing Family Lives*, p. 442.

Nochtans biedt dergelijke bijgevoegde correspondentie in receptenschriftjes bijwijken unieke informatie, meer bepaald in het kader van de overdracht van de recepturen en de netwerken waarin ze circuleerden. Immers, niet alleen de oorsprong en herkomst van de gerechten is moeilijk te achterhalen, dat geldt ook voor de manier waarop recepten werden overgedragen. Gingen adellijke dames soms zelf actief op zoek naar culinaire recepten? Baseerden ze zich op geschreven of mondelinge bronnen? Hoogstwaarschijnlijk zijn beide nauwelijks van elkaar te scheiden, want het is bekend dat vroegmoderne recepten zowel in handgeschreven vorm circuleerden als in de mondelinge overlevering.⁶¹ De (enige) brief in het receptenschriftje van Alexandrine de Meldeman de Bouré uit het familiearchief de Roisin licht alvast een belangwekkend tipje van de sluier op van de sociabiliteit van de uitwisseling van recepten. Ook ondergeschikten, wellicht dienstpersoneel met hogere rang en met wie de adellijke dame des huizes een zekere vertrouwelijke verstandhouding onderhield (zoals een gouvernante, die kon optreden als bemiddelaar tussen bedienden en meesters), gaven recepturen door. In de desbetreffende brief staat te lezen dat een dienstbode, die eerbiedig de groeten overmaakt aan “*les demoiselles*”, een recept voor perenmarmelade overdraagt, dat zij op haar beurt van de in dienst zijnde kokkin heeft vernomen. De betrokken brief wijst op mondelinge overdracht door de kokkin: “*Madame voila au plus juste ce que la cuisinière ma dit*”.⁶²

Kokkinnen of keukenmeiden waren doorgaans niet geletterd en ze dicteerden daarom recepturen. Ze hadden al doende leren koken en kookten uit het hoofd, waarbij moeders in jarenlange dienst bij een familie vaak hun dochters opleidden.⁶³ Aangezien in een aantal families het Nederlands werd gereserveerd voor het contact met het dienstpersoneel, gebeurde het weleens dat ook een Nederlandstalige benaming voor een recept in zwang was en bijgevolg in receptenschriftjes werd genoteerd, zoals in het receptenschrift van Thérèse Vandermaelen: “*couquet de lait de riz ofte raespaep*”.⁶⁴ De vraag rijst of er ook rechtstreekse overdracht bestond: kwam de adellijke dame des huizes ook wel eens in de keuken of ontbood ze de kokkin bij haar? Welke sociale conventies heersten want, aldus een ongeschreven regel, een deugdzame vrouw des huizes mocht zich niet al te familiair inlaten met haar dienstpersoneel?⁶⁵

Inhoudelijke analyse: ingrediënten, gerechten en smaakvoorkeuren

Receptenschriftjes bieden een geprivilegieerde weg om de evolutie van smaakvoorkeuren en bereidingswijzen te achterhalen en te onderzoeken.⁶⁶ Welbeschouwd zijn de hier bestudeerde recepten afkomstig uit een culinaire scharnierperiode. Enerzijds zijn ze een weerslag van de culinaire evolutie in de achttiende eeuw. Ze kunnen bijgevolg worden gesitueerd tegen de achtergrond van een veranderende eetcultuur en de toenemende aantrekkingskracht die hiervan uitging. Pas in de loop van de achttiende eeuw bijvoorbeeld raakten aparte eetkamers in gebruik. Voordien werd er namelijk niet gegeten in een afzonderlijke, daarvoor bedoelde eetkamer: de elite nuttigde haar maaltijden in haar (werk)kamers of organiseerde diners in vertrekken die kortstondig dienst deden als eetzaal. Ook de eettafel

⁶¹ LEHMANN, *Reading recipe books*, p. 97.

⁶² Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152.

⁶³ ONGHENA S., *Blauw bloed en confituur. Verborgene recepten van ‘moderne’ adellijke eetcultuur*, Alphen aan de Maas, 2006, p. 28.

⁶⁴ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 42.

⁶⁵ VICKERY, *The Gentleman's Daughter*, p. 138 & 146.

⁶⁶ Vergelijk met: HÉRAUD, *Exotisme culinaire et représentations nationales*, p. 119.

als zodanig kwam laattijdig in zwang. Bij een maaltijd of banket werden veeleer individuele eettafels geplaatst, een buffet en stoelen of tafels die na afloop van de maaltijd opnieuw tegen de muren werden geschoven. Na de Franse Revolutie kwam de massieve, gemeenschappelijke eettafel in het midden van een eetkamer definitief in gebruik. Zelfs al behield de eettafel soms nog een zeker 'mobiel' karakter, ze ging toch integraal deel uitmaken van een eetkamer die zou bestaan uit een tafel, stoelen, bijzettafels, *consoles* en *servantes*. Het meubilair bleef voortaan staan en werd een vast onderdeel van de ruimte.⁶⁷ Voorts kwamen ook ronde eettafels in de mode, die de tafelverdeling vereenvoedigden. Bovendien kregen in de achttiende eeuw de vorken de ons nu bekende vorm. Lepels verschenen in allerlei soorten en maten: ragoutlepels, koffielepels, dessertlepels enz. Anderzijds veranderden de voedingsgewoonten van rijke lieden vanaf het einde van de achttiende eeuw, waarbij kwaliteit belangrijker werd dan kwantiteit, en ook het belang van een gezonde keuken voorop stond.⁶⁸ In de negentiende eeuw vonden culinaire modernisering en een zogenaamde civilisatie van de smaak plaats. Het eten zou verfijnder en lichter worden, en etiquette en smaak almaar belangrijker inzake sociale distinctie.⁶⁹

Zowel het schriftje van Alexandrine-Fernande de Meldeman de Bouré als dat van Thérèse Vandermaelen vertonen een grote verscheidenheid aan verfijnde gerechten: zout en zoet, met inbegrip van bereidingen (groenten, fruit, patisserie, dranken) als de wijze van een hoofdingrediënt (een beslag). Uit beide receptenschriftjes blijkt Franse invloed. Naar historiografische consensus werd de keuken van de elite in onze contreien vanaf de achttiende eeuw dan ook gedomineerd door het Franse voorbeeld. Vertonen de recepten van Alexandrine de Meldeman de Bouré daarom geen Duitse invloed, niettegenstaande haar moeder van Duitse origine was én moeders een cruciaal rolmodel waren?

Om ervoor te zorgen dat de basisingrediënten hun oorspronkelijke smaak behielden, ging men ze zoveel mogelijk los van elkaar bereiden. Het smaakpalet verschoof hierbij naar meer zuren, frisse smaken en subtielere kruidigheid. In plaats van een zware overdaad aan specerijen of kruiden moest een meer natuurlijke of oorspronkelijke smaak de bovenaan voeren. Naar analogie met de Franse culinaire trends worden in de hier bestudeerde recepturen welbepaalde kruiden en aromaten vaak aangewend, met name zout, peper, nootmuskaat, evenals azijn of bouillon.⁷⁰ Bouillon diende als smaakversterker, maar ook als basis voor soepen en gerechten. Voorts valt op dat boter veelvuldig gebruikt werd, om te bakken, te braden of om in een gerecht te worden verwerkt (boter was, tot vóór de industriële productie ervan aan het eind van de negentiende eeuw, trouwens erg duur).⁷¹

⁶⁷ ALCOUFFE D., *La naissance de la table à manger au XVIIIe siècle*, in [S.n.], *La table et le partage (Rencontres de l'École du Louvre)*, Parijs, 1986, p. 57-60 & 64. Zie ook: PIJZEL-DOMMISSE J. (ed.), *Nederland dineert: Vier eeuwen tafelcultuur*, Zwolle-Den Haag, 2015, p. 20-21.

⁶⁸ HYMAN P. & HYMAN M., *Les livres de cuisine imprimés en France du règne de Charles VIII à la fin de l'Ancien Régime*, in [S.n.], *Livres en bouche. Cinq siècles d'art culinaire français, du quatorzième au dix-huitième siècle*, Parijs, 2001, p. 55-73, met name p. 68-72. Uit briefwisseling van edellieden blijkt eens te meer een stellige bekommernis voor een gezond, regelmatig en gevarieerd voedingspatroon. Zie bijvoorbeeld: CRÉMERS, *Het intieme leven*, p. 68.

⁶⁹ ADRIAENSSENS W. (ed.), *Feestelijk tafelen*, Brussel, 2012, p. 33.

⁷⁰ Vergelijk met: FLANDRIN J.L., *Distinctie door smaak*, in CHARTIER R. (ed.), *Van de Renaissance tot de Verlichting (Geschiedenis van het persoonlijk leven onder redactie van Philippe Ariès en Georges Duby)*, Amsterdam, 1989, p. 237 & 241.

⁷¹ Zie in dit verband ook: FLANDRIN, *Distinctie door smaak*, p. 242-243. Melk omzetten naar room en vervolgens naar boter was, handmatig en met eenvoudig gerei, bijzonder tijdrovend. Uit: SCHOLLERS P., *Food Culture in Belgium*, Westport-Londen, 2009, p. 35-36.

Zo komt het dat de geselecteerde recepturen pasten in de heersende evolutie naar een meer geraffineerde keuken. Ze laten zien dat de eerder ingezette tendens naar verfijning en vereenvoudiging zeker ook van toepassing was op de dagelijkse maaltijden in huiselijke kring. De opgetekende ingrediënten, zoals suiker of vlees-, vis- en groentesoorten, waren weliswaar niet of nauwelijks betaalbaar voor het gewone volk.⁷² Vlees was, in navolging van de Franse keuken, dominant,⁷³ en daarbij komt nog dat de hier bestudeerde recepturen overwegend bereidingen bevatten met de duurere vleessoorten, zoals rundvlees (vooral kalfsvlees) en wild, zoals ree of everzwijn. Het vlees van hazen en wilde konijnen was weggelegd voor de rijken: het gold als smaakvol, veel meer dan dat van tamme konijnen die door armere mensen werden gegeten. Wild konijn vereiste daarenboven een complexe bereiding (met kruiden, wijn en veel boter).⁷⁴ Konijn komt in de recepten van Alexandrine Meldeman de Bouré maar liefst tweemaal terug (voor een rollade en een stoofpot met witte wijn). Haar echtgenoot Henri de Roisin, die in het familiekaasteel te Rongy op het platteland was grootgebracht, hield dan ook van het landleven, de natuur, de bossen én de jacht.⁷⁵

Gevogelte bleek eveneens geëerd, waaronder kip (een luxeproduct en gewaardeerd voor haar verfijnde smaak),⁷⁶ duif (*pigeons au basile*),⁷⁷ eend, patrijs of *filets de volaille*. Ook inmiddels verdwenen vogelsoorten, zoals houtsnippen, stonden op het menu: gebraden snippen waren bekend als een zeldzame lekkernij. Alexandrine de Meldeman de Bouré tekende in haar schriftje een bereiding op voor *salmis*, een ragout van gebraden gevogelte, waarvoor ze patrijzen of snippen aanbeval, gestoofd in rode wijn:

Salmy

*Rotissez les perdreaux ou becasses. Faites brunir un morceau de beurre avec de la farine, prenez quelques chalottes découpées, du poivre, un peu de pain blanc rappé, et un verre de vin rouge. Quand le tout est bien cuit passez la sauce, et versez sur la viande découpée, pour les becasses on ajoute le corps et l'intérieur pilé.*⁷⁸

Vlees werd bereid in stoofpotjes, gefileerd, versneden, geroosterd, gepaneerd of als gehakt aangewend: in deeg, gehaktbrood of als frikadel. In de hier bestudeerde periode werd het dus niet langer in zijn oorspronkelijke verschijningsvorm gegeten en bloederige toestanden op het bord werden bij uitstek vermeden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het recept van Alexandrine de Meldeman de Bouré voor 'balletjes van kalfsgehakt'.⁷⁹ Aangezien in de geselecteerde receptenschriftjes vleesbereidingen talrijker voorkomen dan visgerechtten, rijst de vraag of vlees in de betrokken huishoudens daadwerkelijk vaker op tafel kwam?

⁷² SCHOLLIERS, *Arm en rijk aan tafel*, p. 20-39.

⁷³ SCHOLLIERS, *Food Culture in Belgium*, p. 19.

⁷⁴ *Ibidem*, p. 45-46.

⁷⁵ SCUFFLAIRE A., *Aux armes impériales: Henri de Roisin (1806-1813)*, in *Annales du Cercle archéologique du Canton de Soignies*, 1954, XIV, p. 100-101, 102, 114-115, 119 & 121.

⁷⁶ NIESTEN E., RAYMAEKERS J., SEGERS Y. & WOESTENBORGHES B., *België kookt! De eeuw van Cauderlier 1830-1930*, Leuven, 2004, p. 100-101.

⁷⁷ Namen, AEN, *Archives de la famille Meldeman de Bouré*, nr. 226.

⁷⁸ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152.

⁷⁹ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152 (*boulettes de veau*).

Vis zou goeddeels pas in de loop van de negentiende eeuw als volwaardige schotel opgang kennen, maar verse vis was ook een heuse delicatessen. De hier bestudeerde recepten laten zien dat van vis vooral soepen werden klaargemaakt: vissoep of soep met rivierkreeften, die in de achttiende eeuw erg in trek waren.⁸⁰

Verder tonen de recepturen aan dat vlees en vis stevast werden bereid met gref-fineerde sauzen, waaraan sjalotten, ui, peterselie of look werden toegevoegd. In het midden van de achttiende eeuw gold mayonaise, op basis van olie, eigeel en mosterd, als een nieu-wigheid. Over de oorsprong van deze saus bestaat evenwel geen overeenstemming en de benaming ervan (*sauce mahonnaise* of *moyennaise*) is al even veelvoudig. Sommige bron-nen gewagen van een Baskische oorsprong, meer bepaald in het Franse Bayonne, wat de aanduiding van *sauce bayonnaise* in omloop bracht.⁸¹ Receptenschriftjes weerspiegelen deze pluriforme benaming hoe dan ook. Terwijl de (eerder te dateren?) losbladige recepten uit het familiefonds de Meldeman de Bouré de bereiding bevatten voor “*jambons a la facon de mayance*”,⁸² noteerde Alexandrine de Meldeman de Bouré alvast een bereidingsvariant van *bayonnaise* (ham met gekruide mayonaise):

Bayonnaise

*Prenez 4 œufs durs que vous hachez bien fins. Hâchez de l'estrain
et du persil. Délayez cela avec 4 cuillères d'huile, 2 de vinaï-
gre, 2 de moutardes du poivre et du sel. Délayez le tout ensemble
Mettez 5 ou 6 laitues coupées par quartier. Découpez votre
viande et mettez des tranches de jambon. Quand le tout est
dans le plat mettez au dessus de la gelée⁸³*

Naast culinaire voorkeuren en voedingspatronen zijn receptenschriftjes van laat-achtttiende-eeuwse adellijke dames eveneens een neerslag van hun wezenlijke belangstel-ling voor de productie en verwerking van voedsel. Huisgemaakte, artisanale producten in de voorraadkast golden namelijk als een afspiegeling van een goed draaiend huishouden.⁸⁴ Het kon gaan om de bereiding van vlees (“*Pr faire de bon boudin*”)⁸⁵ of charcuterie (hoofdzakelijk *patés*).⁸⁶ Vooral groente en fruit werden doorgaans zelf geteeld en verwerkt, want de meeste adellijke residenties bezaten een moestuin en boomgaard. Met de opbrengsten ervan voorzag de adel niet in alleen in het eigen onderhoud, maar hij claimde er tevens zijn oude bevoor-

⁸⁰ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152: *soupe au poisson, beurre d'ecrevisse*; Namen, AEN, *Archives de la famille Meldeman de Bouré*, nr. 226: *soupe d'ecrevisses*; Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 34, *pour bouillir des écrivisses*. Voor de populariteit van rivierkreeften als delicatessen: DE VLIEGER-DE WILDE K., *Adellijke levensstijl. Dienstpersoneel, consumptie en mate-riële leefwereld van Jan van Brouhoven en Livina de Beer, graaf en gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740) (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Nieuwe Reeks, 16)*, Brussel, 2005, p. 52.

⁸¹ VAN LOO B., *Als kok in Frankrijk. Literaire recepten, culinaire verhalen*, Antwerpen-Amsterdam, 2008, p. 99.

⁸² Namen, AEN, *Archives de la famille Meldeman de Bouré*, nr. 226.

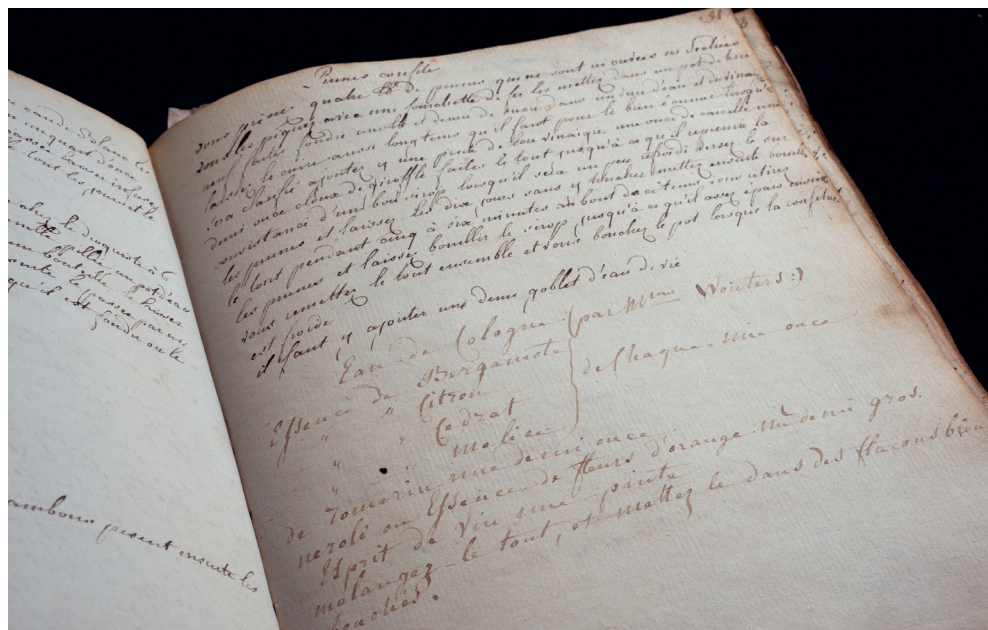
⁸³ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152.

⁸⁴ VICKERY, *The Gentleman's Daughter*, p. 152-153.

⁸⁵ Namen, AEN, *Archives de la famille Meldeman de Bouré*, nr. 226.

⁸⁶ Bijvoorbeeld: *paté du lièvre* of *paté froid au canard*. Uit: Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 9 & 20.

rechte status mee. Een dame des huizes die degelijke basisproducten van belang achtte, bracht geregeld zélf een bezoek aan de moestuin, hield toezicht op de jaarlijkse opbrengsten en coördineerde de jaarlijkse fruitpluk.⁸⁷ Vandaar dat receptenschriftjes, naast culinaire en medische recepten, ook tuinbouwkundige aanwijzingen bevatten. Zo staan er in het receptenschriftje van Thérèse Vandermaelen onder meer richtlijnen voor het telen van bloemkool, voor het oogsten en bewaren van pruimen of het verdubbelen van de aardappeloogst.⁸⁸ Soms kwam dergelijk advies uit gespecialiseerde periodieken, of het werd evengoed overgeschreven uit algemene dagbladen. Uitsluitel over de daadwerkelijke inzet van de dame in kwestie op haar domein leveren de receptenschriftjes niet, maar de opgenomen recepten getuigen alvast van haar geëngageerdheid en plichtsbesef. Het dient alleszins gezegd dat de kweek van fijne groente- en fruitsoorten net zo exclusief was als de consumptie ervan.

Laatachtthiende-eeuwse adellijke dames bezaten, afgaand op receptenschriftjes, ook praktische kennis van technieken om voedingswaren langer te kunnen bewaren, waaronder het inmaken van groenten en fruit. Dergelijke procedés symboliseerden de succesvolle bedrijvigheid van een huishouden. Fruit werd gedroogd, verwerkt tot confituren, gekonfijt of op alcohol gelegd, zoals hier beschreven: *Prunes confites*. Edelvrouwen hadden ook notie van het distilleren van fruitwijnen en likeuren (dit lag, in tegenstelling tot bier en wijn, dus niet in de mannelijke levenssfeer). En ook recepten voor zeep, oliën en reukwater werden bij uitstek in vrouwenhanden doorgegeven: *eau de cologne (par Mme Wouters)*. (ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365. ©ARA, Foto: Bart Boon)

De rol van groente en fruit in het maaltijdenpatroon nam overigens almaar toe.⁸⁹ Dat groenten daadwerkelijk werden gesmaakt, blijkt bijvoorbeeld uit de verzuchting van

⁸⁷ ONGHENA S., 'Beaucoup de fruits'. Over de plaats en de rol van fruit in het adellijke maaltijdenpatroon (circa 1860-1914), in *Tijd-Schrift. Heemkunde en lokaal-erfgoedpraktijk in Vlaanderen*, 2016, 6 (3), p. 9.

⁸⁸ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 83-84.

⁸⁹ FLANDRIN J.L., *Choix alimentaires et art culinaire (XVIe-XVIIIe siècle)*, in MONTANARI M. & FLANDRIN J.L. (ed.), *Histoire de l'alimentation*, Parijs, 1996, p. 658-660.

baron Henri de Roisin, latere echtgenoot van Alexandrine de Meldeman de Bouré, tijdens zijn veldtocht in het Franse leger in 1807-1808 dat het zo lang geleden was dat hij nog groente had gegeten: “*je n’ai pas encore mangé une seul legume*”.⁹⁰ Groenten werden als garnituur of als afzonderlijk gerecht gepresenteerd. Ze werden veelal met sauzen bereid. Boontjes bijvoorbeeld moesten in water worden gekookt en naderhand afgewerkt met een roomsaus, zo schreef Alexandrine de Meldeman de Bouré neer.⁹¹ Groenten werden sinds de zeventiende eeuw niet meer volledig tot gort gekookt, maar mochten beetbaar zijn. De geselecteerde recepten laten weliswaar een keur aan fijne groenten verschijnen, dus geen kool- en knolgewassen of uien die door de lagere klassen als goedkoop basisvoedsel werden gegeten⁹² (tenzij met dure producten bereid, zoals rode kool afgewerkt met kruidnagel, nootmuskaat, zout, peper, azijn, suiker of gelei van rode bessen).⁹³ Fruit vervulde in het adellijke maaltijdenpatroon een bijzondere rol: het werd vers gegeten als verfrissend vieruurtje of als nagerecht. Bovendien werden vruchten in de adellijke keuken verwerkt in tal van luxueuze zoetigheden, taarten, gebak en koekjes.

De adellijke dame des huizes was niet alleen betrokken bij de productie van voeding, maar ook bij het bewaren ervan. Belangrijke aandacht ging in receptenschriftjes – net als in de eigentijdse kookboeken – bijgevolg uit naar het inmaken en conserveren: “*manière de conserver le tomate, manière de conserver les champignons, manière de conserver les pommes*”.⁹⁴ Dit diende om een voorraad klaar te hebben voor de wintermaanden en ook om enige afwisseling in het maaltijdenpatroon te garanderen. In weerwil van de intrede van nieuwe technieken, zoals het kweken in kassen, bleven groenten en fruit immers grotendeels seizoensgebonden bereidingen. Groenten werden vooral gepekeld en op zuur gezet (zoals augurken).⁹⁵ Fruit werd gedroogd of gekonfijt. Verder was het inmaken van fruit een bijzonder populaire bezigheid in de achttiende en de negentiende eeuw: vruchten werden ingemaakt in hun eigen sap, met suiker of met suikersiroop. Bovenal werd fruit verwerkt tot confituren en geleien. Ook dit stond onder het toezicht van de dame des huizes.⁹⁶ Naast conserven bevatten receptenschriftjes tevens recepten voor siropen (*sirop de groseille, sirop de vinaigre a la framboise*),⁹⁷ diverse soorten azijn (*vinai-gre de groseilles, vinaigre de vin*),⁹⁸ evenals fruitwijnen (*vin des coings, vin de framboise*),⁹⁹ likeuren en *ratafias*.¹⁰⁰ Hieruit blijkt dat distilleren hoorde tot een typisch vrouwelijke vorm van technische kennis (het ging om zoete alcoholische dranken die dienden als aperitief of digestief). Hoewel dames uit kringen van de elite deze vaardigheid in de praktijk wellicht niet steeds even volledig toepasten, reikte deze toch verder dan slechts een abstracte notie.¹⁰¹ Ook recepten voor zeep, oliën en parfums komen in receptenschriftjes voor. Deze specifieke kennis werd bij

⁹⁰ SCUFFLAIRE, *Aux armes impériales*, p. 114: citaat uit een brief van Henri de Roisin aan zijn moeder, 8 augustus 1807.

⁹¹ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152 (*Haricots*).

⁹² SCHOLLIERS, *Arm en rijk aan tafel*, p. 22-30.

⁹³ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 44 (*pour les choux rouges*).

⁹⁴ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152; Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 101.

⁹⁵ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 29.

⁹⁶ ONGHENA, *Bauw bloed en confituur*, p. 56-57.

⁹⁷ Namen, AEN, *Archives de la famille Meldeman de Bouré*, nr. 226.

⁹⁸ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 75.

⁹⁹ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 77-78.

¹⁰⁰ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 11 (*liqueur de menthe*), 34 (*pour faire du ratafia*) & 78-79 (*ratafia de Grenoble, ratafia de fleur d’oranges*).

¹⁰¹ PENNELL, *Perfecting Practice*, p. 253.

uitstek in vrouwenhanden doorgegeven, zo staven alvast volgende recepten uit het boekje van Thérèse Vandermaelen: “*eau de cologne (par Mme Wouters)*” (het betrof reukwater met bergamot, citroen, ceder en oranjebloesem) of “*pâte d’amandes pr laver les mains par Mme D.Th.*”¹⁰²

Receptenschriftjes weerspiegelen de status en levensstijl van de elite. De recepten bevatten verfijnde bereidingswijzen en dure ingrediënten die slechts voor de rijken waren weggelegd, zoals koffie of sinaasappelen: *Pour faire une crêpe a la Glace aux Oranges*. Verder behoorden receptenschriftjes doorgaans toe aan meerdere penvoerders en eigenaars, over generaties heen. Daardoor bestaan ze uit verscheidene lagen, zowel chronologisch als inhoudelijk. Beoordelingen werden toegevoegd, commentaren of (urgente) bevindingen neergekrabbeld. Zo staat hier in de kantlijn het gebruik van een propere lepel ten stelligste aangeraden. Dit impliceert, naar historiografische consensus, dat receptenschriftjes eigenlijk nooit helemaal zijn voltooid. Ze hebben een open einde. (ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365. ©ARA, Foto: Bart Boon)

Als spil van het huishouden zag een adellijke dame toe op de bevoorrading, de stockage van levensmiddelen en de huishoudelijke uitgaven. In dit verband dient aangestipt dat beide geselecteerde receptenschriftjes, opmerkelijk genoeg, concrete aanwijzingen bevatten dat restjes werden opgegeten. Volgens Alexandrine de Meldeman de Bouré waren de overschotten van kip of konijn of ander vlees (*ou autres*) geschikt om een broodsoep mee klaar te maken (bestaande uit wit broodkruim – een veelgebruikt ingrediënt –, vleesbouillon en eierdooiers).¹⁰³ Thérèse Vandermaelen noteerde op haar beurt dat restjes van bouilli konden worden weggewerkt door er geroosterd vleesbrood met (dure) ingrediënten als appel, suiker, kaneel en eieren van te maken. Het diende vervolgens in plakjes met sneetjes wit brood te worden geserveerd.¹⁰⁴ Dit geeft aan dat adellijke families weliswaar belang hechtten aan rijkelijk eten en verfijnde bereidingen, maar dat ze toch ook enige spaarzaamheid in acht namen. Weggegooid werd er niets. Kleding bijvoorbeeld werd eveneens versteld en gerecy-

¹⁰² Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 51 & 143.

¹⁰³ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152.

¹⁰⁴ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 31.

cleerd; het consumptiegedrag van de elite was dus evenzeer doordrongen van soberheid.¹⁰⁵ Het uitvoeren hiervan, zo tonen de genoteerde recepten aan, hoorde tot de kwaliteiten van een zorgvuldige huisvrouw. Vrouwen leerden elkaar huishoudelijke vaardigheden aan, en daar hoorde ook het doorgeven van recepten bij: “*quartiers d’oranges confits de ma tante Soise*”.¹⁰⁶ Dames golden als voorbeeld in de keuken: “*pour faire de la crème fouetter [sic] de Mme Courouble*” of “*pour faire des gauffres à la manière de Mme Courouble*”.¹⁰⁷ Receptenschriftjes werden als naslag- en gebruiksvoorwerp geraadpleegd en daarbij kwam het voor dat een recept, al dan niet door een andere gebruiker, weleens werd bijgesteld of opnieuw geëvalueerd. Zo bevat het receptenschriftje van Thérèse Vandermaelen een recept voor ‘broederkes’ (een soort ketelkoek of jan-in-de-zak), maar naast de benaming staat er, in een ander handschrift, bij genoteerd: “*pas bons*”.¹⁰⁸ In receptenschriftjes weerklinken vrouwenlevens.

Het belang van gender

Receptenschriftjes waren persoonlijke documenten die doorgaans behoorden tot de intieme vrouwelijke levenssfeer. Het waren overwegend vrouwen uit de elite die receptenboekjes bijhielden. Het verzamelen en optekenen van huiselijke informatie was een deel van de zelf-identificatie van een vroegmoderne dame, waardoor een receptenschrift als een uiting van die identiteit gold.¹⁰⁹ Receptenboeken zijn een ‘gegenderde’ vorm van kennis en ressembleren onder huiselijke geschriften van vrouwen, ofschoon er in de internationale historiografie tevens op wordt aangedrongen om ze als een collectieve familiale onderneming te zien, met evenzeer inbreng van mannelijke gezinsleden.¹¹⁰ Ze kunnen worden opgevat als een manier waarop vrouwen kennis verzamelden en doorgaven. Naast het belang van schriftcultuur en geletterdheid geven receptenschriftjes – hoe beperkt hun eigenlijke informatie ook – aan op welke wijze vrouwen informatie deden circuleren en hoe ze kennis bewaarden. Het gaat om bronnen, wellicht afkomstig uit de bredere familiale sfeer. Het receptenschrift fungeert als sluitstuk, en tegelijk als kaleidoscoop, met, in een meervoudig tijdspectrum, een bonte mengeling van huishoudelijke adviezen en een diverse samenstelling van auteurs, samenstellers, bronnen (familiale overlevering, maar evengoed gedrukte bronnen als kranten en tijdschriften), lezers en correctors.¹¹¹ Het bijhouden van een receptenboek hoorde niettemin onmiskenbaar tot de taak van vrouwen: zij stonden in voor de dagelijkse praktijk van het huishouden en de opvoeding van de kinderen.

Receptenschriftjes werden meestal aangevat na het huwelijk, één van de belangrijkste *rites de passage* in het leven van een (edel)vrouw. Op dat moment verliet zij de positie van meisje en dochter binnen haar vaders gezin om voortaan de plaats van vrouw en echtgenote in te nemen binnen het huishouden van haar man, dat zij naar behoren moest zien te besturen.¹¹² Dit had te maken met de onderscheiden taken van mannen en vrouwen binnen een adellijk gezin. Terwijl de man instond voor het beheer van de landgoederen en

¹⁰⁵ VERBERCKMOES, *Noble Women Managing Family Lives*, p. 450; DE VLIETGER-DE WILDE, *Adellijke levensstijl*, p. 122-125.

¹⁰⁶ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 45.

¹⁰⁷ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 28 & 29.

¹⁰⁸ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 43.

¹⁰⁹ PENNEL, *Making livings, lives and archives*, p. 232-233.

¹¹⁰ LEONG, *Collective Knowledge for the Family*, p. 84, 90 & 95.

¹¹¹ EZELL, *Domestic Papers*, p. 44-45.

¹¹² EERKENS, *Nobele familiebanden*, p. 62-64.

het familiekapitaal en ook in de mogelijkheid verkeerde om prestigieuze publieke functies op te nemen, werd de vrouw verantwoordelijk geacht voor de zorg voor de kinderen en het huishouden, waarbij ze dienstpersoneel delegeerde en aanwierf alsook toezicht hield op het huishoudgeld. Dit laatste was nieuw. Terwijl in de zeventiende eeuw in aristocratische middens gewoontegetrouw hoofdzakelijk mannen zich ontfermden over de huishoudelijke uitgaven en huishoudjournalen bijhielden, verschoof dit in de achttiende eeuw naar de vrouwelijke sfeer, waardoor adellijke vrouwen hun huishouden werkelijk 'manageden'.¹¹³ Al bleef deze taakverdeling in de praktijk toch ook afhankelijk van de familiale situatie (die kon worden verstoord door ziekten en overlijdens) én van karakters: mannen bleven wel eens de huishoudelijke uitgavenboeken bijhouden, bijvoorbeeld bij het wegvallen van een echtgenote of wanneer zij herstellende was van het kraambed of bij het aantreden van een tweede zeer jonge echtgenote, al was zo'n paternalistische interventie in dat geval somtijds mede ingegeven door een dominant en sterk controlerend karakter.¹¹⁴

Anderzijds konden adellijke dames zich evengoed ontpoppen als leidinggevende figuren in hun families en namen ze hierbij evenzeer het autonome beheer van de familiegoederen en -domeinen op zich, bijvoorbeeld als weduwe of na het vroegtijdige overlijden van beide ouders. Of nog: wanneer er een spilzieke echtgenoot in het geding was, zoals voor de schoonmoeder van Alexandrine de Meldeman de Bouré.¹¹⁵ De praktijk van het schrijven als zodanig vormde voor hen geen probleem. In de adelstand hoorden jongens én meisjes te leren lezen en schrijven.

Naar analogie van de conventies van het genre zelf, doortrokken van strikte vormvereisten, klinkt de stem van de vrouwelijke auteur niet werkelijk door in receptenschriftjes. Persoonlijke onthullingen zijn alleszins schaars; de bestudeerde receptenschriftjes bevatten geen genealogische nota's, zoals aantekeningen over geboorte, huwelijken of overlijdens van kinderen en familieleden,... Hoewel de opgetekende recepturen slechts uitzonderlijk werden voorzien van commentaren en de besloten ritmiek van hun chronologisch overgeleverde of willekeurige opsomming geen verhaal of anekdoten vertelt, zit in een receptnaam soms toch ook impliciet enige emotie vervat: liefde, fierheid, affectieve banden. Zo bevat het schriftje van Thérèse Vandermaelen een recept voor een zoete amandelsiroop *selon papa Meeûs*.¹¹⁶ In receptenschriften stond het narratief van de auteur niet voorop, in tegenstelling tot brieven, dagboeken of memoires, waarin gedachten werden verwoord of gevoelens geventileerd. Daarom worden receptenboeken in de huidige historiografie niet tot autobiografische geschriften gerekend.¹¹⁷

¹¹³ VERBERCKMOES, *Noble Women Managing Family Lives*, p. 450. Vergelijk met: DE VLIAGER-DE WILDE, *Adellijke levensstijl*, p. 27. Zie ook: VICKERY, *The Gentleman's Daughter*, p. 127-160. Deze gescheiden levenssferen tussen mannen en vrouwen zouden goedgevoel intact blijven tot aan de Eerste Wereldoorlog.

¹¹⁴ Graaf Jean-Philippe-Eugène de Merode (1674-1732) liet zich, in zijn 'allesoverheersende controle over zijn jonge echtgenote', bijvoorbeeld meermaals in met de taken van zijn tweede echtgenote, prinses Charlotte Nassau-Hadamar, zoals huishoudelijke aankopen en aanwerving van personeel. Zie: CREMERS, *Het intieme leven*, p. 46-47.

¹¹⁵ In verband met de verkwistende echtgenoot: "C'est elle [sa mère], en effet, qui dirige le foyer: depuis son mariage en janvier 1787, elle assume la gestion des biens retirée à un mari trop prodigue". Uit: SCUFFLAIRE, *Aux armes impériales: Henri de Roisin*, p. 99. Inzake de autonome rol van achttiende-eeuwse adellijke vrouwen als bewindvoerders van zaken, zie bijvoorbeeld: VERBERCKMOES, *Noble Women Managing Family Lives*, p. 435-454.

¹¹⁶ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 38 (*Manière de faire de l'orgeat selon papa Meeûs*).

¹¹⁷ EZELL, *Domestic papers*, p. 35 & 41.

Al dient opgemerkt: uit receptenschriftjes spreekt geen passiviteit. Want een adellijke dame kon wél haar accenten leggen, met welbepaalde voorkeuren voor smaken en ingrediënten en eigen interesses (voor kruiden, richtlijnen voor tuinonderhoud, ‘onfeilbare’ familiale middeltjes tegen verkoudheid, kinkhoest of lintworm...).¹¹⁸ En wat met het eigenlijke proces van het schrijven? Zeker, het bijhouden en noteren van recepten viel onder de dagelijkse praktijk van het huishouden, maar het leunt tegelijk ook aan bij de praktijk van lezen, schrijven en reflectie.¹¹⁹ Werd er dagelijks genoteerd? Werd er snel of juist langzaam en doordacht aan gewerkt? In welke mate diende het bijhouden van receptenboekjes voor het aanscherpen van de schrijfvaardigheid? Een sporadisch schetstekeningetje duidt al net zo goed op verveling, landerigheid of dagdromen. Het openbaart iets over de tijdsbeleving van de adellijke dame in kwestie. Hoe dienen allerhande berekeningen en sommen op de achterkant te worden geïnterpreteerd? En de enkele uitgescheurde pagina’s in het receptenboekje uit het familiearchief Martini?

De vraag rijst waar receptenschriftjes als bijzonder persoonlijke documenten precies werden opgeborgen: in het boudoir van mevrouw? Namen dames hun receptenschriftjes (net als hun dagboeken) mee in hun persoonlijke bagage van hun winterresidentie naar het zomerverblijf en weer terug? Leenden ze hun receptenschriftjes soms uit of genoten receptenschriftjes juist hetzelfde statuut als een dagboek? Het behoorde alleszins duidelijk tot de intieme levenssfeer. Zo spreekt de titel van het schriftje uit het familiearchief Martini boekdelen: “*Silence et discrétion*”. Wellicht bestond er een zekere discrepantie tussen het huiselijk neertekenen van de receptenschriftjes (die niet waren bedoeld om de huiselijke context te verlaten) en de publieke performantie van de eettafel.

Banketten met gasten, die dienden als vorm van cultureel kapitaal en waarin werd ingezet op kwaliteit en verfijning, stonden onder controle van de dame des huizes; ze droeg hier een cruciale verantwoordelijkheid. Het succes en welslagen van een maaltijd of diner met gasten kwam haar toe, een aanwijzing van vrouwelijke autoriteit op dit vlak.¹²⁰ Een receptenschrift als naslagwerk was bijgevolg onontbeerlijk. Het situeert zich op de grens tussen de publieke ruimte en het openbare leven – de recepten als basis van gerechten die mee zorgden voor de encensering van de positie van de familie en haar status mee in stand hield en het geslacht consolideerde – en de private sfeer, de intimiteit van receptenschriftjes. De afbakening tussen private en publieke sferen, alsook de onderscheiden rol van mannen en vrouwen (publiek versus huiselijk) zou in de loop van de negentiende eeuw almaar verder worden omlijnd.

Recepten: methodologie en lacunes

Echter, om een totaalbeeld van de adellijke eetcultuur in deze periode te krijgen, is raadpleging van bijkomend bronnenmateriaal noodzakelijk.¹²¹ Onderzoek naar de laatachtttiende-eeuwse adellijke eetcultuur dient te worden aangevuld met menukaarten en menuboeken die bijhielden wat er op tafel kwam. Zij geven bijvoorbeeld aan welke bereidingen bij uitstek feestgerechten waren of welk gerecht werd ingezet als *entremets* of als dessert, want dit werd zelden aan de

¹¹⁸ Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 107-109 (*boisson pour le rhume, remède pour la coqueluche, remède infaillible contre le ver solitaire (dit en flamand lintworm)*).

¹¹⁹ EZELL, *Domestic papers*, p. 36.

¹²⁰ Vergelijk in dit verband met: MACKNIGHT E.C., *Dining in aristocratic households of nineteenth-century France. A study of female authority*, in *Virtus. Journal of Nobility Studies*, 2016, 23, p. 105-123, 108-110, 113 & 121.

¹²¹ Vergelijk met: LEHMANN, *Reading recipe books*, p. 95.

receptnaam toegevoegd: *compote d'abricots (dessert), lentilles (entremets)*¹²² of taart voor bij de thee.¹²³ Recepturen geven immers niet aan wanneer de gerechten werden gegeten: het tijdstip, plaats in het maaltijdenpatroon, dagelijks of als feestgerecht. Beïnvloedden religieuze feestdagen de menu's: werd er op vrijdag vis gegeten? En deed Henri de Roisin als vrijmetselaar dat ook? Hoe frequent kwamen er gasten eten? Daarom dringt raadpleging van nog andere bronnen zich op, meer bepaald van huishoudboekjes waarin de uitgaven voor de keuken en andere huishoudelijke zaken werden genoteerd, van keukenjournalen met de kostprijs van de producten en de tarieven van leveranciers, én van boedelinventarissen die een inzicht bieden in het meubilair van de eetkamer en de keuken en van het eet- en kookgerei.

In tegenstelling tot de eigentijdse kookboeken die vanaf het einde van de achttiende eeuw populair werden en die een uitgesproken didactisch karakter beoogden, beschrijven receptenschriftjes de technieken en bereidingswijzen helemaal niet steeds even nauwgezet. Bij een bouillon die een bepaald gerecht op smaak hoorde te brengen, wordt in de hier bestudeerde recepten weleens nagelaten van welk soort vlees of vis hij precies moest worden getrokken. De precieze hoeveelheden worden evenmin steeds vermeld. Voor een goed begrip van de recepten dient in aanmerking te worden genomen dat contemporaine inhoudsmaten worden gehanteerd (*un quart, un livre...*), al staan de hoeveelheden niet steeds even gedetailleerd weergegeven (een recept beperkt zich soms tot: 'drie kopjes of zes kopjes'). Ook de bereidingstijd wordt niet steeds even accuraat meegedeeld. Kortom, recepturen laten ruimte voor de inbreng, interpretatie en vakkundigheid van de dienstdoende kok(kin), en de improvisatie die koken met zich meebrengt: 'drie of vier eieren, naargelang hun grootte'. Ze houden rekening met het wisselende en immer onvoorspelbare karakter van het kookproces ('indien je jus overhebt').¹²⁴ De bereiding van een gerecht, hoe dikwijls klaargemaakt ook, verloopt immers nooit precies eender.¹²⁵

De lengte van de recepturen varieert: soms zijn de opgetekende recepten niet meer dan een bondige opsomming van de ingrediënten, inderhaast neergekrabbeld of louter als geheugensteun... In ieder geval wist men er raad mee, want ze zijn onmiskenbaar bedoeld voor ingewijden. Voor het welslagen bijvoorbeeld van het eerder vermelde recept van *bayonnaise* (mayonaise) is het gebruik van ingrediënten op kamertemperatuur noodzakelijk, ofschoon dergelijke aanwijzingen en voorschriften in de handgeschreven recepturen achterwege worden gelaten. Voorts wordt er wel vaker verwezen naar andere, vergelijkbare bereidingswijzen: "*la même pâte que pour faire de pès de nonne*", "*ca se cuit comme des quenelles*" of "*arrangez cela en couronne comme des côtelettes*".¹²⁶ Receptenschriftjes zijn duidelijk een gebruiksvoorwerp dat voorkennis vereiste, wars van de belerende intenties van de chef-koks, die in hun kookboeken uiterst gedetailleerd de hoeveelheid van de ingrediënten rapporteren, evenals de strikte kooktijd. Terwijl receptenschriftjes afwisselend zowel gedetailleerde recepturen (mét imperatief, bereidingstijd en het vereiste keukengerei) als bondige recepten bevatten is het typerend voor kookboeken dat koks hun kennis etaleer-

¹²² Brussel, ARA, *Archives de la famille Martini*, nr. 365, fol. 52.

¹²³ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152: *recettes d'un gâteau pour le thé*.

¹²⁴ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152 ("*et du jus si vous en avez*").

¹²⁵ Over de stellige nood aan improvisatie en inherente vakkundigheid in de keuken om een recept te doorgronden, laat staan te doen slagen, heeft de Britse auteur Julian Barnes ("1946) een prachtig (en bij momenten hilarisch) boek geschreven, waarin hij ook verwijst naar historische kookboeken en recepten: BARNES J., *Wijnsneus in de keuken*, Amsterdam-Antwerpen, 2013.

¹²⁶ Bergen, AEM, *Archives de la famille de Roisin*, nr. 152. Citaten uit respectievelijke recepten: *des petits pains à la Duchesse, des boudins de lapins à la Richelieu, des filets de volaille*.

den in meer uitvoerige recepten. Hun culinaire eruditie spreidden chef-koks verder tentoon in de historie van ingrediënten en gerechten, hun technieken en visie in voedingsleer, aanbevelingen voor dagverse en voordelige producten, hun aansporingen aan het leespubliek te letten op voedselkwaliteit en hygiëne in de keuken.¹²⁷ Dergelijke raadgevingen staan daarentegen slechts zijdelings vermeld in de hier behandelde receptenschriftjes.

Voorts geven receptenschriftjes niet aan hoe de vermelde gerechten werden gegeven, welke smaakcombinaties er waren, de porties, de wijze van opdienen en serveren. Ze verstrekken evenmin inlichtingen over het tafelplan, de rol van de maître d'hôtel of de regels van wellevendheid aan tafel, zoals de manieren om bestek en servet te gebruiken, de houding aan tafel, hoe brood moest worden gebroken. Ze vertellen ook niets over de vereiste kledij. Het is immers bekend dat er bij de adel, ook bij de huiselijke maaltijden, meermaals van garderobe werd gewisseld: voor het avondeten kleepte men zich om. Bij een diner gebeurde het weleens dat de gastvrouw haar invités aanraadde om zwart te dragen omdat een van haar gasten nog in de rouw was.¹²⁸

Ten slotte hoort dit soort onderzoek te worden vervolledigd met uitnodigingen, gastenlijsten en tafelschikkingen die inzicht bieden in de netwerken, maar net zo goed met dagboeken en memoires van edellieden. Receptenschriftjes dienen alvast zeker te worden aangevuld met correspondentie: het familieleven nam in de betrokken periode een belangrijke plaats in en daar hoorde bezorgdheid voor gezondheid, hygiëne en voeding bij. Receptenschriftjes horen bijgevolg zowel in hun historisch verband te worden geplaatst, als in hun familiale context.

Besluit

Adellijke receptenschriftjes worden veelal in privébezit bewaard. Ze dragen een welbepaalde emotionele connotatie en dienen als familieherinnering. Dat neemt weliswaar niet weg dat receptenboekjes af en toe ook terug te vinden zijn in openbare archiefplaatsen, zoals het Algemeen Rijksarchief. Ze maken deel uit van familiearchieven en behoren tot de persoonlijke bescheiden (en dus niet tot de functiepapieren). Lange tijd werden zowel familiearchieven als persoonlijke documenten gecontesteerd, zowel in de geschiedschrijving als in de archiefwetenschap.

Terwijl receptenschriftjes in familieverband als sentimenteel artefact en praktisch naslagwerk worden gekoesterd, houdt een overdracht aan een publieke archiefinstelling soms in dat ze geheel uit hun context worden gehaald, zoals dat het geval is bij het receptenschriftje van Thérèse Vandermaelen. Zo komen ze, bij de klassering en ontsluiting van het betrokken familiearchief, terecht in de rubriek 'varia' of 'diversen', doorgaans met een stuksgewijze beschrijving. Al worden receptenschriftjes niet per definitie ontworteld: dit toont de detailstudie van het receptenschriftje van Alexandrine de Meldeman de Bouré aan. Een constante is evenwel – zowel bij receptenschriftjes als bij losbladige recepturen – dat het niet steeds even duidelijk is wie de recepten precies noteerde. Ook blijft de vraag naar auteurschap of compilatie: in welke mate zijn de genoteerde recepten schatplichtig aan de (mondelijke) overlevering, van familieleden, maar evengoed van ondergeschikt dienst-

¹²⁷ HYMAN & HYMAN, *Les livres de cuisine*, p. 68-72. Zie ook: SEGERS Y., *Meesterkok en culinaire bijbel. Een blik op de Belgische en Vlaamse eetcultuur en kookboeken sinds 1850*, in SEGERS Y., BILLEN J., CHRISTENS R. & SLEGGERS J. (ed.), *Binnen bij boeren, bakkers en brouwers. Zes lezingen gebundeld*, Sint-Truiden, 2015, p. 9-21.

¹²⁸ MACKNIGHT, *Dining in aristocratic households*, p. 113.

personeel? De datering van de recepten is eveneens vaak moeilijk te achterhalen. Inhoudelijk gezien geven receptenschriftjes smaakvoorkeuren en culinaire tendensen aan. Om een volledig beeld van de laatachtttiende-eeuwse adellijke eetcultuur te verkrijgen, dienen ze weliswaar te worden aangevuld met gegevens uit ander bronnenmateriaal, zoals correspondentie, menukaarten, huishoudboeken, boedelinventarissen of eigentijdse kookboeken.

Juist omwille van hun emotionele waarde worden receptenschriftjes bij het deponeeren van familiearchieven vaak achtergehouden. In dit verband kan de vraag worden gesteld of receptenverzamelingen die in openbare archiefbewaarplaatsen werden neergelegd, dergelijke sentimentele connotatie niet langer bezaten? Komt dit omdat door overerving niet langer duidelijk was aan welke archiefvormer het receptenschrift heeft toebehoord en/of hoe het in de familie en het familiearchief is terechtgekomen? De herkomst van de losbladige en anonieme receptenverzameling die wordt bewaard in het Rijksarchief van Namen is alvast diffuus. En schonk gravin Suzanne de Maleingreau d'Hembise in 1951 uiteindelijk niet haar *mans* archieven weg? Bestond er voor het receptenschriftje van Alexandrine de Meldeman de Bouré, ofschoon geïdentificeerd, misschien niet langer affectieve waardering en zingeving? Is de kans reëel dat de gravin haar eigen overgeërfde receptenschriftjes, doorgegeven in vrouwelijke lijn, wél nog heeft bewaard, als een waardevolle familieherinnering?

Kenschetsend voor de opmaak en overlevering van adellijke receptenschriftjes is zonder meer het belang van collectiviteit: één enkel receptenboek kende dikwijls meerdere eigenaars en diverse auteurs, over generaties en familietakken heen. De familie speelde onmiskenbaar een cruciale rol in de creatie, de compilatie en de overdracht van praktische huishoudelijke (en medische) kennis. Hierdoor zinspelen receptenverzamelingen op het belang van familiale tradities. Adellijke receptenverzamelingen werden daarenboven ook ingeschakeld in een collectief standsbewustzijn en gelinkt aan sociale gedragscodes.

Receptenschriftjes fungeerden als een registratie van het huiselijke leven en maakten deel uit van de intieme, huiselijke sfeer. Het gaat om een gendergerelateerde bron: ze behoorden toe aan vrouwen. Adellijke dames in de hier bestudeerde periode – wier opleiding in het teken stond van hun toekomstige huishouden – konden lezen en schrijven; op zich betrof dit al een uiting van sociale distinctie. In ieder geval werd van vrouwen uit kringen van de aristocratie vanuit hun conventionele rol als spil van huishoudingen en sociale netwerken verwacht borg te staan voor de *minutiae* van het dagelijkse leven en het gedisciplineerd bijhouden van de details ervan in allerhande huishoudjournalen en bijhorende geschriften, zoals receptenschriftjes. Bovendien geven receptenboekjes aan welke vormen van kennis vrouwen verzamelden. Naast medische kennis en enige notie van de horticuultuur, tonen receptenschriftjes aan dat vooral procedés en technieken voor het bewaren en inmaken van voedsel, het distilleren en het vervaardigen van zeep, parfums en oliën bij uitstek vrouwelijke specialismen waren. Het droeg bij tot de autoriteit van een adellijke dame in het huishouden, waarop haar identiteit en reputatie tenslotte waren gestoeld. Ofschoon genoteerd in stilte en discretie, dienden de culinaire recepten tegelijk als basis van gerechten waarmee ook op publieke banketten en diners kon worden uitgekapt en waarmee de status van de familie in kwestie kon worden uitgedragen.

Hoe dispaaraat de inlichtingen ook mogen zijn die receptenschriftjes bieden en hoe moeizaam het ook is om hun herkomst en hun schrijfproces te achterhalen: onderzoek leert dat een receptenschrift of een verzameling van losbladige recepturen, als geïsoleerd archiefdocument, nog steeds een herinnering inhouden aan vroegere huishoudens. Het is aan alle liefhebbers van archiefbescheiden annex de (historiek van) culinaire cultuur om dergelijke memorabilia aan lang vervlogen familiale levens te onthullen en hun veelzijdige betekenissen, als materieel object en als verzameling van kennis, levendig te houden.

Les comptes de la Maison de Chimay de 1691 à 1698

PIERRE-JEAN NIEBES

La noblesse à l'époque moderne est un beau sujet d'étude pour les historiens belges,¹ mais il ne s'agit pas ici de dresser un état des lieux historiographique. Cette modeste contribution se présente comme une étude de cas fondée sur l'exploitation de comptes de l'intendant de la Maison de Chimay au tournant du XVIIe siècle. Elle pose la question de l'apport de cette source à l'étude d'une famille noble. Les comptes domestiques exploités se trouvent dans les archives du château de Beaumont conservées aux Archives de l'État à Mons.² Il s'agit d'un fonds à l'histoire mouvementée que nous n'évoquerons pas ici.³

Comme le souligne Baudouin D'Hoore, « Les comptes et quittances pour les dépenses de ménage, rédigés et conservés par les maîtres d'hôtels et les intendants, montrent le fonctionnement d'une maisonnée noble sous toutes ses facettes, aussi bien dans les hôtels de maître en ville que dans les châteaux à la campagne ». ⁴ Koen De Vlieger-De Wilde a exploité avec brio le journal ménager de Livina de Beer (1656-1741), l'épouse du comte de Bergeyck, l'un des hommes politiques les plus influents de son temps.⁵ Les comptes nous permettent d'étudier le style de vie de la noblesse en tant que groupe social,⁶ son mode de consommation au quotidien ainsi que le personnel à son service pour effectuer les tâches domestiques et entretenir les propriétés. Ils fournissent également des détails inédits sur le parcours individuel de membres de la noblesse peu connus à l'instar du onzième prince de Chimay, Charles-Louis-Antoine d'Alsace (1674-1740), mais aussi de sa fratrie. En plus des comptes, des pièces de procédure permettent d'éclairer le conflit qui oppose le prince de Chimay à l'ancien intendant de sa Maison et auteur de ces comptes étudiés, un dénommé Jean-Dominique Grart. Mais avant d'aborder tous ces points, il s'agit de s'intéresser d'un point de vue typologique à cette source spécifique.

Typologie des comptes

Du point de vue de l'archiviste, les comptes domestiques constituent l'une des séries importantes que l'on est susceptible de retrouver dans un inventaire d'archives de famille, dans la partie réservée aux papiers personnels où l'on retrouve également de la correspondance, des contrats de mariage, des testaments, des procès ou des dossiers de règlements de succession.

¹ JANSSENS P., *L'évolution de la noblesse belge depuis la fin du Moyen Âge*, Bruxelles, 1998 ; JANSSENS P. (éd.), *Les styles de vie de la noblesse belge, XVe-XXIe siècles*, dans *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 2010, 88 (2), p. 339-348.

² NIEBES P.-J., *Inventaire des archives du château de Beaumont, XVe-XXe siècles* (Archives de l'État à Mons, inventaires, n° 115), Bruxelles, 2014.

³ NIEBES P.-J., *Présentation du fonds des archives de la maison princière de Chimay autrefois conservées au château de Beaumont*, dans *Actes du neuvième Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique, Liège, 23-26 août 2012*, Liège, 2017, II, p. 313-323.

⁴ D'HOORE B., *Inventaire des archives de la famille de Mérode-Westerloo : I. Papiers personnels de la famille de Mérode* (Archives générales du Royaume, inventaires, n° 571), Bruxelles, 2014, p. 30.

⁵ DE VLIÉGER-DE WILDE K., *Adellijke levensstijl. Dienstpersioneel, consumptie en materiële leefwereld van Jan van Brouchoven en Livina de Beer, graaf en gravin van Bergeyck (ca. 1685-1740)*, Bruxelles, 2005.

⁶ JANSSENS (éd.), *Les styles de vie de la noblesse belge*, p. 339-348.

Depuis Ernestine Lejour (1899-1988), archiviste aux Archives générales du Royaume, spécialiste et pionnière du classement des fonds d'archives de famille, les inventaires de ce type de fonds établissent, en effet, une distinction claire entre papiers personnels et documents relatifs aux biens.⁷ Dans cette dernière catégorie, se trouvent les comptes d'administration de biens, les comptes relatifs aux revenus de droits seigneuriaux et de biens fonciers. Dans les papiers personnels, on repère souvent les comptes produits lors du règlement d'une succession, mais parfois aussi les comptes relatifs aux dépenses personnelles.

Pour illustrer la variété de ce type de source, nous avons exploré les fonds de famille conservés aux Archives de l'État à Mons à titre d'exemple. Suite au bombardement du dépôt de Mons, le 14 mai 1940, les deux tiers des archives sont détruites, la plupart sont d'Ancien Régime. C'est pourquoi l'archiviste Armand Louant (1905-1985) a créé en 1954 à Mons le Comité des archives de la noblesse belge et sillonné le Hainaut pour visiter les châteaux en vue d'obtenir le versement d'archives de famille.⁸ Si l'on examine ces fonds de famille conservés aux Archives de l'État à Mons, on constate qu'ils concernent des familles de petite noblesse. Ces familles n'ont pas le prestige de la maison princière de Chimay et ne disposent donc pas d'un intendant ou d'un secrétaire pour mettre leurs affaires en ordre.⁹ Leurs comptes relatifs aux dépenses personnelles et domestiques ne revêtent donc pas la même forme. Parfois, ils ne se présentent pas sous la forme d'un volume relié, mais plutôt de pièces éparses ou d'un simple cahier. En effet, comme le souligne Sylvie Mouysset, en matière d'écrits domestiques, « chacun fabrique l'égodocument qui lui convient, à sa mesure, pour ses propres besoins ».¹⁰ Les exemples qui suivent illustrent cette variété.

Dans le fonds des archives de la famille d'Olmen de Poederlé, les comptes de ménage de Marie-Josèphe d'Olmen, chanoinesse au chapitre de Sainte-Begge à Andenne, de 1777 à 1809 détaillent ses dépenses quotidiennes : coiffeur, médecin, achats de vêtements, gages de la femme de chambre, mais aussi sa location d'un bateau qui la mène sur la Meuse vers Andenne...¹¹

Dans les archives de la famille du Roy de Blicquy, les comptes domestiques rédigés de 1752 à 1769 par Marie-Reine de Prévost de la Bastide, épouse de Jacques du Roy, évoquent notamment les nombreuses variétés de pommes et de poires des arbres fruitiers de son jardin.¹²

Dans le fonds d'archives des familles de La Barre et de Rouillé, les dépenses domestiques de la famille de Rouillé, de 1776 à 1831, ont été conservées. On y trouve des mentions d'apothicaire, de blanchisseuse, rédigées dans un petit carnet intitulé « *dépense et recette* » pour l'année 1776 ainsi qu'un autre cahier.¹³

⁷ *Hommage à Mademoiselle Ernestine Lejour*, dans *Archives et Bibliothèques de Belgique*, 1965, 36, p. 110-112.

⁸ NIEBES P.-J., *Armand Louant, conservateur des archives de l'État à Mons (1941-1970), et la reconstitution des collections après l'incendie du dépôt en 1940*, dans AUBRY M., CHAVE I., DOOM V. (éd.), *Archives, archivistes, archivistique dans l'Europe du Nord-Ouest du Moyen Âge à nos jours. Entre gouvernance et mémoire, actes du colloque organisé au Centre des Archives du Monde du Travail à Roubaix par le CRHEN-O (Lille 3) et l'Association des archivistes français du 2 au 4 décembre 2004 (collection « Histoire de l'Europe du Nord-Ouest », n° 36)*, 2006, p. 177-186.

⁹ MOUYSSET S., *Tenir ses comptes : une écriture minimale de soi*, dans BARDET J.-P. & RUGGIU F.-J., *Les écrits du for privé en France du Moyen Âge à 1914 (CTHS)*, 2014, p. 170 (hal-02022350).

¹⁰ *Ibidem*, p. 188.

¹¹ AÉMons, *Archives de la famille d'Olmen de Poederlé*, n° 103 à 105. Cf. THIELEMANS M.-R., *Inventaire des archives de la famille d'Olmen de Poederlé*, Bruxelles, 1959.

¹² AÉMons, *Archives de la famille du Roy de Blicquy*, n° 57. Cf. DUMONT C., *Inventaire des archives de la famille du Roy de Blicquy (XIIIe-XXe s.)*, Bruxelles, 1980.

¹³ AÉMons, *Archives de la famille de La Barre*, n° 418-419. Cf. DUMONT C., *Inventaire des archives des familles de La Barre et de Rouillé*, Bruxelles, 1985.

Les archives de la famille de Clerque Wissocq de Sousberghe¹⁴ contiennent des pièces éparses relatives à des dépenses domestiques de Philibert de Clerque et de Jeanne-Marie van der Burch, de 1670 à 1716¹⁵ ainsi que les dépenses personnelles et domestiques de Charles-Aloïs Maelcamp, de 1784 à 1805.¹⁶

Le fonds de la famille de Lalaing est conservé aux Archives générales du Royaume, mais aux Archives de l'État à Mons, dans la collection petites archives de famille, un registre¹⁷ correspond aux dépenses de l'hôtel de Maximilien-Joseph de Lalaing, conseiller d'État, gouverneur et grand-bailli de la ville de Bruges (1677-1756), vicomte d'Audenarde. Il contient le journal de la dépense de cuisine du 26 septembre 1709 au 24 décembre 1720 qui nous livre le détail précis des aliments achetés jour après jour : viandes et poissons, légumes et fromages. Une deuxième partie contient les gages versés aux domestiques de 1709 à 1725 et mentionne leur identité, la date précise de leur entrée en fonction et éventuellement celle de leur sortie ainsi que le montant annuel de leurs gages, en florins et le détail des sommes perçues, de façon très irrégulière, au cours des années de service. Le volume, relié en cuir, débute par des annotations relatives à la perception de rentes de 1709 à 1727.¹⁸

Notons qu'à la même époque, la maison d'Arenberg dispose d'un intendant général ou administrateur général chargé de vérifier les comptes des intendants ou régisseurs locaux qui ont tendance à échapper à son contrôle.¹⁹ La maison de Chimay connaît, quant à elle, une période de transition en cette fin du XVIIe siècle. Ce sont les protagonistes de cette période que nous évoquons dans le prochain chapitre, avant de concentrer notre attention sur le rôle de l'intendant de la maison.

Le contexte familial

Un détour par la généalogie de la maison de Chimay s'avère indispensable pour mieux comprendre le contexte familial. Le 10 octobre 1676, Ernest-Alexandre-Dominique d'Arenberg dit Croÿ-Chimay-d'Arenberg, chevalier de la Toison d'or, gouverneur et capitaine général du pays et duché de Luxembourg fait relief de la principauté de Chimay, du comté de Beaumont et de la terre d'Avesnes devant la Cour féodale de Hainaut à Mons.²⁰

À sa mort, survenue à Pampelune²¹ le 3 juin 1686, tous ses biens passent dans la maison de Hennin-Liétard (ou Hénin-Liétard), dite d'Alsace de Boussu, suite au mariage, célébré le 8 octobre 1641, de sa tante Anne-Caroline d'Arenberg, fille du prince Alexandre, avec Eugène de Hennin-Liétard, dit d'Alsace, comte de Boussu, baron de Liedekerke, seigneur de Blaugies, chevalier de l'ordre de la Toison d'or.

¹⁴ DE KEYZER W., *Inventaire des archives de la famille de Clerque Wissocq de Sousberghe (XIIIe – XXe siècles)*, Bruxelles, 1976.

¹⁵ AÉMons, *Archives de la famille de Clerque Wissocq de Sousberge*, n° 284.

¹⁶ AÉMons, *Archives de la famille de Clerque Wissocq de Sousberge*, n° 765.

¹⁷ AÉMons, *Petites archives de famille*, n° 748.

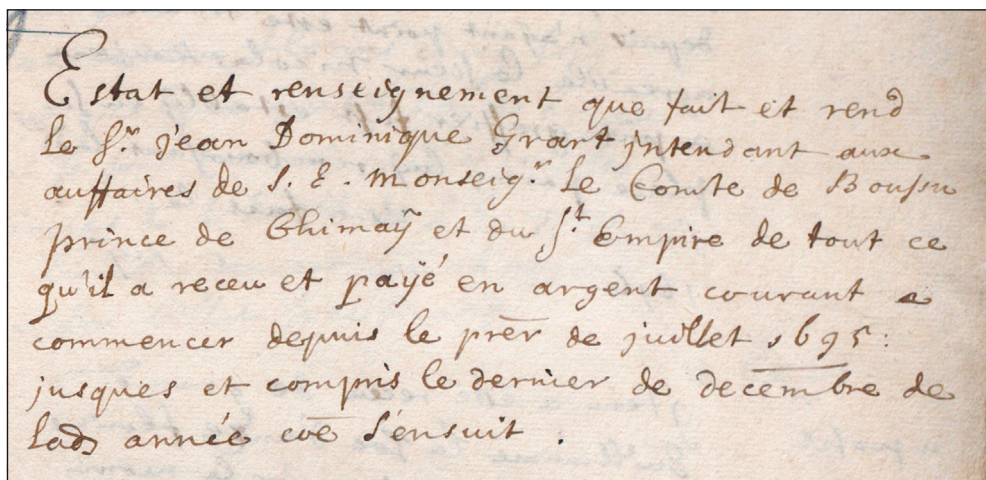
¹⁸ VAN NIEUWENHUYSEN A., *Inventaire des archives de la famille de Lalaing*, Bruxelles, 1970, p. 53.

¹⁹ TYTGAT J.-P., *La gestion du patrimoine*, dans DUVOSQUEL J.-M. & MORSA D. (éd.), *La Maison d'Arenberg en Wallonie, à Bruxelles et au Grand-Duché de Luxembourg depuis le XIVe siècle. Contribution à l'histoire d'une famille princière*, Enghien, 2011, p. 132-144.

²⁰ AÉMons, *Papiers François Lorent*, copie conforme établie le 6 avril 1914 d'un extrait du *Commencement des devoirs de Reliefs de fiefz sous monseigneur Charles Eugène duc d'Arrenberghe d'Aarschot et de Croÿ et grand bailli de Hainault*.

²¹ Ville d'Espagne du Nord, capitale de la Navarre.

Un des douze enfants issus de cette union, leur fils Philippe-Louis de Hennin-Liétard dit d'Alsace, comte de Boussu, marquis de Veere²² (*de La Verre*) et de Flessingue, baron de Liedekerke, seigneur de la terre et châtellenie de Blaugies, est l'héritier des terres de Beaumont et Chimay. Mais il n'accepte la succession du prince Ernest d'Arenberg qu'en 1686²³ et sous réserve d'inventaire, car ces biens sont alors séquestrés et régis par le Conseil souverain de Hainaut, en raison des dettes contractées. Son épouse, Anne-Louise de Verreycken (1650-1729),²⁴ est la fille de Charles Verreycken créé baron d'Impde sous Wolvertem²⁵ en 1660 par Philippe IV d'Espagne. Philippe-Louis est décédé à Bruxelles le 25 mars 1688 et inhumé à la chapelle funéraire des seigneurs de Boussu. Il laisse tous ses biens à son second fils, Charles-Louis-Antoine (1674-1740), onzième prince de Chimay, alors âgé de quatorze ans, sous condition qu'il paie une pension annuelle de 600 florins à ses frères et sœurs. Jusqu'à 1694, le prince est donc sous la tutelle de sa mère, Anne-Louise de Verreycken, princesse de Chimay et comtesse douairière de Boussu, chargée de son éducation et de celle de ses frères et sœurs, dans un contexte troublé par la guerre. C'est à elle que l'intendant Jean-Dominique Grart rend sa première série de comptes.

Archives de l'État à Mons, Archives du Château de Beaumont, n° 28, f. 1, 1699.

Le contexte de production et les caractéristiques des comptes

L'intendant de la maison de Chimay reste un personnage mystérieux quant à ses origines familiales. Jean-Dominique Grart a été receveur du comté de Boussu et de la seigneurie de Blaugies, de 1681 à 1688, avant d'exercer la fonction d'intendant de 1690 jusqu'à 1702. Jean-Dominique Grart (ou Gard) est né à Mons, en la paroisse Saint-Germain, le 12 février 1652. Il est le fils Pierre et Marguerite Loiseleur. De son union avec

²² Pays-Bas, province de Zélande.

²³ GACHARD L.-P., *Recherches historiques sur les princes de Chimay et les comtes de Beaumont, 1415-1843*, dans *Études et notices concernant l'histoire des Pays-Bas*, III, Bruxelles, 1890, p. 523-524.

²⁴ CEYSSENS L., *Autour de la bulle Unigenitus : le cardinal d'Alsace (1679-1759)*, dans *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1988, 66, fascicule 4, p. 792-828. Elle mourra princesse douairière de Chimay à Malines le 22 avril 1729.

²⁵ Province du Brabant flamand.

Jeanne-Françoise George naissent plusieurs enfants à Mons entre 1678 et 1683.²⁶ Signe d'aisance financière, après qu'il ait quitté son poste d'intendant, il fait l'acquisition de fiefs et devient seigneur de Wincken (Coincken ou Winchem) et de Lassus.²⁷ Il est décédé à Mons le 27 février 1722. Son acte de décès mentionne son titre d'écuyer.²⁸ Il s'agit donc d'un *homme d'affaires* enrichi par son poste d'intendant qui lui permet d'acquérir des seigneuries et d'assouvir ses prétentions nobiliaires.

En sa qualité d'intendant, il rend compte de tout ce qu'il a reçu et payé en argent courant. Chaque compte couvre une période de six mois et débute par la mention de montants remis à l'intendant, par exemple par le receveur de la baronnie de Liedekerke sans fournir de détails sur leur provenance. Cette première partie relative aux revenus se réduit à deux à trois folios du compte qui en comporte une vingtaine. On peut retrouver des informations complémentaires au sujet de ces revenus dans la seconde partie de l'inventaire, relative à la gestion des biens comprenant notamment les comptes rendus par Jean-Dominique Grart en sa qualité de receveur du comté de Boussu et de la seigneurie de Blaugies, de 1681 à 1688.²⁹ Les dépenses quotidiennes de la maison princière composée du prince et de ses proches forment l'essentiel de chaque compte.

La première série de comptes a été présentée par l'intendant Grart à la princesse de Chimay, Anne-Louise de Verreycken, de 1691 à 1696 (n° 20 à 26). Il s'agit d'un compte annuel puis semestriel (à partir de 1694) divisé en cinq chapitres. Le premier chapitre est consacré aux recettes. Parmi les revenus *extraordinaires* en 1693, citons 975 florins des sieurs Gouteux et Bady en échange de l'autorisation d'installer une machine à tirer le charbon dans les bois de Boussu³⁰ ou 2.681 florins payés la même année par les troupes alliées pour les fourrages de Liedekerke.³¹ Les revenus ordinaires sont, quant à eux, tirés des terres et bois possédés à Liedekerke et Impden.

Ensuite viennent les dépenses, réparties en quatre chapitres : le premier traite, par ordre chronologique, des paiements ou 'mises et délivrances d'argent' faites par l'intendant par quittance, billet spécifique ou notice, comme précisé dans la marge de gauche. Les acquits étaient joints, mais n'ont pas été conservés. Le deuxième chapitre concerne les dépenses extraordinaires. Les dépenses de cuisine forment le troisième chapitre et le quatrième est consacré aux gages des domestiques. À partir de 1695, les mois sont précisés. À la fin de chaque cahier, les montants totaux des recettes et des dépenses permettent de calculer la somme due au « *rendant* » c'est-à-dire à l'intendant.

La deuxième série de comptes, rendus eux au prince de Chimay, l'héritier, va de janvier 1695 à décembre 1698 (n° 27 à 32 de l'inventaire). Il s'agit de cahiers foliotés de grand format (38 cm de hauteur sur 25 cm de largeur par page), non pourvus d'une reliure. D'abord sont mentionnés les remboursements effectués 'en argent courant' tant par billets de change que par quittances. Ainsi, en 1698, l'intendant du prince perçoit des revenus importants du grand bailli d'Avesnes, le sieur Bady.³²

²⁶ AÉMons, *Collection des crayons généalogiques, 2e série*, n° 204.

²⁷ Domaine de Lassus à Lompret, département du Nord. Mention d'une procédure devant le parlement de Flandre à ce sujet vers 1707.

²⁸ AÉMons, *Registre paroissiaux*, fonds 2, n° 1959, registre des décès de la paroisse Sainte-Waudru à Mons, 1711-1735, f. 64.

²⁹ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 1096-1101.

³⁰ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 21, f. 2 v.

³¹ AÉMons, *Ibidem*, n° 21, f. 4.

³² AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 32, f. 2 v.

Les dépenses sont détaillées de façon chronologique en différents chapitres : les paiements effectués sans quittance « *par ordre de son Excellence* » puis les dépenses extraordinaires et enfin les gages des domestiques. Le compte de juillet à décembre 1695 comprend aussi un chapitre supplémentaire intitulé : « *mises des sommes payées pour la dépense extraordinaire de la cuisinier à Anneke* » mentionnée par ailleurs, en 1698, comme « *dépense journalière* » pour la gouvernante de la cuisine, sans fournir de détails précis au sujet de ces dépenses alimentaires. À la gauche de chaque dépense figure le mode de paiement : par billet de change, par billet de livrance et quittance. À droite figure le montant exprimé en florins et en sous (cinq florins dix-sept sous par exemple). Il est parfois question de ducats ou d'écus mais le montant est toujours indiqué en florins. En fin de chaque compte, figurent le montant des recettes perçues par l'intendant et celui des dépenses, bien supérieur, ce qui permet de calculer le montant dû à l'intendant ou « *rendant* » pour avoir avancé l'argent pour toutes ces dépenses. En effet, il fait office de prêteur et s'enrichit donc au détriment de la maison de Chimay. Cela lui vaudra l'inimitié du jeune prince qui lui intente un procès, car il le soupçonne de gestion malhonnête. Des pièces de procédure datées du début du XVIIIe siècle éclairent cet aspect important.

Un procès éclairant

Un dossier relatif à une longue procédure judiciaire opposant l'ancien intendant au prince de Chimay de 1703 à 1715 au sujet de la perception d'une rente sur les biens de Fumay nous apporte un précieux éclairage sur le contexte de production de ces comptes. Quelques années après qu'il ait quitté le service de la maison de Chimay, un procès oppose, en effet, l'ancien intendant Grart au prince de Chimay. Ce dernier conteste l'attribution audit Grart « *sous le prétexte de quelque droit ou titre imaginaire* »³³ d'une rente qu'il entend percevoir à son profit.

L'ancien intendant se défend. Il explique qu'à la clôture des comptes du 21 novembre 1690 et du 18 septembre 1691, il a avancé la somme de 14.940 florins à la princesse de Chimay soit 9.602 florins en 1690 et 5.338 florins en 1691 « *pour prévenir aux puissantes nécessités et dépenses journalières qu'on était obligé de faire* ». Cette dette est à l'origine de la constitution d'une rente annuelle de 800 florins en sa faveur, par contrat du 19 octobre 1699 passé devant les hommes de fief du Hainaut, rente validée par la cour de Fumay et Revin en 1709 et réalisée par une rente de 630 florins perçue sur ces terres. Il joint les copies de différents actes qui plaident en sa faveur.

Par un premier acte en date du 26 novembre 1690, Anne-Louise de Verreycken, la princesse de Chimay, a, en effet, reconnu que l'intendant Grart lui avait avancé « *des sommes considérables* » soit 9.602 florins « *pour subvenir aux pressantes nécessités et dépenses journalières qu'il a convenu faire dans notre maison et nous avoir mis fort souvent à l'abri de nos créanciers et évité de grands frais en leur donnant satisfaction* ». Elle ajoute qu'« *en reconnaissance et considération de ses grands secours et bons services qu'il nous a rendu de son bon gré et par une pieuse affection sans avoir jamais prétendu aucun intérêt ny porté en compte aucun salaire, et ne désirant rien plus que luy donner une pleine satisfaction et de le récompenser selon ses mérites* », elle décide « *qu'il puisse se prévaloir des premiers deniers qu'il recevra et de tous autres de temps en temps jusqu'à son entier remboursement* » et ajoute « *ordonnons en outre tous nos receveurs de nos terres de luy compter tout ce qu'il leur ordonnera soit sur assignation ou autrement, qui leur seront validées* ». ³⁴

³³ AÉMons, Archives du Château de Beaumont, n° 207, copie GN 12.

³⁴ AÉMons, Archives du Château de Beaumont, n° 207, copie A1.

Le deuxième acte date du 8 février 1692. Il a été passé à Bruxelles devant François Jadinot, notaire royal, par la princesse de Chimay qui confirme qu'elle doit à son intendant une somme importante qui s'élève désormais à 14.950 florins. En effet, dans son compte rendu en septembre 1691, Grart a avancé 5.338 florins et n'a pu se rembourser sur les terres de Boussu, car elles ont été perdues suite à la prise de Mons par Louis XIV le 8 avril 1691 (après un siège débuté le 15 mars). La princesse lui promet donc qu'il pourra tirer profit de terres libres appartenant à ses enfants pour le remboursement de cette dette. Elle explique qu'elle a été chargée «*de l'éducation du prince de Chimay son fils aîné, et d'une famille fort nombreuse, même pressée avec la dernière rigueur de ses créanciers*». Elle fait allusion au contexte de guerre, celle de la Ligue d'Augsbourg, déclenchée en 1689,³⁵ qui a entraîné la confiscation des biens des maisons de Chimay et de Boussu situés en pays conquis (les Pays-Bas espagnols) et le ravage de ceux sous la domination de Louis XIV.³⁶

Le 26 mars 1700, par un acte passé devant Judocus van Kerckhove, notaire admis par le Conseil souverain de Brabant, résidant à Bruxelles, son fils Charles-Louis-Antoine reconnaît à son tour le montant de cette dette envers Grart, «*intendant et homme d'affaires*» et promet de le rembourser «*par rapport de ses biens ou autrement*».

En outre, le 20 avril 1702, il le décharge «*de toute la maniance des deniers qu'il peut avoir reçu et touché de nos terres et autres*» jusqu'au 20 avril 1702, date de la reddition du dernier compte. Cette décharge vaut aussi pour les comptes rendus antérieurement. Pourtant, dès 1703, Charles-Antoine remet cela en cause devant le Conseil de Brabant. Il soutient, en effet, que ces comptes d'intendance sont remplis d'erreurs et réclame leur révision. Le prince accuse son ancien intendant d'avoir trafiqué les comptes pour s'enrichir. Ce procès est demeuré suspendu³⁷ suite à la bataille de Ramillies, le 23 mai 1706. En 1715, devant la Conseil souverain de Mons, le prince remet à nouveau en cause ces comptes et souhaite qu'un commissaire soit nommé pour les réviser et les ajuster. Il dénonce alors «*les intérêts excessifs des sommes négociées par lettres de change portées dans les comptes des années suivantes dépendront de bonne part du procédé qu'a tenu le rendant pendant les années des présents comptes, lorsqu'il a commencé à lever de l'argent sous lettres de change*». Selon lui, l'intendant Grart a utilisé ces lettres de change «*pour se payer lui-même du prétendu boni qu'il disait provenir ces comptes antérieurs, résultant des postes qui ne lui sont passés que par erreur, abri, connivence ou peu d'intelligence de l'auditeur sans les justifier*». ³⁸ Il accuse Jean Mary, chapelain de la maison, commis à l'audition de ces comptes d'avoir été de connivence avec Grart. L'intendant réplique en invoquant l'édit perpétuel d'Albert et Isabelle de 1611 qui stipule qu'après un laps de temps de dix ans, on ne peut plus remettre en cause des contrats et produit les copies des actes susmentionnés.

Portrait de Charles-Louis-Antoine (1674-1740)

Avant d'exploiter ce que les comptes nous apprennent de lui, voici quelques éléments biographiques propres à dresser le portrait, malheureusement resté introuvable, de ce prince.³⁹

³⁵ HASQUIN H., *Louis XIV face à l'Europe du Nord*, Bruxelles, 2005, p. 201-215.

³⁶ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 207, copie A2.

³⁷ AÉMons, *Ibidem*, GN 12, lettre de F. Laurent, 14 février 1728.

³⁸ AÉMons, *Ibidem*, copie G n° 12.

³⁹ GACHARD L.-P., *Recherches historiques sur les princes de Chimay*, p. 524-525; *Les lieutenants généraux des armées du Roi, Chronologie historique militaire*, 1761, IV, p. 619.

Charles-Louis-Antoine fait partie de la cour de Maximilien-Emmanuel de Wittelsbach,⁴⁰ duc et prince-électeur de Bavière (1662-1726)⁴¹ gouverneur général des Pays-Bas espagnols de 1691 à 1700. Il est gentilhomme de sa chambre dès l'arrivée de ce dernier à Bruxelles en 1692.⁴² Il est fait chevalier de la Toison d'or par Charles II en 1694. Le 6 avril 1699, il épouse, à Chimay, Diane-Marie-Victoire Mancini-Mazzarini, fille de Philippe-Jules (1639-1707), duc de Nevers, neveu de Mazarin.⁴³ Cette première épouse est décédée le 12 septembre 1716.⁴⁴ Le couple n'a pas eu d'enfant.

Le 3 juillet 1699, après la conclusion de la paix entre l'Espagne et la France, il fait relief de la principauté de Chimay et du comté de Beaumont devant la Cour féodale de Hainaut. Dès 1700 cependant, le prince demeure à Paris.⁴⁵ Ainsi, pour l'anecdote, le 27 novembre 1700, avec « *quelques Espagnols et Flamands* », il est à Marly pour saluer le roi Louis XIV et le nouveau roi d'Espagne, son petit-fils, Philippe V, duc d'Anjou, qui le nomme lieutenant général de ses armées, capitaine général de l'artillerie aux Pays-Bas espagnols.⁴⁶

En effet, dans le cadre de la guerre de succession d'Espagne qui débute en 1700, à la mort de Charles II, le prince de Chimay choisit, comme Maximilien-Emmanuel de Bavière, le camp de la France: il soutient les droits de Philippe d'Anjou à la couronne d'Espagne contre ceux de Charles d'Autriche, mais la bataille de Ramillies (Brabant) en 1706 marque la défaite des Franco-Espagnols face aux Anglo-Bataves, défenseur des droits de l'Autriche sur les Pays-Bas. Charles-Louis reste cependant fidèle à Philippe V après cette défaite de Ramillies,⁴⁷ ce qui lui vaut d'être élevé au titre de grand d'Espagne de première classe par décret du 3 avril 1708⁴⁸ puis prince du Saint-Empire par l'empereur Léopold. Il passe au service du roi de France en 1722, et reçoit le titre de lieutenant général des armées du roi (avec rang du 9 mai 1705, jour qu'il avait obtenu ce grade en Espagne). Il n'a jamais servi en France et est doyen des chevaliers de la Toison d'or au moment de sa mort survenue à Bruxelles le 4 février 1740,⁴⁹ à l'âge de 65 ans. Il est inhumé dans la chapelle funéraire des seigneurs de Boussu dont il portait le titre de comte.⁵⁰

Le 15 juin 1722,⁵¹ il épouse en secondes noces, Charlotte de Rouveroy de Saint-Simon, fille du duc de Saint-Simon (1675-1755), toute « *contrefaite et affreuse* » qu'elle fût selon les témoignages du temps.⁵² Ce qui nous vaut ce portrait dans les célèbres *Mémoires* du duc :

⁴⁰ Notice dans JAUMAIN S. (éd.), *Dictionnaire d'histoire de Bruxelles*, Bruxelles, 2013, p. 540.

⁴¹ SAINT-SIMON (Louis, duc de), *Mémoires*, Paris, 1865, 12, p. 139 ; édition Boislisle, Paris, 1879, 14, p. 393.

⁴² VAN KALKEN F., *La fin du régime espagnol aux Pays-Bas*, Bruxelles, 1907, p. 130-140.

⁴³ Sa mère Hiéronyma Mazarini est la sœur du célèbre cardinal et a épousé en 1634 Lorenzo Mancini.

⁴⁴ Elle est enterrée à la chapelle des seigneurs à Boussu le 20 septembre 1716, car elle portait le titre de princesse de Chimay et comtesse de Boussu. AËMons, *Archives de la paroisse Saint-Géry à Boussu, 1618-XIXe siècle*, n° 244

⁴⁵ CORNAZ M., *Les princes de Chimay et la musique. Une famille de mélomanes au cœur de l'histoire, XVIe-XXe siècle*, Tournai, 2002, p. 30-31.

⁴⁶ SAINT-SIMON (Louis, duc de), *Mémoires*, édition Boislisle, Paris, 1879, 7, p. 338.

⁴⁷ LEESTMANS C.-J.-A., *Maximilien-Emmanuel de Bavière, 1662-1726. Un destin contrarié*, Namur, 2019, p. 365.

⁴⁸ SAINT-SIMON, (Louis, duc de), *Mémoires*, édition Boislisle, Paris, 1879, 15, p. 453.

⁴⁹ SAINT-ALLAIS, N. de, *Nobiliaire universel de France ou recueil général des généalogies*, Paris, 1819, 9, p. 347.

⁵⁰ CAPOUILLEZ M., *Histoire et généalogie des seigneurs de Boussu de la famille de Hennin-Liétard (1202-1835)*, 1991, p. 52-53.

⁵¹ SAINT-SIMON (Louis, duc de), *Mémoires*, édition Boislisle, Paris, 1879, 40, p. 258-259.

⁵² Extrait des *mémoires de Luynes*, t. 3, p. 137. Voir article dans *Journal des débats*, 9 décembre 1904.

*Lui et son autre frère, le marquis de la Vère, étaient lieutenants généraux, et forts distingués par leur valeur, et leur service en Espagne, et, en quittant ce pays-là pour celui-ci, y avaient conservés le même grade. On a vu ici ailleurs que l'électeur de Bavière fit donner la Toison d'or au prince de Chimay tout jeune par Charles II. Il se signala en Flandres, dans la guerre qui suivit la mort de ce monarque, par des actions fort distinguées. Il passa ensuite en Espagne, où il fit sa cour à la princesse des Ursins, qui le fit faire Grand d'Espagne, et il y servit avec la même distinction. Il s'y ennuya ensuite et vint en France où il épousa la fille du duc de Nevers, qu'il perdit quelques années après, sans enfants. C'était un homme très bien fait, d'un visage très agréable, dont l'air et toutes les manières sentaient le grand seigneur : aussi l'était-il par de grandes et belles terres, mais la plupart de longue main en direction, et ses affaires fort embarrassées, dont il ne laissait pas de tirer gros. C'était de plus un homme sans règle qui, avec de l'esprit et les meilleurs discours, se gouvernait, lui et ses affaires, de fort mauvaise façon, plein de chimères et de fantaisies.*⁵³

Sur les traces du jeune prince de Chimay de 1693 à 1698 à travers ses comptes

Il s'agit ici de confronter ce que nous savons du prince de Chimay avec ce que nous apprennent les comptes. La correspondance du prince n'a malheureusement pas été conservée, ce qui nous prive de beaucoup de détails. Cependant, les comptes nous permettent de suivre l'itinéraire et les faits marquants de sa jeunesse, de 1693 à 1698. En novembre 1693, Charles-Louis se rend en Espagne à la demande de son souverain le roi Charles II. Il mène des campagnes militaires dont les comptes nous apprennent peu de choses. En septembre 1693, un chaudronnier est rétribué pour la conception d' « une batterie de cuisine de campagne de Monseigneur ». ⁵⁴ Des soldats et cavaliers ⁵⁵ de sa compagnie sont mentionnés ⁵⁶ tel le sieur Blondin, chapelain du régiment du prince. ⁵⁷

Charles-Louis est fait chevalier de la Toison d'or par Charles II, lors du chapitre réuni le 17 mars 1694. ⁵⁸ La patente de chevalier de l'ordre la Toison d'or, qui lui est remise en provenance d'Espagne, lui coûte 2.938 florins soit 1.130 écus. ⁵⁹ Les sacristains de la chapelle royale sont gratifiés pour une cérémonie célébrée à cette occasion. Selon les mémoires du duc de Saint-Simon, bien renseigné puisqu'il s'agit de son futur beau-père, Charles-Louis

⁵³ SAINT-SIMON, (Louis, duc de), *Mémoires*, Bibliothèque de la Pléiade, Paris, Gallimard, 1988, 8, p. 462 ; édition Boislisle, Paris, 1879, 40, p. 260-261. En 1723, Saint-Simon écrit au cardinal Dubois, ministre du duc d'Orléans pour intervenir en faveur de son beau-fils et de son frère, le marquis de la Vere, car l'empereur leur interdit de séjourner aux Pays-Bas, parce qu'ils ont servi l'Espagne, en dépit du traité de Radstadt. Il évoque leur situation financière précaire « *M. de Chimay, à l'heure présente, a ses domestiques chez lui faute de les pouvoir renvoyer en les payant et se trouve non à la veille, mais au moment de voir vendre ses meubles à sa porte et être mis dans la rue sans avoir de quoi louer, non pas une autre maison mais une chambre chez un baigneur* ». HYRVOIS DE LANDOSLE, *Correspondance inédite de Saint-Simon avec le cardinal Dubois et l'évêque de Fréjus* en 1723, dans *Journal des débats*, 9 décembre 1904.

⁵⁴ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 21, f. 31.

⁵⁵ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 32, f. 26. Livraison de bière aux cavaliers de la compagnie de Mgr par un hôtelier.

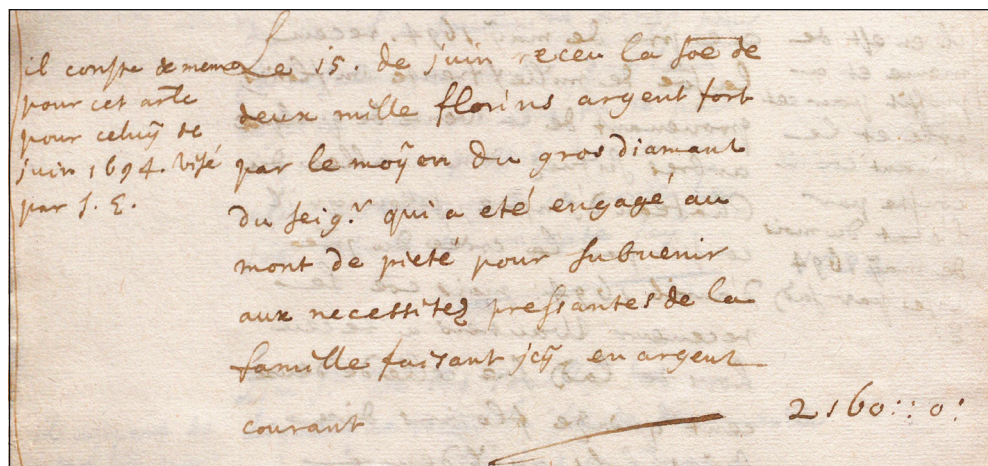
⁵⁶ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 21, f. 33 v.

⁵⁷ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 27, f. 14 v.

⁵⁸ GACHARD, *Recherches historiques sur les princes de Chimay*, p. 524-525.

⁵⁹ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 22, juin 1694.

doit ce collier de l'ordre à l'amitié de Maximilien-Emmanuel de Bavière (1662-1726)⁶⁰ qui lui remet personnellement ce collier.⁶¹

Archives de l'État à Mons, Archives du Château de Beaumont, n° 22, f. 2 v.

Le bombardement du centre de Bruxelles par les tirs à boulets rouges de l'armée française du maréchal de Villeroi, du 13 au 15 août 1695, est un des épisodes les plus tragiques de l'histoire de la capitale. Plus de 4.000 maisons bourgeoises sont sinistrées, de nombreux bâtiments publics ou religieux détruits, ainsi que leur riche patrimoine artistique.⁶² Au milieu de ce désastre, on trouve mention dans un récit contemporain de la destruction de l'hôtel du prince de Chimay « *welk huys men heeft doen springen om den brandt te stutten* »⁶³ (que l'on a fait sauter afin d'enrayer le développement de l'incendie).⁶⁴

Dans les comptes de 1695, 262 florins de recette sont fournis par un orfèvre « *pour quelque partie d'or et d'argent qui se sont trouvés fondus dans les ruines de l'hôtel de S.E. après le bombardement* ». ⁶⁵ Parmi les dépenses extraordinaires de cette année 1695, un souverain d'or est octroyé au garde du prince de Vaudémont⁶⁶ « *qui a esté à l'hôtel de son Excellence pendant le bombardement et y demeuré six jours* » tandis que la garde espagnole qui a veillé pendant deux nuits reçoit 5 florins et que 13 florins sont attribués aux trois ouvriers qui ont « *remuer les décombres pendant dix jours* », ⁶⁷ avec l'aide d'Antoine le jardinier qui reçoit un écu.

⁶⁰ Gouverneur général des Pays-Bas espagnols de 1692 à 1700.

⁶¹ MÉRODE-WESTERLOO (Comte de), *Mémoires du feld-maréchal comte de Mérode-Westerloo*, Bruxelles, 1840, 1, p. 93. Le collier est remis également à cette occasion au comte de Mérode-Westerloo.

⁶² CULOT M., HENNAUT E., DEMANET M. & MIEROP C., *Le bombardement de Bruxelles par Louis XIV et la reconstruction qui s'en suivit, 1695-1700*, Bruxelles, 1992, p. 88-105.

⁶³ WELLENS R., *Une relation inédite du bombardement de la ville de Bruxelles*, dans *Cahiers Bruxellois*, 1962, VII, fascicule 3, p. 211.

⁶⁴ CULOT, HENNAUT, DEMANET & MIEROP, *Le bombardement de Bruxelles*, p. 272.

⁶⁵ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 28, f. 2.

⁶⁶ Charles Henry de Lorraine, prince de Vaudémont, dirige l'armée alliée installée aux abords de Gand. Fils illégitime de Charles IV de Lorraine, né à Bruxelles en 1649, en 1692, il est nommé général des armées des Pays-Bas espagnols. LEESTMANS, *Maximilien-Emmanuel de Bavière*, p. 70.

⁶⁷ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 28, f. 14.

De n. . . . Orfebure vis a
 vis des p. p. jesuittes a esté
 receu par l'oe de deux cent et
 soixante deux florins cinq sols
 pour quelque partie d'or et d'argent
 qui se sont trouvez fondus dans les
 ruines de l'hotel de S. E. apres
 le bombardement cœ il appert
 par son billet specificatif

262 = 5

Archives de l'État à Mons, Archives du Château de Beaumont, n° 28, f. 2

En 1697, le prince reçoit 2.000 florins de Maximilien-Emmanuel de Bavière pour « *ayder à faire la campagne* ». ⁶⁸ Cette année-là, en mai, il fait partie des maigres troupes espagnoles et wallonnes qui défendent la ville fortifiée d'Ath, assiégée par les troupes de Louis XIV beaucoup plus nombreuses (40.000 assiégeants contre 3.700 assiégés). Le gouverneur de la place est Ferdinand-Gaston-Lamoral de Croÿ, comte du Rœulx. Le roi soleil attaque cette place forte dans le but de peser sur les négociations préalables à la paix qui viennent de commencer. Les troupes françaises sont sous la direction du maréchal Nicolas Catinat (1637-1712). En sa qualité de directeur général des fortifications, Sébastien Le Prestre de Vauban (1633-1707) lui-même organise les attaques des assaillants lors de ce siège. La capitulation signée le 6 juin 1697⁶⁹ constitue le principal fait d'armes de l'année.⁷⁰

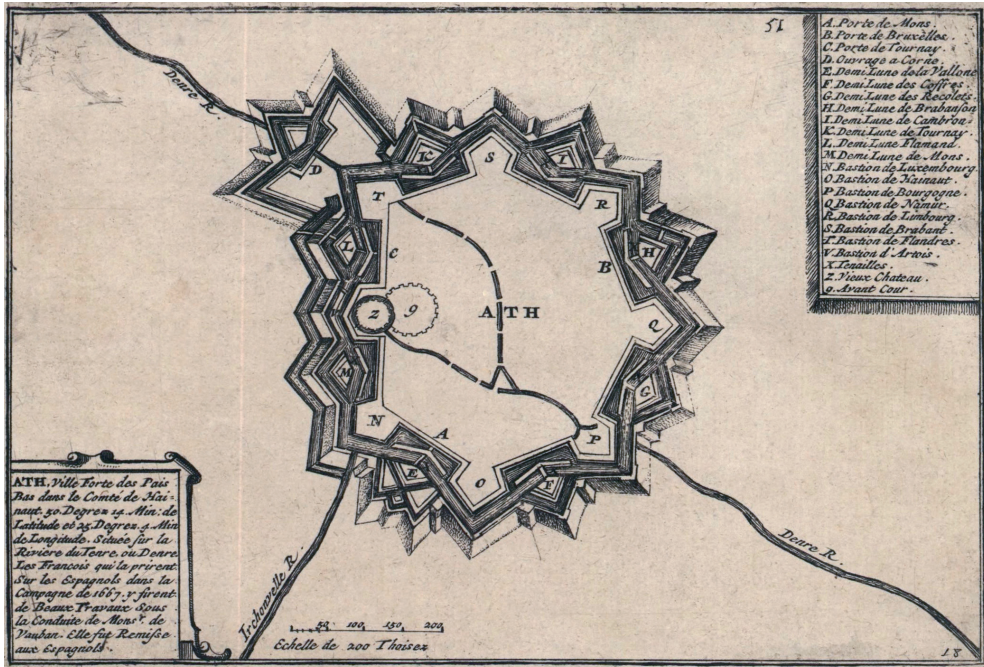
La présence du prince de Chimay à Ath est attestée dans les comptes par le don d'une pistole au valet de l'abbé de Grandmont « *pour avoir donné son justaucorps à Mgr pour entrer dans la ville d'Ath pendant le siège* ». ⁷¹

⁶⁸ AÉMons, Archives du Château de Beaumont, n° 30, f. 2.

⁶⁹ DUCASTELLE J.-P., *Vauban et Ath*, dans *Bulletin trimestriel du Cercle royal d'Histoire et d'Archéologie d'Ath*, 2007, 11 (n° 239-240), p. 128-140.

⁷⁰ COREMANS, *Notices sur les éphémérides de Herman de Voeller, secrétaire d'État de l'Allemagne du Nord*, dans *Bulletin de la Commission royale d'Histoire*, Bruxelles, 1846, 1ère série, 11, p. 492.

⁷¹ AÉMons, Archives du Château de Beaumont, n° 32, f. 47 v.

Archives de l'État à Mons, Coll. cartes et plans, n° 1500: plan des fortifications de la ville d'Ath levé après le retour de cette ville à l'Espagne en 1667.

Lors des négociations en vue de la capitulation de la place-forte, les Français réclament cinq officiers de la garnison. Ils sont tirés au sort par un conseil de guerre et le prince de Chimay, en sa qualité de colonel d'un régiment de cavalerie, est désigné. Il fait donc partie des cinq prisonniers qui sortent de la ville ce 7 juin 1697, suivis des 3.700 combattants qui se rendent. Il ne sera libéré qu'à la signature de la paix à Rijswijk,⁷² soit trois mois plus tard. Une note insérée dans les « relations véritables » du 11 juin 1697 précise que « le maréchal de Catinat a retenu et fait conduire à Valenciennes, Mr le prince de Chimay, colonel de cavalerie, le lieutenant-colonel La Catoire, le major Groef, et les capitaines Trefair et Borlut, membres du Terce d'infanterie Wallonne du comte de Liberchies sous prétexte de repréailles pour les otages que les alliés ont retenus à Namur pour le payement des dettes que les François ont contractées dans la ditte ville ». ⁷³ Ceci éclaire une mystérieuse mention trouvée dans les comptes de cette même année 1697, aux environs du mois d'août⁷⁴ relative à l'emprisonnement du prince à Valenciennes, sans doute à la citadelle, qui occasionne une dépense de 3.057 florins.⁷⁵ En 1698, Il reçoit « des finances » une lettre de deux mille écus (soit 4.704 florins) en guise de dédommagement suite à cet emprisonnement.⁷⁶

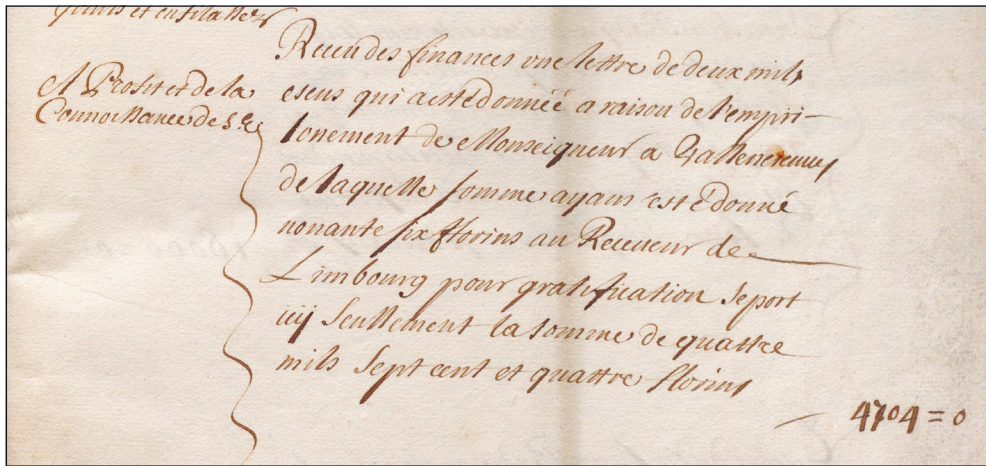
⁷² LEESTMANS, Maximilien-Emmanuel de Bavière, p. 144.

⁷³ Relation du siège de la ville d'Ath en 1697 éditée d'après un manuscrit de la bibliothèque impériale de Vienne et ornée de planches, Mons, 1910, p. X (publication de la Société des Bibliophiles belges séant à Mons, n° 34).

⁷⁴ AEMons, Archives du Château de Beaumont, n° 31, f. 26 r.

⁷⁵ AEMons, Ibidem, f. 23 v.

⁷⁶ AEMons, Archives du Château de Beaumont, n° 32, f. 1.

Archives de l'État à Mons, Archives du Château de Beaumont, n° 32, f. 1.

Les belligérants entament des négociations et évitent toute rencontre décisive. Les conférences de Rijswijk débutent au mois de juin 1697 et aboutissent à la signature des traités les 20 septembre et 30 octobre 1697. Louis XIV rend à l'Empire tous les lieux situés hors de l'Alsace, mais conserve Strasbourg et restitue la Lorraine à son duc. L'Espagne récupère le Luxembourg et toutes les places annexées depuis Nimègue. Enfin Louis XIV reconnaît la nouvelle monarchie anglaise de Guillaume III.⁷⁷ Les comptes nous apprennent que le prince de Chimay a envoyé un représentant à ces conférences : « Au sieur Wibaut pour avoir été de la part de son Ex. pour solliciter les intérêts au Congrès de Paix de Rijswijck depuis le 8 de may jusqu'au 13 de septembre 1697, a esté payé pour les devoirs et sollicitations la somme de mille et 68 florins ».⁷⁸

En février 1698, le prince est à Paris avec son intendant et son valet de chambre « pour vaquer aux affaires de sa maison pendantes au Conseil de S.A.R. » et y faire des emplettes. En mai de la même année, il se rend à Chimay.⁷⁹ En novembre, il est à Anvers pour y choisir des tapisseries et des meubles.⁸⁰

En l'absence de toute correspondance qui fourmillerait sans aucun doute de détails, les comptes nous fournissent néanmoins de petits éléments qui éclairent, comme à travers des interstices, des moments de l'existence du prince de Chimay, en particulier sa vie militaire.

Les frères et sœurs du prince

Les comptes nous fournissent également un éclairage relatif à l'investissement dans l'éducation en vue de se conformer au modèle aristocratique⁸¹ à travers les parcours des frères cadets du prince de Chimay, le comte de Boussu et le comte de Beaumont. La rétribution régulière de leur précepteur dénommé Mary est mentionnée, mais aussi des leçons du maître de

⁷⁷ BLUCHE F., *Louis XIV*, Paris, 1986, p. 650-656 ; LAVISSE E., *Histoire de France illustrée*, t. VIII, première partie. *Louis XIV. La fin du règne (1685-1715)*, Paris, 1911, p. 44-49.

⁷⁸ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 31, 21 v.

⁷⁹ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 32, f. 35.

⁸⁰ AÉMons, *Ibidem*, f. 35 v. et 38.

⁸¹ BRAVARD A., *Le Grand monde parisien, 1900-1939. La persistance du modèle aristocratique*, Rennes, 2013 ; DEWALD J., *Status, power and identity in Early Modern France: The Rohan family, 1550-1715*, Pennsylvania, 2015.

langue allemande,⁸² nommé Nicolas Munster,⁸³ du maître de langue italienne,⁸⁴ du Sieur de Brosse, maître à danser⁸⁵ et du maître de rhétorique.⁸⁶ Il est question également d'« *habits des Messieurs loués pour la comédie* », ⁸⁷ l'achat d' « *une règle de cuivre servant à la mathématique* ». ⁸⁸ Régulièrement, de 1695 à 1697, Mr Vaernewick, écuyer du prince, ⁸⁹ reçoit de l'argent « *pour aller à l'opéra avec les messieurs* »⁹⁰ ou à la comédie.⁹¹ Les princes disposent de leur propre tailleur, de leur cordonnier⁹² et de leur perruquier.⁹³ L'un des deux cadets, le comte de Beaumont, Thomas-Philippe, sort de l'anonymat en juillet 1696,⁹⁴ lorsqu'il est mis en possession du canonicat et de la prévôté de Saint-Bavon à Gand. En effet, Thomas-Philippe, né en 1679, a reçu la tonsure dès 1690, conférée par l'archevêque de Malines, ce qui le rend apte à bénéficier d'un bénéfice ecclésiastique. Il étudie au collège des Jésuites de Bruxelles. Le 15 mars 1696, Thomas est nommé chanoine et prévôt du chapitre de Saint-Bavon à Gand par le roi Charles II d'Espagne ou plutôt par son gouverneur général des Pays-Bas espagnols, Maximilien-Emmanuel de Bavière. Le pape confirme cette nomination et donne dispense d'âge. Le Conseil privé fournit le placet le 18 juin 1696.⁹⁵ Il se rend à Gand en août 1696 avec son frère aîné et sa sœur, Mademoiselle de Chimay⁹⁶ pour prendre possession de cette prévôté⁹⁷ qui génère une pension annuelle.⁹⁸ Mais il n'y reste pas puisqu'il va étudier la philosophie chez les Jésuites à Cologne, avec son frère. Les comptes de 1696 font état de trois pistoles distribuées par le prince de Chimay lui-même à ses cadets avant leur départ pour Cologne dans une berline à quatre chevaux.⁹⁹ Ils en reviennent en septembre 1697¹⁰⁰ avant d'y retourner en novembre de la même année, en voiture, avec bagages et valet, via Namur et Liège.¹⁰¹ En 1698, il entame des études de théologie à Rome.¹⁰² Thomas-Philippe d'Alsace fera carrière en partie à Gand, puis au Vatican au service du pape Clément XI. Il deviendra ensuite archevêque de Malines en 1714, conseiller d'État de l'empereur, cardinal en 1719. Il participe à la lutte contre le Jansénisme et à la restructuration de l'Église des Pays-Bas. Décédé à Malines en 1759, il est enterré dans la cathédrale Saint-Rombaut.¹⁰³

⁸² AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 20, f. 13 v.

⁸³ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 27, f. 9 v.

⁸⁴ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 21, f. 33.

⁸⁵ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 28, f. 9.

⁸⁶ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 29, f. 20.

⁸⁷ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 21, f. 8.

⁸⁸ AÉMons, *Ibidem*, f. 15 v.

⁸⁹ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 30, f. 31.

⁹⁰ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 27, f. 16.

⁹¹ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 31, f. 29.

⁹² AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 29, f. 6 v. et 7 ; n° 31, f. 13.

⁹³ AÉMons, *Ibidem*, f. 16.

⁹⁴ AÉMons, *Ibidem*, f. 14 v.

⁹⁵ CEYSSENS, *Autour de la bulle*, p. 795.

⁹⁶ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 29, f. 19 v.

⁹⁷ AÉMons, *Ibidem*, f. 16.

⁹⁸ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 30, f. 1 v. et 2.

⁹⁹ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 29, f. 21 v.

¹⁰⁰ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 31, f. 17 v. De retour de Cologne à Anvers.

¹⁰¹ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 31, f. 31 v.

¹⁰² CEYSSENS, *Autour de la bulle*, p. 797.

¹⁰³ CEYSSENS L., *Hennin-Liétyard (Thomas-Philippe de)*, dans *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, 1990, 23, col. 1037-1041.

Si le comte de Beaumont mène une carrière ecclésiastique, le comte de Boussu, Alexandre-Gabriel-Joseph (1681-1745), mène lui une carrière militaire : il est nommé capitaine d'une compagnie de grenadiers lors de la création du régiment des gardes wallonnes en 1703, il passe ensuite avec son régiment en Espagne au service de Philippe V et obtient le titre de lieutenant-général. En 1728, il est nommé gouverneur d'Audenarde par l'empereur.¹⁰⁴ Il hérite du titre de prince de Chimay au décès de Charles-Louis en 1740. Il a épousé, en 1725, Gabrielle-Françoise de Beauvau-Craon, princesse du Saint-Empire, décédée en 1758. Le couple aura trois fils et quatre filles.¹⁰⁵

Les comptes contiennent également quelques indications relatives aux sœurs cadettes du prince de Chimay. Mademoiselle de Chimay (Anne-Ernestine, 1678-1754)¹⁰⁶ est en pension *de la table* chez les religieuses Lorraines¹⁰⁷ à Bruxelles en 1693.¹⁰⁸ Elle apparaît régulièrement dans les comptes notamment pour des frais de coiffure¹⁰⁹ et dispose d'un laquais¹¹⁰ tout comme son jeune frère le prince Joseph.¹¹¹ Ce dernier dispose d'un précepteur¹¹² et se rend à la comédie, notamment en avril 1697.¹¹³

De 1695 à 1698, sa sœur, Mademoiselle de Boussu (Marie-Thérèse, future religieuse à Paris) est pensionnaire au couvent de la Visitation de Sainte-Marie à Paris.¹¹⁴

Il s'agit donc de parcours classiques pour des cadets de la noblesse promis à une carrière ecclésiastique ou militaire pour les garçons et au mariage ou au couvent pour les filles.

Une situation financière délicate

Ces comptes des recettes et dépenses nous éclairent également sur la situation financière précaire de la famille. Dès 1692, en effet, il est question de couples de flambeaux et autres pièces en argent, vaisselle et pièces de tapisserie déposés au mont de piété contre de l'argent.¹¹⁵ En juin 1694, la somme de 2.000 florins en argent fort est récupérée en échange du dépôt du gros diamant « *engagé au mont de piété pour subvenir aux nécessités pressantes de la famille* ». ¹¹⁶ Notons que ce diamant est récupéré l'année suivante et retaillé pour plus de 2.000 florins.¹¹⁷

Une anecdote rapportée dans les mémoires du comte de Mérode-Westerloo, un contemporain, nous apprend que la situation financière du prince ne s'arrangea pas avec le temps. Cela se passe après la période étudiée soit en 1715, « *le prince de Chimay qui s'était engagé en dettes jusqu'aux yeux pour avoir une grande représentation* » vient à Bruxelles et est

¹⁰⁴ DE CLERCQ C., *Cinq archevêques de Malines*, Paris, 1974, 1, p. 160.

¹⁰⁵ SAINT-ALLAIS, N. de, *Nobiliaire universel de France ou recueil général des généalogies*, Paris, 1819, 9, p. 348.

¹⁰⁶ Anne-Ernestine d'Alsace, marquise de Los Rios leur sœur, épouse en 1704 le marquis François Guitterez, colonel d'infanterie au service de la reine de Hongrie.

¹⁰⁷ Couvent des chanoinesses de Notre-Dame fondé en 1649, installé rue de Rollebeek, à deux pas du collège jésuite, depuis 1663. ANNAERT P., *L'éducation des filles à Bruxelles à la fin de l'Ancien Régime*, dans *Cahiers Bruxellois*, 2015, XLVII (1), p. 5-29.

¹⁰⁸ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 21, f. 30.

¹⁰⁹ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 29, f. 19 v.

¹¹⁰ AÉMons, *Ibidem*, f. 31 v.

¹¹¹ AÉMons, *Ibidem*, f. 32 v.

¹¹² AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 32, f. 78.

¹¹³ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 30, f. 20.

¹¹⁴ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 28, f. 5 v et n° 32, f. 34.

¹¹⁵ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 20, f. 1 v., f. 2, f. 3, f. 4.

¹¹⁶ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 22, f. 2 v.

¹¹⁷ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 27, f. 7.

arrêté par des officiers de justice au nom de ses créanciers qui le menacent de la prison pour dettes. Par solidarité entre chevaliers de l'ordre de la Toison d'or, le comte de Mérode organise sa libération et fait emprisonner ses geôliers.¹¹⁸

Mener son existence selon un mode aristocratique sans en avoir les moyens, cela même est aristocratique.¹¹⁹ Malgré les soucis pécuniaires, il s'agit de tenir son rang: les armoiries sont peintes sur les chariots de bagages en 1692,¹²⁰ deux chevaux de carrosse noirs sont acquis en 1695.¹²¹ La même année, le carrosse du prince est sculpté, muni d'une glace¹²² et les chariots de campagne sont ornés de ses armes.¹²³

En 1698, d'importants travaux de rénovation sont entrepris au château d'Impden en Brabant: on fait appel à un ferronnier, un blanchisseur, un couvreur d'ardoises. La fontaine du château est aménagée.¹²⁴ La chapelle de la Vierge voisine est aussi restaurée.

La domesticité est nombreuse: en 1695, on dénombre deux cuisiniers, trois cochers, un palefrenier, un portier, quatre femmes de chambre, deux servantes de cuisine, deux laquais, un valet de chambre et une lingère.¹²⁵ La détention d'une domesticité soignée constitue un principe de distinction auquel nul aristocrate ne peut déroger.¹²⁶

Des messes sont célébrées à la mémoire des défunts de la famille (la baronne d'Impden) chez les Carmélites déchaussées de Tournai, les Carmes déchaussés de Bruxelles, les Minimes d'Anderlecht et de Bruxelles, les pères Augustins de Bruxelles,¹²⁷ et les religieux de Bonne-Espérance.¹²⁸

Les comptes permettent d'identifier et de localiser les différents fournisseurs de la maison princière. Beaucoup habitent Bruxelles tel que Philippe Van der Elst, sellier près du Marché-au-bois,¹²⁹ mais on trouve aussi La Roche, marchand de vin à Mons, mademoiselle Denis, marchande de dentelles à Anvers, Martin Streulens, brasseur à Koekelberg,¹³⁰ Fanchon Quiton, marchande de babioles des Indes.¹³¹ Du chocolat est régulièrement livré ainsi que des bottes de vanille¹³² et l'on fait appel à un chocolatier «pour l'accommoder».¹³³

Les comptes de la maison de Chimay illustrent le fait que s'endetter fait partie de la vie noble où la consommation et les dépenses concourent au maintien d'un statut, caractérisé par un train de vie ostentatoire.¹³⁴

¹¹⁸ MÉRODE-WESTERLOO (Comte de), *Mémoires du feld-maréchal comte de Mérode-Westerloo*, Bruxelles, 1840, t. 2, p. 121-125.

¹¹⁹ ROBERTS A., *Churchill*, Paris, 2020, p. 24.

¹²⁰ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 20, f. 14.

¹²¹ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 27, f. 5.

¹²² AÉMons, *Ibidem*, f. 10 v.

¹²³ AÉMons, *Ibidem*, f. 9 v.

¹²⁴ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 32, f. 21, f. 22 v., f. 24 & f. 32 v.

¹²⁵ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 27.

¹²⁶ BRAVARD A., *Le Grand monde parisien*, p. 276.

¹²⁷ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 20, f. 14, f. 14 v., f. 15. v. & f. 16.

¹²⁸ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 23, f. 8 v.

¹²⁹ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 32, f. 24.

¹³⁰ AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 31, f. 7-8.

¹³¹ AÉMons, *Ibidem*, f. 14.

¹³² AÉMons, *Archives du Château de Beaumont*, n° 32, f. 27.

¹³³ AÉMons, *Ibidem*, f. 22.

¹³⁴ DE VLIÉGER-DE WILDE K., *Adellijke consumptie en levensstijl. Een terreinverkenning aan de hand van de huishoudjournalen van Livina de Beer, gravin van Bergereyck (ca. 1685-1740)*, dans *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis*, 2004, 1 (3), p. 31-52.

Conclusion

Tout document reflète le contexte dans lequel il a été produit. C'est le cas pour ces comptes produits à la fin du XVIIe siècle, à un moment où la maison de Chimay fait face à des circonstances difficiles en raison des campagnes de Louis XIV et de leurs conséquences néfastes sur la perception des revenus des terres au moment de la minorité du prince. La maison de Chimay vit à crédit, pour le plus grand profit de son intendant.

La petite histoire rejoint la grande lorsqu'on analyse les comptes domestiques de la maison de Chimay. En effet, à travers les mentions retrouvées, on peut établir des liens avec d'importants événements historiques contemporains vécus par le prince de Chimay tels que le bombardement de Bruxelles et le siège d'Ath. Plus largement, ces comptes dévoilent le mode de vie d'une famille de la haute noblesse dans les Pays-Bas méridionaux à la fin du XVIIe siècle. Ce qui prouve tout l'intérêt d'exploiter cette source parfois négligée, en particulier lorsqu'il s'agit d'étudier le parcours de d'un personnage historique assez méconnu.

Familiearchieven en bouwhistorisch onderzoek

Een gevalstudie over kasteel en domein d'Ursel in Hingene

JOKE BUNGENEERS

Deze bijdrage focust op het praktische nut van familiearchieven in het ruimere kader van een bouwhistorisch onderzoek, voorafgaand aan en gedurende een restauratie. Door een specifieke casus te belichten, willen we de meerwaarde aantonen van een interdisciplinaire aanpak met archeologisch, iconografisch, archivalisch en materieel-wetenschappelijk onderzoek.

Het kasteel in 2016 (Foto Stefan Dewickere © Provincie Antwerpen).

In Hingene (deelgemeente van Bornem), op de grens tussen het oude hertogdom Brabant en het graafschap Vlaanderen, ligt het kasteeldomein d'Ursel. Het is vernoemd naar de familie die het meer dan driehonderdvijftig jaar in haar bezit had. In 1994 verwierf de provincie Antwerpen het domein en het kasteel in een bedroevende toestand. Bij de verkoop door hertog Henri d'Ursel in 1973 was er duidelijk al heel wat achterstallig onderhoud. De herhaalde wisselingen in eigendomssituatie tussen 1973 en 1994 leidden tot het versnelde en verregaande verval.

De aanstelling van twee ontwerpers voor de restauratie, in 1995, vormde de start van een grondig bouwhistorisch onderzoek.¹ Van bij de aanvang was duidelijk dat zowel

¹ Ontwerpers: architecten van Mark Vanhecke en Rozemarijn Bormans. Vooronderzoek: archeologisch en bouwhistorisch: Joke Bungeneers; archivalisch en historisch: Joke Bungeneers, Benny Croket, Katrien Hebbelinck, Serge Migom en Linda Van Langendonck (†); materieel-wetenschappelijk: Linda Van Dijk en Louis De Concincq. Begeleiding: Madeleine Manderyck en Herman Van den Bossche (aOE); werfcontrole, begeleiding werken: Marc Roels, Stef Binst (†) en Amke Maes (architecten provincie Antwerpen), Joke Bungeneers. Behangpapier: studie en begeleiding: Geert Wisse (†), restauratie: Rosemie Cheroutre. Textiel: studie en begeleiding: Frieda Sorber; reiniging: Willebrord Jacobs; restauratie: Jeftha Lammens. Herbestemming, beheer: Koen De Vlieger en team kasteel d'Ursel.

de structuur van het gebouw, als de afwerking van het exterieur en interieur van uitzonderlijke waarde zijn. De resultaten van het interdisciplinaire en geïntegreerde onderzoek zijn richtinggevend geweest bij het bepalen van de restauratieopties en bij het zoeken naar een aangepaste herbestemming, met maximaal behoud van de historische materie (d.w.z. de bouwmaterialen, afwerkingslagen en losse interieurelementen zoals lambriseringsen, gordijnroedes en vasttapijt).² Er werd breed gezocht naar iconografisch materiaal, zowel in openbaar als in privébezit. Maar naast het gebouw zelf was dé bron bij uitstek het familiearchief d'Ursel, dat in het Algemeen Rijksarchief in Brussel berust.

Het familiearchief d'Ursel

In 1953 droeg de toenmalige hertog, Robert d'Ursel, het grootste deel van het familiearchief over aan het Algemeen Rijksarchief.³ De familie behield een deel van het archief, namelijk alles wat als (té) persoonlijke papieren werd beschouwd, vooral van de meest recente generaties (negentiende-twintigste eeuw). Op dit ogenblik draagt graaf Baudouin d'Ursel hier als familiearchivaris namens de AFU (*Association Familiale d'Ursel*) zorg voor.

Die eerste overdracht ging om de stukken die bewaard werden in het *hôtel* dat de familie in Brussel bezat. Die stadsresidentie werd enkele jaren later verkocht en gesloopt.⁴ Het archief dat in Hingene berustte, onder de verantwoordelijkheid van de toenmalige rentmeesteres Jeanne Thielemans, werd in 1962 bijkomend overgedragen.

De inventarisatie van het familiearchief gebeurde in verschillende etappes en door verschillende personen.⁵ Vanuit een bekommernis om behoud en beheer werden een aantal stukken op basis van materiaal en/of afmetingen apart gezet, los van de reeks waar ze inhoudelijk toe behoorden. Het ging om de zogenaamde documenten van groot formaat, om charters en om kaarten en plannen.⁶ Later zijn uit deze twee reeksen de kaarten en plannen afgesplitst en van een aparte, doorlopende nummering voorzien.⁷

² De werken gebeurden gefaseerd; vanaf fase 3 werd het kasteel ook geleidelijk 'operationeel'. Fase 1 (1996-1997): vooronderzoek; Fase 2 (1998-2001): ruwbouw en restauratie exterieur; Fase 3 (2002-2003): restauratie interieur kelder en gelijkvloerse verdieping; Fase 4 (2005-2007): restauratie interieur eerste verdieping; Fase 5 (2010-2012): restauratie interieur tweede verdieping. Sindsdien werden jaar na jaar in de verschillende kamers de historische wandbespanningen gereinigd en herplaatst, een project dat intussen afgerond is.

³ GRAFFART A., *Inventaire des Archives de la famille d'Ursel*, I, Brussel, 1998, p. 33-38.

⁴ De meest recente publicatie over de opkomst en neergang van deze stadsresidentie is: DE VLIEGER-DE WILDE K. & MIGOM S., *Hôtel d'Ursel 1590-1960, Biografie van een Brusselse stadsresidentie*, Brussel, 2018.

⁵ De eerste inventarisatie gebeurde in het Brusselse *hôtel d'Ursel* zelf, nog voor de overdracht in 1953, door J. Rouhart-Chabot (bundels R1 tot en met R172). Na de overdracht zette E. Lejour het werk verder (bundels L 173-1542). Zij maakte ook een eerste inventaris, die pas in 1995 werd gepubliceerd: LEJOUR E., *Inventaire des archives de la famille d'Ursel*, Brussel, 1995. In een volgende fase ordenden E. Lejour en drie stagiairs de bundels die voorlopig als 'varia' in bulk waren ondergebracht (reeksen varia Lejour, Le 1-1575; varia Forgeur, F 1-720; varia Tits, T 1-855 en varia Wymans, W 1-733). In 1998 verscheen aanvullend op de inventaris van Lejour een nieuwe inventaris van het familiearchief. A. Graffart had de titanenarbeid op zich genomen om de verschillende reeksen in één geordend en logisch geheel onder te brengen. De originele referentienummers bleven daarbij behouden. GRAFFART A., *Inventaire des Archives de la famille d'Ursel*, I.

⁶ Het betreft de nummers Rgf 1-188; en Cartons A-J.

⁷ VANRIE A., *Archives de la famille d'Ursel. I. Série Cartes et Plans. Inventaire analytique*, Brussel, 1982.

Het familiearchief d'Ursel belooft meer dan 200 meter en omspant een periode van 966 tot 1946.⁸ Belangrijk om weten is dat het familiearchief d'Ursel een bewaargeving (depot) is. Voor raadpleging moet nog steeds via de algemeen rijksarchivaris aan de familie om toestemming worden gevraagd.

Het familiearchief als bron voor het bouwhistorisch onderzoek

De geschiedenis van het kasteel en domein d'Ursel in Hingene begint in 1608, wanneer Conrad Schetz (1553-1632), zoon van Gaspar Schetz en Catherine van Ursel, van de familie van de Werve de Schilde het "*huys van plaisantie*" kocht dat die in Hingene bezat. De heerlijkheid Hingene was al langer in familiebezit.⁹ Vanaf dan tot in 1625 zou Conrad investeren in een grootscheepse verbouwing, om het comfortabele maar relatief eenvoudige buitenhuis om te vormen tot een heus kasteel, de heer van Hingene waardig. Niet toevallig koos hij daarbij voor een ontwerp in Vlaamse bak- en zandsteenstijl. Die stijl was op dat ogenblik al wat uit de mode aan het raken, maar voor 'nieuwe adel' was het een statement om een kasteel te laten bouwen dat eruitzag alsof het al eeuwenlang het voorvaderlijke slot was.¹⁰ Intussen was Conrad in 1617, als erfgenaam van zijn tante langs moederszijde, Barbara van Ursel, in de adelstand opgenomen.¹¹

De focus van het archivalisch onderzoek lag uiteraard op concrete gegevens over het kasteel en het omringende park. Die informatie werd steeds gebruikt in combinatie met de data uit het archeologische, iconografische en materieel-technische onderzoek. Op die manier slaagden de onderzoekers erin de bouwgeschiedenis te reconstrueren en de evolutie te volgen van "*steynen huys*" over "*huysinghe van plaisantie*" tot 'feodaal' ogend kasteel en tenslotte zomerresidentie volgens de laatste mode.

De meest dankbare bronnen voor het bouwhistorisch onderzoek waren de collectie *Kaarten en plannen* en de deelbestanden *Actes relatifs aux biens* en – in mindere mate – *Papiers personnels*. Het familiearchief bevat ook stukken die sensu stricto niet naar de d'Ursels verwijzen. Het gaat dan om retroakten, documenten die door eerdere eigenaars van zowel de heerlijkheid als het kasteel en domein met de verkoop zijn overgedragen. Dat verkoopakten en inventarissen of boedelbeschrijvingen interessante informatie bevatten betwijfelt niemand. Maar dé goudmijn in het deelbestand *Actes relatifs aux biens* bleken de jaarrekeningen (*Comptes généraux*), en zeker de kwitanties die bij die rekeningen horen.

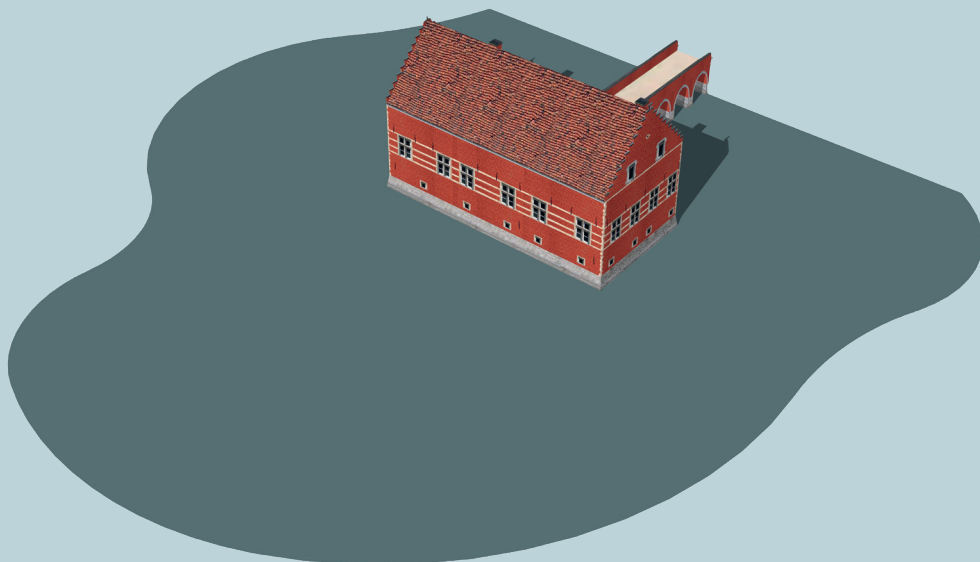
⁸ Zie de digitale versie van de inventaris: GRAFFART A., *Inventaire des archives de la famille d'Ursel* (1964), geraadpleegd via agatha.arch.be/data/ead/BE-A0510_000626_003392.

⁹ Brussel, Algemeen Rijksarchief (ARA), *Familiearchief d'Ursel, Papiers Personnels. Famille Schetz d'Ursel*, Le205.

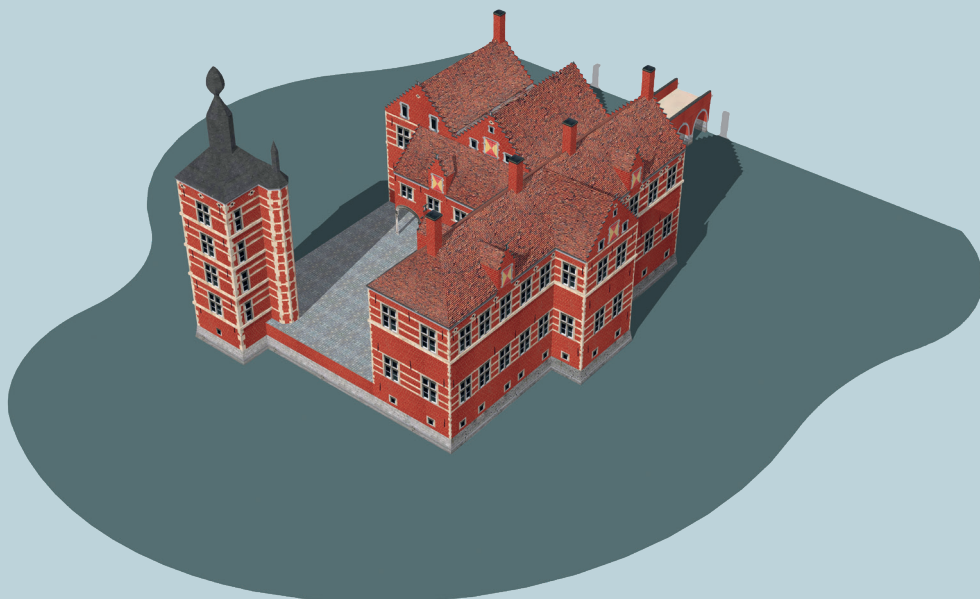
¹⁰ Pas een eeuw later zullen zijn nakomelingen, inmiddels 'gevestigde waarden' in de adel, bewust kiezen voor verbouwingen naar de laatste mode. Bungenneers J., *Ratio of passie? De restauratie van het kasteel en domein d'Ursel in Hingene*, in JANSSENS P. (ed.), *Aristocratische residenties. Stadswoningen en buitenplaatsen in de provincie en het oude kwartier van Antwerpen (15de-21ste eeuw)* (Jaarboek voor Geschiedenis en Volkskunde. Monografie 3), Antwerpen, 2014, p. 83-102.

¹¹ Meer in detail gaan zou ons hier te ver leiden. Voor een eerste kennismaking, zie: BUNGENEERS J. & DE VLIÉGER-DE WILDE K., *Zomers in Hingene. Het kasteel d'Ursel en zijn bewoners*, Leuven, 2012. Een uitgebreide geschiedenis van de familie staat in D'URSEL B., *Les Schetz*, in *Recueil de l'Association royale Office généalogique et héraldique de Belgique LIV-LV*, Brussel, 2004. De officiële akten over deze 'adoptie' worden bewaard in Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Papiers Personnels, Famille Schetz d'Ursel, Branche de Conrad I d'Ursel, papiers personnels*, R8.

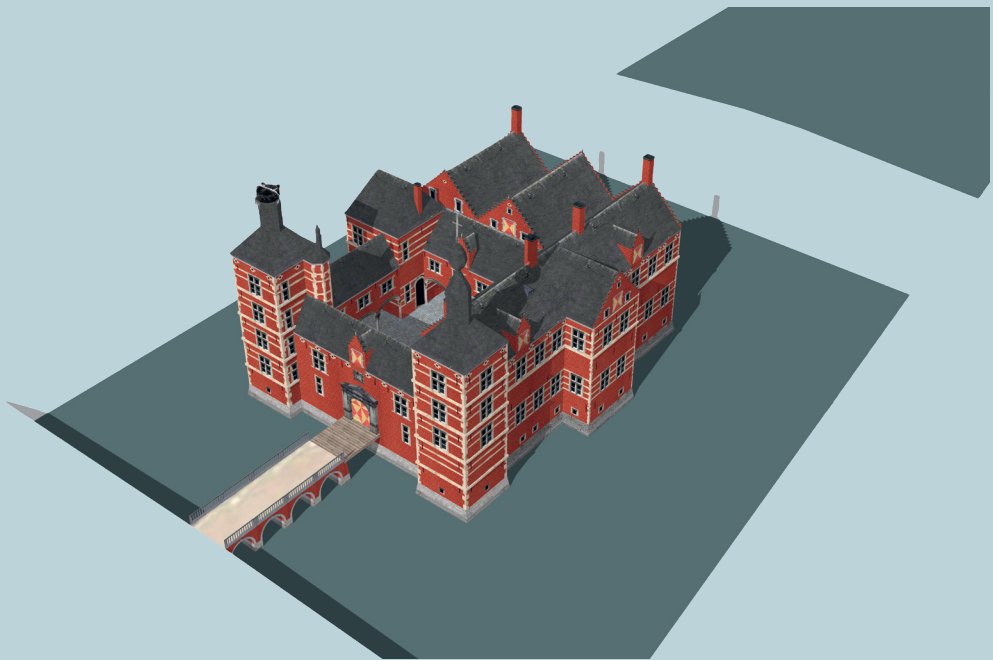
Reconstructie van de bouwevolutie

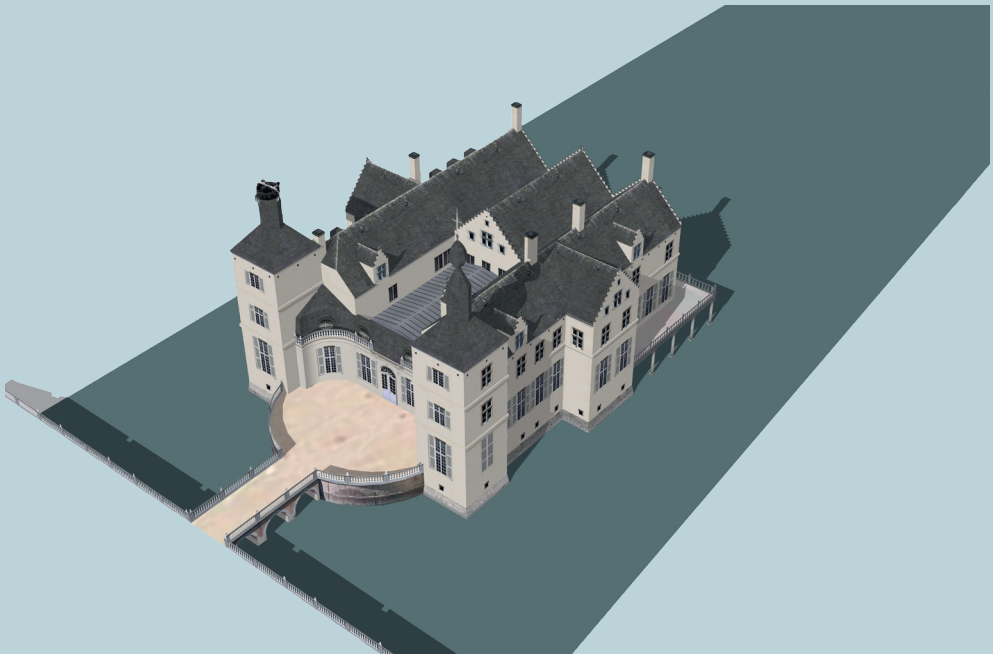
Het 'steynen huys' (1535-1556) © Thomas Cornelis.

Het 'maison de plaisance' van de familie van de Werve de Schilde (1556-1608) © Thomas Cornelis.

Het kasteel van Conrad Schetz – d'Ursel (realisatie circa 1608-1625) © Thomas Cornelis.

De zomerresidentie van hertog Conrad-Albert naar ontwerp van Jean Beausire (realisatie 1710-1714)
© Thomas Cornelis.

De collectie 'Kaarten en plannen'

Uiteraard gebruikt een bouwhistoricus graag iconografische bronnen: die visualiseren het gebouw of bepaalde stukken ervan in een welbepaalde periode. Meest voor de hand liggend zijn natuurlijk foto's. Tekeningen en schilderijen zijn tijdsdocumenten, die met de nodige (historische) kritiek moeten bekeken worden.

Uit de collectie kaarten en plannen werd uiteraard de deelcollectie met betrekking tot Hingene geconsulteerd, alsook de niet-geïdentificeerde plannen.¹² Bij toeval – een collega voerde in dezelfde periode een onderzoeksopdracht uit over een bezitting van de familie Arenberg – stootte het onderzoeksteam op een paar anomalieën. Enkele plannen met betrekking tot Hingene (in de oude stukken ook wel “Inghen” geschreven) zijn namelijk bij de inventarisatie ten onrechte in de reeks kaarten en plannen van Enghien/Edingen ondergebracht, de bezittingen van de familie Arenberg.¹³ Anderzijds zitten in de collectie over Hingene twee schetsen van een kasteeldomein, waarvan op basis van de vorm van het kasteel, de plattegrond van het domein en de inplanting in de ruimere omgeving duidelijk is op te maken dat het niet om Hingene gaat.¹⁴ Welke bezitting dit wél is, moet nog onderzocht worden.

Relevant voor ons onderzoek zijn de nummers 116 tot en met 166, die betrekking hebben op de verschillende bouwprojecten van het kasteel en de bijgebouwen en op de inrichting van het park. In de rekeningen staan vaak kruisverwijzingen naar deze categorie van kaarten en plannen: expliciet als een betaling of een opdracht aan de architect aan bod komt, impliciet als ambachtslieden betaald worden voor werken volgens ontwerp van die architecten. Op basis van het onderwerp en/of het handschrift, maar ook dankzij deze verwijzingen in de rekeningen was het mogelijk een aantal ‘anonieme’ ontwerpen bijkomend aan een architect toe te schrijven.

Een groot deel van de gebruikte kaarten en plannen hebben betrekking op de verbouwingen die respectievelijk in 1710-1714 naar ontwerp van Jean Beausire, in 1760-1764 naar ontwerp van Giovanni Niccolò Servandoni en in 1901-1904 naar ontwerp van Joseph Caluwaers zijn uitgevoerd.¹⁵

¹² VANRIE, *Archives de la famille d'Ursel*. I, p. 29-39 (nrs. 97-166); 85-86 (nrs. 407-419).

¹³ Het betreft: Brussel, ARA, *Famille d'Arenberg, Cartes et plans, Serie J*, T580-573: *Projet d'aménagement du parc du château d'Hingene*, Servandoni, 1761. Op het manuscript staat “N°22. Parc d'Enghien”, maar in een ander handschrift is toegevoegd “c'est du château d'Hingene (au duc d'Ursel)”; idem, T580-758: *Plan du rez-de-chaussée du château d'Hingene et des modifications a y apporter, par Servandoni*: op basis van (een kopie van) de plattegrond van de gelijkvloerse verdieping door Beausire geeft Servandoni de bestaande toestand, met nota's en opmetingen in functie van de door hem geplande verbouwingen, s.d. (wellicht ook 1761); idem, T580-1945 “*Plan d'un jardin à la française s.d.*”: mogelijk een opmetingsplan in functie van de door Servandoni geplande herinrichting van het domein; idem, T580-1361: “*Croquis, coupe et dessins des plafonds d'un projet d'escalier et de hall d'entrée pour Enghien & décoration d'un espalier*”. Ook dit is een verkeerde identificatie: het betreft een schets voor een tuinpaviljoentje. Op de achterzijde staat onmiskenbaar een schets voor een verbouwing van de voorgevel van het kasteel van Hingene. Het is onduidelijk voor welk domein dat tuinpaviljoen op de voorzijde bedoeld was: was dit ook voor Hingene en is de tekening verkeerd geklasseerd, of was dit wel degelijk voor Edingen bedoeld en had Servandoni terwijl hij daarvoor aan het werk was plots een inval voor Hingene die hij snel even op papier zette om later verder uit te werken?

¹⁴ Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Kaarten en plannen*. Hingene, nr. 104, 146.

¹⁵ Voor de bouwgeschiedenis, zie BUNGENEERS & DE VLIÉGER-DE WILDE, *Zomers in Hingene* en Guidoboni F. & Migom S., *Giovanni Niccolò Servandoni. Schilder – decorateur – architect (Historische publicaties Kasteel d'Ursel, 6)*, Antwerpen, 2016.

David Teniers de Jonge en Lucas van Uden, Boerendansscène voor een landhuis, ofte het kasteel van Hingene anno 1650 (National Gallery London).

Jean Beausire (1651-1743), een gerenommeerde Franse architect, zou het kasteel een grondige facelift geven in opdracht van Conrad-Albert, de eerste hertog. De belangrijkste plannen zitten niet (meer) in het familiearchief: vijf tekeningen, het grondplan van de gelijkvloerse verdieping en de vier gevelopstanden, aaneengekleefd tot een ‘maquette’, waren bij een privéverzamelaar terechtgekomen en zijn door hem aan de provincie geschonken om bij de collectie van het kasteel te voegen. Op een kopie van datzelfde grondplan heeft Servandoni later een ontwerptekening gemaakt van de herinrichting van de gelijkvloerse verdieping: dat plan is per ongeluk in het fonds Arenberg terechtgekomen.¹⁶ Een aan Servandoni toegeschreven plan en twee anonieme ontwerpen in het familiearchief d’Ursel, voor de herinrichting en de afsluiting van het voorplein, kunnen – met de nodige voorzichtigheid – ook aan Beausire worden toegeschreven.¹⁷

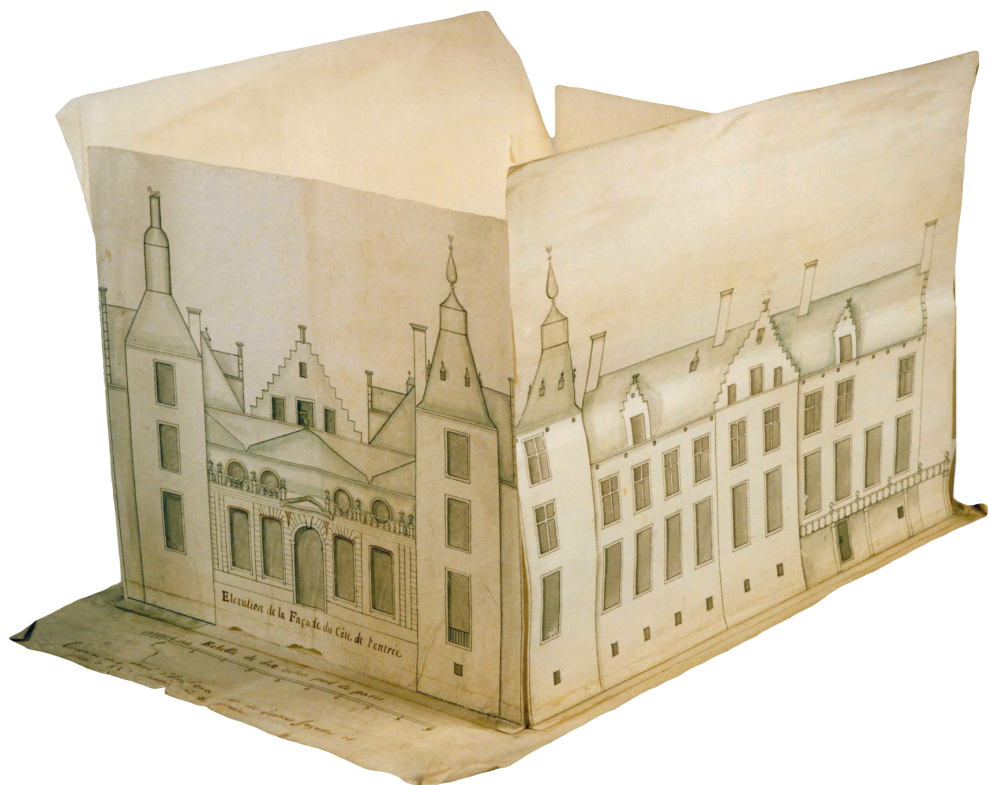
De Italiaans-Franse architect Giovanni Niccolò Servandoni (1695-1766) bekeek het kasteel, de bijgebouwen en het park duidelijk als een totaalconcept. Er zijn minstens zestien gekende en/of bewaarde plannen van zijn hand, waarvan er elf in het familiearchief d’Ursel zitten.¹⁸ Niet alle plannen zijn gesigneerd of gedateerd, maar de toewijzing aan Servandoni is op stilistische en inhoudelijke gronden zeker. Op basis van onder andere verwijzingen in de rentmeestersrekeningen zijn ze allemaal te situeren tussen september 1761 en mei 1765. Het gaat zowel om schetsen, ontwerptekeningen als uitvoeringsplan-

¹⁶ Zie voetnoot 14.

¹⁷ Brussel, ARA, *Familiearchief d’Ursel, Kaarten en plannen, Hingene*, nrs. 116, 120 en 159.

¹⁸ Brussel, ARA, *Familiearchief d’Ursel, Kaarten en plannen, Hingene*, nrs. 117, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 148 en 149. De andere zijn de stukken in het fonds Arenberg (zie voetnoot 14) en het ontwerp voor de voorgevel dat sinds kort opnieuw in de AFU (*Association de la Famille d’Ursel*) berust.

nen. Daardoor is deze verbouwing niet alleen zeer goed gedocumenteerd, ze tonen ook aan hoe Servandoni vertrok van een eerste, zeer ambitieus ontwerp, maar aansluitend werkte aan een tweede vereenvoudigde (en wellicht iets minder dure) versie.

Maquette, J. Beausire, circa 1710 (Provincie Antwerpen, *collectie kasteel d'Ursel*).

Begin twintigste eeuw tekende de in Hingene geboren Brusselse architect Joseph Caluwaers (1863-1948) in opdracht van hertog Joseph en hertog Robert ruim twintig plannen. Het betreft zowel grondplannen en een doorsnede van de bestaande toestand van de verschillende verdiepingen in het kasteel als ontwerptekeningen (grondplannen, gevelopstanden en doorsnedes) voor de gerealiseerde verbouwing van het voormalige neerhof.¹⁹ Daarnaast ontwierp Caluwaers ook een aantal poorten voor het domein.²⁰ Ook de familiegrafkelder bij de kerk van Hingene is van zijn hand.²¹

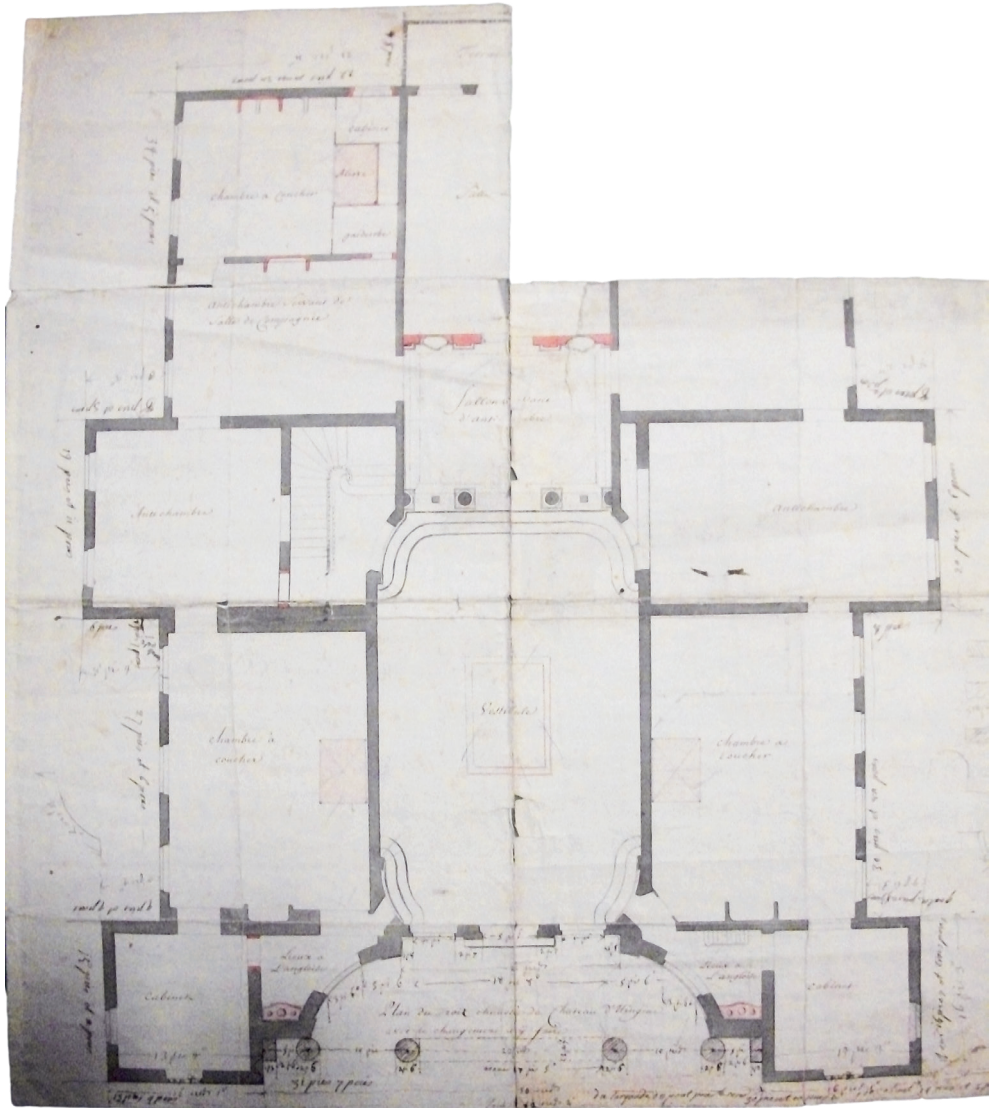
Behalve deze drie 'clusters' die elk aan een welbepaalde architect toe te wijzen zijn, bestaan er nog een aantal losse plannen. Een niet-gerealiseerd ontwerp voor een omheiningmuur met toegangspoort van Benoît Dewez (z.d., einde achttiende eeuw) en een wél gerealiseerd ontwerp voor het park van Eduard Keilig (1883) tonen aan dat de hertogen de traditie om bij topontwerpers te rade te gaan trouw bleven.²²

¹⁹ Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Kaarten en plannen, Hingene*, nrs. 131 t.e.m. 146.

²⁰ Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Kaarten en plannen, Hingene*, nrs. 160 t.e.m. 164.

²¹ Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Kaarten en plannen, Hingene*, nrs. 165 t.e.m. 166.

²² Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Kaarten en plannen, Hingene*, nrs. 118 (Dewez) en 154 (Keilig).

Uitvoeringsplan voor de verbouwing. Opmetingen en nota's door Servandoni op een plan 'bestaande toestand' van Beausire, circa 1761 (Algemeen Rijksarchief, *Familiearchief Arenberg*, T580-758).

Bij dit soort bronnen dienen steeds kritische vragen gesteld te worden : wanneer is de tekening gemaakt, en met welk doel? Is het een artistieke impressie van kasteel en domein, is het een architectentekening van de bestaande toestand of gaat het om een ontwerp? En in dit laatste geval: werd het ontwerp gerealiseerd of niet? Dit soort bronnen is bovendien vanuit archivalisch standpunt extra kwetsbaar : kaarten, plannen en ontwerptekeningen hebben vaak ook een esthetische waarde. De verleiding is groot voor de archiefvormer om sommige stukken puur als decoratie te beschouwen. Dat kan dan als gevolg hebben dat ze uit hun originele context worden gehaald en bijvoorbeeld ingekaderd aan de muur terecht komen. Op termijn is de band met het archief vergeten en wordt het stuk op zich bekeken en behandeld, waardoor

het kan worden verkocht of weggeschonken. Dat is bijvoorbeeld gebeurd met de ‘maquette’ van het kasteel naar ontwerp van Beausire, die via een privécollectie uit uiteindelijk zijn weg naar de provinciale collectie van het kasteel vond.²³ Een niet-gerealiseerd ontwerp van Servandoni voor een monumentale voorgevel met een serliana, versierd met beelden, bustes en guirlandes werd pas zeer recent herontdekt bij een privépersoon en maakt ondertussen opnieuw deel uit van de collectie van de *Association de la Famille d’Ursel*. Een plan van landmeter Guillaume De Bruyn (circa 1716) van kasteel en park is nog steeds enkel gekend uit oudere publicaties, de huidige bewaarplaats is onbekend.

Het deelbestand ‘Papiers personnels’

Dit deelbestand is letterlijk in vier grote families van archiefvormers onderverdeeld: de ‘voorlopers’, namelijk de Schetzen en de van Grobbendonks, uiteraard de d’Ursels zelf en als vierde groep de verschillende zijtakken en aanverwante families. Binnen elke familie volgen dan, in chronologische volgorde, de individuele personen. Per persoon is het archief tenslotte verder opgedeeld in rubrieken zoals personalia, uitgaven voor het huishouden, persoonlijke en zakelijke correspondentie, processtukken, documenten betreffende de erfopvolging en vermogensbeheer.

Er zitten her en der documenten in die nuttig zijn voor het bouwhistorisch onderzoek. Al gaan bijvoorbeeld de testamenten voor ons onderzoek veel te weinig in detail. In de correspondentie vind je heel soms (en vaak indirect) verwijzingen naar bijvoorbeeld de werken aan het kasteel, of algemene briefwisseling met de architect. De boedelbeschrijvingen of inventarissen zijn uiteraard een interessante bron. De meeste vind je in dit deelbestand, al zijn er enkele – voor ons trouwens de meest relevante – in het deelbestand *Actes relatifs aux biens* ondergebracht. Kwitanties over de aankoop van boeken, schilderijen, meubels en vaatwerk zijn een aardige aanvulling als je de interieurafwerking of de provenance van nog bewaarde objecten wil reconstrueren. Dergelijke zaken werden immers meestal privé door de familie aangekocht, niet vanuit de inkomsten van het domein.

De akten betreffende het beheer van de domeinen (‘Actes relatifs aux biens’)

Deze archiefstukken zijn onderdeel van het deelbestand *Administration locale – en Belgique*. Per domein of bezit is er opnieuw een onderverdeling in algemene documenten, jaarrekeningen (die de bulk uitmaken) en ‘varia’.

Verkoopakten en boedelbeschrijvingen kunnen interessante informatie bevatten om de bouwgeschiedenis te reconstrueren. Voor de oudste fase, de kern waaruit het kasteel van Hingene groeide, bevatten de twee verkoopakten – hoe summier ook – de enige concrete aanwijzingen om de archeologische en bouwhistorische bevindingen aan te toetsen. Hoewel de meeste soortgelijke documenten in de *Papiers personnels* zijn terug te vinden, hebben we de voor ons onderzoek meest relevante voorbeelden in het deelbestand *Actes relatifs aux biens* aangetroffen.

²³ De beheerder van het kasteel houdt systematisch de catalogi van bepaalde veilinghuizen in de gaten, af en toe duiken er objecten op die een band met het kasteel en de familie hadden. Zo werd in 2018 in Normandië een portret aangeboden van de hand van Antonine de Mun, zesde hertogin d’Ursel. In 1926 kopieerde ze een vroeg-19de-eeuws portret van Flore d’Arenberg, derde hertogin d’Ursel. Het schilderij is aangekocht en hangt nu in het gerestaureerde schildersatelier van Antonine, een van de bijgebouwen op het domein in Hingene. Ook de AFU verwerft soms verloren gewaande kunstwerken, waaronder een aantal familieportretten, die ze na aankoop via een bruikleenregeling heeft ondergebracht in het kasteel.

Conrad Schetz-d'Ursel kocht in 1608 de "huysinge van plaisantie" van wijlen Lode-wijk van de Werve. Uiteraard zit deze verkoopakte in het familiearchief. Interessant even-wel is, dat ook de verkoopakte van Thibault Barradot aan Lodewijk's vader Dierick van de Werve zijn weg naar het familiearchief d'Ursel vond.²⁴ In beide documenten wordt het huis, dat aan de basis ligt van het huidige kasteel, kort beschreven. In 1555 is dat "een steyne huys ende hoff metten anderen huysinghe van schueren, stallen ende anderssinds tusschen de twee heckens vanden selven goedt". De akte uit 1608 bevat al iets meer informatie: "eenen groote schoone huysinghe van plaisantie, rontomme bewatert met een groot watere ende optreckende brugge". De akte somt verder op welke zalen, salons, kamers ... er in dat huis zijn, tot en met het feit dat er binnenshuis waterputten en 'weerdribben' (beerputten) zijn.

Daarnaast bleven een aantal boedelbeschrijvingen bewaard.²⁵ De exemplaren die wij in het kader van dit onderzoek raadpleegden, zijn door de rentmeester van Hingene of de privésecretaris van de hertog opgesteld, zonder taxatie of enig andere verwijzing naar de geldelijke waarde van de inboedel. Rentmeester Toebent maakte na het overlijden van graaf François d'Ursel in 1696 een inventaris op "vande meubele bevonden ten casteele van Hinghe". Hertog Charles d'Ursel liet bij leven en welzijn door zijn rentmeester in 1750 een inventaris opstellen;²⁶ in 1767 volgde opnieuw een inventaris. Deze laatste kunnen we aan de hand van het handschrift toewijzen aan de toenmalige privésecretaris van de hertog, Le Brun.

De inventaris van 1696 is redelijk rudimentair en beschrijft enkel de voornaamste vertrekken, die van 1750 en 1767 gaan uit van een gedetailleerde rondgang van kamer naar kamer. Hoewel zogezegd enkel de inboedel wordt genoteerd, zijn ook muurvaste elemen-ten beschreven, zoals goudleer of wandtapijten. De inventaris geeft ook informatie over de aanwezigheid van schouwen (aan de hand van schilderijen op of hardplaten in de haard) of lambriseringen (omdat de panelen van de wandbespanning die er in zit worden vermeld). De twee achttiende-eeuwse inventarissen zijn nog om een bijkomende reden bijzonder interessant: ze geven binnen een relatief korte tijdsspanne de situatie kort voor en vlak na de grootscheepse verbouwing naar het ontwerp van Servandoni weer. De inventarissen zijn

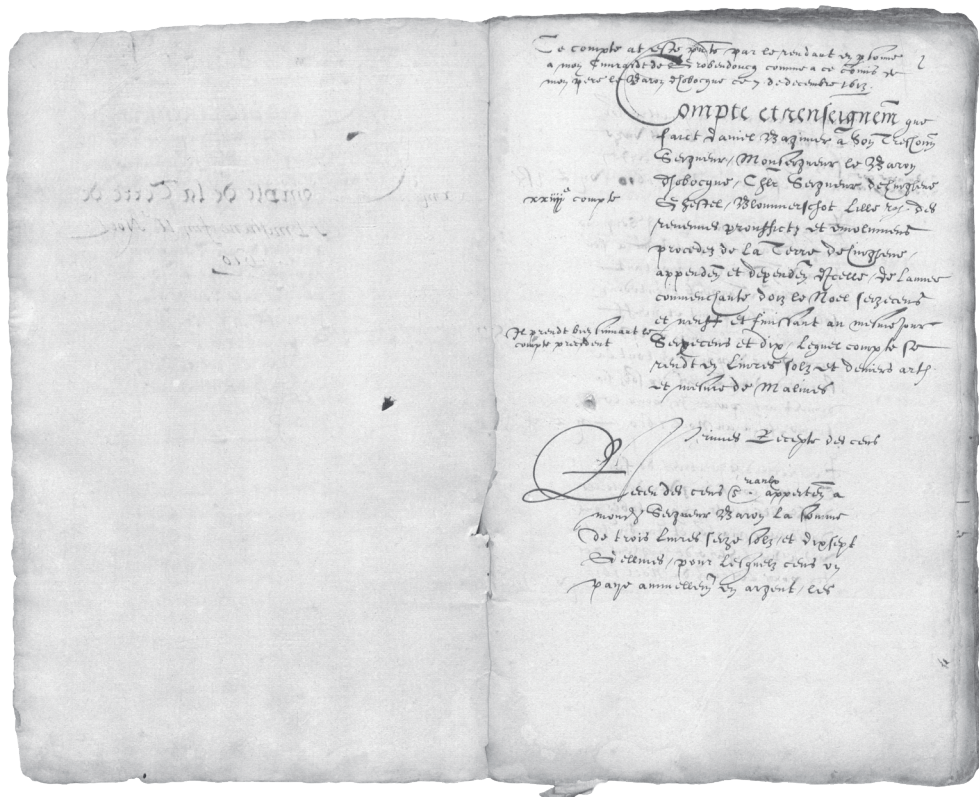
²⁴ Het betreft dus een zogenaamde retroakte die bij de overdracht van het onroerend goed mee is overgedragen aan de rechtsopvolgers om deze te kunnen voegen bij hun eigen bewijsstukken van hun nieuw verworven rechten. Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Administration locale – en Belgique, Hingene, Actes relatifs aux biens*, R 100: "Voir heeren Diericken vande Werve, riddere, vanden goede gecocht van Thibault Barradot onder Hingene geleghen. Den erffbrief vande coop vanden huysse met zijn toebehoir-ten gecocht van Thibault Barradot anno 1555", (17 juli 1556); idem, Verkoopakte 23 & 26 januari 1608.

²⁵ Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Administration locale – en Belgique, Hingene, Actes relatifs aux biens*, R 13: "Meubles trouvés au chateau d'Hinghe en suite de l'inventaire en fait par le greffier d'Hinghe I. Toeban le 28 ocotobre 1696" (de inventaris zelf is in het Nederlands); Idem, R104: "Inventaire des meu-bles qui se trouvent au chateau d'Hingene fait le 2me 7bre 1750"; Idem, R 105: "Inventaire ou liste des meubles et effets qui sont au chateau de Hinghene appartenants à son altesse moseigneur le duc d'Ursel etc., fait le 15e may 1767, diminué et augmenté le 2-3 d' aout 1769".

²⁶ We hebben het raden naar de reden van de inventaris uit 1750. Het is het jaar van de langver-wachte geboorte van een zoon en erfgenaam. Mogelijk speelde bij Charles, die toen militair gouverneur van Brussel was, al de idee voor een verbouwing in een moderne stijl die hij beter bij zijn status vond passen en wilde hij daarom een inventaris. Daarnaast was Charles een verwoed gokker die in meerdere periodes van zijn leven financiële problemen had en dan leningen moest afsluiten ... Dat er tal van redenen te bedenken zijn waarom een boedelinventaris of 'staat van goed' wordt opgemaakt, wordt uitvoerig aangetoond in bv. WIJSENBECK-OLTHIUS T.F., *Boedelinventarissen (Broncommenta-ren 2)*, Den Haag, 1995.

ook belangrijk omwille van de 'kruisverwijzingen' die je kan maken met sommige items uit de rekeningen of sommige kwitanties.

Verder zijn er ook jaarrekeningen (*Comptes généraux*) overgeleverd. De rentmeester van Hingene hield per jaar een register bij waarin hij onder vaste rubrieken aantekening maakte van alle inkomsten en uitgaven die met het beheer van het domein te maken hadden.²⁷

Eerste blad van de jaarrekening 1610 met bovenaan eigenhandig 'visum' van Conrad Schets (Algemeen Rijksarchief, *Familiearchief d'Ursel*, L 1025).

De rekeningen lopen van Kerstmis tot Kerstmis. Alles is netjes geordend opgetekend met slechts zeer uitzonderlijk een kleine aanpassing of toevoeging. Dit wijst erop dat er wellicht eerst met een kladexemplaar werd gewerkt en dat nadien alles in het net werd overgeschreven. Nadat hij de jaarrekening had opgemaakt, diende de rentmeester ze persoonlijk voor te leggen en toe te lichten aan de heer. Soms gebeurde dat in Hingene, soms in diens *hôtel* in Antwerpen of later in Brussel. Dit werd kort genoteerd bovenaan het eerste folio, samen met de datum waarop de rekening was afgehoord. Conrad d'Ursel noteerde dat vaak nog eigenhandig, de latere graven en hertogen beperkten zich vaak tot het zetten van een 'visum' onder de nota die de rentmeester zelf had toegevoegd. Zoals gebruikelijk, verliep er behoorlijk wat tijd tussen de opmaak en de definitieve goedkeuring van de

²⁷ Voor een inzicht in de rol van de rentmeester: TYTGAT J.P., *Van rentmeesters en intendanten. Het beheer van de Arenberggoederen*, in DEREZ M. e.a. (ed.), *Arenberg in de Lage Landen: een hoogadelijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002, p. 132-146.

rekening, gemiddeld anderhalf jaar. Heel uitzonderlijk was het niet de heer zelf, maar zijn echtgenote of zijn algemeen zaakgelastigde die controle deed.²⁸

Gedurende heel het ancien régime gebruikte de rentmeester hier bundels ongelijnd papier voor, vellen in folioformaat, dubbelgevouwen en genaaid.²⁹ De bijbehorende kwitanties, van blaadjes kleiner dan een A5 tot nette bundels van meerdere pagina's, werden door de rentmeester geïllustreerd en per jaarrekening gelijst. De laatste jaren hebben vrijwilligers van de heemkundige kring De Casteleyn van Hingene en het gemeentearchief van Bornem in samenwerking met het rijksarchief de rekeningen systematisch bekeken. Elke rekening wordt sindsdien in een zuurvrije omslag bewaard. De kwitanties zijn – met het oog op raadpleging en digitalisering – losgemaakt van het touw waaraan ze geregen waren. Kleine samengevouwen stukken werden ook open geplooid en alle kwitanties werden nadien in een aparte, zuurvrije omslag bij de bijhorende rekening gevoegd. Tijdens dat proces werden alle stukken gedigitaliseerd, zowel de rekeningen als de kwitanties.

Elke rekening volgde een vast stramien: eerst werden de inkomsten genoteerd, in een tweede deel de uitgaven. Inkomsten kwamen onder andere uit cijns, pacht, verhuur van hoeves, huizen of gronden, verhuur van jachtrechten en verkoop van hout. Wat de uitgaven betreft, gaat het enkel om die uitgaven die de rentmeester in functie van het domein uit naam van zijn meester deed en waarvoor hij uiteraard (een deel van) de inkomsten aanwendde.³⁰ Ze werden opgedeeld in rubrieken en omvatten naast bepaalde taken of belastingen die de heer van Hingene lokaal moest betalen alle mogelijke onkosten nodig voor het reilen en zeilen van een domein: loon- en kledingskosten voor het personeel dat aan het domein in Hingene was verbonden, grote uitgaven voor het huishouden, voeder en stalling voor de paarden, herstellingen aan machines, gereedschap, koetsen en getuig, werken in en aankopen voor andere eigendommen in Hingene (hoeves, bossen, molen, ...), werken in en aankopen voor het eigenlijke kasteeldomein, het kasteel en de bijgebouwen, ... Uiteraard waren voor ons onderzoek vooral die laatste categorieën relevant.

Elke rentmeester had zijn persoonlijke stijl: in sommige periodes waren de items echt tot het minimum beperkt, in andere werd heel kort wat informatie geboden, meestal een summiere aanduiding welke levering of dienst dit betrof. In de marge werd genoteerd of er een kwitantie of een leveringsbon (*quitance et délivrance*) over die uitgave was.

²⁸ Zo werd de jaarrekening van 1673 aan “*madame la comtesse de Ursel*” voorgelegd op 17 december 1675 en die van 1763 op 10 januari 1765 aan “*monsieur Dirix et monsieur Delahaye comme autorisé par son excellence*”. De rekening van 1622 werd dan weer op 4 maart 1623 gepresenteerd aan de heer door “*la veufve du rendant*”; uit de aanhef blijkt dat dit “*Maeyken Mertens, weduwe van Pieter Claus saliger memorie*” was.

²⁹ Deze *Actes relatifs aux biens* zijn onderdeel van het *Familiearchief d'Ursel, Administration locale – en Belgique, Hingene*. Het betreft de bundels met referentie L 1006-1016, Registres aux cens, biens, fermages 1571-1795; L 1017-1021, Registres divers 1550-1793; L 1022-1098, Comptes généraux 1536-1870; L1099-1109, Comptes divers 1570-1847; L1110-1154, Actes divers 1327-1932. Vanaf 1796 werd overgestapt op voorgedrukte boeken in groot formaat: Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Administration locale – en Belgique, Hingene*, RGF 104-122: rekeningen 1796-1944.

³⁰ Zo was de aankoop van meubels en kunstwerken bijvoorbeeld een privé-uitgave die los stond van de boekhouding van het domein. Werd er iets aangekocht voor Hingene, dan kwamen enkel de transportkosten en de (eventuele) kost van het ter plaatse monteren in de rekening terecht. Heel uitzonderlijk tref je een verwijzing aan naar een privé-uitgave, bijvoorbeeld wanneer de rentmeester van Hingene uit de inkomsten van het domein 50 gulden betaalt aan ene ‘seigneur Wans’ voor een schilderij, gekocht door zijn heer. Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Administration locale – en Belgique, Hingene, Actes relatifs aux biens, Comptes généraux*, L 1037 (1687-1688), fol. 34v.

Ontfaen vanden rentmeester Van goethem
 negenenveertigh guldens vier schijvers
 over ten dienste van sijne edelhe
 here hertogh Van rustel binnen bingera
 gesaecht te hebben vier duysent
 negen hondert duysentwintigh voeten
 abbeelen schijvers best a leeren guldens
 pare hondert voeten ten jaere 1700
 duysentachtigh 1000 guldens 18. april 1769
 Franciscus Peeters
 4900

Kwitantie voor het verzagen van 4.900 voet planken. Rentmeester Van Goethem schreef zelf de kwitantie, de begunstigde Franciscus Peeters schreef enkel zijn naam (Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel, L 1061).

Die kwitanties zijn zeer divers. Sommige zijn heel eenvoudige, korte nota's waarbij het handschrift duidelijk verraadt dat de leverancier niet echt vertrouwd is met schrijven. Zeker als het daglonerswerk betreft, gebeurde het zelfs dat iemand anders (de rentmeester?) de kwitantie schreef en de werklui met moeite hun naam toevoegden – of zelfs een kruisje zetten. Helemaal aan het andere eind van het spectrum staan zeer gedetailleerde documenten, die vaak meerdere pagina's beslaan, echte lastenkohieren.

Van de theorie naar de praktijk

Zoals gezegd, opteerde de provincie als bouwheer voor de restauratie van bij aanvang voor een interdisciplinair en geïntegreerd onderzoek. De volgende voorbeelden illustreren heel mooi hoe cruciaal informatie uit het familiearchief kan zijn.

Eerherstel van de inkomhal

Toen medewerkers van de provincie in 1994 voor het eerst het kasteel binnengingen, verkeerde de inkomhal in een desolate staat. Het originele dak was gesloopt, het plafond was verlaagd en voorzien van een totaal misplaatste lichtkoepel, van de originele 18de-eeuwse stucwerkversiering bleven slechts schamele resten over...

De eerste grote uitdaging voor het ontwerpteam betrof de dakconstructie. Uit het bouwhistorisch onderzoek was al gebleken dat die dateerde uit het begin van de achttiende eeuw. De inmiddels tot hertog verheven Conrad-Albert d'Ursel liet in 1710-1714 Jean Beausire het eerder traditioneel ogende buitengoed ombouwen tot een moderne zomerresidentie in de nieuwe Franse smaak. Het kasteel kreeg daarbij zijn huidige grondplan: Beausire overdekte de bestaande binnenplaats en de open galerij in de westvleugel maakte plaats voor een 'appartement' in spiegelbeeld van de oostvleugel. In de (aparte)

Memoire de Depence

faite au Chateau d'Inghene concernant le
Meuble commencee le Lundy 13. juin jusqu'au
Samedy 23. juillet 1763.

Savoir

Pour 63. journées à deux	fl. 126.
Couturiere à 10. par jour	31. 10. 0.
Plus pour 38. journées à un garçon Tailleur à 2. Escalins par jour	24. 10.
Plus pour 23. journées à un Garçon Tapisier à un florin par jour	23.
Plus au même 19. jours à deux Escalins	7.
Sous dea cloude a bro. queteo de differentes especes	8. 10.
Pour du Bordé de fil de foulon differentes	16.

Le Duc d'ursel 92. 8. 6

“Compte en renseignement du nouveau battiment du chateau de Hingene pendant l’an 1713 en 1714” zijn de werken bijna stap voor stap te volgen.³¹

De inkomhal van het kasteel anno 1994 (foto Jacques Sonck, © Provincie Antwerpen).

Er bleven ook een aantal ontwerptekeningen bewaard. Daar zijn helaas geen plannen of doorsnedes van de overkapping van de voormalige binnenkoer bij. Bij de afbraak in de jaren 1980-1990 zijn evenmin tekeningen of foto's van de bestaande toestand gemaakt. Maar gelukkig brachten de rekeningen soelaas! De daktimmer van de nieuwe inkomhal werd minutieus genoteerd in de kwitanties van rekening L 1104, in een uitvoerige *‘Toise de la charpente au grand salon’*. Elk stuk hout is er apart beschreven, met de vakterm, het aantal en de afmetingen. Op basis hiervan kon Louis De Coninck, die mee instond voor het materieel-wetenschappelijk onderzoek, de ‘meccano’ volledig in beeld brengen, waardoor een perfecte reconstructie mogelijk werd.

Maar ook de herinnering aan het classicistische interieur volgens de plannen van Servandoni was ver weg.³² Uit de inventaris van 1767 blijkt dat het hier gaat om *“Le Grand Sallon d’entrée du château, ou est la colonnade des Empereurs”*.³³ Helaas beschikten de onderzoekers op dat ogenblik nog niet over iconografische bronnen die duidelijk maakten hoe ze deze verwijzing moesten interpreteren. Ging het om vaste stucwerkelementen, losstaande zuilen, geschilderde medaillons of nog een andere invulling? De rekeningen spreken van een

³¹ Brussel, ARA, *Familiearchief d’Ursel, Administration locale – en Belgique, Hingene, Actes relatifs aux biens, Comptes généraux, L 1104: Nouveau Bâtiment 1713-1714.*

³² Guidoboni & Migom, *Giovanni Niccolò Servandoni.*

³³ Brussel, ARA, *Familiearchief d’Ursel, Administration locale – en Belgique, Hingene, Actes relatifs aux biens, R 105: “Inventaire ou liste generale des meubles et effets qui sont au chateau de Hinghene appartenants a S. A. Monseigneur le Duc d’Ursel... Fait le 15e may 1767. Diminué et augmenté le 2. et 3. d’aouÿt 1769”.*

Le Souverain Maître Plafonneur de Sournay
declare et reconnoit se m'estre obligé de
faire les plafonds du Salon d'entrée du
château de Son Excellence & Monseigneur
Le duc d'Ursel a Mingone, et tous les
ouvrages en plâtre selon les plans et
dessoins de m.^r Servandoni, le plafond
de la salle de compagnie, celui de
L'escalier et les plâtres des murailles,
et ceux des la place entre les colonnes
et la chambre a manges en forme de
pannaux comme ils sont dessinés et
Les murailles de L'escalier comme elles
le seront aussi en pannaux le tout
pour prix de deux cent cinquante
cinq florins courants de Brabant, m'obligant
de faire des ouvrages parfaits et qui devront
estre reconnus pour tels par des experts a
nommer au grez de Son Excellence si elle desire
de les faire examiner, promettant que tous
ces ouvrages seront achevez vers la fin du
mois d'avril prochain, je serai obligé de
drober les échaffaudages a mes fraix, mais tout
Les Bois et tous Les matériaux pour Les
Ludits ouvrages me seront fournis par ordre de
Son Excellence de laon qu'il n'y a pas Les mains
d'oeuvre sur la place qui sont a mes fraix et
pendant tout le tems que je serai occupé, il me
sera fourni le logement et trois pots de biere
par jour pour moi et autant pour mes ouvriers.
fait a Mingone le 27.e fevrier 1763
B. J. Boulanger
Accusé du Recheveur Van

255 u

Engagementsverklaring van meester-stukadoor Boulanger uit Doornik dat hij en zijn medewerkers het stucwerk naar ontwerp van Servandoni zullen uitvoeren. (Algemeen Rijksarchief, Familiearchief d'Ursel, L 1061).

betaling op 5 maart 1763 aan schipper Pierre Verheyen voor een transport, per boot, vanuit Brussel van “*dix figures en buste*”, en een aan François Suykens “*pour les mains d’oeuvres en mettant les bustes et girlandes au salon à l’entré du chateau en mois de maij 1763*”.³⁴ Dit wees er op dat het om borstbeelden ging, die hoogstwaarschijnlijk van boven op de stucwerkzuilen tegen de wand op de bezoekers neerkeken.

Toen hielp het toeval ook een handje: bij het demonteren van een valse wand in de voormalige remise bij het kasteel kwamen acht borstbeelden aan het licht. Het raadsel van de keizers was opgelost – al blijven er twee van de tien voor altijd vermist. Enkele jaren na de restauratie doken uit privébezit twee bronnen op die onze interpretatie bevestigden: zowel een schilderij van de inkomhal van de hand van gravin Henriëtte d’Ursel uit 1929, als een foto genomen door graaf Roland d’Ursel aan het eind van de jaren 1960, tonen bovenaan een deel van de kroonlijst en de keizer(s).

Vandaag betreden bezoekers opnieuw de vestibule zoals Servandoni ze concipieerde: een stijlvolle ontvangstruimte met een strak en statig klassiek interieur, met doorlopende banken, eenvoudig stucwerk met guirlandes en bustes van Romeinse keizers bovenop Toscaanse zuilen.

De gerestaureerde inkomhal vandaag (foto Stefan Dewickere © Provincie Antwerpen).

Schilderij van de inkomhal, Henriette d’Ursel, 1923 (AFU).

Faïencetegels zijn niet exclusief voor de keuken

Wanneer men tijdens een bouwhistorisch-archeologisch onderzoek stuit op faïencetegels, ook wel Delftse tegels genoemd, wordt dit nog te vaak gezien als een aanwijzing dat de ruimte in kwestie op een bepaald moment als (bij)keuken dienst zou hebben gedaan. Er heerst immers nog steeds een hardnekkig misverstand dat dergelijke muurafwerking typisch of exclusief zou zijn voor een keuken. Niets is minder waar, en de combinatie van de waarnemingen ter plaatse met de data uit het archief tonen onomstotelijk aan dat dat in Hingene absoluut niet het geval was.

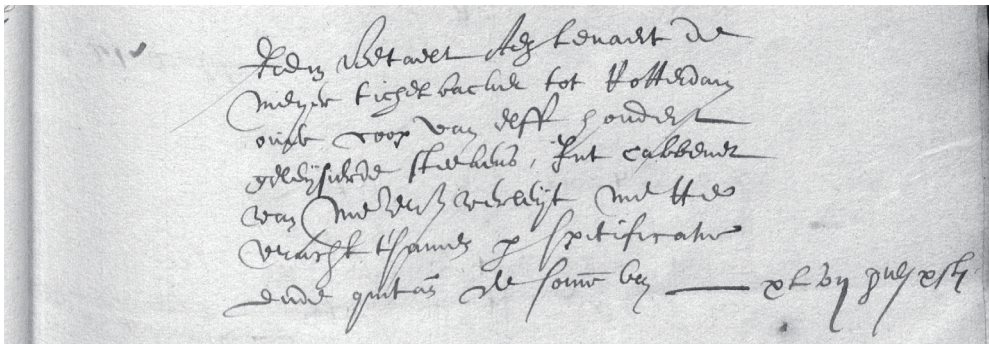
³⁴ Twee kwitanties bij de rekening van 1762-1763. Brussel, ARA, *Familiearchief d’Ursel, Administration locale – en Belgique, Hingene, Actes relatifs aux biens, Comptes généraux*, L 1061 (1762-1763).

Archeologisch onderzoek in de huidige linkertoren wees uit dat het oorspronkelijke vloerniveau bijna 80 cm lager had gelegen, en bracht bovendien aan het licht dat onder het huidige vloerniveau een deel van de muurafwerking in wit-blauwe faiëncetegels was bewaard, met als motieven vogels, (kinder)spelen en landschapjes. Ook uit de ophoingslaag die de holte vulde, konden de archeologen tussen ander puin tientallen dergelijke tegels en tegelfragmenten recupereren.

Restant van de muurbekleding met faiëncetegels, tijdens het archeologisch onderzoek (© Provincie Antwerpen, *provinciaal Archeologisch Depot*).

De herkomst van de tegels kennen we: in 1648 werden “elf hondert geleysierde steenckens” aangekocht bij Lenaert de Meyer in Rotterdam.³⁵ Ze waren bestemd voor het “cabbenet van mevrouw” en kostten inclusief transport maar liefst 47 gulden en 10 stuivers. Ze werden geplaatst door metser Frederik Van Kerckhoven, die terzelfdertijd ook werk uitvoerde in de aanpalende galerij.³⁶

Fragment uit de jaarrekening betreffende de aankoop van de tegels. De kwitanties die bij deze rekening horen bleven niet bewaard, gelukkig is de rekening zelf erg gedetailleerd (Algemeen Rijksarchief, *Familiearchief d’Ursel*, L 1032).

³⁵ Het gaat om Leendert de Meijer, die in 1641 de tegelbakkerij *Het wapen van Dantzig* oprichtte in de Hoogstraat in Rotterdam. In 1741 kwam het bedrijf in handen van de familie Bakhuizen, in 1784 van Johannes Van der Wolk. DE JAGER I. & SCHADEE N. (ed.), *Tegels uit Rotterdam 1609-1866*, 2009, p. 62-64.

³⁶ Brussel, ARA, *Familiearchief d’Ursel, Administration locale – en Belgique, Hingene, Actes relatifs aux biens, Comptes généraux*, L 1032 (1647-1648), fol 35r-v.; de bijbehorende kwitanties van deze rekening zijn jammer genoeg niet bewaard.

De tegels meten 125 x 125 mm. De bestelde 1.100 tegels volstaan dus om in totaal een oppervlakte van zo'n 17 m² te bekleden. De kamer in kwestie is 4 op 4 m groot. Rekening houdend met de deur- en raamopening betekent dit dat de wanden tot een hoogte van circa 1,5 m met tegels bekleed konden worden. Bij het materieel-technisch onderzoek werden op een aantal plaatsen op de muur resten ontdekt van een muurschildering, lichtblauwe florale motieven op een witte achtergrond. Het is dus allerminst denkbeeldig dat muurschildering en tegels deel uitmaakten van een en dezelfde interieurafwerking. De op de tegels afgebeelde thema's hebben een symbolische betekenis of moeten algemeen bijdragen aan het oproepen van een 'arcadische' sfeer door hun landelijke, idyllische en ietwat naïeve karakter.

Er zijn voorbeelden gekend van vaak prestigieuze panden waar faiencetegels als wanddecoratie zijn gebruikt. Vaak gaat het om zomerresidenties of zomersalons.³⁷ Daar zou een technische verklaring voor zijn. Oude gebouwen hebben een grote inertie, d.w.z. zij behouden langer hun temperatuur dan vandaag de dag gebruikelijk is: opwarmen of afkoelen gebeurt trager. Wanneer in de zomer de warme buitenlucht in aanraking komt met de tegels, ontstaat condens. Het verdampen van deze condens veroorzaakt een stroming van koelere lucht in de kamer.

De huiskapel

Het familiearchief leverde een aantal aanwijzingen op dat er vrij snel een huiskapel in het kasteel kwam. Conrad Schetz-d'Ursel startte vanaf 1628 al met de inrichting.³⁸ Blijkbaar raakte die pas voltooid na zijn dood, want het is zijn zoon Conrad II die in 1634 via de bisschop van Gent een door paus Urbanus VIII ondertekende officiële toestemming ontving om voortaan in het kasteel in Hingene missen te laten opdragen. Die toelating werd in 1766 en in 1775 vernieuwd.³⁹

In de oudste inventaris (1696 en 1750) is nergens sprake van een ruimte die als kapel wordt gedefinieerd en worden evenmin religieuze goederen opgesomd. Aantekeningen in de rekeningen plaatsen ze echter ontegensprekelijk op de gelijkvloerse verdieping van de linkertoren. In dezelfde ruimte die volgens de nota's over de aankoop van de Delftse tegels, tien jaar later, een salonnetje van de hertogin was... Op het eerste gezicht lijkt het er dus op dat de informatie uit het familiearchief twee totaal verschillende functies in een en dezelfde ruimte plaatst. De hypothese die de onderzoekers vooropstellen is, dat de ruimte een dubbele functie had.⁴⁰

³⁷ Een heel mooi, prestigieus voorbeeld is het kasteel Augustusburg en het bijbehorende jachtslot Falkenlust in Bruhl, waar respectievelijk de zomereetzaal en de inkomhal met trappenhuis bekleed zijn met faiencetegels uit de manufactuur De Bloempot uit Rotterdam. In de eetzaal zijn het bloemenvazen en genretafereeltjes over spel en ontspanning, in het jachtslot (uiteraard) jachtmotieven. Zie o.a. *Fotogalerie Schloss Augustusburg* (www.schlossbruehl.de/fotogalerie-augustusburg/); *Baukunst-nrw*, 'Jagdschloss Falkenlust' (www.baukunst-nrw.de/objekte/Jagdschloss-Falkenlust--648.htm); *Tegels uit Rotterdam*, 'Jachtslot Falkenlust bij Brühl' (tegels-uit-rotterdam.com/rtvdk.html en 'Rotterdamse tegels voor de zomereetzaal van kasteel Augustusbrug in Brühl' (tegels-uit-rotterdam.com/zomereetzaal.html).

³⁸ Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Administration locale – en Belgique, Hingene, Actes relatifs aux biens, Comptes généraux*, L 1028 (1628), fol. 55r : *Machiel Birson, schrijnwerker tot Antwerpen, over den voet van den altare inden toren*; idem, L1028 (1629), fol 354r : *over het besetten ende plecken ... van de capelle*.

³⁹ Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Administration locale – en Belgique. Hingene. Actes relatifs aux biens*. R 102, R 105 en R 106.

⁴⁰ Dergelijke 'oplossingen' zijn bekend uit andere adellijke woningen. Soms werd er gewerkt met draagbare altaartjes of triptieken. Van een andere orde zijn de kapellen die een soort ingemaakte kast waren : ondiepe nissen met een dubbele deur, die tijdens de dienst werden opengezet. De meeste gekende voorbeelden zijn echter achttiende-eeuws, maar niets belet dat dat een aanpassing van een ouder, soortgelijk voorbeeld was. Dit 'fenomeen' is echter niet geïnventariseerd, voor informatie is de onderzoeker bijna uitsluitend aangewezen op beschrijvingen van kastelen en kasteelhoeves.

Sierlijk wijwatervaatje in rococostijl, na restauratie (Foto Stefan Dewickere © Provincie Antwerpen, *provinciaal Archeologisch Depot*).

Op basis van de inventaris uit 1767 is duidelijk af te leiden dat de kapel intussen was verhuisd naar de rechtervleugel, tussen de bibliotheek en het appartement vooraan, dat “*le quartier bleu*” werd genoemd. Er staat naast het altaar ook ander typisch kerkmeubilair opgesomd, zoals zes kerkstoelen, een lezenaar, een lavabo en een groot crucifix. Hoewel er geen opbergmeubel wordt vermeld, doet de opsomming van religieus textiel en religieus vaatwerk vermoeden dat er, zoals elders in het kasteel, een ingebouwde kast was. Tijdens het onderzoek van de vijver ontdekten archeologen onder het dichtstbijzijnde raam een in stukken en brokken gevallen wijwatervaatje. Het is in elk geval duidelijk dat dit een aparte, permanent als bidplaats ingerichte kamer was. Of die verhuis gebeurde naar aanleiding van de verbouwing van Beausire, dan wel die van Servandoni, was niet te achterhalen.

De eindconclusie is dat er tot op vandaag eigenlijk nog geen systematisch onderzoek is gebeurd naar het boeiende fenomeen van de huiskapel in adellijke woningen. Hier is zeker ruimte voor verder onderzoek.

De prinses en de pad? Verrassende inzichten in archeozoologische resten

Voor deze casus ligt de focus opnieuw op de grondige verbouwing naar ontwerp van Beausire in het begin van de achttiende eeuw. Conrard-Albert, de eerste hertog, wilde immers zijn kersverse echtgenote Eleonora, prinses de Salm, in stijl kunnen ontvangen in Hingene. Vandaag ligt het vloerniveau van de inkomhal – de originele open binnenplaats – beduidend lager dan de omliggende vleugels. Tijdens het vooronderzoek kwam aan het licht dat ook het vloerniveau van de oorspronkelijke westvleugel met de open galerij een stuk lager lag dan dat van de oostvleugel.

Onder de bestaande vloer troffen de archeologen een tot 80 cm dik ophogingspakket aan, boven de bewaarde tegelvloer van de galerij. Het archeozoologisch onderzoek van de botresten, aangetroffen in die zandige opvullaag, gebeurde pas zeer recent. Het leverde enkele verrassende resultaten op. Zo bracht het aan het licht dat die botresten onder andere bestonden uit 10% microfauna (muizen en spitsmuizen) en ... 5% padden! De (spits)muizen zijn relatief eenvoudig te verklaren: zij woonden gewoon onder de plankenvloer en stierven daar dus ook. Maar padden?

Opnieuw lag het antwoord in (de kwitanties bij) de rekeningen. Daaruit bleek dat de afbraak van de linkervleugel al begonnen is in 1705 en verder werd gezet in 1707-1708. Een heel deel van de bouwmaterialen is gerecupereerd, de stenen zijn daarbij ter plaatse gekuist. Tenslotte is er pas in 1713 zand aangevoerd om het vloerniveau in de nieuwe linkervleugel op gelijke hoogte te brengen met dat van de achter- en rechtervleugel.⁴¹

⁴¹ Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Administration locale – en Belgique, Hingene, Actes relatifs aux biens, Comptes généraux*, L1043 (1704-1706) t.e.m. L1046 (1713-1716) en L1104: *Nouveau Bâtiment* (1713-1714).

Na de afbraakwerken bleef ter plekke een redelijk dikke laag (baksteen)puin en mortelresten achter. In een latere fase werd die ophogingslaag aangevuld en geëgaliseerd met van elders aangevoerd zand. Omdat dat maar in 1713 is gebeurd, gaan de archeologen ervan uit dat de werf een paar jaar heeft opengelegen. Waarbij padden een schuilplaats zochten tussen het puin tot ze bedolven raakten onder het zand...

Van het gebouw naar het archief

Geïntegreerd onderzoek werkt ook in de andere richting. Dankzij het bouwhistorisch onderzoek zijn we er in geslaagd drie achttiende-eeuwse plannen in het familiearchief d'Ursel met vrij grote waarschijnlijkheid aan Jean Beausire toe te schrijven. Een plan, een ontwerp voor een toegangshekken, het voorplein en de spiegelvijver, is in de inventaris – onder voorbehoud – aan Servandoni toegeschreven.⁴² Van dit ontwerp zijn enkel het U-vormige terras aan de noordkant van het kasteel en de omvorming van de grachten tot een spiegelvijver gerealiseerd: de funderingen van en de (later dichtgemetselde) deuren naar dat terras zijn bij het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek *in situ* aangetroffen. De twee andere plannen, nooit gerealiseerde ontwerptekeningen voor een monumentale toegangspoort met bijgebouwen waaronder paardenstallen, zijn als 'anoniem' geklasseerd.⁴³

Alle drie de ontwerpen zijn van dezelfde hand en in een vroege, typisch Franse barokstijl die in geen enkel ontwerp van Servandoni aan bod komt. De zeer summiere teksten op de plannen in kwestie geven weinig gelegenheid om het handschrift te vergelijken met dat van lastenkohieren, facturen of kwitanties, maar voldoende om verschillen aan te tonen. Zo schrijft Servandoni de cijfers 2 en 5 op een andere manier en zijn ook de generiek op de ontwerpen getekende boompjes heel anders van stijl. Op het ten onrechte aan Servandoni toegeschreven plan staat bij de schaal aanduiding *toises de France*, terwijl hij consequent *toises de pieds de France* gebruikt. In het verleden werd de hypothese al eens geopperd dat het ontwerpen van Van Bauerscheit zouden zijn. Dit lijkt echter weinig waarschijnlijk: deze kunstenaar leverde wel degelijk bouwbeeldhouwwerk voor het kasteel, maar niets in de rekeningen of gekende correspondentie doet vermoeden dat hij ook ontwerpen zou getekend hebben.

Conclusie

Het is duidelijk dat een familiearchief een niet te verwaarlozen bron vormt voor een gedege (voor)onderzoek inzake behoud, beheer en restauratie van het gebouwde patrimonium. Een geïntegreerde, multidisciplinaire aanpak is een *conditio sine qua non*. Het is immers veel efficiënter om de resultaten van de verschillende deelstudies regelmatig te delen dan per discipline een eigen onderzoek uit te voeren en dan aan het einde de verschillende hypothesen en resultaten te vergelijken. Dat biedt het onderzoeksteam de kans bevindingen continu te toetsen en vragen en hypothesen wanneer nodig bij te sturen of te verfijnen.

Boedelbeschrijvingen en inventarissen nemen de onderzoeker als het ware mee op een wandeling door het gebouw. Aan de hand van het traject is te deduceren waar deuren zijn verdwenen of bijgekomen, het aantal gordijnroeden en gordijnen verraadt hoeveel vensters er in een bepaalde periode geweest zijn, de vermelding van deur- en schouwstukken of wandbespanningen leert iets over de interieurafwerking. Rekeningen en de erbij horende kwitanties zijn bronnen vol van – vaak schijnbaar triviale – items, die echter

⁴² Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Kaarten en plannen, Hingene*, nr. 120.

⁴³ Brussel, ARA, *Familiearchief d'Ursel, Kaarten en plannen, Hingene*, nrs. 116 en 159.

enorm rijk zijn. Ze bevatten een schat aan zeer belangrijke informatie om de verschillende bouwfases en de binneninrichting soms tot in de kleinste details te kunnen reconstrueren. Kaarten en plannen voegen daar nog een extra dimensie aan toe: ze helpen de gebouwde realiteit te visualiseren of geven er, net als andere iconografische bronnen, op zijn minst een momentopname van. Tegelijk vormt een familiearchief een blijvende leidraad voor de werking van het kasteel en reiken ze informatie en inspiratie aan voor tal van publicaties, tentoonstellingen en andere activiteiten.⁴⁴

⁴⁴ Zie ook: BUNGENEERS & DE VLIAGER-DE WILDE, *Zomers in Hingene*; DE RYNCK P., *Van comateus naar springlevend. Het nieuwe leven van kasteeldomein d'Ursel in Hingene*, in *Monumenten en landschappen*, 2018, 2, p. 53-71.

Diamantboeken en vrachtbrieven

Handelsbronnen in het Archief de Bergeyck

CARINE GOOSSENS

Archivarissen vertoonden in het verleden vaak een dubbelzinnige relatie tot familiearchieven. De Nederlandse vaders van de moderne archivaliek, Muller, Feith en Fruin, deden in 1898 familiearchief af als een conglomeraat, anders gezegd als onvolwaardige archieven.¹ Niet te verwonderen dus dat in die periode weinig of geen aandacht werd besteed aan op het eerste gezicht rommelig uitzijende familiepapieren of nagelaten persoonlijke documenten. Als er al interesse voor bestond, dan kwam die van liefhebbers die de neiging hadden om uit die schijnbare wanorde documenten af te scheiden op basis van uiterlijke kenmerken en die in bewaring te geven bij gespecialiseerde instellingen, waaronder ook bibliotheken en musea.² Dergelijke acties leverden bijvoorbeeld verzamelingen uit hun verband gerukte perkamenten akten op, of door beroemdheden gehandtekte brieven. Blijkbaar gaf niemand er zich rekenschap van dat zo'n perkamenten akte resulteerde uit een proces van voorafgaande handelingen waarvan de neerslagen een dossier vormden. Of dat de volledige correspondentie van een persoon de toegang vormt tot de verschillende netwerken waartoe deze persoon behoorde.

Pas in de jaren 1980 is in het Nederlands taalgebied die visie bijgesteld, na de oprichting van de werkgroep 'Inventarisatie van familie- en huisarchieven' die het rapport *Het conglomeraat ontward* opstelde.³ Hiermee werd specifieke aandacht en zorg voor familiearchieven gestimuleerd waarna langzaam aan de erkenning van de historische waarde van persoonlijke documenten groeide.

Met de in 1995 door G.M.W. Ruitenbergh geactualiseerde *Zorg voor het familiearchief* van E.P. de Booy (verschenen in 1972) groeide de aandacht voor typische bronnen in persoons- en familiearchieven en voor het gebruik van de correcte terminologie, van groot belang voor de interpretatie voor het onderzoek.⁴ Toch kloeg Jan Van Acker in zijn synthesewerk *De inventarisatie van familiearchief* uit 1992 aan dat het *Lexicon van Nederlandse archief termen* uit 1983 betreurenswaardig weinig aandacht toonde 'voor de beschrijving van specifieke documenten, die we erg vaak in familiearchieven aantreffen'.⁵ Met de nieuwe *Archiefterminologie* uit 2003 van A.J.M. den Teuling was het nauwelijks beter gesteld,

¹ MULLER S., FEITH J.A. & FRUIN R., *Handleiding voor het ordenen en beschrijven archieven*, Groningen, 1898.

² VAN ACKER J., *De inventarisatie van familiearchief. Inventarisatie van de stukken uit het familiearchief de Man, neergelegd in het Rijksarchief te Brugge en in de Stadsarchieven van Brugge, Diksmuide en Veurne*, eindverhandeling tot het behalen van de Speciale Licentie in de Archiveringstechnieken, VUB, 1991-2002, p. 4; GOOSSENS C., *Het familiearchief de Bergeyck. Inventaris van de bescheiden uit het deelarchief Goubau*, I, eindverhandeling tot het behalen van de graad van Gediplomeerde in de Gespecialiseerde Studies van Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer, VUB, p. 31-32.

³ BERVOETS J., BIS-ROPS J., MARCELIS T., ROOSENBOOM H. en RUITENBERG G., *Het conglomeraat ontward. Aanwijzingen voor het inventariseren van familiearchieven*, in *Nederlands Archiefblad*, 1984, 3, p. 193-233.

⁴ DE BOOY E.P. & RUITENBERG G.M.W., *Zorg voor het familiearchief*, Houten, 1995.

⁵ *Lexicon voor Nederlandse archief termen*. Stichting Archiefpublicaties, Den Haag, 1983; VAN ACKER J., *De inventarisatie van familiearchief*, p. 91.

hoewel binnen het Belgisch Rijksarchief onder meer E. Lejour, H. Coppejans-Desmet en Herman Coppens de terminologie van specifieke brontypes in familiearchieven inmiddels gevoelig hadden uitgebreid.⁶ Van Acker voegde in zijn synthesewerk zelf ook nieuwe redactionele vormen toe. Anno 2020 zou trouwens iedere nieuwe familiearchiefinventaris idealiter nieuwe redactionele vormen of brontypes moeten bevatten. Elk familiearchief is immers uniek en onvergelykbaar, met een eigen onvoorspelbare dynamiek en een eigen context in een eigen genresysteem, zoals Eric Ketelaar in zijn inleidende bijdrage uiteenzet.⁷ In ieder familiearchief berusten unieke documenten met een eigen, vaak complexe ontstaans- en gebruiksgeschiedenis.

Het kasteel Cortewalle te Beveren door de lens van gravin Maria Cornet d'Elzius de Peissant, 1906 (© Archief de Bergeyck, A1F284).

⁶ DEN TEULING J.M., *Archiefterminologie voor Nederland en Vlaanderen*, Den Haag, 2003; LEJOUR E., *Inventaire des archives de la famille Overschie de Neeryssche*, Brussel, 1963; COPPEJANS-DESMET H., *Inventaris van het archief van de familie Desmanet de Biesme en van de aanverwante families*, Brussel, 1965; COPPENS H., *Archiefterminologie. Archief termen voor gebruik in het Rijksarchief*, Brussel, 1990.

⁷ Zie de bijdrage van KETELAAR E., *Familiearchieven: eenheid in verscheidenheid* in deze bundel.

Ieder familielid heeft tijdens haar of zijn leven bepaalde taken en opdrachten binnen en buiten de contouren van de familie opgenomen en volbracht. Zelfs identieke taken zullen onder invloed van een in tijd en ruimte evoluerend waarden- en normenkader van elkaar verschillen, wat weerspiegeld wordt in de archiefvorming. Een sprekend voorbeeld hiervan is de (mogelijke) aanwezigheid van handelsdocumenten in een familiearchief. Voor de overlevering van handelsarchieven en handelsdocumenten zijn familiearchieven van zeer groot belang, zeker in het ancien régime waar het beroepsleven niet of amper van het persoonlijke werd gescheiden. Heel wat aanzienlijke families van wie archief bewaard is gebleven, kenden handelaars onder hun leden. De kans om in die familiearchieven commerciële documenten aan te treffen, is reëel.⁸ Het is bijvoorbeeld het geval in het Archief de Bergeyck, bewaard in het kasteel Cortewalle te Beveren.

Casus Archief de Bergeyck

In het kasteel Cortewalle, het feeëriekke waterslot dat de toegang tot de gemeente Beveren markeert, berust het Archief de Bergeyck.⁹ Dat is de verzamelnaam voor de familiearchieven die de opeenvolgende bezitters van het kasteel er sinds het derde kwart van de zeventiende eeuw hebben bijeengebracht en bewaard.¹⁰ De familie Triest bezat en bewoonde Cortewalle tot 1671, het jaar waarin ze het domein openbaar verkocht. De Antwerpenaar Joannes Franciscus Goubau (1646-1683), uit een geslacht van Antwerpse zijdehandelaars en op dat ogenblik baljuw van het Land van Beveren, werd de nieuwe eigenaar. Zijn erfgenamen, vanaf 1799 leden van de grafelijke familie de Brouhoven de Bergeyck, bleven in het bezit van Cortewalle tot ze het in 1966 aan de gemeente Beveren-Waas verkochten.

Tussen de dood van de laatste residerende eigenares, gravin Josephina Cornet d'Elzius de Peissant (1877-1960), weduwe van graaf Charles de Brouhoven de Bergeyck (1875-1935), en de verkoop van het kasteel aan de gemeente, zijn de familiearchieven uit het kasteel weggehaald en bij meerdere familieleden ondergebracht. Op verzoek van de 'familievereniging de Brouhoven de Bergeyck' vzw verklaarde het gemeentebestuur van Beveren zich in 2000 bereid de verspreide documenten onder zijn hoede te nemen, te beheren en te ontsluiten voor wetenschappelijk onderzoek en publieksgerichte activiteiten. Bijgevolg keerde het archief in de loop van 2000-2001 in achttien wijnkisten en een onbekend aantal kartonnen dozen terug naar het kasteel Cortewalle, waar het ondertussen is geordend en beschreven en wordt onderzocht.¹¹ Het gaat om ongeveer 7.000 archiefbestanddelen, toe te wijzen aan vijf hoofdfamilies: Goubau (1613-1799), de Brouhoven de Bergeyck (1613-1918), de Vischer de Celles (1587-1746), Helman (1589-1681) en Bouwens

⁸ SEGERS Y., *De inventarisatie van een gemengd bedrijfs- en familiearchief. Casus: het archief van de scheepswerf en van de familie Van Damme te Baasrode*, in *Archiefinitiatief* 4, Door de archivistiek gestrikt, *Liber Amicorum prof. Dr. Juul Verhelst*, Brussel, 2000, p. 274-275.

⁹ Tot voor kort werd aangenomen dat het kasteel Cortewalle werd gebouwd in het eerste kwart van de vijftiende eeuw door Joos I Triest. Recent onderzoek bracht aan het licht dat het kasteel in die periode eigendom was van Joos Vijd en Elisabeth Borluut en pas na hun erfenisverdeling in 1433 toeviel aan Joos I Triest. BUYLAERT F. & VERROKEN E., *Een adellijk altaarstuk: de sociaal-historische context van het Lam Gods*, in PRAET D. & MARTENS M. P. J. (ed.), *Het Lam Gods – Van Eyck. Kunst, geschiedenis, wetenschap en religie*, Gent, 2019, p. 85-86.

¹⁰ WILLEMS R. & GOOSSENS C., *Cortewalle*, Tielt, 2011, p. 100-104.

¹¹ *Ibidem*, p. 19-21.

(1632-1733). Geregeld ontvangt het Archief de Bergeyck nog aanvullingen, meestal van leden van de familie, maar af en toe ook van andere organisaties of particulieren.¹²

Behalve documenten die zich situeren in de persoonlijke en familiale sfeer of die te maken hebben met het beheer van het patrimonium, berusten in het Archief de Bergeyck verrassend veel bronnen die onmiskenbaar een handelsachtergrond verraden. Van de vijf – adellijke – hoofdfamilies die het Archief de Bergeyck clustert, waren er in de zeventiende en de achttiende eeuw nog drie (gedeeltelijk) in de handel actief.¹³

Brontypes

In het Archief de Bergeyck is de familie Bouwens in commercieel opzicht een van de meest sprekende voorbeelden. Dit geslacht van Antwerpse handelaars en juristen is in de eerste helft van de achttiende eeuw dankzij het huwelijk van Carola (Charlotte) Bouwens (1680-1710) met Maximinus Cornelis Goubau (1674-1715) in 1701 nauw verbonden met het geslacht Goubau, een toonaangevende familie in Antwerpen en de toenmalige eigenaar van het kasteel Cortewalle in Beveren.¹⁴ Franciscus Bouwens (1621-1703), Charlotte's vader, voerde tot aan de vooravond van zijn dood op 82-jarige leeftijd handel in luxe-producten (tapijten, edelstenen, ...). Van hem is één brievenkopijboek bewaard gebleven, dat hij begon op 17 maart 1695.¹⁵ Ongetwijfeld gingen er meerdere aan vooraf. De laatste brief in zijn herkenbaar vloeiend handschrift dateert van 16 augustus 1703. Hij stierf zes dagen later, op 22 augustus. Zijn weduwe, de energieke Isabella Maria Van den Greyn (1648-1733), zette met de hulp van haar schoonzonen – onder wie Maximinus Goubau – de zaak en dus ook het brievenkopijboek verder; het boek eindigt op 3 februari 1736, drie jaar na haar dood. Het brievenkopijboek bevat de uitgaande briefwisseling van handelaar Franciscus Bouwens en zijn zaakopvolgers. Het legt zijn netwerk van correspondenten bloot: klanten maar ook informanten, in eigen streek en in het buitenland. De brieven bevestigen bestellingen, bieden informatie over wisselkoersen, onderhandelen, regelen conflicten, informeren naar de stand van zaken, vragen om toelichting. Ze overbruggen tijd en ruimte. Het brievenkopijboek werd nauwkeurig bijgehouden, want het was van groot belang. Het fungeerde als het ware als het geheugen van de handelaar waar het schriftelijke onderhandelingen, afspraken en overeenkomsten betrof. De handelaar moest er te allen tijden

¹² In de zomer van 2018 voegde de familie de Brouchoven de Bergeyck de oorlogsdagboeken van de gesneuvelde René de Brouchoven de Bergeyck (1897-1918) toe. GOOSSENS C., *Quelle vie. Heureusement c'est pour la patrie! De oorlogsjaren van René de Bergeyck*, in *Het Land van Beveren*, 2018, LXI (3), p. 92-113. Het jaar voordien slaagde de gemeente Beveren erin twee fotoalbums te verwerven van gravin Maria Cornet d'Elzius de Peissant (1871-1923), echtgenote van graaf Joseph de Brouchoven de Bergeyck (1874-1922). GOOSSENS C., *Door de lens van gravin Maria. De fotoalbums van Maria Cornet d'Elzius de Peissant (1905-1909)*, in *Het Land van Beveren*, 2018, LXI (2), p. 30-49.

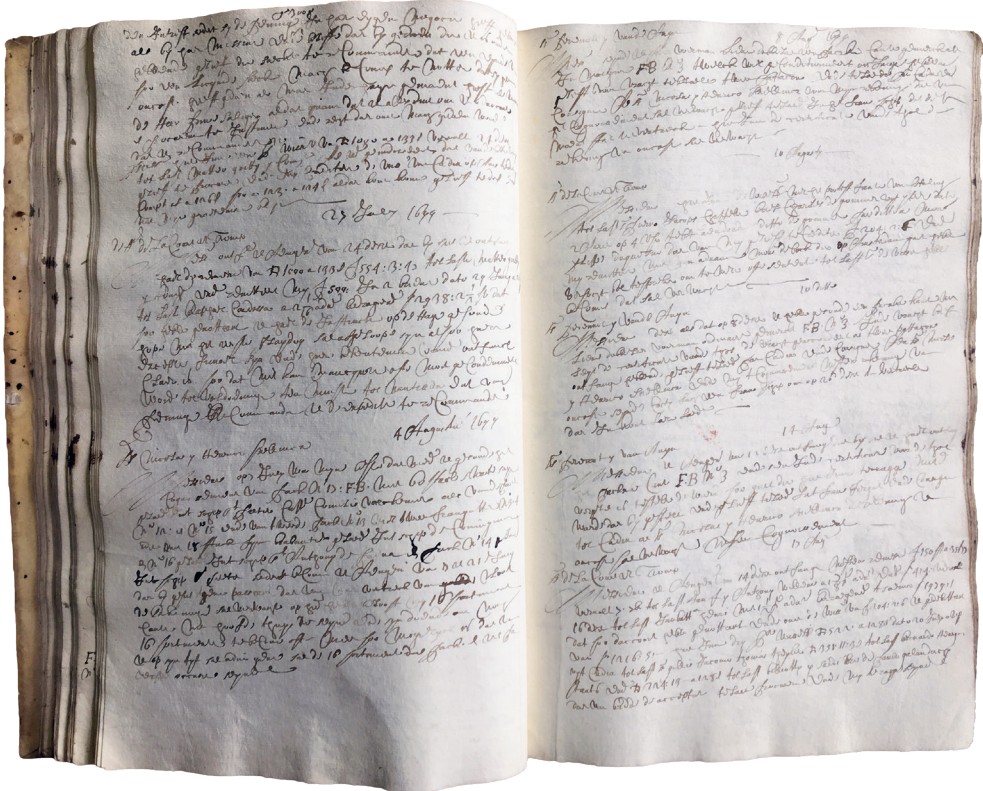
¹³ GOOSSENS C., *Het familiearchief de Bergeyck. Inventaris van de bescheiden uit het deelarchief Goubau*, onuitgegeven eindverhandeling Vrije Universiteit Brussel, Brussel, 2001, 2 dln; GOOSSENS C., *Het familiearchief de Bergeyck. Inventaris van de bescheiden uit het deelarchief Bouwens*, Beveren, 2005, 2 dln; BONKOFFSKY V., *Het familiearchief de Bergeyck. Inventaris van de bescheiden uit het deelarchief Helman*, Beveren, 2005, 2 dln.

¹⁴ GOOSSENS C. & VERBERCKMOES J., *Broze levens, krachtige vrouwen. Zussen, moeders en tantes Goubau in de achttiende eeuw (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Kunst en Wetenschappen, nieuwe reeks 30)*, Leuven, 2017, p. 23-34.

¹⁵ Archief de Bergeyck (AdB), *Bouwens*, nr. 77.

op kunnen terugvallen. Het vormde de ruggengraat van zijn bedrijfsvoering.¹⁶ Dit brievenkopijboek is het laatste van een vermoedelijk verloren gegane serie.

Het brievenkopijboek van Franciscus Bouwens bestaat uit zes ingebonden katernen van twaalf vellen papier, hetzij 288 niet-genummerde bladzijden, waarvan 22 onbenut. De kartonnen omslag werd bekleed met een vel varkensleder. Franciscus Bouwens was een zuinig man. Hij liet de brieven zonder witruimte op elkaar volgen. De afscheiding maakte hij door links bovenaan de geadresseerde te laten uitspringen. Zijn opvolgers respecteerden zijn werkwijze.

Een willekeurige folio uit het brievenkopijboek van Franciscus Bouwens (Archief de Bergeyck, Bouwens, nr. 77).

Sporen van handelsactiviteiten zitten echter vaak subtiel verborgen in persoonlijke bescheiden, bijvoorbeeld in de in een familiearchief veelvuldig aanwezige dossiers van nalatenschap. Een voorbeeldje daarvan biedt een erfeniskwestie binnen de familie Van den Greyn. De echtgenote van Franciscus Bouwens, Isabella Maria Van den Greyn (1648-1733), werd als volle wees opgevoed door haar grootmoeder Maria Van Winterbeek (+1678) en haar twee ongehuwde tantes, alle drie winkeliersters in oosterse specerijen. Hier leerde Isabella Maria Van den Greyn als jong meisje de knepen van het handelsvak.¹⁷ Na het over-

¹⁶ KETELAAR E., *Archiving People. A Social History of Dutch Archives*, Den Haag, 2020, p. 166, geraadpleegd via www.archivingpeople.nl.

¹⁷ GOOSSENS & VERBERCKMOES, *Broze levens, krachtige vrouwen*, p. 42-43.

lijden van haar grootvader, *oudcleercoper* Abraham Van den Greyn in 1656, liet zijn weduwe Maria Van Winterbeeck een niet-bewaarde inventaris van nagelaten goederen opmaken: een overzicht van het roerend en onroerend bezit van het echtpaar, inclusief een schatting van de waarde. Op basis daarvan werd de hoogte van het vaderlijk erfdeel bepaald. Niet al haar nog in leven zijnde kinderen bleken met deze opgave akkoord te willen gaan, waardoor ze enige tijd later de oefening moest overdoen. Deze inventaris is wel bewaard gebleven.¹⁸ Blijkbaar situeerde het probleem zich onder meer in het ontbreken van een gedetailleerde *prijzije* van de winkelwaren die zijzelf op het ogenblik van overlijden in stock had, iets wat ze later uiteraard niet meer kon reproduceren: “*Item verclaert naer haere beste memorie dat de coopmanschappe van cruijnierderije van haeren winckel met het gene daer annex is weerdich alsdan is geweest de somme van een duijsent sesse hondert guldens*”. De kinderen moesten zich dus in de nieuwe inventaris van nagelaten goederen tevreden stellen met haar eigen (onder?)schatting van de waarde van de aanwezige winkelwaren.

Ook voor de onderzoeker vandaag is het ontbreken van de gedetailleerde inventaris van de inhoud van haar winkelvoorraad bijzonder jammer. De kennis ligt voor het grijpen, maar de transactie wordt op het laatste nippertje afgebroken. De mogelijkheid dat de staten van goed van andere handelaars-winkeliers inventarissen van voorraden bevatten, is echter reëel. De inventaris van nagelaten goederen is genoteerd op een eenvoudig katern papier, zonder omslag.

Veruit de grootste eenheid handelsdocumenten in het Archief de Bergeyck is die van de firma Dormer, opgericht door James Dormer (100 nummers). Toch gaat het ook hier slechts om een fragmentair en zeer onvolledig bestand. Het grootste gedeelte van het bewaarde archief van de firma berust in de ‘Archieven van de Insolvente Boedelkamer’ in het Felixarchief te Antwerpen. Dr. Erika Meel maakte van dit bestand gebruik om de firma Dormer in 1986 door te lichten tegen de economische situatie van het achttiende-eeuwse Antwerpen.¹⁹ Daarnaast bevindt zich nog een beperkt aantal documenten te Amsterdam, in het Nederlands Economisch-Historisch Archief.²⁰

James Dormer (1708-1758) was het twaalfde van de vijftien kinderen van Charles, vijfde Lord Dormer de Wenge (1668-1728), lid van een katholiek en aan de Stuarts trouw gebleven Engels adellijk geslacht. Net als zijn broers kreeg James zijn opvoeding in kostscholen op het Europese vasteland. Bij de dood van zijn vader in 1728 ontving hij een klein legaat, voldoende om een handelsopleiding bij de Ierse firma Prosser & Porter in Brugge mee te financieren. In 1732 scheepte hij in als onbezoldigd schrijver-assistent op de laatste uitreding van de Oostendse Compagnie naar Kanton. Twee jaar later zette hij weer voet op Zuid-Nederlandse bodem, voorzien van een ruime voorraad oosterse koopwaar om aan de (rijke) man en vrouw te brengen. Dit betekende meteen de oprichting van de firma Dormer (1733-1775).²¹

James Dormer vestigde zich strategisch in Antwerpen. Hij sloot er twee sociaal voordelige huwelijken af met jongedames uit de hogere burgerij-lagere adel, die hem in hun – in meerdere opzichten interessant – netwerk binnenloodsten en hem verzekerden van financiële welstand. Zijn tweede echtgenote was Joanna Theresia Goubau (1710-1781),

¹⁸ AdB, *Bouwens*, nr. 165.

¹⁹ MEEL E., *De Firma James Dormer tussen traditie en vernieuwing: een ‘Englishman abroad’ in het achttiende-eeuwse handelskapitalisme te Antwerpen*, onuitgegeven doctoraatsproefschrift Katholieke Universiteit Leuven, Leuven, 1986.

²⁰ Nederlands Economisch-Historisch Archief (NEHA) Amsterdam, *Archief James Dormer (Antwerpen)*, 1730-1772, ARCH03659.

²¹ MEEL, *De Firma James Dormer*, p. 123-134.

... van Rader Runderen niet
... Rother Willen confoutoren oude
... dat t' solus
... is onderblouwe

Ouden oerf bou verclart de solus te
Maria van Winterboeck dat het con-
tact gelt den tyde vint overlijden van
Raderen man hooft t' bodenagon de
fomme van seffa duysent seffa hondert
gulden conyt ----- 6600 g --

Ouden verclart van Rader bou te mo-
nois dat de rogenmaetschaps van oug-
nidrijge van Raderen Vinckel met het
Jude dade amoy is verclart alfoore is
... de fomme van een duysent seffa
gulden conyt ----- 1600 g

Ouden de wilsbols gaderen Ruyfent
lyubbaet, vnde andrijnt verclart de
solus vnde alnoet tegenwoordich in
offen te vbesen vnde oerclende het
lyubbaet te sijn verclart Rier dionne
----- Monnois

Wade ouder ooch bogagon is vnde
schuldrijge van Maria Magdalona uit
Rotheren vnde van vbesen seffa bo-
ren funde ouder Raderen foun ffaag
vande edwijn goed te hebben vnde
gulden Rier ooch ----- Monnois

Maria Van Winterbeecks schatting van de waarde van haar winkelgoederen ten tijde van het overlijden van haar echtgenoot, zoals genoteerd in de tweede inventaris van nagelaten goederen, 1656 (Archief de Bergeyck, Bouwens, nr. 165).

de jongste van de drie dochters van Charlotte Bouwens (1680-1710) en Maximinus Goubau (1674-1715) en (mede)-eigenares van het kasteel Cortewalle in Beveren.²² Dormer breidde zijn initiële handelsactiviteiten, met name de in- en verkoop van luxeproducten (thee, porselein, textiel, olie, specerijen, ...), in de loop der jaren uit naar andere sectoren: diamant, scheepvaart, kredietverstrekking en wisselactiviteiten, staatsleningen, loterijen en ten slotte verzekeringen. Toen hij in 1758 onverwacht in Londen overleed, was hij daar pas aangekomen voor een geheime loterijmissie in opdracht van graaf Cobenzl (1712-1770), gevolmachtigd minister van keizerin Maria Theresia in Brussel.

Zijn weduwe zette de firma verder tot 1775, tijdelijk bijgestaan door James' zoon, Jacob Albert Dormer (1736-1776).²³ Ze volgde daarmee het voorbeeld van haar grootmoeder Isabella Maria Van den Greyn, die na het vroege overlijden van haar ouders een belangrijke rol speelde in haar opvoeding. Ze trad bovendien in de voetsporen van haar betovergrootmoeder Maria Van Winterbeeck, die jaren voordien haar grootmoeder Maria Isabella Van den Greyn had grootgebracht. Vrouwen treden hier op als intergenerationeel doorgeefluik van commerciële denk- en handelwijzen en leggen dit schriftelijk vast. Joanna Theresia Goubau was bovendien zeer bekommerd om de solide bewaring van alle documenten die aan de bedrijfsvoering van de firma Dormer raakten, naast die van haar familie. Voor de bewaring van de archieven in het Archief de Bergeyck, is zij de sleutelfiguur. Heeft dit te maken met een voorouderlijk bewustzijn dat haar via haar grootmoeder en betovergrootmoeder heeft bereikt? Met een welbepaalde zakelijke verantwoordelijkheidszin die haar via diezelfde vrouwelijke lijn is bijgebracht? Het gaat in elk geval om een opvallend en duidelijk herkenbaar genresysteem dat een duidelijke continuïteit in handelen over een lange termijn aantoonde. Joanna Theresia Goubau slaat door middel van de door haar persoonlijke toedoen overgeleverde documenten in verschillende richtingen de brug over de tijd.²⁴

Omdat James Dormer zich als typische achttiende-eeuwse zakenman niet in het bijzonder toelegde op een bepaald terrein, zijn de brontypes in zijn familiearchief zeer uiteenlopend van aard: brieven, journalen van inkomsten en uitgaven, diamantboeken, aantekeningboeken, zakboekjes, lijsten van correspondenten, rekeningen, inventarissen, rekestes, enzovoort. De meeste van deze brontypes komen zo goed als altijd voor in andere handelsarchieven, maar enkele zijn toch zeer bijzonder, zelfs zeldzaam.

De firma Dormer draaide essentieel op correspondentie. Tussen 1735 en 1765 verstuurden de zaakvoerders, volgens een raming van dr. Tijn Vanneste, gemiddeld 509 brieven per jaar en dat is hoogstwaarschijnlijk een onderschatting. Een handelaar en zijn naaste medewerkers brachten m.a.w. veel tijd door achter de schrijftafel.²⁵ Bij de firma Dormer was de belangrijkste medewerker boekhouder Joseph Xavier Thompson († 1762), de trouwe spil van het kantoor in Antwerpen. Zijn karakteristieke handschrift is naast dat van Dormer overvloedig aanwezig. Dormer en Thompson en hun opvolgers hielden zoals Franciscus Bouwens brievenkopijboeken bij, maar liefst zeventien in totaal. De volledige serie is bewaard gebleven in de Antwerpse *Insolvente Boedelkamer*.²⁶ Hoeveel brieven de firma ontving, valt allicht niet meer te reconstrueren. Een groot aantal bevindt zich eveneens in de *Insolvente Boedel-*

²² GOOSSENS & VERBERCKMOES, *Broze levens, krachtige vrouwen*, p. 70.

²³ MEEL, *De Firma James Dormer*, p. 123-134.

²⁴ KETELAAR, *Archiving People*, p. 166, geraadpleegd via www.archivingpeople.nl; GOOSSENS & VERBERCKMOES, *Broze levens, krachtige vrouwen*, p. 15.

²⁵ VANNESTE T., *Global Trade and Commercial Networks: Eighteenth-Century Diamond Merchants*, London, 2011, p. 5-6.

²⁶ Felixarchief Antwerpen, *Archieven van de Insolvente Boedelkamer*, nrs. 1604-1620.

kamer. In het Archief de Bergeyck berusten er slechts enkele tientallen, een fractie van wat er ooit moet zijn binnengekomen.

Met deze handelscorrespondentie onderhield James het contact met zijn leveranciers, klanten, agenten, vertrouwenspersonen en andere zakenrelaties verspreid over hoofdzakelijk de Zuidelijke Nederlanden en Engeland en in tweede orde ook de Verenigde Provinciën, Frankrijk en andere Europese landen. Het gros van de brieven vermeldt de wisselkoersen en bespreekt de politieke toestand van het ogenblik. Ze zetten daarnaast transacties op, bevestigen praktische afspraken, enzovoort. Ze vormen het geheugen van de handelaar, de ruggengraat van het archief van de firma. Ze stellen de firma in staat gepast op gebeurtenissen te reageren of te anticiperen. Dat laatste moet het geval geweest zijn voor een aanbevelingsbrief die Onslow Burrith in 1742 voor James Dormer schreef ter attentie van de in Sint-Petersburg verblijvende John Mahen. Of Dormer ooit de trip naar Rusland heeft gemaakt is weinig waarschijnlijk, want hij heeft de brief bijgehouden, wellicht omdat hij toch ooit nog zou kunnen dienen.²⁷

James Dormer hield tussen 1733 en 1758 de touwtjes van de firma Dormer stevig in handen. Aangezien hij als geen ander de waarde van een persoonlijke *public relations* besepte, was hij een regelmatig afwezige zaakvoerder, vaak onderweg om zakenrelaties te ontmoeten. Op het Antwerpse thuisfront vingen twee gevolmachtigden die afwezigheden op: boekhouder Joseph Xavier Thompson en Dormers tweede echtgenote, Joanna Theresia Goubau, zelf opgegroeid in de nabijheid van meerdere *comptoirs*.²⁸ Dormer moet haar zakelijke capaciteiten hoog hebben ingeschat. Meer dan eens liet hij bij zijn vertrek instructies voor haar achter in de zin van 'handel deze zaak af naar uw inzicht'. Zowel in Antwerpen als in Londen liet hij notarissen volmachten verlijden op basis waarvan zij de leiding van de firma op zich kon nemen en alle noodzakelijke transacties kon afsluiten.²⁹

James Dormer begon zijn activiteiten als handelaar in Oosterse waren, naar het voorbeeld van zijn oudere broer Walter (1701-1740). Deze activiteit was echter niet zonder gevaar en impliceerde een reëel financieel risico. James Dormer was zich daar ten zeerste van bewust, vooral toen zijn broer omkwam bij de schipbreuk die het Zweedse schip *Suecia* leed op de klippen van de Orkaden in november 1740. De *Suecia* was volgeladen met handelswaar op de terugweg van de Gangesdelta. Behalve het persoonlijke was ook het financiële verlies aanzienlijk. Slechts een fractie van de goederen aan boord kon geborgen worden.³⁰ Walter Dormer had zijn investeerders onder meer gezocht in de familie- en kennissenkring van zijn schoonzus Joanna Theresia Goubau, zoals blijkt uit een onderhandse akte afgesloten in 1739 waarin hij erkent geld te hebben ontvangen van de Antwerpenaren G. M. Gelthof (peter en pleegvader van Joanna Theresia Goubau), L. F. De Coninck en H. Geelhand de Merxem voor de financiering van de aankoop van oosterse waren in Bengalen.³¹ Wellicht had Walter Dormer voor zijn investeerders vrachtbrieven bij die de in Banquibazar aangekochte goederen specificieerden en hun waarde attesteerden. In het Archief de Bergeyck

²⁷ AdB, *Goubau*, nr. 1082.

²⁸ Joanna Theresia Goubau groeide op bij haar kinderloze tante Maria Magdalena Bouwens en diens echtgenoot Gio Marino Gelthof, handelaar op de Meir in Antwerpen, dicht in de buurt van grootmoeder Isabella Maria Van den Greyn die haar twee oudere zussen bij zich in huis nam, zie hiervoor GOOSSENS & VERBERCKMOES, *Broze levens, krachtige vrouwen*.

²⁹ AdB, *Goubau*, nrs. 1072 en 1073.

³⁰ PARMENTIER J., *De holle compagnie. Smokkel en legale handel onder Zuidnederlandse vlag in Bengalen, ca 1720-1744*, Hilversum, 1992, p. 71-74.

³¹ AdB, *Goubau*, nr. 1100.

Antwerp Feb. 15. 1741. 2.

Dear Sir

As I propose to answer the Letter I have received from you by the next Post, the Intention of this is purely to make you acquainted with the Honble M^r. James Dormer, under whose Cover you will receive it; a Gentleman well established here, who, tho' a man of Quality, does not disdain to improve his Fortune as well by Trade in general as in the Way of Banking & remitting.

M^r. Dormer has a Barrel of white Wine, which tho' not of the very growth of Frontignan, or Frontignac, is in my Opinion very near as good, & may sell well at y^r. Court. M^r. Dormer will tell you the Rest, & in the mean Time I am glad I have a Friend at Petersburgh for whom I can vouch in the manner I shall always be ready to do for you; being very sincerely Sir, your most affectionate and

M^r. John Mahen at ^{St. Petersburg.} ^{most humble serv^t} Onslow Burrisk

Pardevant moy Benjamin Bonnet, Notaire et Tabellion
Royal et Public a Londres, par Autorité Royale deüement
admis et juré fut present Monsieur Jacques Dormer
demeurant ordinairement a Anvers, de present en cette
Ville, logé Rue de Henriette Paroisse de St Paul Covent Garden
Lequel a fait et constitué pour sa Procureur General
et Special Madame Joanna Theresa Dormer née
Goubau son Epouse, demeurante a Anvers susdit,
a laquelle le Constituant donne plein pouvoir et autorité
de pour lui en son nom et de sa part demander exiger et
par toutes voyes deües et raisonnables recouvrer et recevoir
de toutes personnes quelconques qu'il appartiendra
toutes et chacunes Debtes, sommes d'argent, Marchandises
Effets et choses quelconques et sans exception qui presentement
sont et ci apres se trouveront en aucune maniere et a
quel Droit ou titre que ce soit ou puisse être deües et
appartenantes au Constituant en quels lieux que se
soit et en quoy que le tout puisse consister voir examiner
Regler et Correc tous Comptes et en recevoir la ballance,

Traiter

De eerste pagina van de Londense volmacht waarmee Joanna Theresia Goubau transacties kan afsluiten bij afwezigheid van haar echtgenoot, 1742 (Archief de Bergeyck, Goubau, nr. 1073).

berust een gelijkaardige factuur van ingescheepte goederen uit 1733, eveneens opgemaakt in Banquibazar, maar voor rekening van Joseph Foster.³²

James Dormer hield tussen 1751 en 1754 een alfabetisch en chronologisch overzicht bij van vaarroutes en schepen die diverse havensteden over de hele wereld met elkaar verbonden: een staat van zeevaartroutes.³³ Het register kreeg een met varkensleder bekleedde kartonnen omslag en bestaat uit negen ingebonden katernen van vijf vellen papier, hetzij 180 bladzijden, waarover de 26 letters van het alfabet verdeeld zijn. Hieronder staan de routes chronologisch en alfabetisch op vertrekhaven geordend. Veel gebruikte letters lopen over meerdere bladzijden, in het geval van de L bijvoorbeeld, over vijftien pagina's. Letters met een gemiddeld gebruik zoals de S, beslaan zes tot zeven folio's. Weinig voorkomende letters zoals O, P en Q vullen vier folio's. X is blanco, I en J worden als dezelfde letter beschouwd. In de kolom links is de datum genoteerd. In de middelste kolom staan per vertrekhaven meerdere vaarroutes opgesomd, bijvoorbeeld op 8 oktober 1751 van Antigua naar Londen, op 9 oktober 1751 van Antigua naar Limerick, op 6 december 1752 van Londen naar Cork met de Liberty, op 9 juni 1752 van de Baai van Honduras naar havens in Groot-Brittannië, de Republiek, Bremen en Hamburg. In de rechterkolom wordt de route gevolgd door een percentage dat oploopt van 0,5 tot tien of in een minderheid van de trajecten, door een vast bedrag uitgedrukt in *guineas* (oplopend tot 35). Het volledige register is in het Engels opgemaakt.

De precieze functie van deze staat van vaarroutes is lange tijd onzeker geweest. Dr. Jan Parmentier, maritiem historicus, suggereerde recent dat het gaat om een verzekeringstool: Dormer gebruikte het register om de hoogte van de verzekeringspremies van verscheepte handelswaren te berekenen. Nader onderzoek in zijn uitgaande correspondentie zou deze stelling moeten kunnen bevestigen.

Dormers belangrijkste verwezenlijking was met zekerheid de oprichting van de Keizerlijke en Koninklijke Assurantiekamer van Antwerpen in 1754. De Oostenrijkse Nederlanden kenden in de achttiende eeuw wat betreft verzekeringen nog geen traditie. Dormer en zijn collega-handelaars moesten bijvoorbeeld hun transportverzekeringen voor handelswaren in het buitenland afsluiten. Dat was geen overbodige luxe, zoals de ongelukkige lotsbestemmingen van de *Suecia* en zijn broer illustreren. De aanwezigheid van de Engelse staat van zeevaartroutes zou erop kunnen wijzen dat Dormer zijn verzekeringen in Groot-Brittannië afsloot. In de vroege jaren 1750 onderzocht hij de mogelijkheden om naar buitenlands voorbeeld in de Zuidelijke Nederlanden een verzekeringsmaatschappij op aandelen op te richten. Hij verkreeg hiervoor de steun van gevolmachtigd minister Cobenzl en thesaurier-generaal Patrice de Nény en sleepte in 1754 het octrooi in de wacht. Dormer werd benoemd tot eerste directeur van de Keizerlijke en Koninklijke Assurantiekamer van Antwerpen. In de laatste jaren van zijn leven ging zijn aandacht in belangrijke mate uit naar deze nieuwe tak van zijn ondernemerschap, ten nadele van zijn meer traditionele activiteiten. De verzekeringskamer bezorgde hem een vast inkomen en een nieuwe status en een mogelijk zin- en eervolle carrière voor zijn enige zoon Jacob Albert Dormer. Van de verzekeringsactiviteiten zijn behalve delen van het oprichtingsdossier vooral aktes bewaard gebleven, veelal in het kader van de aan- en verkoop van aandelen.³⁴

³² AdB, *Goubau*, nr. 1093.

³³ AdB, *Goubau*, nr. 1094.

³⁴ AdB, *Goubau*, nr. 1127; MEEL, *De Firma James Dormer*, p. 542.

Facture van goederen door Francois de Schonamille en Leonard Heynders
 voor rekening van Joseph Foster volgens deszelfs ordergezocht en vervolgens
 gepaakt in syn privilegie lieste gemerkt I.F. N.º 2. Jullendde gesyn
 lieste voor rekening en risico van voorgesmelden Joseph Foster afgaen
 par het Compagnies schip de Concordia gecommandeert door Capt J. P. de
 Lennus als volgt

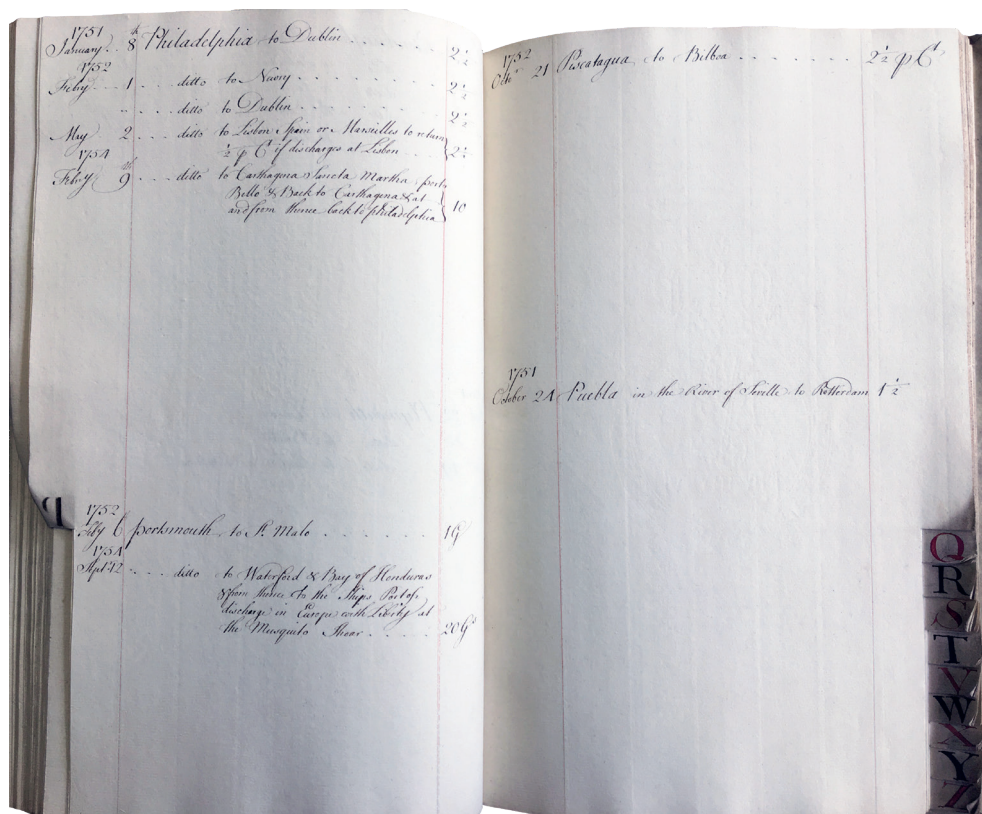
I.F. N.º 2.

		te weeten	
75 Pandanus	apt 2. 10. 32.	200. 10. 187
60 Ditto vuisdochten	3. 1. 11.	182. 12. 20
75 armosje vuisdochten 10 pfd	5. 8. 28	415. 12. 20
210 pcees Soudindastour		801. 3.
60 pfd Louis 48. 1/2	6. 11. .	401. 4.
15 Doras 40. 2/4	7. 4.	108. 12
15 Ditto 40. 2.	7. .	105. .
30 malte malte romats 20 pfd	5. 4.	157. 8.
60 romats thomis 15 pfd	4. 6.	262. 8.
40 Ditto ditto 10 pfd	3. 11. 26.	149. .
15 Suma ditomasy 18. 1/2	5. 4.	78. 12.
15 Lijde fardavon 20. 2.	4. 13. 10.	72. 6. 30
250 pcees bedraegen		1335. 2. 30.
1/16 pfd a fvoordastour		20. 13. 30
460 pcees bedraegen waamen		1314. 5.
			2115. 8.
		Overkosten	
acc hof 8 pfd op roep pfd	1335. 2. 30.		40. . 55.
lofferaambalage		11. 4. 36.
gachten en transporten		3. 12. .
			55. 1. 31

Op 2170. 9. 31
 Dus dat dese bovengemelde loffer bedraeg van voor en o bmspe te
 somme van twee duyst een hondert severt ig roupien negen annas en
 een onderligh gondas Bengals lout getfactura in Banquibazar en
 18de Febr 1733

Fransois de Schonamille
 Leonard Heynders

Factuur of vrachtbrief over ingeschepte handelswaar op de Concordia in Banquibazar voor rekening van Joseph Foster, 1733 (Archief de Bergeyck, Goubau, nr. 1093).

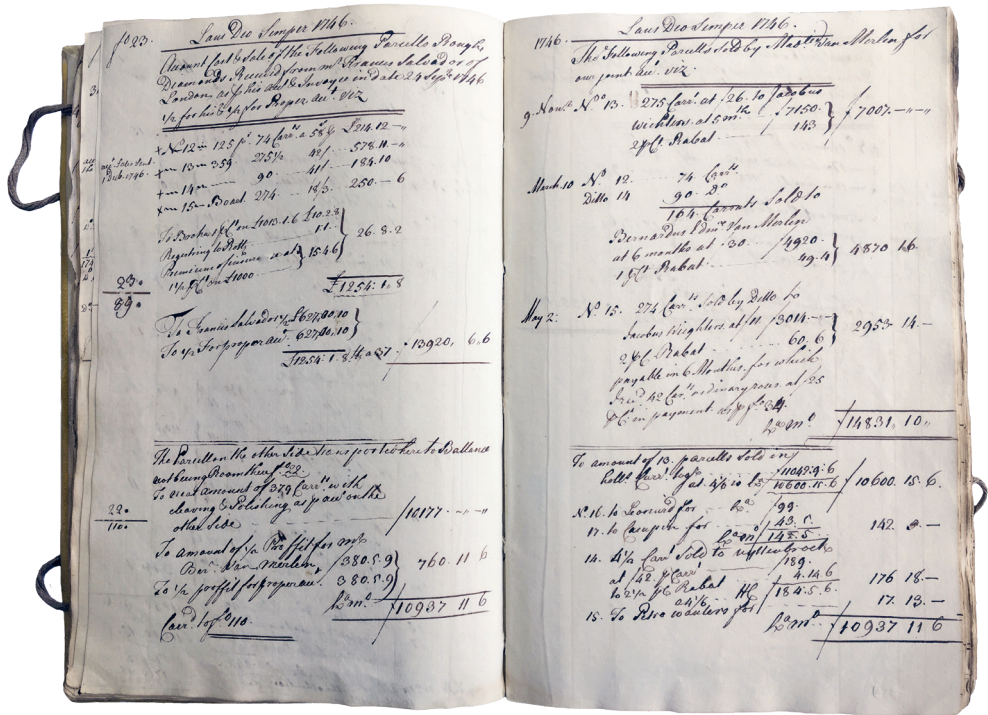

Willekeurige folio van de staat van zeevaartroutes van James Dormer, een instrument om de verzekeringswaarde van handelstransporten over zee te berekenen, 1751-1754 (Archief de Bergeyck, *Goubau*, nr. 1094).

Vanaf de vroege jaren 1740 zette James Dormer tussen Antwerpen, Amsterdam, Londen en Lissabon een internationaal handelsnetwerk voor Indische en Braziliaanse diamant op het getouw. Enkele van de meest vooraanstaande diamanthandelaars ter wereld maakten deel uit van dit netwerk. De contacten onderhield Dormer uiteraard via zijn correspondentie. Essentieel voor de organisatie en de opvolging van zijn diamanthandel waren echter de diamantboeken of manualen van in- en verkoop van diamanten, waarin hij zijn diamanttransacties gedetailleerd registreerde. De vier overgeleverde diamantboeken (1744-1758) vormen een bijzonder onderdeel van het handelsarchief van de firma Dormer. Ze werden onderzocht en geanalyseerd door dr. Tijn Vanneste.³⁵ Evenals de staat van zeevaartroutes hield Dormer ook zijn diamantboeken persoonlijk in het Engels bij. De vier registers hebben allen hetzelfde formaat en zijn voorzien van een kartonnen, met varkensleder bekleedde omslag en van vier linnen touwtjes om het boekdeel dicht te kunnen knopen. De boekblokken bestaan uit dertien ingebonden katernen van acht folio's of 208 bladzijden. Het merendeel is onbeschreven gebleven. De eerste drie boeken heeft

³⁵ VANNESTE, *Global Trade and Commercial Networks* en VANNESTE T., *The Eurasian Diamond Trade in the Eighteenth Century: A Balanced Model of Complementary Markets*, in BERG M. e.a. (ed.), *Goods from the East, 1600-1800*, Basingstoke, 2015, p. 139-153.

James Dormer zelf betiteld en genummerd in zijn typische zwierige handschrift. Het vierde boek is in een andere hand betiteld, en niet genummerd. Alle pagina's hebben als hoofding 'Laus Deo Semper' gevolgd door het jaartal. Ze zijn voorgedrukt met aan de rechterzijde drie smalle kolommen. Links, in een denkbeeldige kolom, noteerde Dormer de dag. In de middelste kolom, tegenover de dagtekening, vatte hij de beschrijving van de koopwaar samen. In de rechterkolom vulde hij de prijs aan.

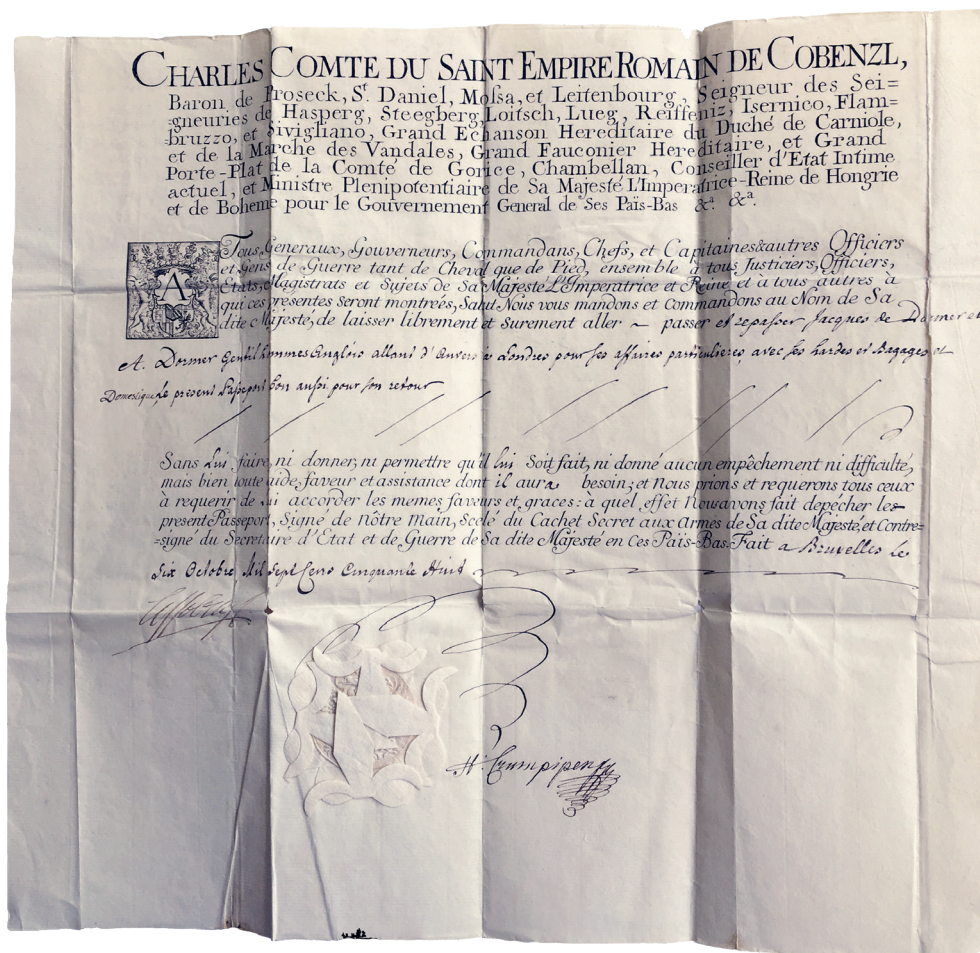
Willekeurige folio uit een van James Dormers vier diamantboeken, 1744-1762 (Archief de Bergeyck, Goubau, nr. 1084).

Al vroeg in zijn carrière verleende James Dormer krediet en verhandelde hij wisselbrieven en aandelen.³⁶

Hij aasde een tijd lang op de positie van staatsbankier, wat hem in concurrentie bracht met gereputeerde bankiershuizen als Cogels en Nettine. In de Oostenrijkse Successieoorlog trad hij op als "assistant paymaster" van de Engelse troepen, een positie die hij wellicht te danken had aan zijn Engelse relaties. Later probeerde hij een rol te spelen in de organisatie van grote staatsleningen en loterijen in de Oostenrijkse Nederlanden. Voor de fatale reis naar Londen in oktober 1758 die hem uiteindelijk het leven zou kosten, ontving hij een geheime missie met uitgeschreven instructies van gevolmachtigd minister Cobenzl die daarmee verband hield. Diezelfde Cobenzl bezorgde James en zijn zoon Jacob Albert, die zijn vader voor het eerst op zakenreis vergezelde, een paspoort voor de reis van Antwerpen naar Londen en terug.³⁷

³⁶ AdB, Goubau, nrs. 1109 en 1111.

³⁷ AdB, Goubau, nrs. 1116 en 1117.

Paspoort uitgeschreven op naam van James en Jacob Albert Dormer door gevolmachtigd minister Cobenzl voor een reis heen en terug naar Londen, 1758 (Archief de Bergeyck, *Goubau*, nr. 1116).

Besluit

Uit de voorgaande besprekingen van enkele in het oog springende brontypes uit het commerciële circuit in het familiearchief de Bergeyck, blijkt meteen dat een grondige kennis van de handelsactiviteiten van de betreffende handelaars en firma's onontbeerlijk is. Om brontypes te kunnen herkennen en kaderen binnen een bepaalde economische activiteit, tegen een bepaalde politieke achtergrond, moet de archivaris én over voldoende kennis van de contemporaine handel beschikken inclusief de gangbare terminologie én over voldoende kennis van de evolutie in de activiteiten van de handelaar of de firma in kwestie. In het voorbeeld van James Dormer was reeds een uitgebreid onderzoek naar zijn firma gevoerd door dr. Erika Meel op basis van het archiefbestand in de *Insolvente Boedelkamer* te Antwerpen. Het resultaat van dat onderzoek bleek van onschatbare waarde voor het opbouwen van voldoende inzicht in de werking, de structuur, de activiteiten, de evolutie van de firma en de visie en de ambities van de handelaar. Over de familie Bouwens noch de activiteiten

van Maria Van Winterbeeck bestaan echter studies. Om dat gemis op te vangen, vormen de bronnen zelf de basis van de oplossing. Zij bieden in vele gevallen veel meer informatie dan verwacht. Zelfs voor goed gedocumenteerde handelsactiviteiten en hun brontypes blijft nieuw diepgaand onderzoek zeer belangrijk. Sinds de ontsluiting van het Archief de Bergeyck zijn vooral Joanna Theresia Goubau en James Dormer meer dan eens het onderwerp van uiteenlopend onderzoek geweest, wat telkens weer nieuwe inzichten opleverde, met implicaties voor het beter begrip van minder courant voorkomende brontypes en de herkenning van nieuwe. Een kruisbestuiving tussen de bronnen en de voortschrijdende inzichten in de genresystemen waarbinnen ze functioneerden, alsook tussen onderzoekers en archivariissen, blijft cruciaal.

Epiloog

Het plotse overlijden van James Dormer zette het voortbestaan van de firma Dormer op het spel. Hij was de motor en het uithangbord. Zijn weduwe en kinderen zetten een financiële constructie op die de toekomst van de firma moest garanderen en de erfenis van de beide kinderen moest veiligstellen. Zoals haar grootmoeder haar voordeed, nam Joanna Theresia Goubau het roer van de firma over. Haar opvoeding, haar eerdere nauwe betrokkenheid bij de leiding van het bedrijf en de loyale ondersteuning van boekhouder Joseph Xavier Thompson, moesten haar toelaten het ultieme doel te bereiken: de overdracht van een florissant handelshuis aan James' enige zoon, Jacob Albert, van zodra hij in staat was zelf de leiding over te nemen. In werkelijkheid draaide deze wens uit op een fiasco. Jacob Albert beschikte niet over het zakelijk instinct van zijn vader, noch over de ambitie een handelshuis te leiden. Bovendien geraakte hij in onmin met zijn stiefmoeder over de erfenis van zijn vader. De firma Dormer is uiteindelijk een langzame en pijnlijke dood gestorven, wat Joanna Theresia Goubau, een geboren en gedreven zakenvrouw, verbitterd heeft achtergelaten.³⁸

³⁸ GOOSSENS & VERBERCKMOES, *Broze levens, krachtige vrouwen*, p. 140.

Familiearchief of handelsarchief?

*De correspondenties van Florentijnse handelaars in Antwerpen
(zestiende eeuw)*

CHRISTOPHE SCHELLEKENS

Tussen mei 1549 en september 1550 stuurde de Florentijnse koopman Dietisalvi Rinieri 840 brieven vanuit Antwerpen naar zijn verschillende handelscorrespondenten doorheen Europa. Onder die vele correspondenten bevonden zich ook familieleden gebaseerd in Florence, Rinieri's stad van herkomst, en in Lyon, op dat moment het belangrijkste commerciële centrum in Frankrijk. Voor zover we weten, was Rinieri geen uitzonderlijk koopman. Dankzij de overlevering van de brieven voor deze periode van iets meer dan een jaar, biedt zijn casus echter een uitzonderlijk inzicht in de epistolaire en de commerciële praktijken van Florentijnse handelaars actief in Antwerpen gedurende de 'gouden eeuw' van die stad.

Vertrekkend vanuit de brieven van Rinieri, wil ik in deze bijdrage reflecteren over de eigenschappen van vroegmoderne handelscorrespondentie. In dialoog met de centrale thematiek van deze bundel, richt ik me daarbij op de vraag in hoeverre zulke correspondentie als familiearchief kan worden beschouwd. Naast Rinieri zal ik ook comparatief ingaan op de casus van de broers Salviati, die ongeveer een decennium voor Rinieri actief waren in Antwerpen. Aan de hand van de brieven van Rinieri en de Salviati wordt in deze bijdrage aangetoond hoe zulk materiaal deel uitmaakt van grotere familiearchieven, of soms eerder in andere reeksen terecht komt, maar ook daar onderzoek naar familiegeschiedenis kan onderbouwen.

De reflectie over de vraag naar de aard van de archieven die in deze bijdrage centraal staan, kan maar worden uitgewerkt door zowel de eigenschappen van de overgeleverde archieven als de historiografie waarin dit type bronnen wordt aangewend mee te nemen in het antwoord. Archieven van handelaarsfamilies worden al ruim een eeuw door historici gebruikt om vragen te beantwoorden die het onderzoek over één specifieke familie ruim overstijgen. Recent hebben onderzoeksvragen op de intersectie van de historiografie over handel en over familie aan dit brontype bovendien een nieuwe relevantie gegeven. Doorheen deze bijdrage wil ik dan ook mijn antwoord op de centrale vraag uitwerken als een dialoog tussen de bespreking van het archief in kwestie en de historiografische debatten waarin dit materiaal is of kan worden aangewend. Ik vertrek hierbij vanuit een breed perspectief en zoom doorheen deze bijdrage langzaam meer in op het microniveau van de archieven van Salviati en vooral Rinieri.

In de eerste sectie van deze bijdrage bespreek ik beknopt de kerneigenschappen van de lange historiografische traditie met bijzondere aandacht voor recente nieuwe inzichten. De tweede sectie gaat vervolgens in op de historische context waarin de overgeleverde archiefbestanden van de Rinieri en Salviati tot stand zijn gekomen en werden overgeleverd. Ook sta ik stil bij de impact van deze genese en overlevering op de historiografie waarin dit materiaal is aangewend. De derde en voornaamste sectie van de bijdrage focust vervolgens op de onderneming en vooral de inhoud van de brieven van Dietisalvi Rinieri.

Handelscorrespondentie: terug van nooit weggeweest.

Privaat handelsarchief vormt een cruciaal metatype bronnen voor onderzoek naar de organisatie van premoderne handel, naast seriële bronnen die door overheden werden aangelegd, zoals onder meer import- en exportregisters, en diverse publieke en semipublieke documenten zoals notariaatsarchief en procesdossiers.¹ Binnen zulk privaat handelsarchief vormen verschillende onderdelen van boekhoudingen enerzijds en brieven anderzijds doorgaans de belangrijkste onderdelen. Deze archieven worden al decennia door historici gebruikt om middeleeuwse en vroegmoderne handelsstromen en praktijken op macro-, mezzo- en microniveau – te onderzoeken. Sommige regio's of steden en historische periodes hebben relatief veel private handelsarchieven nagelaten. Zo zijn we bijvoorbeeld relatief goed geïnformeerd over de handelspraktijken van Florentijnse kooplieden sinds de middeleeuwen. Dat we meer weten over Florentijnse kooplieden in deze periode dan over bijvoorbeeld Genuezen, is niet zozeer omdat Florentijnen succesvoller en actiever waren, maar omdat de betere archivalische overlevering van zulke bronnen nu eenmaal een diepgaander historisch onderzoek toestaat.

Ten gevolge van zulke verschillen in overlevering, zijn niet alleen bepaalde regio's en steden, maar ook enkele handelaars en handelaarsfamilies uitgegroeid tot befaamde en grondig onderzochte casussen van de middeleeuwse en vroegmoderne handel. Een van de bekendste voorbeelden is ongetwijfeld dat van Francesco di Marco Datini. Deze koopman afkomstig uit de Toscaanse stad Prato nabij Florence was in de tweede helft van de veertiende eeuw actief in de internationale handel. Hij haalde zijn rijkdom voornamelijk uit wol- en lakenhandel. Datini's activiteiten en de werking van zijn ondernemingen zijn bekend doordat ongeveer 500 volumes van zijn boekhouding en 150.000 brieven uit zijn correspondentie na zijn dood zijn overgeleverd aan een stichting. In de late negentiende eeuw werd dit unieke archief herontdekt in een vergeten ruimte onder een trap waar het eeuwen verborgen was gebleven. Sindsdien hebben talrijke onderzoekers aan de hand van dit materiaal Datini's activiteiten en meer algemeen de organisatie van handel in Europa en het Middellandse Zeegebied onderzocht.² Naast zijn handelsactiviteiten biedt de uitgebreide correspondentie ook inzichten in het echtelijk leven van Datini. Wanneer hij rondreisde voor zijn onderneming of tijdelijk elders was gevestigd, schreef hij immers frequent brieven naar zijn echtgenote die in Prato was gebleven.

Datini en zijn archief zijn voor de late middeleeuwen en Italië ongetwijfeld het meest bekende voorbeeld, maar andere kooplieden zijn door de rijkdom van hun archief eveneens uitgegroeid tot de belichaming van internationale handel in een bepaalde peri-

¹ De bekende 100ste penning (1543-'45) is een goed voorbeeld van zulk een seriële bron voor de Nederlanden. PUTTEVILS J., *Klein gewin brengt rijkdom in: de Zuid-Nederlandse handelaars in de export naar Italië in de jaren 1540*, in *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 2009, 6, p. 26-52; Voor Antwerpen vormen de certificatieboeken een goed voorbeeld van een gemengde reeks archiefbestanddelen met rijke gegevens over vroegmoderne handel. VAN ROEY J., *Over mensen en dingen in onze gouden eeuw. Uit de Certificatieboeken van het Stadsarchief*, in *Kroniek, orgaan van Stabuco*, 1951, 9, p. 24-26; HARRELD D. J., *Sources for Tracing Antwerp's Sixteenth-Century Immigrants*, in *The BYU Family Historian*, 2007, 6, p. 8-12.

² Enkele van de bekendste en meest recente bijdragen gebaseerd op het Datini archief zijn ORIGO I., *The merchant of Prato: Francesco di Marco Datini*, Londen, 1957; MELIS F., *Aspetti della vita economica medievale: studi nell'Archivio Datini di Prato*, Siena, 1962; NIGRO G. (ed.), *Francesco di Marco Datini: the man the merchant (Biblioteca di storia, 9)*, Firenze, 2010; HOUSSAYE MICHENZI I., *Datini, Majorque et le Maghreb (14e-15e siècles): réseaux, espaces Méditerranéens et stratégies marchandes*, Leiden-Boston, 2013.

ode en plaats. Simon Ruiz' archief in Medina del Campo, dat van de Fuggers in Augsburg en van de Roux in Marseille zijn enkele van de meest in het oog springende voorbeelden.³ In de Nederlanden springt vooral de *Insolvente boedelkamer*, bewaard in het Stadsarchief Antwerpen, in het oog.⁴ Deze collectie bestaat uit talrijke familie- en handelsarchieven van kooplieden die in de zestiende en zeventiende eeuw actief waren in Antwerpen. Op basis hiervan werden enkele fundamentele studies gemaakt over handel in Antwerpen in de zestiende en zeventiende eeuw.⁵ Voor Amsterdam in de zeventiende eeuw, op dat moment het leidende commercieel centrum in Europa, zijn dan weer bijzonder weinig familiearchieven overgeleverd, op enkele goed onderzochte uitzonderingen na.⁶

Een ongelijke overlevering en de uitzonderlijkheid van sommige bronnensets noopt historici er steeds toe om claims over representativiteit, uniciteit en over de origine van nieuwe en innovatieve praktijken met de nodige voorzichtigheid te ontwikkelen. Deze problematiek werd sinds de jaren 1980 prominent op de agenda van de geschiedwetenschap gezet door een groep Italiaanse historici die onder de koepelbenaming *microstoria* vernieuwend werk produceerde dat bij voorkeur op uitzonderlijke bronnen voortbouwde. Hoewel *microstoria* in de laatste decennia van de twintigste eeuw vooral een sterke impact had op het florerende subveld van de cultuurgeschiedenis, telde het onder zijn beoefenaars ook historici die vooral publiceerden over handels- en familiegeschiedenis.⁷ Het hoeft dan ook niet te verbazen dat enkele van de meest originele recente inzichten over de blijvende relevantie van onderzoek naar handelscorrespondentie en familiearchieven zijn geformuleerd door de Italiaanse historica Francesca Trivellato, die met regelmaat *microstoria* als een voorname inspiratiebron vermeldt.⁸ Trivellato's voornaamste claim over handelscorrespondentie benadrukt de relevantie van dit genre in de vroegmoderne periode in relatie tot de opkomst van gedrukte informatie en de ontwikkeling van zogenaamde 'Open Access' instituties.⁹ Zonder het belang van deze nieuwe fenomenen te ontkennen, maakt Trivellato overtuigend hard dat in een context van globale handelscontacten – haar casus betreft Sefardische handelaars die vanuit

³ LAPEYRE H., *Simon ruiz et les 'asientos' de Philippe II (Affaires et gens d'affaires, 6)*, Parijs, 1953; LAPEYRE H., *Une famille de marchands, les Ruiz: contribution à l'étude du commerce entre la France et l'Espagne au temps de Philippe II*, Parijs, 1955; RIBEIRO A. S., *Early modern trading networks in Europe: cooperation and the case of Simon Ruiz (Perspectives in Economic and Social History, 39)*, New York, 2016; EHRENBURG R., *Das Zeitalter der Fugger: Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert*, Jena, 1896; HÄBERLEIN M., *The Fuggers of Augsburg: Pursuing Wealth and Honor in Renaissance Germany*, Charlottesville, 2012.

⁴ DOESSELAERE E., *Een onderzoek naar de context van de Antwerpse Insolvente Boedelkamer*, in *META*, 2012 (4), p. 6.

⁵ BAETENS R., *De nazomer van Antwerpens welvaart: de diaspora en het handelshuis De Grootte tijdens de eerste helft der 17de eeuw*, Brussel, 1976; BRULEZ W., *De Firma Della Faille en de Internationale Handel Van Vlaamse Firma's in de 16e Eeuw*, Brussel, 1959; DENUCÉ J., *Inventaire des Affaitadi: banquiers italiens à Anvers de l'année 1568*, Antwerpen, 1934.

⁶ Zie voornamelijk KLEIN P. W., *De Trippen in de 17e eeuw: een studie over het ondernemersgedrag op de Hollandse stapelmarkt (Historische bibliotheek, 76)*, Assen, 1965; GELDERBLOM O., *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*, Hilversum, 2000.

⁷ Zie bijvoorbeeld GRENDI E., *I Balbi: una famiglia genovese fra Spagna e Impero (Biblioteca di cultura storica, 216)*, Torino, 1997.

⁸ TRIVELLATO F., *The Familiarity of Strangers: The Sephardic Diaspora, Livorno, and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period*, New Haven, 2009.

⁹ TRIVELLATO F., *Merchants' Letters Across Geographical and Social Boundaries*, in BETHENCOURT F. & EGMOND F. (ed.), *Cultural exchange in early modern Europe*, III, Cambridge, 2007, p. 80–103.

Livorno met onder meer Hindoe handelaars in Goa handelden – correspondentie het meest cruciale instrument was om zulke handel te faciliteren. Normatieve publicaties waarin standaarden voor goede en correcte handelscorrespondentie worden geformuleerd waren daarbij een belangrijke factor. Het beheersen van de juiste retoriek in correspondentie vormde dan ook een cruciale vaardigheid voor kooplieden.

Trivellato's werk heeft duidelijk gemaakt dat ook wanneer het onderzoek binnen de economische geschiedenis wordt gedomineerd door een kwantitatieve benadering en een sterke focus op openbare instellingen en recht, eerder kwalitatieve bronnen zoals de brieven van kooplieden een blijvende relevantie hebben voor innovatief onderzoek. Zulk onderzoek, gebaseerd op een diepgaande analyse van een specifieke casus van één familie of één onderneming, confronteert historici en andere humane en sociale wetenschappers die over vroegmodern ondernemerschap en de rol van familiebanden werken met de limieten van generaliserende modellen. Onderzoek gebaseerd op archieven zoals die van de Rinieri en de Salviati in Antwerpen kan ons dan ook toelaten om de relatie tussen handelscontacten en familiebanden beter te bevatten, en daaruit volgend ook een beter begrip over het concept familiearchief en zijn relatie met handelsarchief te ontwikkelen.

De archieven van Rinieri en de Salviati: genese en bewaring gecontextualiseerd

Nu we de voornaamste eigenheden van de historiografie gebaseerd op vroegmodern familiearchief en handelsarchief hebben overschouwd, kunnen we de centrale casussen van deze bijdrage aan een nadere analyse onderwerpen. Alvorens in te gaan op de concrete eigenschappen van de twee corpora in kwestie, dient echter de context waarin dit archief tot stand kwam en waarin het bewaard is te worden besproken. Zoals aangehaald is middeleeuws en vroegmodern Toscane, en Florence in het bijzonder, een plaats waarvoor uitzonderlijk veel familiearchieven van kooplieden zijn bewaard. Deze vele fondsen bevinden zich in publieke instellingen zoals de Italiaanse staatsarchieven, of in privécollecties die nog steeds worden bewaard in de familiepaleizen of villa's van de nazaten van deze kooplieden.¹⁰ Het is moeilijk een sluitend antwoord te geven op de vraag waarom net in deze regio en deze stad zoveel materiaal bewaard is gebleven, en een diepgaande analyse ontbreekt vooralsnog. Twee elementen zijn zeker deel van de verklaring. Een eerste voorname factor is ongetwijfeld de juridische waarde van handelsarchief. In Florence werd sinds de late dertiende eeuw bij rechtsgang de bewijswaarde van boekhouding en correspondentie aanvaard. Handelaars die hun correspondentie en hun boekhouding sluitend bijhielden, dienden dan ook niet langer transacties te laten registreren bij een notaris.¹¹ In briefwisseling tussen Florentijnse handelaars in Antwerpen en beambten van de Florentijnse Magistraat van de Consulaten komt ook duidelijk naar voor dat van een handelaar werd verwacht dat hij zijn papieren lang bijhield.¹² Aangezien deze

¹⁰ De economische historici Richard Goldthwaite en Marco Spallanzani hebben recent een draftversie van een overzichtsdatabase met de door hen opgespoorde privéarchieven publiek beschikbaar gemaakt via het platform academia.edu: GOLDTHWAITE R. & SPALLANZANI M., *Censimento di libri contabili privati dei fiorentini 1200-1600*, database, 2018, geraadpleegd via www.academia.edu/38036416/CENSIMENTO-25dec2018.docx.

¹¹ GOLDTHWAITE R. A., *The Economy of Renaissance Florence*, Baltimore, 2009, p. 90.

¹² De Magistraat was een kortstondig project dat tot doel had om in de jaren 1560-'70 de bureaucratie van het hertogdom Toscane een betere grip te laten ontwikkelen op de activiteiten van de Florentijnse corporatieve handelsinstituten - de zogenaamde naties - in commerciële centra in Europa en het Middellandse Zeegebied. Zie GRUNZWEIG A., *Les Papiers Du Magistrat Des Consuls Aux Archives D'Etat de Florence*, in *Bulletin de l'Institut historique belge de Rome*, 1932, 12, p. 5-59.

instelling onder meer tot doel had retrospectief belastingen te innen op handelstransacties, waren de meeste leden van de Florentijnse natie erg terughoudend of zelfs openlijk weigerachtig om hun oude correspondentie en boekhouding aan te leveren. Desalniettemin maakt deze uitzonderlijke casus duidelijk dat een goed bewaarbeleid van handelsarchief de norm was voor internationale kooplieden.

Een tweede belangrijk element dat bijgedragen heeft tot de rijke overlevering van handelsarchief in Florence en omstreken kan gevonden worden in het belang dat deze families hechtten aan familiegeheugen. In tegenstelling tot de situatie in vele Noord-Europese stedelijke gebieden, waren in Toscane en Florence adellijke magnaten al sinds de hoge middeleeuwen verdreven uit het stadsbestuur. De groeiende groep niet-adellijke burgers, voornamelijk economisch succesvolle ondernemers en handelaars, verwierf daarop controle over het bestuur van de stad.¹³ Deze groep balanceerde doorheen de late middeleeuwen tussen enerzijds samenwerking om de lagere sociale strata van de macht uit te sluiten en anderzijds een intensieve interne concurrentie. Deze competitie uitte zich in investeringen in kunstproductie en het bouwen van stadspaleizen, maar ook in een zorgzaam omgaan met de geschiedenis van de familie. Het bewaren van oude boekhoudingen en correspondenties kon daartoe bijdragen. Hoewel ook van vroegmodern Toscane is opgemerkt dat er zich in de zeventiende eeuw een zogenaamd 'verraad van de burgerij' voltrok en families die rijk waren geworden met handel een adellijke titel verwierven, heeft dat duidelijk niet verhinderd dat veel van deze families genoeg gehecht bleven aan hun verleden als kooplieden om hun archief daarover te bewaren.¹⁴

Door deze twee elementen zijn het vooral archieven van families uit de Florentijnse stedelijke bestuurs- en ondernemersklasse die talrijk bewaard zijn. Enkele van deze archieven hebben na de Tweede Wereldoorlog de basis gevormd van studies, zowel van Italiaanse, Amerikaanse als Franse historici.¹⁵ De veelheid aan benaderingen in deze monografieën tonen aan dat zulke archieven erg diverse vormen van informatie bevatten die in het kader van uiteenlopende historiografische debatten kunnen worden ingezet. De nauwkeurige analyse van boekhoudingen en correspondentie laat toe om de overdracht van eigendom over generaties te analyseren en naar uitingen van sentiment binnen de familie te speuren. Dit laat toe de vraag te beantwoorden of familie al in de vijftiende eeuw stond voor het kerngezin, dan wel of de bredere familie een blijvende relevant had.¹⁶

In talrijke van deze familiearchieven zijn ook sporen te vinden van de internationale dimensie van de Florentijnse economie. Naast indicaties over de productie en de in- en uitvoer van goederen, geven Florentijnse familiearchieven ook inzicht in de activiteiten van Florentijnse handelaars die buiten de stadsstaat en het Italiaans schiereiland actief

¹³ NAJEMY J. M., *A History of Florence 1200-1575*, Hoboken, 2006.

¹⁴ ANGIOLINI F. & MALANIMA P., *Problemi della mobilità sociale a Firenze tra la metà del Cinquecento e i primi decenni del Seicento*, in *Società e storia*, 1979, 4, p. 17-47.

¹⁵ Zie het bibliografisch overzicht in PADGETT J. F., *Open Elite? Social Mobility, Marriage, and Family in Florence, 1282-1494*, in *Renaissance Quarterly*, 2010, 63, p. 357-411.

¹⁶ GOLDTHWAITE R., *Private wealth in Renaissance Florence: a study of four families*, Princeton, 1968; KENT F. W., *Household and lineage in Renaissance Florence: the family life of the Capponi, Ginori, and Rucellai*, Princeton, 1977.

waren.¹⁷ Zo zijn in Toscane onder meer één volume brieven en één volume uit de boekhouding bewaard die de Antwerpse activiteiten van de Florentijnse koopman Dietisalvi Rinieri documenteren. Ook de activiteiten van de firma van de broers Averardo en Piero Salviati in Antwerpen lieten sporen na: zeventien volumes boekhouding en correspondentie vonden vanuit Antwerpen hun weg naar Toscane. Beide corpora kwamen tot stand in het midden van de zestiende eeuw en vertonen zowel gelijkenissen als verschillen.

De twee banden die Rinieri naliet, dateren uit respectievelijk de periode mei 1549-september 1550 (correspondentie) en 1547 tot 1551 (boekhouding). Deze twee bestanddelen zijn terechtgekomen in het *Archivio di Stato di Firenze* – de Florentijnse afdeling van het Italiaanse staatsarchief – waar ze deel uitmaken van het fonds *libri di commercio e di famiglia*. Deze reeks heeft een gemengde en weinig gedocumenteerde samenstelling.¹⁸ We hebben dan ook geen duidelijke indicaties over hoe deze twee volumes in het Florentijnse staatsarchief zijn terecht gekomen. De meest plausibele verklaring is dat Rinieri zijn boeken diende voor te leggen in het kader van een rechtszaak, en dat deze nadien in het archief van de handelsrechtbank, de *Mercanzia*, zijn terechtgekomen. Hoewel deze twee stukken zodanig rijk zijn dat ze belangrijke nieuwe empirische inzichten bieden, vormen ze zo goed als zeker slechts een klein deel van de papieren die Dietisalvi Rinieri tijdens zijn activiteiten in Antwerpen bijhield. Rinieri was immers veel langer actief in Antwerpen dan de periode die door de overgeleverde correspondentie wordt bestreken.

Het volume correspondentie betreft een zogenaamde *copialelettere*, een brievenboek waarin uitgaande correspondentie werd gekopieerd. Die werd op enkele uitzonderingen na chronologisch ingeschreven.¹⁹ De lengte van de brieven varieert sterk: enkele correspondenten krijgen slechts een kort bericht van enkele lijnen dat een kwart van een foliozijde beslaat, terwijl anderen een uitgebreide brief van twee of meer foliozijden ontvangen. Deze brieven zijn doorlopend onder elkaar ingeschreven en op de folio van elkaar gescheiden met een zwarte lijn. De linkermarge van een folio wordt in regel steeds open gehouden. Op de eerste regel van een brief lezen we de stad van bestemming ingesprongen in de marge en vaak afgekort, gevolgd door de eveneens vaak afgekorte naam van de bestemming en de datum van verzending. Het gebruik van afkortingen is erg frequent in de brieven, wat de ongeofende lezer uitdaagt om zich het jargon van handelscorrespondentie moeizaam eigen te maken doorheen de lectuur. Het handschrift is helder en consistent, en in de ingeschreven brieven vinden we amper correcties. Dit doet vermoeden dat het inschrijven van brieven in deze band gebeurde nadat de brieven waren uitgeschreven op los briefpapier. Dat brieven niet steeds consequent in chronologische volgorde zijn ingeschreven, duidt erop dat het inschrijven gebeurde op basis van losse minuten en dat dit niet consequent bij het opstellen en verzenden van een brief gebeurde. Wellicht werden ze ingeschreven wanneer

¹⁷ Enkele van de meest recente monografieën met zulk een thematiek: MATRINGE N., *La banque en Renaissance: les Salviati et la place de Lyon au milieu du XVIe siècle*, Rennes, 2016; MILSTEIN J., *The Gondi: family strategy and survival in early modern France*, Ashgate, 2013; TOGNETTI S., *I Gondi di Lione. Una banca d'affari fiorentina nella Francia del primo Cinquecento (Biblioteca storica toscana, serie I)*, Firenze, 2013; BRUSCOLI F. G., *Papal banking in Renaissance Rome: Benvenuto Olivieri and Paul III, 1534-1549*, Aldershot, 2007; ORLANDI A., *La compagnia dei Botti in terra di Spagna al tempo delle scoperte (1524-1566)*, Bari, 1996.

¹⁸ Over deze reeks, zie <http://www.archiviodistato.firenze.it/asfi/index.php?id=399> (geconsulteerd 27 juli 2020).

¹⁹ Zo vinden we bijvoorbeeld een reeks brieven gedateerd op 7 september 1549 terug op fol. 78r tot 85r, met echter op fol. 80v één brief gedateerd op 23 augustus.

ze aan een bode werden toevertrouwd. Op basis van gegevens uit het volume boekhouding van Rinieri kunnen we afleiden dat Dietisalvi een medewerker genaamd Giovambattista Frescobaldi had, die de papieren voor Rinieri bijhield.

Het ene overgeleverde stuk boekhouding betreft een overzicht van *entrata e uscita* (chronologische lijsten van inkomsten en uitgaven) en is duidelijk deel van een groter boekhoudkundig systeem, waarvan de andere stukken zijn verloren gegaan. Andere vormen van correspondentie of boekhouding, zoals ingekomen correspondentie of het *master* volume uit de boekhouding, zijn niet bewaard.

De stukken van de Salviati in Antwerpen kennen een andere overlevering. Sinds midden de jaren 1980 worden ze bewaard in het archiefcentrum van de *Scuola Normale Superiore* in Pisa.²⁰ Deze befaamde instelling voor hoger onderwijs verwierf het gehele archief van de Salviati familie. In de eeuwen voordien had de familie het zelf beheerd en gedeeltelijk geïnventariseerd. Het Salviati archief is naast de Datini archieven één van de grootste familiearchieven in Italië. Het telt meer dan vijfduizend stukken handels- en ondernemingsarchief en daarnaast nog talrijke stukken die het beheer van de familiedomeinen en ander patrimonium documenteren. Binnen dit reusachtig archief vormt het materiaal dat de Antwerpse activiteiten van de broers Averardo en Piero Salviati met zeventien stukken documenteert een relatief beperkte sub-sectie. Onder deze stukken treffen we zowel correspondentie als boekhouding aan. Ze dateren uit de periode 1538-1544. Opvallend is dat terwijl Rinieri al zijn uitgaande brieven in één band bijhield, de correspondentie van de Salviati is gescheiden tussen correspondentie naar Italië enerzijds, en bestemmingen elders in Europa anderzijds. Dit duidt natuurlijk aan hoe belangrijk het Italiaans correspondentennetwerk van de Salviati in Antwerpen was. De opmaak van de *copielettere* van de Salviati is bijna geheel gelijkaardig aan die van Rinieri, wat wijst op een uniforme praktijk van correspondentie bijhouden. In tegenstelling tot de twee volumes overgeleverd archief van Rinieri, mogen we ervan uitgaan dat de papieren van de Antwerpse onderneming van de Salviati broers in veel grotere mate zijn overgeleverd. Bovendien is het Antwerps archief van de Salviati sinds het beschikbaar werd in de *Scuola Normale Superiore* al door enkele historici gebruikt, wat tot zeer recent niet het geval was voor de volumes Rinieri archief.²¹

Handel en familie in de correspondentie van Dietisalvi Rinieri en de firma Salviati

Na de bespreking van handelscorrespondentie in de historiografie en de situering van de Antwerpse Rinieri en Salviati archieven in de context van familiearchieven in Italië en in Florence in het bijzonder, kunnen we tot de kernvraag van deze bijdrage komen: in welke mate kan de handelscorrespondentie van de Rinieri en de Salvaiti beschouwd worden als familiearchief? Eerst zullen de weinige biografische gegevens die we hebben over Rinieri en

²⁰ SBRILLI M., *L'archivio Salviati e il suo deposito alla Scuola Normale Superiore: un esempio di valorizzazione*, in *Il futuro della memoria: atti del Convegno internazionale di studi sugli archivi di famiglie e di persone*, Capri, 9-13 settembre 1991 (*Pubblicazioni degli archivi di Stato*, saggi 45), Rome, 1997.

²¹ PINCHERA V., *Mercanti toscani ad Anversa nel Cinquecento: il Banco Salviati dal 1540 al 1544*, onuitgegeven thesis, Universiteit van Pisa, 1988; PINCHERA V., *Mercanti fiorentini ad Anversa nel Cinquecento: i Salviati*, in *Incontri. Rivista europea di studi italiani*, 1989, 4, p. 157-166; LANG H., *Networks and Merchant diasporas: Florentine Bankers in Lyon and Antwerp in the Sixteenth Century*, in CARACUSI A. & JEGGLE C. (ed.), *Commercial Networks and European Cities, 1400-1800*, Londen, 2014, p. 107-120; MATRINGE, *La banque en Renaissance*.

de Salviati besproken en gecontextualiseerd worden. Vervolgens komt de plaats van familie in hun correspondentie aan bod.

Net als vele andere Florentijnse kooplieden die zich aan langeafstandshandel waagden, was ook Dietisalvi Rinieri een telg uit een familie die tot de economische en politieke elite van zijn thuisstad kan worden gerekend. Zijn vader Cristofano was na de transitie van republiek naar hertogdom lid van een voornaam gremium in het hertogelijk bestuur. We weten ook dat Dietisalvi in 1545 van zijn vader een investering van vierduizend ducaten ontving onder de vorm van een *accomandita* partnerschap, een partnerschap met beperkte aansprakelijkheid.²² De motivatie voor deze investering wordt in het contract omschreven als “om in Antwerpen handel te drijven”. Deze investering is de vroegste indicatie van Dietisalvi’s activiteit in Antwerpen. Het contract impliceert dat hij bij de afsluiting ervan nog in Florence was. Een kleine twee jaar later, in de lente van 1547, ontving hij een kleinere soortgelijke investering van zijn broer Andrea, die op dat moment in Lyon gebaseerd was en zich voor de afsluiting van het contract bij de Florentijnse handelsrechtbank liet vertegenwoordigen door zijn vader Cristofano. Dietisalvi liet zich bij deze transactie door zijn broer Bernardo vertegenwoordigen. Enkele jaren later, in de zomer van 1551, nam Dietisalvi zelf de rol van investeerder op. Hij investeerde een niet-gestipuleerd bedrag in de stichting van een vennootschap van twee Florentijnse kooplieden die handel wilden drijven in Spanje. Deze verschillende investeringen tonen aan dat Rinieri’s onderneming sterk verbonden was met zijn familie in Florence en de activiteiten van Florentijnse kooplieden in andere Europese commerciële centra. Door brieven die hij aan het einde van de jaren 1540 stuurde naar hertog Cosimo I de’ Medici weten we ook dat hij in direct contact stond met het Florentijnse hof. Deze brieven geven ook aan dat hij in 1548 consul van de Florentijnse natie in Antwerpen was. Deze positie liep in principe voor één jaar. De consul diende de handhaving van de regels van de natie te waarborgen, als een contact met de thuisstaat en als een vertegenwoordiger van de natie in de gastomgeving te fungeren.²³ Hoewel indicaties in Antwerpse bronnen zoals de certificatieboeken ontbreken, weten we dat Dietisalvi rond 1570 nog steeds actief was als koopman in Antwerpen.²⁴

De onderneming van de broers Salviati in Antwerpen heeft – zoals aangegeven – een omvangrijker archief nagelaten, maar dat neemt niet weg dat vele aspecten van de onderneming enigmatisch blijven. Zo beschikken we niet over een registratie van het partnerschap in de Florentijnse *accomandita* registers – allicht verkozen de broers een andere type partnerschap. Ook in Antwerpse bronnen zoals de certificatieboeken vinden we zeer weinig indicaties van hun activiteiten. De organisatie van deze firma dient dus voornamelijk gereconstrueerd te worden op basis van het familiearchief zelf. Dit familiearchief vormt de basis voor een uitgebreide studie van de Canadese kerkhistoricus Pierre Hurtubise over de veelzijdige activiteiten van deze prominente Florentijnse familie, waarin vooral de activiteiten van familieleden in de pauselijke curie worden geanalyseerd.²⁵ Dankzij de monogra-

²² De registers waarin de Florentijnse handelsrechtbank *accomandita* partnerschappen (in principe) exhaustief registreerde zijn overgeleverd en worden op dit moment in een relationele database verwerkt. Zie TRIVELLATO F., *Renaissance Florence and the Origins of Capitalism: A Business History Perspective*, in *Business History Review*, 2020, 94, p. 229-251.

²³ De statuten van de Florentijnse natie in de Nederlanden (ontwikkeld in Brugge in de vijftiende eeuw en meegenomen naar Antwerpen in de zestiende eeuw) zijn overgeleverd en uitgegeven in MASI G. (ed.), *Statuti delle colonie fiorentine all'estero*, Milaan, 1941, p. 3-33.

²⁴ GRUNZWEIG, *Les Papiers Du Magistrat Des Consulats*, p. 13.

²⁵ HURTUBISE P., *Une famille-témoin, les Salviati (Studi e testin, 309)*, Vaticaanstad, 1985.

fische studie van Nadia Matringe over de organisatie en de activiteiten van de Salviati-bank in Lyon in het midden van de zestiende eeuw hebben we zicht op de relatie van de Antwerpse activiteiten van de Salviati in relatie tot de andere Salviati-banken.²⁶ De broers Averardo en Piero Salviati waren eigenaars van een bank in Florence, waarvan we niet precies weten wanneer ze door hen is gesticht of overgenomen van hun vader. Ook waren ze de voornaamste partners in een bank in Lyon, en vanaf 1539 in Antwerpen. Hun gelijktijdig eigenaarschap van deze verschillende geografisch ver van elkaar verwijderde ondernemingen maakte het vanzelfsprekend onmogelijk dat de broers deze ondernemingen persoonlijk in respectievelijk Italië, Frankrijk en de Nederlanden bestuurden. Deze drie ondernemingen werden in hun dagelijkse praktijk geleid door een gouverneur, die ook kapitaal had geïnvesteerd en zo een (kleinere) mede-eigenaar werd van het bedrijf. De Florentijnse koopman Tommaso Corbinelli nam die rol op in de Antwerpse Salviati onderneming.

Met kennis van de levensloop en de ontwikkeling van de twee families en bedrijven, kunnen we in een laatste sectie ingaan op de inhoud van de stukken. De focus ligt hierbij in eerste instantie op de plaats van familiebanden in de brieven van de Rinieri, met de casus van de Salviati als vergelijkingspunt. Een eerste aspect van de correspondentie is de geografische locatie van de bestemmingen. In de 840 brieven van Rinieri treffen we 28 verschillende plaatsen van bestemming aan. De drie meest frequente zijn Londen met 132 brieven, gevolgd door 130 naar Florence en 97 naar Lyon. De Italiaanse commerciële aanwezigheid in Londen was sterk in de late middeleeuwen, maar verminderde doorheen de zestiende eeuw.²⁷ De lijst met voornamelijk Italiaanse namen als Londense correspondenten duidt erop dat dit in het midden van de eeuw echter nog geen voltooid proces was. Meer relevant is de dominante positie van Florence en Lyon als bestemming. Rinieri had 23 correspondenten in Florence, waarvan een zestal regulier brieven ontvingen, en elf correspondenten dan weer slechts de bestemming waren van één of twee brieven. Binnen de groep van Rinieri's meest frequente correspondenten staat Dietisalvi's vader Cristofano Rinieri bovenaan, met 22 brieven. Deze brieven werden met een maandelijks en soms tweewekelijkse frequentie van Antwerpen naar Florence gestuurd. Andere correspondenten in Florence die min of meer maandelijks door Dietisalvi Rinieri werden aangeschreven zijn Corbinelli (17), Gherardi (15) en Giunti en Alessandrini (13).

Als we kijken naar de inhoud van de brieven naar deze frequente correspondenten in Florence en Lyon valt het op dat de brieven aan zijn vader en broer sterk gelijk op die naar andere correspondenten in Florence en Lyon. Net als in andere brieven begint Dietisalvi zijn brieven aan Cristofano in regel met een vermelding van de ontvangst van de laatste brief van zijn correspondent en de datum van de laatste voorgaande brief. Vervolgens volgt nieuws over ontvangen of hangende verschepingen van goederen en financiële transacties die dienen te worden opgevolgd. Ook nieuws over de fluctuaties in het Antwerpse markt, zoals welke types stoffen goed of slecht in de markt liggen werden gedeeld. Uit de brieven komt naar voor dat de handel in zijden weefsels het leeuwendeel van de transacties beheerste. Daarnaast vinden we ook verwijzingen naar de handel in wollen weefsels. Vanuit het textielproductiecentrum dat Florence sinds de middeleeuwen was, werden deze stoffen richting Noord-Europa verscheept. In de andere richting werden ook linnen weefsels naar Italië gezonden.

²⁶ MATRINGE, *La banque en Renaissance*, p. 102-104.

²⁷ RAMSAY G. D., *The Undoing of the Italian Mercantile Colony in Sixteenth Century London*, in DE LACY MANN J., HARTE N. B. & PONTING K. G. (ed.), *Textile History and Economic History: Essays in Honour of Miss Julia De Lacy Mann*, Manchester, 1973, p. 22-49.

Wat bij de lectuur van deze brieven opvalt, is dat er weinig indicaties van de familiebanden tussen de correspondenten zijn te vinden in de brieven van Rinieri. Mededelingen over familiale dynamieken – geboortes, sterfgevallen, maar ook nieuws over het familiaal vermogen – blijven bijna geheel achterwege. Een kleine bestelling tafelgerei die vanuit Florence door Cristofano naar Dietisalvi in Antwerpen werd gestuurd is een uitzonderlijke glimp van niet primair commerciële informatie in de brieven in de *copialettere*. Deze observatie, die ook opgaat voor de brieven van de Salviati, mag enigszins verwonderlijk zijn, maar doet vermoeden dat de brieven in dit brievenboek slechts een deel van een bredere correspondentie zijn. In brieven die Florentijnse kooplieden in Antwerpen stuurden naar hertog Cosimo I van Florence zien we vaak strategisch gedeeld nieuws uit de familiesfeer opduiken. In het spectrum tussen zulke mededelingen enerzijds en de droge commerciële correspondentie met familieleden anderzijds zit allicht nog een hele reeks niet bewaarde correspondentie met familieleden waarin zulke thema's wel centraler stonden. Ook in de veel uitgebreidere familiearchieven van de Salviati vinden we zulke ontvangen stukken echter niet terug.

Deze observatie brengt ons ook terug bij de kernvraag van deze bijdrage: kunnen we de correspondentie van de Rinieri beschouwen als familiearchief, of betreft het toch veeleer handelsarchief? Op basis van de inhoud van de archiefstukken moeten we de brievenboeken toch eerder beschouwen als commercieel archief. De brieven aan familieleden zijn stilistisch en inhoudelijk amper te onderscheiden van andere correspondentie in de ingeschreven uitgaande correspondentie. Wat de correspondentie ons daarmee toont is hoe sterk de commerciële wereld, met zijn eigen talige conventies en structuur van correspondentie is doorgedrongen in de sfeer van de vroegmoderne familie. De casus van Rinieri toont ons dat familie cruciaal was bij het functioneren van het handelsbedrijf door wederzijdse investeringen in mekaars ondernemingen en door familieleden als commerciële agenten of partners in te zetten op verschillende plaatsen in Europa. Maar deze diepe verwevenheid van handel en familie uit zich niet in de inhoud van correspondentie. Daarin is geen plaats voor nieuws uit de familiale sfeer.

Conclusie

In deze bijdrage is de casus van de papieren van de Dietisalvi Rinieri en in mindere mate de broers Salviati gebruikt om te reflecteren over de vraag of zulke archieven als familiearchief dan wel als handelsarchief moeten worden bestempeld. Om deze vraag te beantwoorden is aandacht besteed aan de overlevering van de archieven, de vormelijke opmaak van stukken, en ook aan de historiografische tradities waarin zulk archief is aangewend.

Een uitgebreide historiografie over vroegmoderne handel heeft stukken van koopliedenfamilies een prominente plaats gegeven in het onderzoek over vroegmoderne handel en de plaats van de familie daarin. De nadruk in veel van dat werk ligt doorgaans net meer op handel dan op vragen over de vroegmoderne familie. Die focus is natuurlijk primair bepaald door de interesses en vorming van de auteurs van die werken, maar kan ook teruggevoerd worden op de eigenheden van de bronnen die toelaten om meer te zeggen over de handelsdimensie dan over de familiale relaties.

De archieven van Rinieri en Salviati bevestigen deze vaststelling. Beide Florentijnse koopmansfamilies hielden brieven en boekhoudingen bij volgens een gestandaardiseerd model. Binnen dat model werd aan informatie over markten, goederen en handelspartners een belangrijke plaats gegeven in de brieven. Informatie over familiale verhoudingen heeft geen directe plaats in die brieven. De juridische waarde van deze stukken werkte dit allicht in

de hand. Om de familiale verhoudingen in de commerciële sfeer waarvan we een glimp opvangen in de privé-archieven verder te reconstrueren zijn andere bronnen nodig. Om de familiale relaties van Rinieri beter te begrijpen, bieden geregistreerde partnerschapscontracten bijvoorbeeld een belangrijk aanvullend inzicht. Familierelaties begrijpen uit commercieel familiearchief is paradoxaal genoeg erg moeilijk, en aanvullende stukken zijn hiervoor cruciaal.

Deze observaties over de casus van Florentijnse kooplieden in Antwerpen, brengen bredere vragen op over de verhouding tussen private familiearchieven en handelsarchief. Voor het normatieve genre van gedrukte instructies over hoe handelscorrespondentie en andere commerciële papieren dienen te worden opgemaakt beschikken we over een uitgebreid repertorium en vergelijkend en diachroon analytisch onderzoek. Hoewel handelsarchief en de plaats van familie in handel het onderwerp is van een heroplevende interesse, is zulk diepgaand vergelijkend en diachroon onderzoek van handelsarchief als brontype veel minder uitgewerkt. Zulk archivalisch werk kent natuurlijk uitdagingen, die minder invloed hebben op de bibliografische analyse van gedrukte bronnen. Een combinatie van technologische ontwikkelingen, een sterkere nadruk op samenwerking in op ontsluitende infrastructuur gerichte consortia, en de blijvende relevantie van zulk materiaal voor nieuw innovatief onderzoek doet echter verhopen dat zulk een meer diepgaande vergelijking in de nabije toekomst kan worden uitgewerkt.

Auteurs en redactie

Erik Aerts is sinds 2018 emeritus gewoon hoogleraar aan de Faculteit Letteren van de KU Leuven waar hij onder meer algemene heuristiek en sociaal-economische geschiedenis van de middeleeuwen en de vroegmoderne periode doceerde net als statistiek voor historici. Momenteel is hij ere-voorzitter van het uitvoerend comité van het Internationaal Onderzoeksinstituut Francesco Datini voor Economische Geschiedenis in Prato (Italië) en tevens voorzitter van het Koninklijk Historisch Genootschap voor Vlaams-Brabant en Brussel.

Joke Bungeneers (°1958) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent, met een specialisatie in archeologie. Na verschillende archeologische projecten in opdracht van de Universiteit Gent en de stad Antwerpen, trad ze in 1988 in dienst bij het provinciebestuur van Antwerpen als archeoloog, bouwhistoricus en erfgoedadviseur. Van 1995 tot 2012 was ze betrokken bij het onderzoek naar en de restauratie van het kasteel d'Ursel. Van 2012 tot aan haar pensionering in 2023 was ze diensthoofd Erfgoed binnen het departement Ruimte, Erfgoed en Mobiliteit van de provincie Antwerpen.

Frederik Buylaert is professor sociale geschiedenis aan de Universiteit Gent, waar hij ook doceert over de geschiedenis van de geschiedschrijving. Na eerder onderzoek over sociale mobiliteit, elites, en staatsvorming focust hij momenteel op de politieke economie van agrarisch kapitalisme en heerlijke macht in de Lage Landen. Zijn laatste sleutelpublicatie is Frederik Buylaert & Miet Adriaens, *Lordship, Capitalism, and the State in Flanders, c. 1250-1570*, Oxford, 2025.

Hendrik Callewier (°1981) is doctor in de moderne geschiedenis (KU Leuven) en archivaris-diensthoofd van de rijksarchieven in Kortrijk en Brugge. Hij doceert ook aan de KU Leuven Campus Kulak. Als historicus legt hij zich toe op de religieuze, culturele en sociale geschiedenis van de Bourgondische Nederlanden. Als archivaris publiceerde hij tientallen inventarissen van kerk- en familiearchieven.

Johan Dambruyn is rijksarchivaris en hoofd van het Rijksarchief Antwerpen-Beveren. Hij studeerde geschiedenis aan de UGent en archivistiek aan de VUB. Hij promoveerde in 2000 cum laude met een studie over corporatieve middengroepen in het zestiende-eeuwse Gent. Hij publiceerde onder meer over ambachtsgilden, het vroegmoderne Gent, de Boelwerf en bedrijfsarchieven.

Emma D'haene behaalde in 2024 haar doctoraat in de geschiedenis met een verhandeling over de katholieke kermisvieringen in de Spaanse en de Oostenrijkse Nederlanden. Van 2018 tot 2019 werkte ze als archivaris-wetenschappelijk medewerker bij het Rijksarchief Kortrijk en maakte ze deel uit van de archiefploeg Financiën, met het Rijksarchief Gent als uitvalsbasis. Ze is sinds 2025 aan de slag als informatiebeheerder (met specialisatie digitaal archief) bij het Agentschap Wonen in Vlaanderen. Daarnaast is ze lid van de Adviesraad Bouwkundig Erfgoed Kortrijk (ABEKO).

Carine Goossens (°1961) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent en archivistiek en hedendaags documentbeheer aan de Vrije Universiteit Brussel. Sinds 2001 is ze archivaris van het Archief de Bergeyck in Beveren, sinds 2005 gemeentearchivaris van Beveren en sinds 2025 hoofd van de dienst Archief, Erfgoed en Informatiebeheer van Beveren-Kruibeke-Zwijndrecht.

Gustaaf Janssens (° Antwerpen 1948) is ereafdelingshoofd bij het Algemeen Rijksarchief en erearchivaris van het Koninklijk Paleis. Hij is emeritus hoogleraar aan de KU Leuven, erelid van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, lid van de Koninklijke Commissie voor de uitgave der Oude Wetten en Verordeningen van België en Académico de la Academia europea e iberoamericana de Yuste (Spanje). Zijn onderzoek en zijn publicaties betreffen archivalie, geschiedenis van de Habsburgse Nederlanden ten tijde van Karel V en Filips II en monarchiegeschiedenis (België, negentiende-twintigste eeuw).

Eric Ketelaar was algemeen rijksarchivaris van Nederland (1989-1997). Van 1997 tot zijn emeritaat per 1 januari 2009 was hij hoogleraar in de Archiefwetenschap aan de Universiteit van Amsterdam. Van 1992-2002 was hij deeltijd hoogleraar Archiefwetenschap aan de Universiteit Leiden.

Pierre-Jean Niebes, né en 1972 à Verviers, est historien diplômé de l'Université de Liège et archiviste aux Archives de l'État à Mons depuis 2001. Il a réalisé de nombreux inventaires d'archives et, en tant qu'historien, ses travaux portent sur l'histoire de Mons et de sa région, en particulier sous l'angle religieux et institutionnel, avec une prédilection pour l'Ancien Régime et la période française. Son prochain ouvrage sera consacré aux refuges d'abbayes à Mons.

Sofie Onghena (°1980) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen en de KU Leuven. Ze publiceerde over adellijke eetcultuur, schrijvershuizen en de geschiedenis van wetenschapspopularisering. Momenteel werkt ze als wetenschappelijk medewerker bij het Algemeen Rijksarchief (Brussel) aan het project van de 'Bibliografie van de Geschiedenis van België'.

Christophe Schellekens promoveerde in 2018 op het Europees Universitair Instituut met een proefschrift over Florentijnse kooplieden in Antwerpen en hun relatie met hun thuisstaat in de zestiende eeuw. Momenteel is hij als postdoctoraal onderzoeker verbonden aan de Universiteit Luik. Voordien werkte hij als onderzoeker aan Tilburg University, als docent op de Universiteit Utrecht en als wetenschappelijk medewerker aan het Leibniz Instituut voor Europese Geschiedenis in Mainz.

Tineke Van Gassen behaalde een doctoraat in de geschiedenis (Universiteit Gent, 2017) met een proefschrift over de ontwikkeling en betekenis van de Gentse stedelijke archieven in de middeleeuwen. Van 2023 tot 2025 werkte ze als wetenschappelijk medewerker in Rijksarchief Gent, in het kader van een onderzoeksproject over de chartercollectie van de graven en gravinnen van Vlaanderen. Sinds 2026 is ze aan de slag als informatiebeheerder bij de Vlaamse overheid.

Valerie Vrancken is doctor in de geschiedenis (KU Leuven, 2017) en archivaris in het Rijksarchief te Leuven. Voor haar aanstelling als archivaris was ze als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Rijksarchief in het kader van het BRAIN-be project TEMAS (*Thesaurus of Early Modern Archival Sources*).

Deze bundel verkent de rijkdom en complexiteit van documenttypes die ontstonden in stedelijke en familiale context in de vroegmoderne tijd. Vanuit een brontypologische benadering onderzoeken de bijdragen hoe uiteenlopende documenten – zoals stadsrekeningen, schepenregisters, resolutieboeken, brievenkopijboeken en receptenschriftjes – vorm kregen, gebruikt en bewaard werden, en hoe hun betekenis evolueerde doorheen de tijd. Documenten worden daarbij niet los van hun context bestudeerd, maar als onderdelen van bredere administratieve praktijken en maatschappelijke processen. Aandacht gaat uit naar de sociale en politieke omstandigheden waarin documenten werden opgesteld, hergebruikt of geherstructureerd, en naar de keuzes die archiefvormers, -beheerders en latere generaties maakten in functie van selectie, bewaring, ordening en ontsluiting.

De bijdragen in deze bundel kwamen tot stand naar aanleiding van twee studiedagen die in 2019 door het Rijksarchief werden georganiseerd in het kader van het BRAIN-be project TEMAS (Thesaurus of Early Modern Archival Sources). Ze illustreren hoe brontypologisch onderzoek bijdraagt aan een dieper inzicht in de historische en sociale context van archiefdocumenten, én hoe de combinatie van verschillende documenttypes nieuwe perspectieven kan openen, ook binnen multidisciplinair onderzoek.

Illustratie op de omslag: Trompe l'oeil-schilderij van Cornelis Brisé, 'Documenten betreffende de Thesaurie der Stad Amsterdam', 1656 (Amsterdam Museum, SA 3024).

